12.401/51

Klasszikus
Regénytár

Hugo
A nyomorultak
IV.

N.M.

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Szechényi Könyvtár

HUGO VICTOR:

A NYOMORULTAK

343

KLASSZIKUS REGÉNYTÁR

ZOLA:

A Rougon-Macquart család.

(Egy család természetrajza és szociális története a második császárság korában.)

Egyedüli teljes magyar kiadás.

Eddig megjelent:

I. *Rougonék szerencséje.* Forditotta Kovács Zoltán
II. *A konc.* Forditotta Benedek Marcell
III. *Páris gyomra.* Forditotta Király György
IV. *Plassans meghóditása.* Forditotta Kovács Zoltán
V. *Mouret abbé vétke.* Forditotta Lányi Viktor
VI. *A kegyelmes úr.* Forditotta Szabó Endre
VII. *Az emberirtó.* Forditotta Kovács Zoltán
VIII. *Szerelem.* Forditotta Biró Sándor
IX. *Nana.* Forditotta Vajthó László
X. *Családi tüzhely.* Forditotta Adorján Sándor.
XI. *Hölgyek öröme.* Forditotta Benedek Marcell
XII. *Öröm az élet.* Forditotta Kovács Zoltán
XIII. *Germinal.* Forditotta Adorján Sándor
XIV. *A mestermű.* Forditotta Éber László

Előkészületben:

a XV—XX. kötet.

RÉVAI-KIADÁS

12.401/5/4

NEGYEDIK RÉSZ.

(Folytatás.)

TIZEDIK KÖNYV.

1832 június 5

I.

A kérdés felszíne.

Miből keletkezik a lázadás? Semmiből és mindenből. Villamos feszültségből, mely lassanként kisüléshez jut, hirtelen felcsapó lángból, kóborló szélből, elsuhanó fuvallatból. E fuvallatnak fejek akadnak az útjába, melyek beszélnek, agyvelők, melyek álmadoznak, szenvedélyek, melyek lobognak, nyomorúságok, melyek üvöltenek és magával ragadja ezeket.

Hova?

A hová a véletlen akarja. Át az államon, a törvényeken, mások jólétén és elbizakodottságán.

A felingerelt meggyőződések, az elkeseredett lelkesedés, a meghatott megbotránkozás, a háború összesűrített ösztönei, a fiatalok izzó bátorsága, a nagylelkű elvakultság, — a kíváncsiság, a változás vágya, a váratlan után való szomjuhozás, az az érzés, mely kedvét leli, ha új színdarabot hirdetnek és a melynek tetszik a színházban a gépész mutatványa, — a határozatlan gyűlölet, a

bosszúvágy, a csalódás, minden hiuság, mely azt hiszi, hogy a sors elütötte jutalmától, — kényelmetlenség érzése, a zavaros álmok, a meredélyektől körülszegett becsvágy, a számítás, mely az összeomlástól menedéket vár, végül leglentebb a tőzeg, a gyulékony sár; ezek a lázadás elemei.

A legnagyobbak és a leghitványabbak; azok az emberek, a kik mindenen kívül állva csavarognak és várják az alkalmat, czigányfajtájuak, meggyőződéstelenek, csavargók, kik összedőlt házakban, csak az éj és hideg fellegeitől befedezve töltik az éjszakát, azok, a kik napnap után a véletlentől és nem a munkától kérnek kenyeret, a nyomor és a semmiség ismeretlenei, a csupasz karúak és a mezítelen lábuak: mindezek a lázadás emberei.

Mindazok, kiknek lelkében titkos felzúdulás lobog az állam, az élet vagy a sors valamely dolga ellen, ott állanak a lázadás határszélén és mihelyt ez megjelenik, megreszketnek és belesodródnak a viharba.

A lázadás valami társadalmi vízforgatag féle, mely bizonyos hőmérsékleti körülmények között előáll és a mely örvénylő mozgásával emelkedik, száguld, mennydörög, szakgat, tombol, eltipor, rombol, kitép, magával ragadja a nagyra termett és az esendő lelkeket, az erős férfit és a gyönge elmét, a fatörzset és a szalmaszálat.

Jaj annak, a kit elsodor, épp úgy mint annak, kibe beleakad. Összezúzza az egyiket a másikkal.

Valami sajátságos rendkívüli erőt ad azoknak, kiket megragad. A legelső senkit megtölti az események erejével; mindenből lövegeket csinál. Egy darabka vakolat puskagolyó lesz és a teherhordóból tábornokot formál.

Ha hitelt adunk a ravaszkodó politika egynémely oraculumának, a hatalom szempontjából némi lázadás kívánatos. Ez okoskodás alapelve: a lázadás azokat a kormányokat, melyeket nem buktat meg, megerősíti. Kipróbálja a hadsereget, tömöríti a polgárságot, gyakoroltatja a rendőrség izmait, megmutatja a társadalom csontvázának erejét. Testgyakorlat, majdnem egészségi rendszabály-foganatosítás. Lázadás után a hatalom jobban érzi magát, mint az ember a ledörzsölés után

Harmincz évvel ezelőtt a lázadást még más szempontból nézték.

Minden dologra nézve van egy elmélet, mely magamagát a „józan ész“ nevével diszíti; Philinte szemben Alceste-tel; felajánlott közvetítés az igazság és a hamisság között; magyarázat, intés, kissé fölényes enyhítés, mely, mert kárhoztatásnak és mentségnek a keveréke, bölcsességnek hiszi magát, holott gyakran csak pedanteria. Egy egész politikai iskola: a helyes középút iskolája állt elő ezen az alapon. A hideg és a forró víz között ez a langyos víz pártja. Ez a hamis mélységű, merőben felszínes iskola, mely szétbontja az eredményeket, a nélkül, hogy visszaszállana az okokhoz, féltudás magaslatáról becsmérelgeti a közélet izgalmait.

Ez iskola szerint: „A lázadások, melyek az 1830-iki tényhez kapcsolódtak, elvették e nagy esemény tisztaságának egy részét. A júliusi forradalom a nép gyönyörű szélvihara volt, mely után nyomban kiderült az ég. A lázadások újra felhőssé tették az eget. A forradalom, melyet az egyetértés oly nevezetessé tett, általuk pörlekedéssé fajult el. A júliusi forradalomban, mint minden ugrással való haladásban, titkos törések estek; a lázadás érezhetővé tette ezeket. Az emberek mondhatták: Ah! ez eltörött. A júliusi forradalom után csak a megszabadulást lehetett érezni; a lázadások után azt érezték, hogy katasztrófa történt.

„Minden lázadás bezárja a boltokat, hanyatlást idéz elő az árfolyamokban, megrémíti a börzét, felfüggeszti a kereskedelmet, megakasztja az üzleteket, sietteti a bukásokat, nincs pénz; a magántőke nyugtalan, a közhitel megrendül, az ipar nem tud mit csinálni, a tőke visszavonul, a munkabér csökken, mindenütt félelem és minden városban érezhetők a visszahatások. Így támadnak az örvények. Kiszámították, hogy Francziaországnak egy lázadás az első nap húsz, a második nap negyven, a harmadik nap hatvan millióba kerül. Egy három napon át tartó lázadás százhúszmillióba kerül, vagyis, ha csak a pénzügyi következményeket tekintjük, felér egy hajótöréssel vagy vesztett csatával, mely hatvan sorhajóból álló hajóhadat tenne tönkre.

„Történelmi szempontból tekintve kétségtelen, hogy a lázadásoknak megvolt a maguk szépsége; a kövezeten folyó harcz nem kevésbbé nagyszerű és hősies, mint az, a melyben bokrok között csatáznak; az egyikben benne van az erdők lelke; a másikban a városok szíve; az egyiké Chouan János, a másiké az orleansi szűz. A lázadások vörös fényben, de ragyogóan, szembeszökővé tették a párisi nép jellemének minden eredeti sajátosságát: a nagylelkűséget, az önfeláldozást, a viharzó jókedvet, ma láthatók lettek a diákok, kik bebizonyították, hogy a bátorság hozzátartozik az értelmiséghez, a nemzetőrök, kik megingathatatlanok maradtak, a táborozó szatócsok, az utczai gyerkőczök erődítményei, a járókelők halálmegvetése. Iskolák és légiók ütköztek meg egymással. Mindeneket összefoglalva: a harczolók között csak korkülönbség volt; de egyébként ugyanahhoz a fajhoz tartoztak; mindkét részen egyazon stoikus férfiak, kik húszéves korukban eszméjükért, negyvenéves korukban családjukért halnak meg. A hadsereg, mely mindig szomorú a polgárháboruban, az eszélyességet szegezte a vakmerőség ellenébe. A lázadások, a mellett, hogy megnyilvánították a nép rettenthetetlenségét, egyszersmind kiképezték a polgári bátorságot.

„Helyes. De mindez megéri-e a kiontott vért? És a kiontott vérhez vegyük hozzá a beborult jövendőt, a szégyenbe került haladást, a legjobbakon elhatalmasodó nyugtalanságot, a reménytvesztett tisztességes liberálisokat, a külföldi absolutismust, mely boldogan nézi, mily sebeket ejt a forradalom önmagán, az 1830-iki legyőzötteket, a kik diadalmasan kérkednek: Ugy-e, megmondtuk? Vegyük hozzá a talán megnövekedett Párist és a mindenesetre megkisebbedett Francziaországot. Vegyük hozzá, mert mindent ki kell mondani, a mészárlásokat, melyek vajmi gyakran meggyalázzák a győzelmet, melyet a vérengzővé vált rend aratott az őrjöngővé vált szabadságon. Mindent összevéve: a lázadások vészesek voltak.“

Így beszél az a bölcsesség, melylyel a polgárság, vagyis körülbelül a nép oly szívesen megelégszik.

A mi bennünket illet, mi elvetjük azt a nagyon is

tág, következésképpen nagyon is kényelmes szót: lázadás. Mi különbséget teszünk a népmozgalmak között. Nem kérdezzük, hogy egy lázadás ugyanannyiba kerül-e, mint egy ütközet? Először is: miért ütközet? Itt szemben találjuk magunkat a háború kérdésével: Vajjon a háború kevésbbé csapás, mint a mennyire szerencsétlenség a lázadás? És aztán: minden lázadás szerencsétlenség? És ha július 14-ike százhúsz millióba kerülne is? V. Fülöp trónraültetése Spanyolországban Francziaországnak két milliárdjába került. Még ha egyenlő lenne a költség: akkor is inkább július 14-ikére szavaznánk. Egyébiránt nem törődünk a számokkal, melyek okoknak látszanak, holott csak szavak. A lázadást minden esetben magamagában kell vizsgálnunk. Mindabban, a mit a fentebb előadott doctrinaire ellenvetés mond, csak az eredményről van szó; mi az okot keressük.

Szabatosak akarunk lenni.

II.

A kérdés mélye.

Van lázadás és van felkelés; mindkettő haragnak a kitörése; az egyiknek nincs igaza, a másiknak igen. A demokrata államokban, az egyedüliekben, melyek a méltányosságon alapulnak, néha megesik, hogy a töredék bitorolja a hatalmat; ilyenkor az összesség feltámad és jogának szükséges visszakövetelése egész a fegyverfogásig mehet. Mindazokban a kérdésekben, melyek a collectiv souverainitás folytán merülnek fel: a mindenek háborúja a töredék ellen — felkelés, a töredék támadása a mindenek ellen — lázadás; a Tuileriák ostromlása igazságos vagy igazságtalan, a szerint, hogy a király vagy a convent székel-e a palotában. Annak az ágyúnak, melyből augusztus 10-én lőttek a népre, nem volt igaza és ugyanennek az ágyúnak igaza volt, mikor vendémiaire 14-én tüzelt ugyancsak a népre. A külszín ugyanaz, de a lényeg más; a svájcziak a hamisat védelmezték, Bonaparte az igazat. A mit az általános népszavazat szabadon és souverain joggal megalkotott: azt az utcza nem

rombolhatja le. Hasonlóképp a czivilizáczió dolgában is: a tömegek ösztöne, mely tegnap tisztán látott, holnap homályossá válhat. Ugyanaz a dühöngés jogos, ha Terray és jogtalan, ha Turgot ellen irányul. A gépek összetördelése, a raktárak felprédálása, a sínek felszedése, a dockok lerombolása, a tömegek hamis útra való kalauzolása, a nép igazságtalansága a hąladással szemben, Ramusnek a diákok kezétől való megöletése, Rousseaunak Svájczból közáporral való elüzetése: — ez a lázadás. Izrael Mózes ellen, Athén Phokion ellen, Róma Scipio ellen: — lázadás; Páris a Bastille ellen: — felkelés. A katonák feltámadása Nagy Sándor ellen, a matrózok felzúdulása Columbus ellen, szintén lázadás, még pedig szentségtörő lázadás. Miért? Mert Nagy Sándor azt cselekedte Ázsiáért karddal, a mit Columbus Kristóf cselekedett Amerikáért az iránytűvel; miként Columbus, úgy Nagy Sándor is világot fedezett fel. A ki egy világot ad a czivilizácziónak: olyannyira előmozdítja a világosság terjedését, hogy minden ellenállás, mely ez ellen irányul, bűnös merénylet. Néha a nép maga szegi meg a magához való hűséget. A tömeg árulója a népnek. Van-e például valami különösebb, mint az álpártosoknak az a hosszú és véres tiltakozása, elhúzódó, törvényes felkelés, mely a döntő pillanatban, az üdv napján, a nép győzedelmének órájában a trónhoz csatlakozik, chouanságba fordul és felkelésből lázadássá alakul át? Komor remeklései a tudatlanságnak! Az álpártos megmenekszik a királyi akasztófa alól és még nyakán a kötéllel feltűzi a fehér kokárdát. A le-vele kiáltásból éljen a király kiáltás születik. Szent Bertalan éjszakai lövöldözők, szeptemberi öldöklők, avignoni mészárlók, Coligny gyilkosai, Lamballe asszony gyilkosai, Brune gyilkosai, Jéhu társai — ime, a lázadás. A Vendée valójában nagy katholikus lázadás. A megmozdult jog hangját meg lehet ismerni, de ez a hang nem mindig a felkavart tömegek rezgéséből ered; van eszeveszett düh, vannak megrepedt harangok; nem minden vészharang szólal meg bronzhangon. A szenvedélyek és a tudatlanság rángatása más hangot ver ki belőle, mint ha a haladás lendíti meg. Ám jó, támadjatok fel, de azért, hogy növekedjetek. Mutassátok meg, mi-

lyen irányban akartok haladni. Csak az a felkelés, a mely előre tart. Minden más feltámadás rossz és gonosz. Minden hátrafelé tett lépés lázadás; a hátrálás vétek az emberi nem ellen. A felkelés haragos közeledés az igazság felé; a kövezetből, melyet a felkelés felszaggat, a jog szikrái sziporkáznak. E kövezet csak a sarát hagyja a lázadásnak. Danton XVI. Lajos ellen: — felkelés; Hébert Danton ellen: — lázadás.

Innen ered, hogy ha a felkelés adott esetekben, mint Lafayette mondta, a legszentebb kötelesség lehet, a lázadás viszont a legvészesebb merénylet.

Van aztán némi különbség a hőfokban is. A felkelés gyakran tűzhányó, a lázadás gyakran csak szalmatűz.

A lázadást, mint már mondtuk, néha a hatalom cselekszi meg. Polignac lázadó; Desmoulins Camille kormányzó férfi.

Néha a felkelés annyi, mint a feltámadás.

Minthogy a kérdések általános népszavazattal való megoldása teljesen újkori dolog és az egész megelőző történelmet, négy évezreden át jogsértés és népszenvedés töltötte be, minden korszak megszülte a maga tehetséges tiltakozását. A caesarok alatt nem volt felkelés, de ott volt Juvenal.

A *facit indignatio* helyettesíti a Gracchusokat.

A caesarok alatt ott volt a syenai száműzött; de ott volt az *Annales* írója is.

Nem szólunk Patmos nagy száműzöttjéről, a ki a való világra reásujt az eszményi világ nevében való tiltakozással, látományából óriás szatirát alkot és Roma-Ninivére, Roma-Babylonra, Roma-Sodomára reávetíti az Apocalypsis lángoló visszfényét.

János a sziklán: a sphynx a talapzatán; nem lehet megérteni; zsidó, a ki héberül beszél; de az, a ki az *Annales*-t írta: latin, helyesebben mondva: római.

Minthogy a Nerok feketén uralkodnak, festeni is úgy kell őket. Egyedül csak a véső műve halványan festene; a mélyedésekbe tömény prozát kell önteni, mely mar.

A despotáknak van jelentőségük a gondolkodó el-

méje számára. A lebilincselt szó rettenetes szó. Az író megkettözi, megháromszorozza stylusát, ha az úr hallgatást parancsol a népnek. E hallgatásból valami rejtelmes teljesség keletkezik, mely átszűrődik és érczczé sűrűsödik az elmében. A történelemben előállott összenyomás tömöttséget eredményez a történetíróban. Ennek a híres prózának a gránit-szilárdsága nem más, mint összszepréselés, mely a zsarnoktól származik.

A zsarnokság kényszeríti az írót, hogy rövidebbre vegye az átmérőt, a mivel növeli az erőt. A ciceroi körmondat, mely alig volt elégséges Verres számára, élét vesztené, ha Caligulara vonatkoznék. Kevesebb bőség a frázisban: nagyobb erő az ütésben. Tacitus összeszorított kézzel gondolkodik.

A nagy szív becsületessége, igazságosságba és igazságba sűrítve, úgy sujt, mint a villámcsapás.

Mellékesen megjegyezve, figyelembe kell venni, hogy Tacitus nem helyezkedett történetíróilag Caesar fölé. Neki a Tiberiusok voltak fentartva. Caesar és Tacitus két egymásra következő jelenség, melyek találkozását az, a ki a századok jelenetezésében a belépéseket és a kimenéseket megszabta, titokzatosan mintegy elkerültette. Caesar nagy, Tacitus nagy; Isten megkímélte e két nagyot és nem ütköztette össze őket egymással. Az igazságtevő, Caesart sujtva, túlerősen sujthatta és igazságtalan lehetett volna. Isten nem akarta ezt. A nagy afrikai és spanyolországi háborúk, a ciliciai tengeri rablók elpusztítása, a czivilizácziónak Galliába, Britanniába, Germaniába való bevitele — mindez a dicsőség elfedezi a Rubicont. Az isteni igazságszolgáltatás bizonyos kíméletessége nyilatkozik meg ebben, a mikor habozik, hogy a nagyhírű bitorlóra reábocsássa a félelmetes történetírót, megkegyelmez Caesarnak Tacitusszal szemben és enyhítő körülményeket vesz tekintetbe a lángelménél.

A zsarnokság bizonyára zsarnokság marad, még ha lángész is a zsarnok. Romlottság van a kiváló zsarnokok alatt is, de még utálatosabb az erkölcsi pestis a gyalázatos zsarnokok alatt. Az efféle uralkodások alatt mi sem leplezi el a szégyenteljességet és a példatevők, Tacitus úgy, mint Juvenalis, az emberi nem színe előtt

hasznosabban pofozhatják meg e gyalázatosságot, mely nem tud feleletet a maga védelmére.

Vitellius alatt Róma dögletesebb bűzű, mint Sulla alatt. Claudius és Domitian idejében az alávalóság éktelensége megfelel a zsarnok rútságának. A rabszolgák hitványsága egyenest a zsarnoknak a műve; dögvész áramlik e megnyomorított lelkiismeretekből, melyekben a parancsoló úr képe tükröződik; a közhatóságok piszkosak; az emberek gyávák, tág lelkiismeretüek, kishitüek. Így volt Caracalla, így Commodus, így Heliogabalus alatt és a római szenátusból csak a sasfészekbeli ürülék sajátos szaga áradt ki.

Innen a Tacitusok és Juvenalisok látszólagos késése; holott a kiviláglás órájában megjelenik a megbizonyító.

Juvenalis és Tacitus azonban, épp úgy, mint a bibliai időkben Ézsaiás és a középkorban Dante: az ember: a lázadás és a felkelés pedig a tömeg, mely egyszer hibázik, máskor igazsággal jár el.

A legáltalánosabb szempontból tekintve: a lázadás valami anyagi tényből fakad; a felkelés mindig erkölcsi jelenség. A lázadás: Masaniello; a felkelés: Spartacus. A felkelés az elmével, a lázadás a gyomorral van összeköttetésben. A gyomor megharagszik; de bizonyos, hogy a gyomornak nem egyszer igaza is van. Az éhinség eseteiben a lázadás, mint például Buzançaisban, igaz, emelkedett és jogos kiindulással kezdődik. Mind a mellett lázadás marad. Miért? Mert ha igaza van is a lényegben, nincs igaza a formában. Jogos, de vad, erős, de erőszakos és találomra üt; úgy halad, mint a vak elefánt, letiporja, a mi útjába akad; aggastyánok, nők és gyermekek holttetemei maradnak mögötte; a nélkül, hogy tudná miért, ártatlanok és vétetlenek vérét ontja. A népet táplálni: jó czél; lemészárolni: rossz eszköz.

Az összes fegyveres tiltakozások, még a legtörvényesebbek, még augusztus 10-ike, még július 14-ike is ugyanezzel a kavargással kezdődnek. A jog kibontakozását zavargás és tajtékzás előzi meg. Kezdetben a felkelés is lázadás, épp úgy, mint a hogy a folyó is a forrás-

sal kezdődik. Rendszerint abba az oczeánba torkollik, melynek forradalom a neve. Néha azonban a felkelés, mely az erkölcsi láthatár felett uralkodó hegyekből: az igazság, a bölcsesség, az értelem, a jog magaslatairól ered és az eszmény legtisztább haváról olvad, miután hosszú ideig sziklárol sziklára zuhogott, miután átlátszó vizében az eget tükrözte és fenséges diadalmenetében száz mellékfolyót vett magába, egyszerre elvész valami polgári völgymélyedésben, mint a Rajna a mocsárban.

Mindez a multra tartozik; a jövő más. Az általános szavazatjognak megvan az a csodálatraméltó képessége, hogy gyökereiben elfojtja a lázadást és szavazatot adva a felkelésnek: elveszi tőle a fegyvert. A háborunak, az utczai háborunak épp úgy, mint a határszélinek az eltünése — ez a kikerülhetetlen haladás. Bármilyen legyen is a ma, a holnap: a béke.

Egyébiránt: felkelés, lázadás — a tulajdonképeni polgár kevéssé ismeri azokat az árnyalatokat, melyekkel az első különbözik a másodiktól. Neki minden: pártütés, egyszerüen és tisztára zendülés, a kutya fellázadása gazdája ellen, harapási kísérlet, melyet lánczczal és bezárással kell büntetni, ugatás, fogvicsorgatás, egész addig, mikor a kutya feje, hirtelen megnövekedve, az árnyékban és homályosan az oroszlán képét mutatja.

Ekkor a polgár azt kiáltja: Éljen a nép!

E magyarázat után immár feltehetjük a kérdést: micsoda rang illeti a történelemben az 1832-iki júniusi mozgalmat? Lázadás volt vagy felkelés?

Felkelés.

Megeshetik, hogy a rettenetes eset előadása közben néha a lázadás szót fogjuk használni, de csak a felszínre tartozó tények minősítése végett és mindig fentartva, hogy különbséget kell tenni a lázadás-forma és a felkelés-lényeg között.

Ez az 1832-iki mozgalom, gyors fellángolásában és gyászos kialvásában annyi nagyszerűséget foglal magában, hogy még azok is, a kik lázadásnak tekintik, csak bizonyos tisztelettel szólnak róla. Nekik mintegy maradékrésze 1830-nak. A felizgatott képzelem, mondják, nem

csillapodik le egy nap alatt. Forradalmat nem lehet egyszeribe megszüntetni. Mielőtt visszatérne a nyugalom állapotához, szükségszerüen mindig néhány hullámzás követi, mint a hogy a hegy se olvad át egyszerre a síkságba. Jura nélkül nincsenek Alpok és Asturia nélkül nincsenek Pyraeneusok.

A jelenkori történelem e hősies válsága, melyet a párisiak emlékezete a *lázadások korszaká*-nak nevez, bizonyára jellemzetes óra a század viharos órái között.

Még egy szót, mielőtt belefognánk az elbeszélésbe.

A tények, melyeket a következőkben el fogunk mondani, ahhoz a drámai és eleven valósághoz tartoznak. melyet a történelem néha hely és idő hiányában elmellőz. Holott pedig, és ezt hangsúlyozva mondjuk, ezekben van az élet, a lüktetés, az emberi reszketés. A kis részletek, — azt hiszszük, már mondtuk — a nagy események lombozatát alkotják és elvesznek a történelem messzeségében. A *lázadások korszaká*-nak nevezett idő bővelkedik az effajta részletekben. A bírósági nyomozások, más okokból, mint a melyek a történetírást irányítják, nem fedeztek fel mindent és talán nem is hatoltak mindennek a mélyére. A következőkben az ismert és közzétett részletek között világosságot fogunk deríteni oly dolgokra is, melyekről nem tudtak, oly tényekre, melyeket elfedezett egyeseknek a feledékenysége, másoknak a halála. E gigászi jelenetek szereplői közül a legtöbb már eltűnt; hallgattak mindjárt az események után következő naptól fogva; de a mit elbeszélünk, arról elmondhatjuk, hogy láttuk. Meg fogunk változtatni néhány nevet, mert a történelem elbeszél, nem pedig árulkodik, de igaz dolgokat fogunk festeni. E könyv körülményei folytán csak egy oldalt, csak egy epizódot mutathatunk be, de azt, a mely bizonyára a legkevésbbé ismeretes: 1832 június 5-ének és 6-ának a történetét és úgy fogunk eljárni, hogy az olvasó a komor fátyol mögött, melyet fellebbentünk, megpillanthassa e borzalmas közéleti kaland igaz képét.

III.

Temetés, mely alkalmat ad az újjászületésre.

1832 tavaszán, noha a kolera három hónap óta megdermesztve tartotta az elméket és izgalmukra valami mogorva nyugalmat borított, Páris régóta készen állt a megmozdulásra. Mint már mondtuk, a nagy város hasonlatos az ágyúhoz; ha meg van töltve, elég egy lehulló szikra és eldördül a lövés. 1832-ben a szikra Lamarque tábornok halála volt.

Lamarque ismert és munkás ember volt. A császárság és a restauratio alatt egymásután bizonyságot tett a két korszak követelte két derékségről: megvolt benne a csatatér bátorsága és megvolt a szószéken való bátorság is. Ékesszóló volt, mint a hogy azelőtt vitéz volt; beszédében kard érzett. Mint Foy, az elődje, miután előbb fennen parancsolt, azután fennen védelmezte a szabadságot. A bal és a szélsőbal között élt, birva a nép szeretetét, mert elfogadta a jövő lehetőségeit és birva a tömeg szeretetét is, mert jól szolgálta a császárt. Gérard és Drouet mellett egyike volt Napoleon marsaljainak — *in petto*. Az 1815-iki szerződések felbőszítették, mintha csak személyében sértették volna. Gyűlölte Wellingtont, azzal a közvetlen gyülölettel, mely tetszett a sokaságnak és tizenhét éven át, alig méltatva figyelemre a közben történt eseményeket, fenségesen megőrízte Waterloo szomoruságát. Mikor haldoklott, utolsó órájában a kebléhez szorítva tartott egy kardot, melyet a száz-nap tisztjei adtak neki. Napoleonnak *hadsereg* volt az utolsó szava, Lamarque a *haza* szóval az ajkán hal meg.

Halálától, melyet előre sejtettek, a nép félt, mint valami veszteségtől és félt a kormány is, mint valami alkalomtól. Halála mélységes gyászt okozott. Mint minden, a mi keserű, a gyász is fellázadásba fordulhat. És így is történt.

Június 5-ének előestéjén és reggelén, azon a napon, a melyre Lamarque temetését kitüzték, a Saint-Antoine külváros, melyet a gyászmenetnek érintenie kellett, félelmes képet öltött. E nyüzsgő hálózata az utczáknak tele

volt zajgással. Ki-ki fegyverkezett, a hogy csak tudott. Az asztalosok magukhoz vették feszítő vésőjüket, „hogy betörjék a kapukat". Egyikök tört csinált a furóból, a mennyiben letörte a fogóját és simára köszörülte a végét. Egy másik, „támadó"-indulatában, három nap óta ruhástól aludt. Egy Lombier nevű ács találkozott egy bajtársával, a ki megkérdezte tőle: Hova mégysz? — Nincs fegyverem. — Tehát? — Megyek a műhelybe a körzőmért. — Minek az? — Nem tudom, — felelt Lombier. Egy Jaqueline nevű árúszállító sorban megszólította a munkásokat, a kik arrafelé haladtak: — Jer csak! — Tíz sous ára bort fizetett neki, aztán megkérdezte: — Van munkád? — Nincs. — Menj el Filspierrehez, a ki a montreuili és a charonnei vám között lakik. Ott kapsz munkát. — Filspierrenél töltényeket és fegyvert kaptak az emberek. Néhány ismert vezetőember *őrvizsgálatot* végzett, vagyis ide-oda szaladgált, hogy összeterelje a csapatokat. Barthélemynél, a Trône-sorompó közelében, Capelnél, a kis-kalaphoz czímzett korcsmában az ivók komoly arczczal könyököltek. Hallani lehetett, a mint épp beszélgetnek: — *Hol a pisztolyod?* — *A zubbonyom alatt.* — *És a tied?* — *Az ingem alatt.* A Traversière-utczában, Roland műhelye előtt és a Maison-Brûlée-téren, a szerszámos Bernier műhelye előtt suttogó csoportok álldogáltak. A legizgatottabb egy bizonyos Mavot nevű volt közöttük, a ki soha egy hétnél tovább nem dolgozott egy műhelyben; a mesterek hamarosan el szokták küldeni, „mert minden nap veszekedni kellett vele." Mavot másnap a Ménilmontant-utczai torlaszon halálát lelte. Pretot, kinek sorsa szintén az volt, hogy a harczban elveszítse életét, segített Mavotnak és e kérdésre: Mi a czélod? — azt felelte: — *A felkelés.* A Bercy-utcza sarkán összesereglett hordárok egy bizonyos Lemarinre várakoztak, a ki a Saint-Marceau külváros számára rendelt forradalmi ügynök volt. A jelszavak majdnem nyilvánosan hangzottak.

Június 5-én tehát, egy hol esős, hol napsütéses napon, Lamarque tábornok temetési menete áthaladt Párison, a szokásos hivatalos katonai pompával, melyhez elővigyázatosságból a rendesnél kissé több katonát ren-

deltek ki. Két zászlóalj, posztóval bevont dobokkal, lefelé fordított fegyverrel, tízezer nemzetőr, karddal az oldalukon, és a nemzetőrség ágyúütegei kísérték a koporsót. A halottas kocsit fiatal emberek húzták. Közvetlenül utána a rokkantak palotájának tisztjei haladtak, babérágat tartva a kezükben. Aztán megszámlálhatatlan sokaságú, izgatott, sajátságos összetételű tömeg következett: a „nép barátai", a jogi egyetem, az orvosi egyetem ifjai, minden nemzet menekültjei, spanyol, olasz, német, lengyel, vízszintesen háromszínű zászlók, mindenféle képzelhető lobogó, gyermekek, a kik zöld ágakat lengettek, kőfaragók és ácsok, a kik éppen sztrájkoltak, nyomdászok, kiket föl lehetett ismerni papirsüvegükről, mind kettesével, hármasával haladva, kiabálva, majdnem valamennyinek bot, néhánynak kard a kezében, rend nélkül és mégis egy lélektől vezetve, majd tömeg, majd pedig hadoszlop. Minden csapatnak megvolt a vezére és egy férfi, a ki nyilván láthatóan egy pár pisztolylyal volt felfegyverkezve, mintegy szemlét tartott a csapatok felett, melyek sorai szétnyíltak előtte. A boulevardok oldalsoraiban az ágak között, az erkélyeken, az ablakokban, a háztetőkön nyüzsgött a sok fej: férfiak, nők, gyermekek; a szemek tele voltak aggódással. Felfegyverzett tömeg vonult az utczán és megriadt tömeg nézte.

Másrészről azonban a kormány is figyelt. Figyelt — kardmarkolaton a kézzel. A XV. Lajos-téren négy osztály karabélyost lehetett látni, tele tölténytáskával, töltött puskával, nyeregben, kürtösökkel az élükön, készen a cselekvésre; a latin negyedben meg a füvészkert körül az utczák rendőrökkel voltak rakva; a Halle-aux-vins-ben egy osztály dragonyos; a Grève-téren ott állt a 12-ik könnyű lovasezred fele, míg a másik fele a Bastille-téren volt elhelyezve, a Célestins-téren a 6-ik dragonyos ezredet lehetett látni és a Louvre udvara rakva volt tüzérséggel. A többi katonaság a kaszárnyákban volt készenlétben, hogy a Páris körül állomásozó ezredeket ne is említsük. A nyugtalanított hatalom a városban huszonnégyezer, a sorompók körül harminczezer katonát tartott készen a fenyegető tömeg ellenében.

A halottas menetben különböző hírek keringtek. Legitimista üzelmekről beszéltek; emlegették a reichstadti herczeget, a kit Isten épp abban a pillanatban jelölt meg a halál számára, melyben a tömeg a császári trónra szánta. Egy ismeretlennek maradt ember kijelentette, hogy a meghatározott órában két megvesztegetett munkafelügyelő megnyitja a nép előtt egy fegyvergyár kapuit. A mi a menetben résztvevők legnagyobb részének fedetlen homlokán látszott: levertséggel vegyült lelkesedés volt. E tömegben, melyet annyi heves, de nemes indulat tartott a hatalma alatt, itt-ott igazi gonosztevőarczokat is lehetett látni és oly ajkakat, melyek mintegy azt mondták: fosztogassunk! Vannak viharok, melyek felkavarják a mocsár fenekét és a felhők vizéig fecskendezik fel az iszapot. Oly jelenség ez, mely nem egészen idegen a „jól szervezett" rendőrségtől.

A menet lázas lassúsággal vonult a halottas háztól a boulevardokon át a Bastilleig. Közbe-közbe megeredt az eső; de a tömeg nem törődött az esővel. Az elvonulást több apró esemény élénkítette. A koporsóval megkerülték a Vendôme-oszlopot; Fitz-James herczeget, a kit fedett fővel pillantottak meg egy erkélyen, megdobálták; egy zászlóról letépték a gall kakast és sárba tiporták; a Saint-Martin kapunál karddal megsebeztek egy rendőrt; a 12-ik könnyű lovasezered egy tisztje hangosan kijelentette: én köztársaságpárti vagyok; az école-polytechnique hallgatóit, mikor a tilalom ellenére is csatlakoztak a menethez: „Éljen a polytechnika!" és „Éljen a köztársaság!" kiáltásokkal fogadták. A Bastille-téren a Saint-Antoine külvárosból leszállt félelmetes kíváncsiak hosszú sorai csatlakoztak a menethez és valami rettenetes forrás kezdődött a tömegben.

Hallották, a mint egy ember így szólt egy másikhoz: — Látod azt a kis vörös kecskeszakállast? Az fogja megmondani, hogy mikor kell lőni. — Úgy látszik, hogy ez a vörösszakállas később ugyanezzel a functióval szerepelt egy másik lázadásban: a Quénisset-féle mozgalomban is.

A halottas kocsi a Bastille-téren túl a csatorna mellett haladt, átment a kis hídon és eljutott az austerlitzi

híd esplanadejára. Itt megállt. A tömeg e pillanatban madártávlatból olybá tűnt fel, mint valami üstökös, melynek feje az esplanadeon van, szétterülő farka pedig a Bourdon-rakparton át befedezi a Bastille-teret és a boulevardon elnyúlik egészen a Saint-Martin kapuig. A halottas kocsi körül kört formáltak. Az óriási tömeg csendben állt. Lafayette beszélt és Istenhozzádot mondott Lamarquenak. Megható és fenséges pillanat volt, minden fej fedetlen lett és minden szív dobogott. Egyszerre lóháton egy feketeruhás férfi jelent meg a csoport közepén, kezében vörös zászlóval, mások szerint dárdával, melyre vörös sapka volt feltűzve. Lafayette elfordította a fejét. Excelmans odahagyta a gyászmenetet.

E vörös zászló vihart támasztott, a melyben aztán el is tűnt. A Bourdon-boulevardtól az Austerlitzi-hídig hullámokhoz hasonló ordítás töltötte be a levegőt. Zúgó kiáltások hallatszottak: — *A pantheonba Lamarque-kal! A városházára Lafayette-tel!* — Fiatal emberek, a tömeg tapsai között, rúd mellé álltak és elkezdték vontatni a halottas kocsiban Lamarqueot az Austerlitzi-hídon át, Lafayette-et pedig bérkocsiban a Morland-rakpart felé.

A tömegben, mely Lafayette-et körülvette és éljenezte, megpillantottak és egymásnak mutogattak egy Snyder Lajos nevű németet, ki később százéves korban halt meg és a ki résztvett az 1776-iki hadjáratban is, Washington alatt ott küzdött Trentonnál és Lafayette alatt Brandywinenál.

Ezenközben azonban a balparton megmozdult a városi lovasság is és elállotta a kis hidat, a jobb parton pedig a dragonyosok elővonultak a Célestins-térről és a Morland-rakpart hosszában elfoglalták az utat. A nép, mely Lafayette kocsiját vontatta, a rakpart kanyarulatánál hirtelen megpillantotta őket és felkiáltott: a dragonyosok! A dragonyosok lépésben, némán közeledtek, pisztolyaik a nyeregkápában, kardjuk a hüvelyben, puskájuk a nyeregre akasztva, arczukon komor várakozás.

Kétszáz lépésnyire a kis hídtól megálltak. A bérkocsi, melyben Lafayette ült, eljutott hozzájuk, soraik szétnyíltak, átbocsátották a kocsit és aztán ismét össze-

zárultak. E pillanatban a tömeg is odaért a dragonyosokhoz; az asszonyok megrettenve elfutottak.

Mi történt e végzetes pillanatban? Senki se tudná megmondani. Az a homályborította pillanat volt ez, melyben két felhő egymásba torlódik. Egyesek azt beszélik, hogy az arzenál felől támadást parancsoló kürtszó hallatszott, mások, hogy egy gyermek törrel megsebesített egy dragonyost. Tény, hogy gyors, hirtelen három lövés dördült el, az első megölte Cholet lovaskapitányt, a második egy süket öreg asszonyt ölt meg, a ki a Contrescarpe utczában éppen be akarta tenni az ablakát, a harmadik egy tiszt vállrojtját súrolta; egy asszony elkiáltotta magát: Nagyon is korán kezdik! — és egyszerre a Morland-rakparttal szemben eső oldalon megpillantottak egy osztály dragonyost, a kik eddig a kaszárnyában voltak, a mint kivont karddal vágtatvást jönnek a Bassompierre-utczán és a Bourdon-boulevardon és mindent elsöpörnek maguk elől.

Vége mindennek. A vihar elszabadul, kőzápor hull, puskaropogás hallatszik, sokan lerohannak a meredek parton és átgázolnak a Szajna kis ágán, mely ma már be van hányva. A Louviers-szigetnek, ennek a természettől alkotott tágas fellegvárnak műhelyei tüskéllenek a harczolóktól; karókat tépnek el, pisztolylövések dördülnek el, torlasz emelkedik, a visszaszorított ifjak a halottas kocsival futólépésben haladnak át az Austerlitzi hídon, megtámadják a városi őrséget, a karabélyosok elővágtatnak, a dragonyosok vagdalkoznak, a tömeg szanaszét szóródik, harczi hír szárnyal Páris minden tája felé, „fegyverre!“ — kiáltják, szaladnak, lökdösődnek, menekülnek, ellenállnak. A harag elragadja a lázadást, mint a hogy a szél lángoltatja a tüzet.

IV.

Régebbi forrongások.

Semmi sem rendkívülibb, mint valamely lázadás első nyüzsgölődése. Egyszerre csap ki a láng mindenütt. Előrelátott dolog ez? Igen. Előre ki volt eszelve? Nem.

Honnan támadt? Az utcza kövezetéről. Honnan eredt? A felhőkből. Egy helyen a felkelés olybá tünik fel, mintha összeesküvés lenne; másutt rögtönzésnek látszik. A legelső, kinek eszébe jut, odaáll a tömeg valamely áramlatának az élére és oda vezeti, a hova akarja. Iszonyattal tele kezdés, melybe valami félelmetes jókedv vegyül. Először csak kiabálás hallatszik, a boltok bezárulnak, a kirakatok eltünnek; aztán egyes pisztolylövések következnek; az emberek menekülnek; puskaagyak ütődnek a kapukhoz; a cselédek nevetgélnek az udvarokban és azt mondják: *Nagy zenebona lesz!*

Egy negyedóra se telik el és ime mi történt, majdnem ugyanegy időben, Páris húsz különböző pontján:

A Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie-utczában mintegy húsz szakállas és hosszúhajú fiatal ember belépett egy csapszékbe és egy perczczel utóbb fátyollal letakart háromszínű zászlót hoz ki. Élükön három ember, a kik közül az első karddal, a második puskával, a harmadik pedig dárdával van felfegyverkezve.

A Nonaindières-utczában egy jól öltözött, kövér, érczes hangú, kopaszfejű, magashomlokú, feketeszakállú és erősen kifent keménybajuszú polgár nyíltan töltényeket osztogatott a járókelőknek.

A Saint-Pierre-Montmartre-utczában meztelenkarú emberek fekete zászlóval járkáltak, melyen fehér betűkkel a következő felírás volt olvasható: *Köztársaság vagy halál.* A Jeûneurs-utczában, a Cadran-utczában, a Montorgueil-utczában, a Mandar-utczában csoportok jelentek meg zászlókat lengetve, melyeken aranybetűk látszottak: a *sectio* szó és egy szám. E zászlók egyike vörös és kék volt, a középen alig észrevehető fehér csíkkal.

A Saint-Martin boulevardon kifosztottak egy fegyvergyárat, kifosztottak továbbá három fegyveres boltot is, egyet a Beaubourg-utczában, egyet a Michel-le-Comte-utczában és egyet a Temple-utczában. A tömeg ezer keze néhány pillanat alatt felragadott és elvitt kétszázharmincz puskát, mely majdnem mind kétcsövű volt, hatvannégy kardot, nyolczvanhárom pisztolyt.

Hogy minél többen legyenek felfegyverkezve, egy kapta a puskát és egy másik a szuronyt.

A Grève-rakparttal szemben puskával felfegyverkezett fiatal emberek nőkhöz tértek be, hogy onnan lövöldözzenek. Csöngettek, beléptek és neki álltak töltényeket készíteni. E nők egyike később azt mondta: *Nem tudtam, hogy töltények, a férjem mondta meg.*

A Vieilles-Haudriettes-utczában egy csapat ember betört egy régiségkereskedőhöz és yataganokat, meg török fegyvereket vitt el onnan.

A Perle-utczában egy kőműves holtteste feküdt, a kit puskalövés ölt meg.

Meg aztán a jobbparton, a balparton, a rakpartokon, a boulevardokon, a diáknegyedben, a csarnokok környékén munkások, diákok, titkos szervezetek tagjai lihegve olvasták a kiáltványokat és kiabálták: Fegyverre! Összezúzták az utczalámpásokat, a kocsikból kifogták a lovakat, feltépték a kövezetet, betörték a kapukat, kidöntötték a fákat, átkutatták a pinczéket, felgörgették a hordókat, köveket, bútorokat, deszkaszálakat egymásra halmoztak, torlaszokat emeltek.

Kényszerítették a polgárokat, hogy segítsenek a munkában. Bementek az asszonyokhoz, odaadatták maguknak a távol levő férj kardját és puskáját és krétával oda írták a kapura: *A fegyverek be vannak szolgáltatva.* Néhányan „nevök aláírásával" nyugtát adtak a kardról és a puskáról és azt mondták: *Küldjenek el értök holnap a polgármesteri hivatalba.* Az utczákon lefegyverezték a magányos őrszemeket és a nemzetőröket, kik állomáshelyök felé siettek. A tiszteknek letépték a vállrojtjaikat. A Cimetière-Saint-Nicolas-utczában a nemzetőrség egyik tisztje, a kit botokkal és tőrökkel felfegyverzett tömeg vett űzőbe, csak nagy nehezen tudott bemenekülni egy házba, a honnan aztán éjjel és álruhába öltözve menekült el.

A Saint-Jacques negyedben a diákok rajokban jöttek elő szállásaikról és felmentek a Saint-Hyacinthe-utczán a Progrès-kávéházba vagy pedig a Mathurins-utczán át a Sept-Billards kávéház felé tartottak. Itt az ajtók előtt, a sarokköveken ifjak álltak, kik fegyvereket

osztogattak. A Transnonain-utczában kifosztottak egy faraktárt, hogy torlaszokat emeljenek. A lakosok csak egyetlen egy ponton tanusítottak ellenállást: a Saint-Avoye- és a Simon-le-Franc-utcza sarkán, hol maguk rombolták le a torlaszt; a Temple-utczában egy megkezdett torlaszt, miután egy csapat nemzetőrre tüzeltek, odahagytak és a Corderie-utczán át elmenekültek. A nemzetőr-csapat egy vörös zászlót, egy csomag töltényt és háromszáz pisztolygolyót talált a torlaszon. A nemzetőrök összetépték a zászlót és rongyait szuronyaik hegyére tűzték.

Mindaz, a mit itt apránkint és egymás után következően beszélünk, valójában egyszerre történt szanaszéjjel a városban, roppant zsivajgás közepett, mint a mikor hosszantartó egyetlen menydörgés közben egész sereg villámlás czikázik.

Nem telt bele egy óra és csak a csarnokok környékén huszonkét torlasz kelt ki a földből. A középen volt a hires 50-ik számú ház, mely Jeanne és hatszáz társának az erődje volt és a mely egyfelől a Saint-Merry, másfelől a Maubuée-utcza torlaszától védve, három utczán uralkodott: az Arcis-utczán, a Saint-Martin-utczán és az Aubry-le-Boucher-utczán, melylyel szembenézett. Két szögletbe tört torlasz közül az egyik a Montorgueil-utczától a Grande-Truanderie-utczáig, a másik a Geoffroy-Langevin-utczától a Sainte-Avoye-utczáig húzódott. Hogy azt a számtalan torlaszt, mely Páris más húsz negyedében, Maraisban, a Sainte-Geneviève hegyen állott, ne is említsük: a Ménilmontant-utczai torlaszban egy sarkaiból kiemelt kaput lehetett látni és torlasz volt a Hôtel-Dieu közelében, a kis híd mellett is, melyhez egy felfordított kocsit használtak fel és a mely háromszáz lépésnyire állt a rendőrfőnökségtől.

A Ménétriers-utczai torlaszon egy jól öltözött ember pénzt osztogatott a munkásoknak. A Greneta-utczai torlasznál egy lovas jelent meg és annak, a ki a torlasz parancsnokának látszott, egy tekercset adott át, mely olyan volt, mintha pénztekercs lett volna. — *Itt van,* — mondá, — *a költségekre, borra stbre.* Egy nyakkendőtlen, szőke fiatal ember egyik torlasztól a másikhoz járt,

parancsokat hordva. Egy másik, a ki kivont kardot tartott a kezében és kék rendőrsapkát viselt a fején, őrszemeket állított fel. A torlaszokon belül a korcsmák és a házmesteri fülkék hadiszállásokká alakultak át. Egyébiránt a lázadás a legkitanultabb katonai taktika szerint intézte a dolgait. Pompásan kiválasztották a szűk, egyenetlen, kanyargós, szögletekkel és kiugrásokkal tele utczákat, különösen a csarnokok környékét, melynek utczahálózata tömkelegesebb az erdőnél. Azt beszélték, hogy a Sainte-Avoye negyedben a Nép barátai egyesület vállalta magára a felkelés vezetését. Egy embernél, kit a Ponceau-utczában megöltek és kinek zsebeit átkutatták, ott találták Páris tervrajzát.

A lázadás igazi vezetője valami megmondhatatlan lángolás volt, mely a levegőt betöltötte. A felkelés egy kézzel hirtelen torlaszokat emelt, a másikkal pedig hatalmába kerítette majdnem az összes helyőrségi állomásokat. Nem telt bele három óra és a felkelők, hasonlatosan a tovahuzódó akna felrobbanásához, a jobb parton megrohanták és elfoglalták az arsenalt, a Royaletéri polgármesteri hivatalt, az egész Maraist, a popincourti fegyvergyárat, Galiotet, Château-d'Eau-t, a csarnokok környékén levő összes utczákat, a balparton: a veteranok kaszárnyáját, Sainte-Pélagie-t, a Maubertteret, a Deux-Moulins-lőportárat, az összes vámsorompókat. Délután öt óra tájban már a Bastille, Lingerie, Blancs-Manteaux is a hatalmukban volt; előőrseik a Victoires-térig hatoltak és a bankot, a Petits-Pères kaszárnyát, a postaépületet fenyegették. Páris harmadrésze a lázadásé volt.

A küzdelem gigászilag folyt minden ponton és a lefegyverzések, a házakba való behatolások, a fegyveres boltokban végzett fosztogatások azt eredményezték, hogy a harcz, mely kőhajítással kezdődött, puskalövésekkel folytatódott.

Délutáni hat óra felé a Saumon-átjáró csatatérré vált. Az egyik végen állt a lázadás, a másikon a katonaság. Az egyik rács mögül tüzeltek a másik rács mögött levőkre. Egy álmadozó megfigyelő, e könyv szerzője, a ki közelről akarta látni a vulkánt, ez átjáróban a két tűz

közé került. A golyók ellen nem volt más védelme, mint azok a félig kidomborodó oszlopok, melyek a boltokat elválasztják; közel egy félóráig maradt ebben a kényes helyzetben.

Ezenközben egyre szólt a riadó, a nemzetőrök magukra kapkodták ruháikat és sietve fegyverkeztek, legiók vonúltak ki a polgármesteri hivatalokból és ezredek a kaszárnyákból. Az Ancre-átjáróval szemben egy dobos tőrszúrást kapott a mellébe. Egy másikat, a Cygne-utczában, vagy harmincz fiatal ember támadott meg, a kik azonban csak dobját törték össze és elvették a kardját. Egy harmadikat a Grenier-Saint-Lazare-utczában megöltek. A Michel-le-Comte-utczában egymásután három tiszt esett el. Több városi katona, kik a Lombards-utczában megsebesültek, meghátrált.

A Cour-Batave előtt egy nemzetőr csapat talált egy vörös zászlót, melyen a következő felirás volt olvasható: *Köztársasági forradalom, 127. sz.* Valóban forradalom volt?

A felkelés Páris közepéből kibogozhatatlan, kanyargós, óriási erődöt formált.

Itt volt a gyúpont, nyilvánvalóan itt kellett a kérdést megoldani. Mindenütt másutt csak csete-paté volt a dolog. És hogy mindennek itt kellett eldőlnie, bizonyította, hogy ezen a helyen még nem harczoltak.

Néhány ezredben a katonák ingadoztak, a mi még növelte a válság rettentő sötétségét. Visszaemlékeztek arra az ováczióra, melylyel 1830 júliusában az 53-ik gyalogezred semlegességét fogadták. Két rettenthetetlen és nagy háborukban edzett katona: Lobau marsal és Bugeaud tábornok parancsnokolt. Óriás őrjáratok, melyek nemzetőr-századoktól közrefogott gyalogos zászlóaljakból álltak és a melyek élén vállszalagos rendőrfelügyelő haladt, indultak a felkelő utczák bejárására. A felkelők, a maguk részéről, őröket állítottak az utczasarkokra és merészen előőrsöket küldtek ki a torlaszok mögül. Mindkét oldalról figyelték egymást. A kormány, fegyverrel a kezében, habozott; esteledett és Saint-Merry felől kezdett kongani a vészharang. Az akkori hadügyminiszter,

Soult marsal, ki látta volt Austerlitzet, komor arczczal nézte a dolgokat.

A vén tengerészek, kik a rendszeres hadviseléshez szoktak és a kiknek nincs más segítségük és vezetőjük, mint a taktika, a csaták ez iránytűje, teljesen tájékozatlanul állnak azzal a rengeteg tajtéktorlódással szemben, melyet népharagnak neveznek. A forradalmak szelét nem lehet irányítani.

A város szélén lakó nemzetőrök sietve és rendetlenül gyülekeztek. A 12-ik könnyű ezred egy zászlóalja futó lépésben jött Saint-Denis-ből, Courfeyrac-ból bejött a 14-ik gyalogezred, a katona-iskola ütegei a Carrousel-téren foglaltak állást; Vincennesből ágyúk érkeztek.

A Tuileriákban csend volt, Lajos Fülöp megőrízte derültségét.

V.

Páris eredelisége.

Két év óta, mint említettük, Páris nem egy felkelést látott már. A felkelő városrészeket leszámítva, rendszerint semmi se mutat sajátságosabban nyugodt képet, mint Páris valamely lázadás alatt. Páris gyorsan hozzászokik mindenhez, — csak lázadás és Párisnak oly sok dolga van, hogy az ily csekélység nem izgatja fel. Csak az ily rengeteg városok nyujthatnak ilyen látványt. Csak az ily roppant falak szolgálhatnak kerítésül egyszerre a polgárháborunak is meg valami különös nyugalomnak is. Rendszerint, mikor a felkelés kezdődik, mikor a dobpergés, a riadó hallatszik, a boltos csak ennyit mond:

— Úgy látszik, a Saint-Martin-utczában zavarognak.

Vagy:

— A Saint-Antoine külvárosban.

Gyakran gondtalanul azt veti oda:

— Arra valahol.

Később, mikor a puskalövések és a katonacsapatok tüzelésének átható és gyászos lármája hangzik a fülbe, a boltos azt mondja:

— Ilyen tüzesen? No lám, milyen tüzesek!

Egy pillanattal utóbb, ha a lázadás közeledik és terjed, gyorsan bezárja boltját, hirtelen magára ölti egyenruháját, vagyis biztonságba helyezi árúit és koczkára teszi a személyét.

Utczasarkokon, átjárókon, zsákutczákban egymásra lövöldöznek; torlaszokat foglalnak el, vesztenek és foglalnak újra; folyik a vér, a kartács lepaskolja a házak homlokzatát; a golyók hálófülkéjükben ölnek meg embereket, holttestek borítják a kövezetet. Néhány utczával odább a billardgolyók csattogása hallatszik ki a kávéházakból.

A színházak kinyítják kapuikat és vaudevilleeket játszanak; két lépésre a utczáktól, melyekben dühöng a harcz, a kíváncsiak beszélgetnek és nevetgélnek. A bérkocsik baktatnak; a járókelők mennek ebédelni a vendéglőkbe. Néha ugyanabban a városrészben, a hol a harcz folyik. 1831-ben egy helyen félbeszakították a puskatüzelést, hogy áteresszenek egy nászmenetet.

1839 május 12-én a Saint-Martin-utczában egy kis rokkant öreg ember, a ki egy háromszínű rongydarabbal ékített kézikocsit tologatott, mely valami itallal telt palaczkokkal volt megrakva, ide-oda járt a torlasztól a katonasághoz, a katonaságtól a torlaszhoz, pártatlanul kínálgatva a kupiczákat, hol a kormánynak, hol az anarchiának.

Semmi se lehet különösebb ennél; ez a párisi lázadások sajátságos jellemvonása, mely semmiféle más városban nem található meg. Két dolog kell ehhez: Páris nagysága és vidámsága. Az kell, hogy a város Voltaire és Napoleon városa legyen.

Ezúttal azonban, az 1832 június 5-iki fegyverfogás alkalmával a nagy város valami olyasmit érzett, a mi talán erősebb volt nála. Félt. Mindenfelé, még a legtávolabbi és a leginkább „nem érdekelt“ városrészekben is fényes nappal bezárták a kapukat, az ablakokat, betették az ablaktáblákat. A bátrak felfegyverkeztek, a gyávák elrejtőztek. A gondtalan és csak a saját ügyeivel törődő járókelő eltünt. Sok utcza oly néptelen volt, mintha hajnali négy óra lett volna. Riasztó részleteket, baljóslatú hireket terjesztettek: — Már hatalmukba ke-

rítették a bank épületét. — Csupán a Saint-Merry-kolostorban hatszázan vannak, kik a templomba bástyázták el magukat. — A katonaságban nem lehet bízni. — Carrel Armand felkereste Clausel marsalt és a marsal azt mondta neki: *Szerezzen előbb egy ezredet.* — Lafayette beteg, de azért azt üzente: *Veletek tartok. Mindenüvé követlek benneteket, a hol egy szék elfér.* — Vigyázni kell, mert vannak emberek, a kik éjszaka az elhagyottabb helyeken levő magányos házakban fosztogatni akarnak (ebben felismerhető a rendőrségnek, ennek a kormánynyal társult Radcliffe Annának a képzelődése.) — Az Aubry-le-Boucher-utczában ágyúüteget állítottak fel. — Lobau és Bugeaud egyesülnek és éjfélkor, legkésőbb hajnalhasadtakor egyszerre négy hadoszlop indul a lázadás központja ellen, egy a Bastille-térről, a második a Saint-Martin kaputól, a harmadik a Grève-térről, a negyedik a csarnokoktól. — Az is lehet, hogy a katonaság kiüríti Párist és a Mars-mezőre vonul vissza. — Nem lehet tudni, mi lesz; de annyi bizonyos, hogy ezúttal nagyon komoly a dolog. — Sokat vitatták Soult marsal habozását is: — Miért nem támad mindjárt? — Annyi bizonyos, hogy nagyon gondolkodott. Úgy látszott, mintha a vén oroszlán valami ismeretlen szörnyeteget szimatolt volna a homályban.

Leszállt az est, a színházak nem nyitották ki ajtaikat; az őrjáratok ingerült arczczal czirkáltak; a járókelőket megmotozták; a gyanusakat letartóztatták. Kilencz órakor több, mint nyolczszáz ember volt letartóztatva; a rendőrfőnökség zsúfolva volt, a Conciergerie zsúfolva volt, a Force szintén. A Conciergerieben az a hosszú földalatti folyosó, melyet Párisi-utczának neveznek, be volt hintve szalmával, melyen összegyömöszölve feküdtek a foglyok, kiknek a lyoni Lagrange nagy hévvel szónokolt. A szalma, a hogy az emberek alatt zizegett, olyan hangot adott, mintha záporeső zuhogott volna. Másutt a foglyok a szabad ég alatt az udvarokban feküdtek egymásra halmozva. Mindenütt aggódás és bizonyos reszketés, melyhez Páris nem volt hozzászokva.

A házakat eltorlaszolták; a nők és az anyák nyugtalankodtak; egyebet se lehetett hallani, mint: *„Édes*

Istenem! Még mindig nem jön haza!" Alig hallatszott a távolból egy-egy kocsi robogása. Az emberek a küszöbön hallgatták a zajgást, a kiáltásokat, a zsivajt, a tompa és határozatlan dübörgést, melyre azt mondták: *Lovas katonák* vagy: *Lőporos kocsik,* — a kürtöket, a dobszót, a puskaropogást és főleg a Saint-Merry tornyából a vészharang siralmas kongását. Várták, mikor dördül el az első ágyúlövés. Az utczasarkokon férfiak bukkantak fel és ujra eltüntek, miután elkiáltották magukat: Be a házakba! És az emberek siettek elreteszelni az ajtókat. Mi lesz ennek a vége? — mondogatták. Abban a mértékben, a hogy az éj mindjobban beállt, úgy látszott, mintha Páris pillanatról-pillanatra mind gyászosabban színeződnék a lázadás rettentő lángolásától.

TIZENEGYEDIK KÖNYV.

Az atom barátkozik a viharral.

I.

Némi felvilágosítás Gavroche költészetének eredetéről. Egy akademikus befolyása e költészetre.

Abban a pillanatban, mikor a felkelés, mely a népnek és a katonaságnak az arsenal előtt való összeütközéséből eredt, a sokaságban, mely a halottas kocsit követte és a mely a boulevardok egész hosszán át mintegy a gyászmenet élére nehezedett, visszafelé való hullámzást keltett, irtózatos torlódás támadt. A tömeg megrendült, a sorok felbomlottak, mindenki szaladt, futott, szökött, egyesek támadó kiáltásokkal, mások a menekülés sáppadtságával arczukon. A nagy folyam, mely a boulevardokat borította, egy szempillantás alatt megoszlott, jobbra-balra áradt és egyszerre zuhatagként ömlött kétszáz utczába, mint a víz a felvont zsilip alól. E pillanatban egy rongyos ruhájú gyermek, ki a Ménilmontant-utczán át jött, kezében virágzó fagalyat tartva, melyet a bellevillei magaslatokon tépett, egy zsibárús asszony boltjának kirakatában megpillantott egy ócska nyereg-

pisztolyt. A virágos ágat ledobta a kövezetre és felkiáltott:

— Anyó, adja kölcsön ezt a micsodát.

És elszaladt a pisztolylyal.

Két perczczel utóbb egy csoport megriadt polgár, ki az Amelot- és a Basse-utczán át menekült, találkozott a gyermekkel, a hogy pisztolyát csóválva énekelte:

Éjjel a vak sötét,
Nappal nézzél hát szét.
Névtelen kis irás,
Van polgárszaladás.
Vitéznek kell lenni,
Kutya fékom, így ni!

A kis Gavroche volt, a ki harczba indult.

A boulevardon észrevette, hogy a pisztolynak nincs kakasa.

Kitől eredt az a dal, melynek ütemére lépkedett, valamint egyáltalán kitől eredtek azok a dalok, melyeket alkalomadtán szívesen énekelgetett? Nem tudjuk. Ki tudja? Talán tőle magától. Gavroche egyébiránt ismerte az összes forgalomban levő népszerű dudolmányokat és közéjük vegyítette a maga csicsergését. Semmittevő kóborló létére összeelegyítette a természet és Páris hangjait. A madarak műsorát egybekeverte a műhelyek műsorával. Ismerte az inasok hozzá közel eső törzsét. Úgy látszik, három hónapig maga is nyomdászinas volt. Egyizben megbízást végzett Baour-Lormian úrnak, a „negyven halhatatlan" egyikének. Gavroche olyan gamin volt, a ki az irodalomhoz tartozott.

Gavroche egyébiránt távolról sem sejtette, hogy azon a gyalázatos esős éjszakán, mikor a két tacskót vendégül látta az elefántban, a saját testvéreivel szemben teljesítette a gondviselés művét. Este a testvérei, reggel az apja: ime, ilyen volt ez az éjszaka. Hajnalban, mikor kifordult a Ballets-utczából, sietve visszatért az elefánthoz, nagy ügyesen kisegítette belőle a két gyermeket, megosztotta velök azt a valami reggelifélét, a mit kieszelt, aztán elment, reábizva őket a jó anyára, az utczára, mely körülbelül őt is felnevelte volt. Elváláskor

estére ugyanarra a helyre adott nekik találkát és búcsúzóul így beszélt hozzájuk: *Én most kereket oldok, vagyis elpárolgok, vagy, mint az előkelő emberek mondják, odább állok. Ha nem találjátok meg apátokat, anyátokat, estére jöjjetek ide vissza. Majd szerzek vacsorát és megint lefektetlek benneteket.* A két gyermek, vagy mert valami rendőr fölszedte és a központi állomásra vitte vagy valami komédiás ellopta őket vagy pedig egyszerüen, mert eltévedt a párisi útvesztőben, nem tért vissza. A mai társadalmi rend mélye tele van ily elvesztett nyomokkal. Gavroche nem látta őket többé. Tíz, tizenkét hét telt el az éjszaka óta és nem egyszer történt, hogy Gavroche a füle tövét vakarta és elkérdezte magában: Hol az ördögben van a két gyermekem?

Most azonban, pisztolyával a kezében, elért a Pont-aux-Choux-utczába. Észrevette, hogy az utczában csak egy bolt van nyitva, még pedig — megszívlelésre méltó dolog — egy czukrásznak a boltja. Gondviselésszerű alkalom volt megenni egy almáslepényt, mielött belép az ismeretlenbe. Gavroche megállt, megtapogatta az oldalát, belenyúlt a nadrágjába, kifordította a zsebét, nem talált semmit, egyetlen garast se és elkezdett kiáltozni: Segítség!

Keserves dolog, ha az ember nem szerezheti meg a kedvencz nyalánkságot.

Gavroche mindazonáltal folytatta utját.

Két perczczel utóbb a Saint-Louis-utczában volt. A hogy áthaladt a Parc-Royal-utczán, szükségét érezte, hogy kárpótolja magát az elérhetetlen almáslepényért és megszerezte magának a roppant gyönyörűséget, hogy fényes nappal lehasogatta a színlapokat.

Kissé odább egy csoport jól öltözött polgárt látva, a kik háztulajdonosoknak tüntek föl előtte, vállat vont és ezt a bölcsészi epés nyilatkozatot köpte ki magából:

— Milyen zsírosak ezek a pénzeszsákok! Majd kipukkadnak! Dúskálnak a jó ebédekben. És ha megkérdezi tőlük az ember, hogy mit csinálnak a pénzükkel, maguk se tudják. Csak zabálnak! A mennyi csak a hasukba fér.

II.

Gavroche útban.

Egy kakas nélküli pisztolylyal nyílt utczán hadonázni oly jelentős közéleti ténykedés, hogy Gavrochenak minden lépéssel nőtt a kedve. A Marseillaiset dudolgatta és közbe-közbe beszélt is:

— Minden jól megy. Fáj ugyan a bal lábam, beleütött a csúz, de azért meg vagyok elégedve, polgártársak. Résen álljanak a nyárspolgárok, mert fölforgató dalokat ordítok a fülökbe. Mik azok a rendőrkémek? Kutyák. Azaz hohó! Ne sértegessük a kutyákat. De azért mégis jó volna, ha a pisztolyomnak kakasa volna. A boulevardról jövök, barátaim, ott forr, habzik a világ. Ideje, leszedni a habot. Előre emberek! Hadd folyjon a piszkos vér! A hazáért feláldozom életemet, többé nem látom szeretőmet, de nem baj, mindegy, éljen az öröm! Verekedjünk, az áldóját! Elég volt már a zsarnokságból!

E pillanatban egy arra haladó lovas nemzetőr lova megbotlott és lovasával együtt elbukott. Gavroche letette a kövezetre pisztolyát, felsegítette a nemzetőrt, aztán segített lábra állítani a lovat. Ezzel végezve, felvette pisztolyát és folytatta utját.

A Thorigny-utczában csend és nyugalom volt. A Maraist jellemző ez apathia sajátságos ellentétben volt a körülötte tomboló zajjal. Egy ajtóküszöbön négy komaasszony beszélgetett. A skótországi boszorkány-trionak Párisban a komaasszony-quartett felel meg és a „király leszel“ épp oly gyászos hangzású volna Bonapartenak a Baudoyer-utczasarkon, mint Macbethnek az armuyri vadonban. Körülbelül ugyanaz a szózat lenne.

A Thorigny-utczai komaasszonyok csak a saját dolgaikról beszélgettek. Hármuk házmesterné volt, a negyedik pedig rongyszedő asszony, hátán bugyorral és kezében kapargáló bottal.

Mind a négyen úgy látszott, mintha a vénség négy sarkpontján állanának: a gyöngeség, rokkantság, elromlás és szomorúság pontjain.

A rongyszedő asszony alázatoskodott. Ebben a vi-

lágban a rongyszedőasszony köszönt és a házmesterné pártfogol. Mert hát az kerül a sarokkő mögé, a mit a házmester akar: jó vagy rossz lelet, a szerint, a hogy a sepergetőnek tetszik. A seprésben is lehet jótékonyságot tanusítani.

E rongyszedő asszony hálás teremtés volt és mosolygott — mily mosolygás volt ez! — a három házmesternére. Beszélgetésük ilyeténképpen hangzott:

— Még mindig olyan gonosz a macskája?

— Édes Istenem! Hiszen tudja, a macska természettől ellensége a kutyának. Ezért aztán mindig panaszkodnak a kutyák.

— Meg az emberek is.

— Pedig hát a macskabolha nem ragad az emberre.

— Hiszen ha csak ennyiben volna! De a kutyák veszedelmesek is. Emlékszem, egy esztendőben annyi kutya volt, hogy az ujságba kellett tenni. Akkor volt ez, mikor a Tuileriákban nagy bárányokat tartottak, melyek a római király kis kocsiját húzták. Emlékszik a római királyra?

— Én a bordeauxi herczeget szerettem nagyon.

— Én ismertem XVII. Lajost. Én XVII. Lajost szeretem jobban.

— Mit szól, Patagonné, milyen drága a hús!

— Ne is beszéljen róla, borzasztó ezekkel a mészárszékekkel. Borzasztóan borzasztó. Csak nyomtatékot kap az ember.

Itt a rongyszedő asszony közbeszólt:

— És az üzlet sehogyse megy. Gyalázatos, hogy milyenek a mostani szeméthalmok. Semmit se dobnak el. Mindent megesznek.

— Vannak még magánál is szegényebbek, Vargoulêmené.

— Az már igaz, — felelt a rongyszedő asszony tiszteletteljesen, — nekem legalább van foglalkozásom.

Szünet állt be és a rongyszedő asszony, engedve a kérkedő ösztönnek, mely az emberi természet egyik alaptulajdonsága, folytatta:

— Reggel, mikor hazaérek, kiöntöm a bugyort, és

neki látok a válogatásnak. Mindenfelé csupa halom a szoba. A rongyokat kosárba dobom, a vászondarabokat mosóteknőbe, a ruhaféléket a ládámba, az ócska papirost az ablak melletti sarokba, az ennivalót egy tálba, az üvegdarabokat a kályhába, a lábbeli-félét az ajtó mögé, a csontokat pedig az ágy alá.

Gavroche megállt a hátuk mögött és hallgatódzott.

— Vén boszorkányok, — szólalt meg, — mit politizáltok itt?

Négyes üvöltésből összetett szidalomözön zúdult reá.

— Már megint egy gazficzkó!

— Ni csak, mi van a kezében! Pisztoly?

— Nézze meg az ember ezt a koldusfajzatot!

— Nem nyugszik, a míg föl nem fordítja a rendet.

Gavroche válaszképpen megelégedett, hogy hüvelykével megvetően felnyomta az orra hegyét és kiterjesztett ujjait a vén asszonyok felé billegtette.

A rongyszedő asszony reákiáltott:

— Gaz kölyök!

Az, a ki Patagonné névre hallgatott, megbotránkozása jeléül összeütötte a két tenyerét.

— Biztos, hogy baj lesz, — mondá. — Azt a kecskeszakállas ficzkót, ki a szomszédomban lakik, eddig minden reggel egy rózsaszín főkötős leánynyal láttam elmenni hazulról; ma reggel, a mikor elment, puskát vitt magával. Bacheuxnétól hallottam, hogy a mult héten forradalom volt . . . izé . . . Pontoiseben. És nézze csak meg az ember, ennél a szemtelen kölyöknél is pisztoly van! Azt mondják, a Célestins-tér tele van ágyúval. De hát mit is csináljon a kormány ezekkel a nyomorult semmirekellőkkel, a kiknek egyében se jár az eszük, mint hogy zavart csináljanak, mikor végre kezdett valamelyest nyugalom lenni a sok baj után, a mit átszenvedtünk. Édes Istenem! Az a szegény királyné! Láttam, mikor vitték a vesztőhelyre. És mindez csak még drágábbá teszi a tobákot. Gyalázat! No, de a te lefejezésedre is elmegyek.

— Miért hortyog az orrával? — felelt Gavroche. — Fújja ki azt a dombot az arczán.

És tovább ment.

Mikor már a Pavée-utczában járt, eszébe jutott a rongyszedő asszony és így monologizált:

— Rosszul teszed, szemetes anyó, hogy bántod a forradalmárokat. Ez a pisztoly a te hasznodat szolgálja. Arra való, hogy több jó falat kerüljön a bugyrodba.

Egyszerre neszt hallott maga mögött. A Patagonné nevű házmesterné volt, a ki utána jött és a ki messziről az öklével fenyegette és reákiáltott:

— Fattyú!

— Bánom is én, — felelt Gavroche.

Valamivel odább a Lamoignon-palota elé ért. Itt elkiáltotta magát:

— Előre a csatába!

És hirtelen valami mélabú fogta el. Szemrehányó arczkifejezéssel nézte a pisztolyt, mintha meg akarta volna lágyítani.

— Én megyek, — mondá, — de te nem sülsz el.

Egy sovány uszkár ment el mellette. Gavroche megsajnálta.

— Szegény állatom, — szólt hozzá, — talán hordót nyeltél, hogy az összes abroncsok meglátszanak benned.

Aztán Orme-Saint-Gervais felé irányította lépteit.

III.

Egy fodrász méltó megbotránkozása.

Az az érdemes borbély, ki a két kis gyermeket, kiknek Gavroche megnyitotta az elefánt atyai belsejét, kidobta volt, — e pillanatban azzal volt elfoglalva a boltjában, hogy egy öreg katonát borotvált, a ki a császárság alatt szolgált. Beszélgettek. A fodrász természetesen a lázadásról beszélt a veteránnak, aztán Lamarque tábornokról és Lamarqueról átment a császárra. Borbélybeszéd és katonaválasz volt ez a társalgás, melyet Prudhomme, ha jelen lett volna, arabeszkekkel czifrázott és azzal a czímmel látott volna el, hogy: *Párbeszéd a borotva és a kard között.*

— Uram, — kérdé a fodrász, — milyen lovas volt a császár?

— Rossz. Nem tudott leesni a lóról. Éppen ezért nem is esett le soha.

— Szép lovai voltak? Szép lovai lehettek.

— A mikor a keresztet kaptam tőle, megnéztem a barmát. Jó futó, hófehér kancza volt. Fülei szétálltak, háta mély behajlású, finom fején fekete csillag volt, a nyaka nagyon hosszú, térdei erősen kiálltak, bordái kidomborodók, lapoczkái nagyok voltak. Valamivel magasabb volt tizenöt markosnál.

— Szép állat, — jegyezte meg a fodrász.

— Ő felsége lova volt.

A fodrász érezte, hogy e kijelentés után kis szünetnek kell következnie. Egy perczig hallgatott, aztán újra megszólalt:

— Ugyebár, a császár csak egyszer sebesült meg?

A vén katona a szemtanú nyugodt és felsőbbséges hangján felelt:

— A sarkán. Ratisbonne-nál. Sohasem láttam olyan jól kiöltözve, mint azon a napon. Takaros volt, mint az új garas.

— És ön, uram, ön sok sebet kapott?

— Én? — felelt a katona. — Szóra se érdemes. Marengónál két kardcsapást kaptam a tarkómra, Austerlitznél egy golyót a jobb karomba, Jénánál egy másikat a bal csípőmbe, Friedlandnál egy szuronydöfést — ide ni — Moszkvánál hét vagy nyolcz lándzsaszúrást, vegyest mindenfelé, Lützennél egy gránátszilánk leszakította az egyik ujjamat . . . és végül Waterloonál egy golyó fúródott a czombomba. Ez az egész.

— Mily szép is, — kiáltott fel pindari lelkesedéssel a fodrász, — a csatatéren halni meg! Szavamra, semminthogy az ágyban, napról-napra, orvosságok, borogatások, beöntések és kotyvalékok között haljak meg, inkább azt szeretném, hogy egy ágyúgolyó öljön meg!

— Jól beszél, — felelt a katona.

Alig mondta ki e szavakat, rémes üvegcsörömpölés reszkettette meg a boltot. A kirakat egyik üvegtáblája bezúzódott.

A fodrász elsáppadt.

— Szent Isten! — kiáltott fel, — itt van!

— Micsoda?

— Az ágyúgolyó.

— Itt van ni, — szólt a katona.

És felvett valamit, a mi a földön gurult. Kavicsdarab volt.

A fodrász az összetört üvegtáblához szaladt és megpillantotta Gavrochet, a ki teljes nyargalással szaladt a Saint-Jean-piacz felé. A hogy a fodrász boltja előtt elhaladt, Gavroche, kinek a két gyermek még mindig nyomta a szivét, nem tudott ellenállani a vágynak, hogy jó napot ne mondjon, és egy kődarabbal bezúzta az ablakot.

— Látja, — üvöltötte a fodrász, ki miután az előbb sápadt volt, most egészen elkékült, — kárt tesz, csak azért, hogy kárt tegyen! Mit bántottam én ezt a ficzkót?

IV.

A gyermek csodálkozik az aggastyánon.

Ezenközben Gavroche a Saint-Jean-piaczon, hol az őrséget már lefegyverezték, csatlakozott egy csoporthoz, melyet Enjolras, Courfeyrac, Combeferre és Feuilly vezettek. Úgy körülbelül fel voltak fegyverezve. Bahorel és Prouvaire reájuk találtak és csatlakozásukkal növelték a csapatot. Enjolrasnál kétcsövü vadászpuska volt, Combeferre számmal ellátott nemzetőr-puskát vitt és az övében is volt két pisztoly, melyek kilátszottak kigombolt kabátja alól, Prouvaire egy ócska lovassági pisztolyt tartott a kezében, Bahorel karabélyt, Courfeyrac tőrös bottal hadonázott, Feuilly pedig kivont karddal a kezében lépkedett és azt kiabálta: Éljen Lengyelország!

Nyakkendő, kalap nélkül, lihegve, átázva, de szemökből villámokat szórva értek a Morland-rakpartra. Gavroche nyugodtan megkérdezte:

— Hova megyünk?

— Csak jer, — felelt Courfeyrac.

Feuilly mögött haladt, vagy inkább: ficzánkolt Ba-

horel, — hal a lázadás vizében. Karmazsinszínű mellény volt rajta és oly szavakat kiáltott, melyek zúznak. Vörös mellénye egészen megzavart egy szembejövő embert, a ki megrettenve kiáltott fel:

— Jönnek a vörösek!

— Vörös, vörösek! — felelt Bahorel. — Ne félj, polgár. A mi engem illet, én nem reszketek semmiféle pipacs előtt és a kis vörös sapka nem rémít meg. Kövesd tanácsomat, polgár, és hagyjuk a vöröstől való félelmet a szarvasmarháknak.

Egy falszögleten észrevett egy kiáltványt, a világ legbékésebb papirdarabját, melyen a párisi érsek engedelmet ad „nyájá"-nak, hogy bőjtben szabad tojást enni.

Bahorel felkiáltott:

— Nyáj, — udvarias kifejezés, mely annyit jelent, hogy birkák.

És letépte a falragaszt. Ez roppant tetszett Gavrochenak. E pillanattól fogva Gavroche egyre Bahorelt figyelte.

— Bahorel, — figyelmeztette Enjolras, — rosszúl cselekedtél. Ott kellett volna hagynod e kiáltványt, nem ilyenekkel van bajunk, feleslegesen pocsékolod a haragot. Vigyázz a készletedre. Soron kívül nem szabad lőni, se a puskával, se a lélekkel.

— Kiki a maga módja szerint, Enjolras — felelt Bahorel. — Ez a püspöki írásgyakorlat bosszant; én engedelem nélkül akarok tojást enni. Te hidegen lángolsz; én mulatok is mellette. Egyébként nem pazarlok, csak hangolom magamat és ha letéptem ezt a kiáltványt, Hercle! azért tettem, hogy fokozzam az étvágyamat.

E szó: *Hercle,* felötlött Gavrochenak. Minden alkalmat megragadott, hogy művelje magát és e falragasztépő bírta becsülését. Megkérdezte:

— Mi az: Hercle?

— Latin szó, — felelt Bahorel, — és annyit jelent, hogy kutyafékom teremtette.

Egy ablakban Bahorel megismert egy sápadt arczú, feketeszakállas fiatal embert, a ki nézte, a mint elvonulnak. Alkalmasint egyike volt az Abc-barátoknak. Bahorel felkiáltott hozzá:

— Gyorsan, töltényeket! Para bellum.

— Belé ám! — mondá Gavroche, ki most már értett latinul.

Tolongó tömeg követte őket, diákok, művészek, a Cougourde d'Aixhez tartozó fiatal emberek, munkások, teherhordók, botokkal, szuronyokkal fölfegyverkezve; néhányuknak, Combeferrehez hasonlóan, pisztoly volt a nadrágjukba dugva. A csapattal ballagott egy aggastyán is, a ki már nagyon öregnek látszott. Nem volt fegyvere és sietve szedte lábait, hogy ne maradjon el, jóllehet elgondolkozottnak látszott. Gavroche észrevette.

— Ki ez? — kérdé Courfeyractól.

— Egy öreg.

Mabeuf úr volt.

V.

Az aggastyán.

Mondjuk el, mi történt.

Enjolras és barátai, mikor a dragonyosok támadtak, a Bourdon-boulevardon, a gabonaraktárak közelében voltak. Enjolras, Courfeyrac és Combeferre azok közé tartoztak, kik a Bassompierre-utczán át rohantak, azt kiabálva: Fel a torlaszokra! A Lesdiguières-utczán egy arrafelé ballagó öreg emberrel találkoztak.

A mi figyelmüket felkeltette, az volt, hogy az öreg ide-oda dülöngélve ment, mintha ittas lenne. Továbbá kalapját a kezében tartotta, noha egész délelőtt esett és még akkor is zuhogott. Courfeyrac reáismert, hogy Mabeuf apó. Ismerte, mert sokszor kísérte Mariust egész az ajtajáig. Tudva, hogy az öreg könyvbúvár templomatya mily békés és több, mint félénk természetű és csodálkozva, hogy ott látja a zavargás kellős közepén, két lépésnyire a rohamra kész lovasoktól, fedetlen fővel sétálgatva az esőben a röpködő golyók között, megszólította és a huszonötéves lázadó meg a nyolczvanéves aggastyán között a következő párbeszéd fejlődött ki:

— Menjen haza, Mabeuf úr.

— Miért?

— Mert itt czifra dolgok lesznek.
— Helyes.
— Kardcsapások, lövöldözés, Mabeuf úr.
— Helyes.
— Ágyúval is fognak lőni.
— Helyes. Hova mennek?
— Leteperjük a kormányt.
— Helyes.

És hozzájuk csatlakozott. E pillanattól fogva nem szólt egy szót se. Lépése hirtelen szilárd lett. Munkások karukat nyujtották neki, hogy támogassák; fejrázással visszautasította a segítséget. Majdnem az első sorban haladt, oly ember arczkifejezésével, a ki egyszerre megy is és alszik is.

— Micsoda dühös öreg! — mormolták a diákok. És a csapatban azt suttogták egymásnak, hogy az öreg tagja volt a conventnek, egyike a királygyilkosoknak.

A csapat befordult a Verrerie-utczába. A kis Gavroche elől haladt, torka szakadtából énekelve és ekképp mintegy a trombitást helyettesítve. Az ének népdal volt, melyben sorra vette a Páris körül fekvő helységeket.

Az irány Saint-Merry volt.

VI.

Ujonczok.

A csoport minden lépéssel nagyobb lett. A Billettes-utcza környékén egy magas termetű őszbevegyült hajú férfi, kinek Courfeyrac, Enjolras és Combeferre észrevették kemény és bátor arczkifejezését, de a kit egyikök se ismert, csatlakozott hozzájuk. Gavroche, ki azzal volt elfoglalva, hogy énekeljen, fütyüljön, dudoljon, elől menjen és kakas nélküli pisztolyával megkopogtassa a boltajtókat, ügyet se vetett erre az emberre.

Úgy esett, hogy a Verrerie-utczában elhaladtak Courfeyrac ajtaja előtt.

— Kitünő, — mondá Courfeyrac. — Otthon feledtem az erszényemet és elvesztettem a kalapomat. — Kivált a csoportból és nagysebesen felrohant szobájába.

Fejébe nyomott egy ócska kalapot és zsebébe dugta az erszényét. Aztán felfogott egy meglehetős nagy, útibőröndszerű, négyszögletes ládát, mely a szennyes ruha közé volt rejtve. A hogy lesietett, a házmesterné utána kiáltott:

— Nagyságos úr!

— Házmesterné, mi a maga neve? — kérdezte válaszképpen Courfeyrac.

Az asszony elámulva nézett reá.

— De hiszen tetszik tudni, én vagyok a házmesterné, Veuvain anyó.

— Nos hát, ha még egyszer nagyságos úrnak szólít, én nagyságos asszonynak fogom czímezni. Most pedig beszéljen? Mi baj?

— Valaki beszélni akar önnel.

— Ki az?

— Nem ismerem.

— Hol van?

— A fülkémben.

— Az ördögbe is! — kiáltott fel türelmetlenül Courfeyrac.

— Kérem, már több, mint egy óra óta várja, hogy hazatérjen.

Ugyanakkor egy fiatal, sovány, halovány, kis termetű, szeplős képű, lyukas zubbonyba és kifoszlott bársonynadrágba öltözött munkásféle ember lépett ki a házmesteri fülkéből, a ki inkább fiuruhába öltözött leánynak, semmint férfinak látszott és oly hangon, a mely a legtávolabbról se volt nőies, megszólította Courfeyrac-ot.

— Hol van Marius úr?

— Nincs itthon.

— Hazajön estére?

— Nem tudom.

És hozzátette:

— A mi engem illet, én nem jövök haza.

A fiatal ember mereven a szemébe nézett és kérdezte:

— Miért nem?

— Csak.

— Hova megy?

— Mit törődsz vele?
— Akarja, hogy vigyem a ládáját?
— A torlaszokra megyek.
— Akarja, hogy önnel menjek?
— A hogy tetszik, — felelt Courfeyrac. — Az utcza szabad és a járda mindenkié.

És futva barátai után sietett. Mikor beérte őket, a ládát odaadta a csapat egyik tagjának, hogy vigye. Csak egy negyedórával utóbb vette észre, hogy a fiatal ember csakugyan velök jön.

A népcsoportok nem jutnak mindig éppen oda, a hová indultak. Már mondtuk, hogy szélroham sodorja őket. Courfeyrac és társai túlmentek Saint-Merry-n és a nélkül, hogy valami nagyon tudták volna, miként történt, a Saint-Denis-utczában lelték magukat.

TIZENKETTEDIK KÖNYV.

Corinthe.

I.

Corinthe története alapításától fogva.

A párisiak, kik ma a csarnokok felől befordulnak a Rambuteau-utczába, jobbkézről, a Mondétour-utczával szemben egy kosaras boltot látnak, melynek czégére egy Nagy Napoleont ábrázaló kosár, felette a felírással: *Napoleon füzfavesszőből*, — nem is sejtik, mily rettenetes jeleneteket látott e hely alig harmincz évvel ezelőtt.

Itt nyilt a Chanvrerie-utcza, melyet a régiek Chanverrerienek írtak és itt állt a Corinthe nevű híres korcsma.

Emlékezhetünk reá, hogy miket mondtunk a torlaszról, melyet ezen a helyen emeltek és a melyen egyébként a Saint-Merry-torlasz messze túltett. Nos tehát, a ma már eltűnt Chanvrerie-utcza e híres torlaszára akarunk némi világosságot deríteni.

Az elbeszélés érthetőségének kedvéért legyen szabad újból ahhoz az egyszerű módszerhez folyamodnunk,

melyet már Waterloonál alkalmaztunk. A kik meglehetősen szabatos képet akarnak maguknak alkotni azokról a háztömbökről, mely az időben a Sainte-Eustache-híd mellett, a csarnokok éjszakkeleti szegleténél, a hol ma a Rambuteau-utcza végződik, álltak, képzeljenek egy N betűt, mely tetejével a Saint-Denis-utczát éri, alapjával pedig a csarnokokra támaszkodik és a melynek két merőleges szárát a Grande-Truanderie- és a Chanvrerie-utcza alkotja, összekötő szára pedig a Petite-Truanderie-utcza. A régi Mondétour-utcza ide-oda kanyarogva szelte át a három szárat, annyira, hogy e négy utcza daedalusi összefonódása, háromszáz négyszögölnyi területen, egyfelől a csarnokok és a Saint-Denis-utcza, másfelől a Cygne- és a Prêcheurs-utcza között hét házból álló szigetet alkotott, melyek sajátos formájuak és különböző nagyságuak voltak, össze-vissza álltak és a melyeket, épp úgy, mint a kőfaragó műhelyében az ott heverő tömböket, keskeny rések választották el egymástól.

Keskeny réseket mondunk és semmiféle kifejezés se találóbb ezekre a sötét, összeszorult, tekervényes kis utczákra, melyeket nyolczemeletes épületek szegélyeztek. E házak oly omladozók voltak, hogy a Chanvrerie- és a Petite-Truanderie-utczában a homlokzatok a szemközti házak közé ékelt gerendákkal voltak megtámasztva. Az utcza szűk volt, de a csatorna széles, a járókelők mindig nedves kövezeten jártak benne, pinczékhez hasonló boltok, karikákkal megvasalt szegletkövek, óriás szeméthalmok és százados iromba vasrácsokkal elzárt kapuszínek mellett. A Rambuteau-utcza mindezt eltűntette.

A Mondétour név, a kerülőre való utalásával, kitünően festő kifejezés volt a girbe-gurba útvonalra. Kissé arrább a Mondétour-utczába torkolló *Pirouette*-utcza szolgált még találóbb névvel.

A járókelő, ki a Saint-Denis-utczából befordult a Chanvrerie-utczába, ezt apránként mind szűkebbre szorulónak látta, mintha csak valami elnyuló tölcsérbe jutott volna. Az egyébként meglehetősen rövid utcza végén a csarnokok felől magas ház-sor zárta el az utat és az arrafelé tévedt járókelő zsákutczában hihette volna

magát, ha jobbról és balról nem vesz észre egy-egy keskeny fekete rést, a melyen át kimenekülhet. E két rés együttvéve alkotta a Mondétour-utczát, mely egyfelől a Prêcheurs-utczába, másfelől a Cygne- és Petite-Truanderie-utczába vezetett. E zsákutcza-féle végén, a keresztbe menő Mondétour-utcza jobb sarkán egy a többinél alacsonyabb házat lehetett megpillantani, a mely mintegy hegyfokként szögellt ki az utczára.

E kétemeletes házban immár háromszáz év óta virult egy híres korcsma. E korcsma vidám lármával töltötte meg a helyet, melyről az öreg Théophile azt énekelte:

Rémes zörgéssel lejt tánczot a légben
Egy ifjú szerelmes puszta váza.

A hely jó volt, a korcsmárosok apáról fiúra következtek benne.

Régnier Mathurin idejében a korcsma a *Rózsás-cseréphez* volt czímezve és minthogy az akkori időkben a rejtvények divatja járta, czégérül egy rózsaszínüre festett bögre szolgált neki. A mult században az érdemes Natoire, egyike azoknak a képzeletdús mestereknek, kiket a mai rideg iskola lenéz, minthogy több ízben itta le magát e korcsmában ugyanannál az asztalnál, a mely mellett Régnier csípett volt be, hálából egy corinthusi szőlőfürtöt festett a bögre fölé. A korcsmáros örömében megváltoztatta az elnevezést és a szőlőfürt fölé aranyos betűkkel odafesttette: *Corinthus szőlőfürtjéhez.* Innen eredt a korcsma *Corinthe* neve. Semmi se talál annyira az iszákosok természetéhez, mint az elkeresztelés. Az elkeresztelés a beszédben való támolygás. A Corinthe-név lassanként detronizálta a *Rózsás-cserép* elnevezést. A korcsmáros-dynastia utolsó tagja: Hucheloup apó, a ki már a hagyományt se tudta, a bögrét kék színüre festtette.

Az épület földszíntjét egy nagy terem foglalta el, benne a pénztárral. Az első emeleten másik terem, benne billardasztal, facsigalépcső, mely átlyukasztotta a padmalyt, boros palaczkokkal rakott asztalok, füstös falak, fényes nappal is égő gyertyák, — ime ilyen volt ez

a korcsma. A földszínti teremből csapóajtóval ellátott fedett lépcső vezetett a pinczébe. A második emeleten volt a Hucheloup-család lakása. Lépcső vezetett fel oda, azaz, hogy inkább létra, mely az első emelet egy elfedezett ajtajából szolgált. A tető alatt két padlásszoba, — a cselédek vaczka. A konyha a földszinti terem mellett volt.

Hucheloup apó talán vegyésznek született; tény, hogy szakács lett; korcsmájában nemcsak ittak, hanem ettek is az emberek. Hucheloup egy kitünő ételt talált fel, melyet csak nála lehetett kapni: töltött pontyot, a mit *pontykövéré*-nek nevezett el. E halat faggyugyertya vagy valami XVI. Lajos korabeli mécses világánál ették, oly asztalokon, melyeken leszegzett viaszkos vászon helyettesítette az abroszt. Messze vidékről eljártak hozzá. Hucheloup egy szép nap elérkezettnek látta az időt, hogy figyelmeztesse az arrajárókat a „különlegességére"; feketefestékes fazékba mártott egy ecsetet és mert a helyesírás terén is épp oly önálló volt, mint a főzésben, a következő felirást mázolta a falra:

Pontykő vére.

Ma már ez is eltünt. 1847 óta a Mondétour-labyrinthban nagymérvű kiszélesítéseket hajtottak végre és ma már alkalmasint semmi sincs belőle. A Chanvrerie-utcza és a Corinthe-korcsma eltűnt a Rambuteau-utcza kövezete alatt.

Mint már említettük, Corinthe egyike volt Courfeyrac és barátai gyülekező helyének. Grantaire fedezte fel. A „Pontykő vére" csábította az első belépésre és a töltött ponty vonzotta vissza. Ettek, ittak, kiabáltak; keveset fizettek, rendetlenül fizettek, egyáltalában nem fizettek, — mindegy, mindig szívesen látták őket. Hucheloup apó kedélyes ember volt.

Hucheloup, noha mint már mondtuk, kedélyes ember volt, kifenve viselte a bajuszát. Mindig rosszkedvű arczkifejezéssel járt, úgy látszott, mintha el akarná ijeszteni vendégeit, zsörtölődött az emberekkel, kik korcsmájába betértek és inkább látszott hajlandónak, hogy veszekedjék velök, semmint hogy étellel szolgáljon nekik.

És mégis, ismételjük, az ember mindig szívesen látott vendég volt nála. Ez a különösség még kedveltebbé tette korcsmáját és odavonzotta a fiatal embereket, kik azt mondták: Gyerünk, nézzük meg, hogy mozog az öreg Hucheloup. Olyan arczczal járt, mint valami vívómester és egyszerre csak harsogó nevetésbe tört ki. Kiabáló hang; vidám ficzkó. Komikai lényeg, tragikai külsőben; csak ijeszteni akart, körülbelül úgy, mint azok a burnótos szelenczék, melyek pisztolyformájúak. Az elsülés — tüsszentés.

Felesége: Hucheloupné asszony szőrös állú, nagyon csunya teremtés volt.

1830 táján Hucheloup apó meghalt. Vele sírba szállt a töltött ponty titka. Özvegye, a ki vígasztalhatatlan volt, folytatta a korcsmát. Ám a konyha elfajult és gyalázatos rossz lett, a bor pedig, mely mindig rossz volt, ihatatlan. Courfeyrac és barátai mindazonáltal tovább is eljártak a Corinthe-ba, — könyörületből, mondta Bossuet.

Hucheloup apó özvegye rövid lélegzetű és elhízott öreg asszony volt, ki tele volt falusi emlékekkel. Kiejtése azonban sokat enyhített elbeszéléseinek unalmasságán. Merőben sajátságos módon tudta fűszerezni vele falusi és tavaszi emlékezéseit.

Az első emeleti szoba: az „étterem“, nagy és hosszú helyiség volt, tele ülőkékkel, fali dívánokkal, székekkel, padokkal, melyek között egy biczegő billárdasztal is állott. Beléje a csigalépcsőn lehetett feljutni, mely a terem egyik sarkában, hajólyukhoz hasonló négyszegletes nyíláshoz szolgált.

E terem, melyet csak egy keskeny ablak és egy mindig égő mécses világított meg, nagy lim-lomos kamrának látszott. Az összes négylábú bútorok úgy tüntek fel, mintha csak három lábuk lenne. A meszelt falak egyetlen ékessége egy négysoros vers volt, mely Hucheloupné dícséretét zengte ekképpen:

Tiz lépésről ijeszt, kettőről elszédít;
Lelógó nagy orrán kaczér szemölcs virít.
Reszkess, ha netán eltüsszentené magát
És kérd az eget, nehogy bekapja az orrát.

E négy sor szénnel volt a falra mázolva.

Hucheloupné asszony, noha a leírás találó volt, reggeltől estig a legnagyobb nyugalommal járt-kelt e négy verssor előtt. Két szolgáló, kiket mindenki csak Matelote és Gibelotte néven ismert, segített Hucheloupnénak telerakni az asztalokat boros kancsókkal és különféle levesekkel, melyeket cseréptányérokban szolgáltak fel. A kövér, gömbölyű, vörös és kiabáló Matelote, a ki egykor kedvencz szultánája volt a boldogult Hucheloupnak, rútságban túltett a mithológia akármelyik szörnyetegén; mindazonáltal, mert illik, hogy a cseléd mögötte maradjon úrnőjének, kevésbbé volt rút, mint Hucheloupné. Gibelotte, a ki hosszú, gyönge, symphatikus fehérségű teremtés volt, karikás szemekkel, lecsüngő szemhéjakkal, mindig kimerült és bágyadt, mintha idült kifáradtságban szenvedne és a ki elsőnek kelt, utolsónak feküdt le a házban, csöndesen és szelíden a teher súlya alatt, mintegy álomszerű mosolylyal az ajkain szolgálta ki a vendégeket, asszonyát, sőt a szolgáló társát is.

Az ebédlőterem ajtaján a következő felírás díszlett, melyet Courfeyrac krétázott oda:

Fizess, ha tudsz és egyél, ha mersz.

II.

Előljáró vígasság.

Bossuet, tudjuk, inkább Jolynál lakott, mint másutt. Úgy volt a lakással, mint a madár a faággal. A két barát együtt élt, együtt evett, együtt aludt. Mindenük közös volt, egy kissé még Musichetta is. Olyanok voltak, mint az ikrek. Június 5-én felkerekedtek, hogy a Corinthe-korcsmában reggelizzenek. Joly, a ki be volt rekedve, erős náthában szenvedett, melyet Bossuet kezdett megosztani vele. Bossuet ruhája kopott volt. Joly azonban csinosan ki volt öltözve.

Körülbelül reggeli kilencz óra lehetett, mikor benyitottak a Corinthe ajtaján.

Felmentek az emeletre.

Matelote és Gibelotte fogadták őket.

— Osztrigát, sajtot és sonkát, — szólt Bossuet.

És letelepedtek egy asztal mellé.

A korcsma üres volt; kívülök nem volt más vendég.

Gibelotte, megismervén Joly-t és Bossuet-t, egy palaczk bort állított az asztalra.

Még az első osztrigáknál tartottak, mikor a csigalépcsőre nyíló lyukból egy fej bukkant fel és egy hang szólalt meg:

— Erre mentem. Az utczán pompás briei sajt szag csapta meg az orromat. Tehát feljöttem.

Grantaire volt.

Grantaire fogott egy széket és oda ült az asztalhoz.

Gibelotte, látva, hogy Grantaire leül, két palaczk bort állított az asztalra.

Most már három palaczk volt az asztalon.

— Két palaczkkal akarsz meginni? — kérdé Bossuet Grantairetől.

— Micsoda jámbor lélek vagy! — felelt Grantaire. Felnőtt ember nem ijed meg két palaczktól.

Joly és Bossuet evéssel kezdték, Grantaire ivással. Egy fél palaczkot hamarosan leöntött a torkán.

— Talán lyuk van a gyomrodban? — kérdé Bossuet.

— Neked van lyuk a könyöködön, — felelte Grantaire.

És miután megint kihörpintett egy poharat, hozzátette:

— Ah, kitünő férfiú, jócskán ócska a ruhád.

— Reménylem is, — felelt Bossuet. — Ezért aztán jól meg is férünk egymással, én és a kabátom. Hozzáalkalmazkodott minden ránczomhoz, sehol se feszes, oda símul formátlanságomhoz, követi minden mozdulatomat; csak azon érzem rajtam, hogy meleget tart. Az ócska kabát ugyanoly kényelem, mint a régi barátság.

— Ez már igaz, — kiáltott fel Joly, beleszólva a párbeszédbe. — Öreg kabát öreg barát.

— Grantaire, — kérdé Bossuet, — a boulevardról jössz?

— Nem!

— Joly és én láttuk elvonulni a menet elejét.

— Hatalmas látvány volt, — jegyezte meg Joly.

— Mily csendes ez az utcza! — kiáltott fel Bossuet. — Ki hinné, hogy Páris fenekestől fel van fordulva? Mennyire meglátszik, hogy valamikor csupa kolostor volt itt! Du Breul és Sauval összeállította a listájukat és Lebeuf abbé is. Mindenfelé csupa kolostor, csak úgy hemzsegett a sok papucsos és mezítlábas barát, szakállasok, nyírott fejűek, szürke, fekete, fehér barátok, Ferenczesek kapuczinusok, karmeliták, Ágoston-rendiek, kicsinyek, nagyok . . . Csak úgy nyüzsögtek.

— Ne beszéljünk barátokról, — szakította félbe Grantaire. — Az embernek vakarózhatnékja támad.

Aztán hirtelen felkiáltott:

— Hüh! de rossz osztrigát nyeltem. Már megint reám jön a hypochondria. Az osztrigák romlottak, a szolgálók csúnyák. Gyűlölöm az emberi nemet. Épp az imént a Richelieu-utczában elmentem a nagy közkönyvtár előtt. Az a sereg osztrigahéj, a mit közkönyvtárnak neveznek, elveszi kedvemet a gondolkodástól. Mennyi papiros! Mennyi tinta! Mennyi ákombákom! Ezt mind írták! Ki volt az a barom, a ki azt mondta, hogy az ember tollatlan kétlábú állat? És aztán találkoztam egy csinos fiatal leánynyal, a kit ismerek, szép, mint a tavasz és el volt ragadtatva, odáig volt a boldogságtól, a hetedik menyországban képzelte magát a hitványság, mert tegnap egy borzalmas himlőhelyes bankár szemet vetett reá! Sajnos! a nő épp úgy keresi a kitartót is, mint a virágot; a macska épp úgy űzi az egeret, mint a madarat. Ez a kis leány két hónap előtt még szép szerényen élt padlásszobájában, varrogatott, tábori ágyon aludt, nem mozdult el virágcserepe mellől és meg volt elégedve. Ma bankár tartja ki. Ma éjjel történt az átalakulás. Ma reggel találkoztam a szerencsétlen áldozattal, csak úgy sugárzott a jókedvtől. És a mi a legutálatosabb: a szemtelen teremtés ma is épp oly csinos volt, mint tegnap.

A bankárja nem látszott meg az arczán. A rózsák annyiban különbek vagy silányabbak a nőknél, hogy rajtuk meglátszanak a nyomok, melyeket a hernyók hagynak hátra. Ah! nincs többé erkölcs a földön, tanú a myrtus, a szerelem jelképe, a babérág, a harcz jelképe, az olajág, ez a butaság, a béke jelképe, az almafa, melynek Ádám majdnem megfulladt a csutkájától és a fügefa, a szoknyák e nagypapája. A mi pedig a jogot illeti, akarjátok tudni, mi a jog? A gallusok hatalmukba akarják keríteni Clusiumot, Róma védelmezi Clusiumot és megkérdi a gallusoktól, hogy mit vétett nekik Clusium. Brennus igy felel: — Azt, a mit Alba nektek, azt vétette, a mit a volszkok és szabinok vétettek nektek. Szomszédaitok voltak. A clusiumiak a mi szomszédaink. Mi is úgy értjük a szomszédságot, mint ti. Ti eltulajdonítottátok Albát; mi elfoglaljuk Clusiumot. Róma erre azt mondja: Nem fogjátok elfoglalni Clusiumot. Brennus megszállta Rómát. Aztán elkiáltotta magát: *Vae victis!* Ime, ez a jog. Ah! de sok ragadozó állat, de sok sas van a világon! Csak úgy borsózik tőle a hátam.

Joly felé nyujtotta poharát, ki teletöltötte. Grantaire felhajtotta a poharat és jóformán a nélkül, hogy ez a pohár bor, melyet senki se, még maga is alig vett észre, félbeszakította volna, folytatta:

— Brennus, a ki elfoglalja Rómát, saskeselyű; a bankár, a ki hatalmába veszi a grisette-et, saskeselyű. A szemérem itt épp oly kevéssé esik latba, mint ott. Következésképpen ne higyjünk semmiben se. Csak egy igazság van: inni. Bármi legyen is a véleményetek, akár a sovány kakas mellett tartotok, mint Uri canton, akár pedig a kövér kakas mellett, mint Glaris kantonja, mindegy, — igyatok. Boulevardról, gyászmenetről és más efféléről beszéltek. Tehát újra forradalom lesz? Csodálkozom, hogy a jó Isten ennyire szűkében van az eszközöknek. Minden pillanatban újra kell megkenni az események kerekeit. Elakadnak, nem akarnak tovább forogni. Hamar hát egy kis forradalom. A jó Istennek mindig fekete a keze ettől a piszkos kenőcstől. Az ő helyében én egyszerűbben csinálnám a dolgot, nem húznám fel minden pillanatban újra meg újra az órát, szépen nyu-

godtan vezetném az emberiséget, egymáshoz ölteném a tényeket, a nélkül, hogy elszakítanám a fonalat, nem lenne szükségem külön dolgokra és nem változtatnám untalan a műsoromat. Azt, a mit ti haladásnak neveztek, két mozgató hajtja: az emberek és az események. Azonban, sajnos, időről-időre kivételes rendszabályokhoz kell folyamodni. Úgy az emberek, mint az események tekintetében nem elegendő a rendes állomány; az emberek között lángelmékre, az események között forradalmakra van szükség. Törvény, hogy nagy beavatkozások történjenek; a dolgok rendje nem lehet el ezek nélkül és ha az ember nézi az üstökösöket, azt kell hinnie, hogy még az égnek is szüksége van külön szereplőkre. A mikor az ember legkevésbbé várja, Isten kifüggeszt egy meteort az égbolt falára. Valami furcsa csillagot, mely rengeteg farkkal hívja fel magára a figyelmet. És Caesarnak meg kell halnia. Brutus késszúrással, Isten egy üstökös csillaggal döfi le. Hopp, felragyog az északi fény, előáll a forradalom, fellép egy nagy ember; 1793 nagy betűs nyomtatásban, Napoleon a lesben, fent a falragasz legtetején pedig az 1811-iki üstökös. Ah! micsoda szép kék falragasz, telehintve felcsapó lángnyelvekkel! Bum! bum! rendkívüli előadás. Tátsátok a szátokat, maflák. Minden szertelen, a csillag épp úgy, mint a dráma. Jóságos Isten, ez sok és mégsem elég. E kivételes eszközök nagyszerűségnek látszanak és szegénységet jelentenek. Kedves barátaim, a gondviselés kapkodásokkal dolgozik. Mit bizonyít a forradalom? Hogy Isten kifogyott a rendes segélyforrásokból. Államcsinyt követ el, mert a mult és a jövő között megszakadt a folytonosság és mert ő, az Isten, nem tudja összebogozni a két véget. Ez megerősít a véleményben, melyet Jehova vagyoni állapota felől alkottam magamnak. Ha az ember elnézi ezt a sok nyomorúságot fent és lent, a sok hitványságot, gazságot és szűkölködést az égben és a földön, kezdve a madártól, kinek nincs egy szem árpája, egész magamig, kinek nincs százezer livres évjáradékom, ha nézzük az emberi sorsot, mely merőben megkopott, sőt a királyok sorsát is, mely kötéllel végződik, a mire példa Condé herczeg, kit felakasztottak, a telet, mely nem más, mint ha-

sadás az égbolton, hogy a szél befújhasson rajta, azt a sok rongyot, mely még a halmok tetején felragyogó hajnal friss bíborában is éktelenkedik, a harmatot, e hamis gyöngyöt, a zuzmarát, e hamis drágakőrakást, az összevissza szakadozott emberiséget és a toldott-foldott eseményeket, a nap foltjait és a hold lyukait, a mindenfelől hiábavaló nyomot, — azt kell hinnem, hogy Isten nem gazdag. Gazdagnak látszik, ez igaz; de érzem, hogy anyagi zavarokkal küzd. Forradalmat rendez, mint a hogy a kereskedő, kinek üres a pénztára, bált ad. Nem szabad a látszat szerint itélni meg az isteneket. Az ég aranyfüstje alatt koldus világegyetemet sejtek. A teremtés alatt csőd lappang. Ezért vagyok elégedetlen. Látjátok, ma június ötödike van, majdnem beesteledett már; reggel óta várom, hogy előbújjon a nap, de nem bújik és fogadni merek, hogy egész nap nem fogja előtolni a képét. Pontatlan, mint a kereskedősegéd, a ki rendetlenül kapja a fizetését. Úgy van, minden rosszul van elrendezve, semmi se vág össze, ez a vén világ merőben lezüllött, éppen ezért az ellenzékhez csatlakozom. Minden rosszúl megy, a világ egyre csetlik-botlik. Úgy vagyunk vele, mint a gyermekekkel; a ki szeretne gyermeket, annak nincs, a ki pedig nem akar, annak rakásra születnek. Mindent összevéve: azt kiáltom, hogy le vele. Meg aztán ez a kopasz Bossuet is bosszant. Megaláz a gondolat, hogy ugyanabban a korban élek, mint ez a vén csont. Egyébiránt én csak kritizálok, de nem sértegetek. A világ olyan, a milyen. Beszédemben nem vezet semmi rosszakarat, csak a lelkiismeretemen könnyítek. Fogadd, örökkévaló atya, mély tiszteletem kifejezését. Ah! az Olympos minden szentjére és a paradicsom összes isteneire mondom, én nem arra születtem, hogy párisi legyek, vagyis hogy örök életemben ide-oda lökdösődjem a kódorgók csoportjából a zajongók csoportjába és vissza. Nekem töröknek kellett volna lennem, a ki egész nap Kelet női virágszálait nézi, a mint azokat a gyönyörű egyiptomi tánczokat lejtik, melyek sikamlósak, mint egy szűzies ember álmai, vagy velenczei nemesnek, a kit szépséges donnák vesznek körül, vagy kis német fejedelemnek, a ki egy fél közkatonával járul hozzá a né-

met confederatio hadseregének növeléséhez és üres idejét azzal tölti, hogy lábbelijét szárítgatja a sövényen, vagyis birodalmának határain! Ime, ilyen sors lett volna nekem való! Azt mondtam, hogy töröknek kellett volna lennem és megmaradok e kijelentés mellett. Nem értem, miért becsmérlik folyton a törököket; Mahom nem utolsó legény; tisztelet a hurikkal telt szeráljok és az odaliszkokkal népes paradicsom feltalálójának! Ne bántsátok a mohamedanismust, az egyetlen vallást, mely baromfiudvarral ékes! Iszom reá. A világ nagy ostobaság. És úgy látszik, verekedni fognak, ezek a hülyék, lekaszaboltatják magukat, nyáron, júniusban, a helyett, hogy egy női teremtéssel a karjukon kimennének a mezőkre, hogy beszívják annak az óriási csésze theának az illatát, a mit a lekaszált fű kinál! Igazán, túlságos sok butaságot követnek el. Egy ócska törött lámpa, melyet az imént egy zsibárús boltjában láttam, a következő észrevételt sugalta: Ideje volna világot gyujtani az emberi nemnek. No itt van, már megint szomorú vagyok! Így jár az ember, ha osztrigát eszik és forradalmon megy át! Ismét gyászos hangulat fog el. Oh! ez az utálatos vén világ! Az emberek kínlódnak, kergetődznek, árulnak, ölnek és megszoknak benne.

Grantaire-t ez ékesszólási roham után megérdemelt köhögési roham fogta el.

— A forradalomról jut eszembe, — szólalt meg Joly, — úgy látszik, Marius határozottan szerelmes.

— Tudod kibe? — kérdé Bossuet.

— Nem.

— Nem?

— Mondom, hogy nem.

— Marius szerelme! — kiáltott fel Grantaire. — Szinte látom. Marius csupa merő köd és bizonyosan valami lenge felhőfoszlánynyal találkozott. Marius a költők fajához tartozik. A ki költőt mond, bolondot ért. *Tymbraeus Apollo.* Marius és az ő Máriája, vagy Mariettája vagy Marionja — furcsa szerelmes pár lehet. Képzelem, micsoda szerelem ez. Csupa elragadtatás, melytől elfelednek csókolódzni. Szűzek a földön, de egyesülnek a

végtelenben. Érzékekkel felruházott lelkek. A csillagokban ölelkeznek.

Grantaire nekifogott a második palaczknak és talán nekifogott volna a második szónoklatnak is, de a lépcső négyszögletű lyukából egy új alak bukkant fel. Egy tíz év körüli, rongyos, kicsi, sárgás bőrű, hegyes orrú, élénk tekintetű, bozontos hajú gyermek. Át volt ázva és nagyon elégedettnek látszott.

A gyermek, noha egyiköket se ismerte, hármuk közül habozás nélkül Bossuet-t szólította meg.

— Ön Bossuet úr? — kérdezte.

— Így szoktak nevezni.

— Nos, hát egy magas szőke ember megszólított a boulevardon: Ismered Hucheloup anyót? — Hogyne! — feleltem. — A Chanvrerie-utcza sarkán, az öregnek az özvegye. — Szaladj oda, — mondta. — Ott találod Bossuet urat és mondd neki: Abc. Valami tréfa, ugy-e? Tíz soust adott.

— Joly, — szólt Bossuet, — adj kölcsön tíz soust. — Aztán Grantaire-hez fordult: — Grantaire, adj kölcsön tíz sous-t.

Ez összesen húsz sous volt, a mit Bossuet odaadott a gyermeknek.

— Köszönöm, uram, — szólt a fiú.

— Mi a neved?

— Navet, Gavroche-nak vagyok a barátja.

— Maradj itt, — szólt Bossuet.

— Egyél valamit, — folytatta Grantaire.

— Nem tehetem, — felelt a gyermek. — Dolgom van a menetben. Én kiáltom: Le Polignac-kal!

És hosszú félkört írva le a lábával, a mi a köszöntés minden formája között a legtiszteletteljesebb, távozott.

Mikor a gyermek elment, újra Grantaire vette át a szót.

— Ez az igazi gamin. Mert sok változat van a gaminek között is. Az irodai gamint tintanyalónak nevezik, a konyhai gamint kuktának, a kocsis-gamint groom-nak, a királyi gaminnek dauphin a neve, az isteni gaminnek pedig bambino.

Bossuet azonban mélázva ült. Halk hangon mondá:

— Abc, — ez annyit jelent: Lamarque temetése.

— A magas szőke pedig, — jegyezte meg Grantaire, — Enjolras, a ki üzen érted.

— Elmenjünk? — kérdé Bossuet.

— Esik az eső, — felelt Joly. — Megesküdtem, hogy tüzbe megyek; de vízbe nem. Nem akarok náthát szerezni.

— Én itt maradok, — szólt Grantaire. — A reggeli inkább kedvemre van, mint a halottas kocsi.

— Véghatározat: maradunk, — szólt Bossuet. — Hanem akkor már igyunk. Különben is, az ember elmaradhat a temetésről, azért még nem következik, hogy elmarad a harczról.

— Ah! A harcz, az már kedvemre lenne, — kiáltott fel Joly.

Bossuet a kezét dörzsölgette.

— Tehát kipótoljuk az 1830-iki forradalmat. Csakugyan, ideje is már.

— Bánom is én a ti forradalmatokat, — szólt Grantaire. — Én nem gyűlölöm ezt a mostani kormányt. Hálósapkával mérsékelt korona. Esernyőben végződő királyi pálcza. Igazán, ha meggondolom, a milyen idő van, Lajos Fülöp ma mind a két végét felhasználhatja királyi pálczájának. A botot a nép ellen, az esernyős részt az ég ellen.

A terem homályos volt; nagy, gomolygó felhők végleg elnyomták a napvilágot. Senki se volt se a korcsmában, se az utczán; mindenki elment nézni, hogy „mi történik".

— Dél van vagy éjfél? — kiáltott fel Bossuet. — Nem látni egy csipetet se. Gibelotte, világosságot!

Grantaire szomoruan ivott.

— Enjolras megvet, — dörmögte. — Enjolras azt mondta magában: Joly beteg, Grantaire részeg; Bossuetnek üzent. Ha én értem üzent volna, én mentem volna. Annál rosszabb Enjolras-ra nézve! Nem megyek a temetésére.

Miután ezt így elhatározták, Bossuet, Joly és Grantaire nem mozdultak a korcsmából. Délután két óra táj-

ban az asztal mellett ültek, rakva volt üres palaczkokkal. Két szál gyertya égett előttük, az egyik egy teljesen megzöldült rézgyertyatartóban, a másik egy törött vizes üveg nyakában. Grantaire maga után csábította Jolyt és Bossuet-t a borhoz; Bossuet és Joly visszavezették Grantaire-t a jókedvhez.

A mi Grantaire-t illeti, dél óta már túl volt a boron, mely csak közepes forrása az álmoknak. Komoly iszákosoknál a bor csak mérsékelt becsülésnek örvend. A részegeskedés tekintetében is van fekete mágia és fehér mágia; a bor csak fehér mágia. Grantaire kalandos szomjuságú fogyasztója volt az álmoknak. Ha feltárult előtte valamely rettenetes ittasság feketesége, ez, a helyett, hogy visszariasztotta volna, inkább vonzotta. Abbahagyta a palaczkokat és a kancsóhoz fordult. A kancsó — a mélység. Nem lévén kezeügyében se ópium, se hasis és mert homálylyal akarta megtölteni agyvelejét, ahhoz a borzalmas pálinka-, sör- és absinthe-keverékhez fordult, mely oly borzalmas lethargiákat idéz elő. E háromnak, a sörnek, pálinkának és absinthenek a gőzétől álom csapódik le a lélekre. Hármas sötétség ez; az égi pillangó megfulad benne és helyette három, denevérszárnyú furia áll elő: a boszorkánynyomás, az éjszaka, a halál, ott lebegve az elaludt Psyche felett.

Grantaire még nem tartott ennél a gyászos fokozatnál, még távolról sem. Roppant jókedvű volt és Bossuet meg Joly együtt tartottak vele. Kocczintgattak. Grantaire a szavak és gondolatok excentrikus kiélezéséhez hozzácsatolta a tagmozdulatok kifejező erejét, bal könyökét méltóságosan a térdére támasztotta, karját szögletbe hajlította és kioldott nyakkendővel, lovagló mód ülve a széken, jobb kezével magasra emelve a tele pohárt, a következő ünnepélyes szavakat kiáltotta oda a kövér Mateiote-nak:

— Nyissák ki a palota kapuját! Az egész világ legyen tagja a franczia akadémiának és mindenkinek legyen joga megölelni Hucheloup asszonyt! Igyunk.

És Hucheloupné felé fordulva hozzátette:

— Hajdankori nő, kit megszentelt a közszokás, jer közelebb, hadd nézzelek.

Joly felkiáltott:

— Matelote és Gibelotte, ne adjatok többet inni Grantaire-nek. Örült pénzeket költ. Féktelen tékozlásában reggel óta már két franc kilenczvenöt centimes-t prédált el.

Grantaire újra megszólalt:

— Ki szedte le engedelmem nélkül a csillagokat, hogy gyertyaképpen iderakja az asztalra!

Bossuet, noha nagyon részeg volt, megőrizte nyugalmát.

A nyitott ablak deszkáján ült és míg hátát az eső verte, tekintete két barátján pihent.

Egyszerre zsivajt, siető lépteket és *Fegyverre!*-kiáltásokat hallott maga mögött. Megfordult és a Saint-Denis-utczában, a Chanvrerie-utcza végén, megpillantotta Enjolras-t, a ki karabélylyal a kezében haladt, Gavroche-t, a ki pisztolyát lóbálta, Feuilly-t karddal, Courfeyrac-ot spádéval, Trouvaire-t hosszú pisztolylyal, Combeferre-t karddal, Bahorel-t szintén karddal és az egész felfegyverzett és indulatos tömeget, mely követte őket.

A Chanvrerie-utcza nem volt hosszabb egy puskalövésnél. Bossuet szócsőt formált a két tenyeréből és lekiáltott:

— Courfeyrac! Courfeyrac! Hahó!

Courfeyrac meghallotta a kiáltást, megpillantotta Bossuet-t, néhány lépést tett a Chanvrerie-utczában és visszakiáltott: Mit akarsz? — a mely kiáltás kereszteződött Bossuet kérdésével: Hová mégysz?

— Torlaszt emelni, — felelt Courfeyrac.

— Nos hát itt! Ez jó hely! Legyen itt a torlasz!

— Igazad van, — szólt Courfeyrac.

És egy intésére az egész csapat betódult a Chanvrerie-utczába.

III.

Grantaire-re kezd ráborulni az éjszaka.

A hely csakugyan pompásan volt kijelölve. Elől az utcza torkolata, hátul szűk zsákutcza, melybe Corinthe beszögellik, a Mondétour-utczát jobbról-balról könnyen el

lehet rekeszteni, támadás csakis a Saint-Denis-utcza felől lehetséges, vagyis szemtől-szembe és nyíltan. A részeg Bossuet-nek oly pillantása volt, mint a bőjtölő Hannibalnak.

A csoport berohanására az egész utczát rémület szállta meg. A ki csak kint járt, mind menekült. Hátul, jobbról, balról a boltok, ajtók, kapuk, ablakok, a földszinttől a tetőig mindenféle nagyságú ablaktáblák villámgyorsan bezárultak. Egy megrémült öregasszony két ruhaszárító kötélre szalmazsákot akasztott ablaka elé, hogy a golyókat fölfogja. Csak a korcsma maradt nyitva, még pedig annál az oknál fogva, hogy a csapat oda tódult be. — Istenem! Istenem! — sóhajtott Hucheloup-né.

Bossuet lesietett Courfeyrac elé.

Joly, a ki az ablakhoz állt, lekiáltott:

— Courfeyrac, miért nem hoztál esernyőt? Még náthás leszel.

E közben néhány pillanat alatt húsz vasrudat téptek ki a korcsma rácsos előkerítéséből és tíz ölnyi területen felszaggatták az utcza kövezetét. Gavroche és Bahorel megállították és felborították egy Anceau nevű mészégető teherkocsiját, mely arrafelé haladt és a melyen három hordó mész volt. Ezt a kőrakás alá tolták. Enjolras felemelte a pincze csapóajtaját és Hucheloupné összes üres hordói odakerültek a meszes hordók mellé: Feuilly, kinek kezei a legyezők festésének finom munkájához voltak szokva, súlyos kődarabokat hengergetett a hordók közé. E kövek csak úgy hirtelen kerültek elő és senki se tudta volna megmondani, hogy honnan. Az egyik szomszédos ház homlokzatáról gerendákat szedtek le, melyeket aztán a hordók hegyé raktak. Mire Bossuet és Courfeyrac megfordultak, az utcza fele már embernél magasabb torlaszszal volt elzárva. Semmi se ér fel a nép kezével, ha olyan építményt kell emelni, mely rombolásból épül.

Matelote és Gibelotte beálltak a dolgozók közé. Gibelotte teherrel megrakodva jött-ment. Fáradságának most a torlasz látta a hasznát. Úgy hordta a követ, mint a hogy a bort szokta felszolgálni: aluszékony arczkifejezéssel.

Egy omnibus, melybe két fehér ló volt fogva, jelent meg az utcza végén.

Bossuet átugrott a kőhalmokon, odaszaladt a kocsihoz, megállította, leszállította a bennülőket, kezét nyujtotta „a hölgyeknek“, elküldte a kocsist és a kocsit lovastól odavezette a torlaszhoz.

— Omnibus, — mondá, — nem mehet el Corinthe előtt. *Non licet omnibus adire Corinthum.*

Egy pillanattal utóbb a lovak, melyeket kifogtak, szabadon engedve a Mondétour-utczán poroszkáltak, a felborított omnibus pedig teljessé tette az utcza elzárását.

Hucheloupné, a ki egészen odavolt, felmenekült az első emeletre.

Tekintete tétován járt ide-oda, a nélkül, hogy látott volna; halkan nyögött. Rémült kiáltásai nem merészeltek kijönni a torkából.

— Itt a világ vége, — mormogta.

Joly csókot nyomott Hucheloupné vastag vörös és ránczos nyakára és így szólt Grantaire-hez: — Tudod, kedvesem, a női nyakat én mindig valami végtelenül finom dolognak tartottam.

Grantaire azonban már a lelkesültség legmagasabb tájain járt. Matelote feljött az emeletre, Grantaire derékon kapta és nagy hahotázással az ablak felé tuszkolta.

— Matelote csunya! — kiáltotta. — Matelote oly csunya, hogy különbet álmodni se lehet! Matelote chimaera. Ime, születésének titka: egy gothikus Pygmalion, a ki templomi szörnyalakokat faragott, egy szép reggel szerelmes lett egyik alkotásába, a legborzalmasabbikba. Könyörgött a szerelem istenének, hogy keltse életre és így származott Matelote. Nézzétek meg, polgártársak! Haja vörös, mint Tizian szeretőjéé és e mellett jó leány. Felelek róla, hogy vitézül fog harczolni. Minden jó leányban hős lappang. A mi Hucheloup-nét illeti, ő is kemény vitéz. Nézzétek a bajuszát! A férjétől örökölte. Valóságos huszárbajusz, mi! Ő is harczolni fog. Matelote-tal együtt maga megkergeti az egész határt. Bajtársak, megbuktatjuk a kormányt, ez oly igaz, mint hogy tizenöt

közbeneső sav van a vajsav és a hangyasav között. Egyébiránt nekem mindez merőben közömbös. Uraim, apám mindig haragudott reám, mert nem értettem a mathematikához. Én csak a szerelemhez és a szabadsághoz értek. Grantaire a nevem és jó fiú vagyok. Mert sohasem volt pénzem, nem is szoktam hozzá, éppen ezért a szűkét se éreztem soha. De ha gazdag lettem volna, nem lettek volna szegények. Majd meglátták volna! Oh, ha a jó szívek kövér erszényekkel birnának! Minden jobban volna a világon. Elképzelem Jézus Krisztust Rothschild vagyonával! Mennyi jót cselekednék! Matelote, ölelj meg!! Gyönyörűséges vagy és félénk! Arczod egy nővér csókját, ajkad egy szerető csókját várja!

— Hallgass, te boros hordó! — szólt reá Courfeyrac.

— Én költő vagyok, — felelt Grantaire.

Enjolras, a ki puskájával a kezében a torlasz tetején állott, felemelte szép szigorú arczát. Enjolras, tudjuk, spártai és puritán természet volt. Thermopylaenél együtt halt volna Leonidas-sal és Cromwell-lel együtt elégette volna Droghedát.

— Grantaire, — kiáltott, — eredj máshova kialudni részegségedet! Ez a mámor helye, nem pedig a részegségé. Ne becstelenítsd meg a torlaszt!

Ez az ingerült reászólás sajátságos hatást tett Grantaire-re. Mintha hideg vízzel öntötték volna le. Hirtelen kijózanodni látszott. Leült, reákönyökölt az ablak mellett egy asztalra, kimondhatatlan szelídséggel nézett Enjolrasra és így szólt:

— Engedd, hogy itt aludjam.

— Menj máshova aludni! — kiáltotta Enjolras.

Grantaire azonban, gyöngéd és zavaros tekintetét reáfüggesztve, megismételte kérését:

— Hadd aludjam itt, — a míg meghalok.

Enjolras megvető arczkifejezéssel nézett reá.

— Te, Grantaire, nem tudsz se hinni, se gondolkodni, se akarni, se élni, se meghalni.

Grantaire komoly hangon válaszolt:

— Majd meglátod.

Még néhány érthetetlen szót hebegett, aztán feje lekoppant az asztalra és mint a hogy a részegség második szakában, melybe Enjolras hirtelen és keményen belökte, történni szokott, egy pillanat alatt elaludt.

IV.

Kisérlet Hucheloupné megvigasztalására.

Bahorel, kit a torlasz elragadtatott örömre gyulasztott, felkiáltott:

— Na, levetkőztettük az utczát! Nagyszerüen fest!

Courfeyrac, miközben kissé rombolta a korcsmát, megkísérelte, hogy megvigasztalja az özvegy korcsmárosnét.

— Ugy-e, Hucheloupné, a minap panaszkodott, hogy megbüntették, mert Gibelotte kirázott egy ágy előtti szőnyeget az ablakon?

— Igenis, Courfeyrac úr. Jaj, Istenem, csak nem akarja ezt az asztalt is kiczipelni arra a rettenetes izére? Megbüntettek a szőnyegért és egy virágcserépért is, mely a padlásablakból leesett az utczára, száz franc büntetést fizettetett velem a kormány. Gyalázat!

— Nos hát, anyókám, most megbosszuljuk magát.

Hucheloupné úgy látszott, hogy nem igen tudja felfogni, micsoda haszonnal jár reá nézve ez az elégtétel. A megelégedés, melyet érzett, olyasforma volt, mint azé az arab asszonyé, ki mikor a férje pofon ütötte, elment panaszkodni az apjához és így szólt neki: — Apám, a sértésért bosszút kell állanod férjemen. — Az apa kérdezte: — Melyik feleden ütött pofon? — A balon. — Az apa pofonütötte jobbról és így szólt hozzá: — Most már meg lehetsz elégedve. Mondd meg a férjednek, hogy ő pofonütötte a leányomat, én viszont pofonütöttem a feleségét.

Az eső elállt. Ujabb emberek csatlakoztak a csoporthoz. Munkások zubbonyaik alatt lőporos tasakot, vitriolos palaczkokkal telt kosarat, két-három farsangi fáklyát és egy csomó papiros lámpát hoztak, melyek „a király ünnepé"-ről maradtak. Ez az ünnep nemrég volt,

május 1-én. Azt beszélték, hogy e felszerelés egy Pépin nevű Saint-Antoine-külvárosi fűszerestől került. A Chanvrerie-utcza egyetlen utczai lámpáját összezúzták; úgyszintén a Saint-Denis-utcza szemközti lámpáját, valamint az összes lámpákat, melyek a körülfekvő utczákban, a Mondétour-, a Cygne-, a Prêcheurs- és a Grande-meg a Petite-Truanderie-utczában voltak.

Enjolras, Combeferre és Courfeyrac intéztek mindent. Patkóalakban, a Corinthe épületétől két oldalra és erre támaszkodva egyszerre két torlasz épült; a nagyobbik a Chanvrerie-utczát, a kisebbik a Cygne-utcza felől a Mondétour-utczát zárta el. Ez utóbbi, egészen keskeny torlasz, merőben hordókból és utczakövekből állt. Mintegy ötven munkás volt rajta, közülök harmincz puskásan, mert útközben általános kikölcsönzést rendeztek egy fegyverkereskedő boltjában.

Vajmi különös és tarka csoport volt ez. Az egyik kiskabátban volt, karddal és két hosszúcsövű pisztolylyal felfegyverkezve, a másik ingújjban, fején kerek kalap és lőporszaru az oldalán, egy harmadik kilencz lap szürke papirból összeragasztott vértet kötött fel magára és fegyver gyanánt nagy árt tartott a kezében. Volt egy, a ki így kiáltott: *Pusztítsuk ki őket egy szálig és haljunk meg utolsó szuronyunkig!* Pedig neki nem is volt szuronya. Egy másik hosszú kabátja felett nemzetőri tölténytáskát és borjút viselt, melynek fedőjén vörös posztóból kivarrva ez a felírás ékeskedett: *Közrend.* Egy csomó puska, mely katonai számmal volt ellátva, kevés kalap, semmiféle nyakkendő, sok meztelen kar, néhány dzsida. Vegyük ehhez, hogy mindenféle korbelieket és mindenféle arczokat lehetett látni, sáppadt kis fiatal emberektől napbarnított munkásokig. Mindnyájan sietve dolgoztak és miközben egymásnak segédkeztek, a lehetséges eshetőségekről beszélgettek, — hogy hajnali három óra felé segélycsapatokat kapnak, — hogy egy ezred már egész bizonyosan az ő pártjukon van, — hogy Páris fel fog lázadni. Rettenetes nyilatkozatok, melyekbe valami szívélyes vidámság keveredett. Azt lehetett volna mondani róluk, hogy testvérek; egyik sem tudta a másik nevét. A nagy veszedelmeknek megvan az a szép tu-

lajdonságuk, hogy világosságra hozzák az ismeretlenek testvériségét.

A konyhában tüzet gyujtottak és egy tégelyben kanalakat, villákat olvasztottak, — a korcsma egész czinnből való ezüstneműjét felhasználták golyóöntésre. Mind e mellett pedig ittak. A töltények boros palaczkokkal vegyest hevertek az asztalon. A billárd-szobában Hucheloupné, Matelote és Gibelotte, a kik közül a rémület mindegyiket másként változtatta meg, az egyiket gondolkodásra képtelenné tette, a másikat folytonos lihegésben tartotta, a harmadikat felébresztette, — ócska rongyokból tépést csináltak. Három férfi segített nekik a rongyok feldarabolásában, három vidám, nagyhajú, bajuszos, szakállas ficzkó, kikre csak remegve tudtak nézni.

Az a magas termetű, kit Courfeyrac, Combeferre és Enjolras, mikor a Billettes-utcza sarkán a csoporthoz csatlakozott, észrevettek, a kis torlasznál dolgozott és nagyon hasznavehetőnek látszott. Gavroche a nagy torlasznál segédkezett. A mi azt a fiatal embert illeti, kit Courfeyrac a lakásán talált és a ki Marius után kérdezősködött, körülbelül attól fogva, hogy az omnibust felborították, eltünt szem elől.

Gavroche, a ki teljesen elemében volt és csak úgy sugárzott a boldogságtól, a siettető tisztjét vállalta magára. Jött, ment, felmászott, lekúszott, újra felmászott, kiabált, sürgölődött. Úgy látszott, mintha azért volna itt, hogy mindenkit bátorítson. Volt valami, a mi ösztökélte? Hogyne, mindenesetre, — a nyomorusága. Voltak szárnyai? Igen, — az örvendezése. Gavroche szinte a forgószéllel versenyzett. Mindenütt lehetett látni, mindenütt hallatszott a hangja. Betöltötte a levegőt, mert egyszerre mindenütt volt. Szinte izgató volt ez a mindenüvé kiterjedő jelenvalósága; lehetetlen volt egy pillanatig is egy helyben látni. Az óriási torlasz érezte, hogy ott jár a taraján. Feszélyezte a járkálókat, ösztökélte a lustákat, biztatta a fáradtakat, zavarta az elgondolkodókat, némelyeket megnevettetett, másokat dühbe hozott, folyton mozgásban volt, most egy diákkal ingerkedett, aztán egy munkással kezdett ki; lehajolt, felugrott, repült, hol ide, hol oda ugrott, mormogott, zümmö-

gött és csipkedett, — olyan volt, mint a keringő légy a forradalom óriási gépezete felett.

Kis karjai állandó mozgásban voltak, kis tüdejéből állandó zsivajgás tört elő.

— Nos, mi lesz? Ide még kövek kellenek! Hordók! Valami szilárd alkotmány! Hol van? Hamar egy puttony meszet, hogy betömjem ezt a lyukat. Ez a torlasz nagyon alacsony. Magasabbnak kell lennie. Rakjatok reá mindent; ide vele, minden jó hozzája. A torlasz olyan, mint Gibou anyó theája. Itt van egy üveges ajtó.

A torlaszon munkálkodók felkiáltottak:

— Üveges ajtó? Mit akarsz itt üveges ajtóval, te pöttöny?

— Oh! Ti Herkulesek! — vágott vissza Gavroche. — Üveges ajtó nagyszerű valami a torlaszban. Nem gátolja a támadást, de nehézzé teszi az elfoglalást. Hát sohasem loptatok még almát olyan kertből, melynek a kerítése fent üvegcserepekkel volt behintve? Az üveges ajtó bevág a nemzetőrök tyúkszemébe, ha fel akarnak mászni a torlaszra. Úgy bizony! Az üveg álnok jószág. Hanem nektek ugyancsak nem valami féktelen a képzelmetek.

Egyébiránt Gavroche roppant mérges volt, hogy pisztolyáról hiányzott a kakas. Ide-oda szaladgált és mindegyre kiabálta: — Puskát, puskát akarok! Miért nem adnak nekem puskát?

— Puskát neked? — szólt reá Combeferre.

— Miért ne? — felelt Gavroche. — 1830-ban is volt puskám, mikor X. Károlylyal veszekedtünk.

Enjolras vállat vont.

— Ha majd már minden férfinek lesz puskája, adunk a gyermekeknek is.

Gavroche büszkén feléje fordult és így válaszolt:

— Ha előbb halsz meg, mint én, elveszem a tiédet.

— Kölyök! — szólt Enjolras.

— Tejfeles szájú! — felelt Gavroche.

A beszélgetésnek egy kikent-kifent fiatal úr vetett véget, a ki sétálgatva felbukkant az utcza végén.

Gavroche reákiáltott:

— Jőjjön ide, fiatal ember! Nos, jőjjön! Hát semmit se teszünk a jó öreg hazáért?

Az elegáns úr elszaladt.

V.

Az előkészületek

Azok az akkori ujságok, melyek a Chanvrerie-utczai torlaszról, erről a *szinte megvihatatlan erődítményről,* a hogy nevezték, azt írták, hogy magassága felért az első emeletig, tévedtek. Az igazság az, hogy általában hat-hét láb magas volt. Úgy volt építve, hogy a harczolók tetszésük szerint eltűnhettek mögötte, vagy egymásra helyezett négyes kősorból való lépcső segedelmével, felmászhattak a tetejére. Elülről a kövekből, gerendákból és a meszes kocsi meg a felborított omnibus kerekei közé ékelt deszkákból összetákolt torlasz eligazodhatatlan képet mutatott. A torlasznak a korcsmától legtávolabb eső végén a torlasz és a ház fala között hagytak egy keskeny rést, a melyen egy ember átbújhatott, úgy hogy ekképp kijárásról is gondoskodtak. Az omnibus rudja fölfelé állott és kötelekkel volt megerősítve és rajta vörös lobogó lengett a torlasz felett.

A Mondétour-utczai kis torlaszt, mely a korcsmaépület mögött rejtőzött, nem lehetett látni. A két torlasz együtt valóságos erődítményt alkotott. Enjolras és Courfeyrac nem tartották czélszerűnek, hogy eltorlaszolják a Mondétour-utcza másik részét is, mely a Prêcheurs-utczán át a csarnokokhoz szolgált, mert kétségkívül összeköttetésben akartak maradni a külvilággal és nem igen tartottak tőle, hogy a veszedelmes és zegzugos Prêcheurs-utczán át támadják meg őket.

E nyílást és a Chanvrerie-utczára szolgáló már említett keskeny rést nem tekintve, a két torlasztól bezárt tér, melybe a korcsmaépület élesen beszögellett, szabálytalan négyszöget mutatott, mely mindenfelől zárva volt. A nagy torlasz és a magas házak között, melyek az utcza hátterében álltak, mintegy húsz lépésnyi köz volt,

úgy hogy azt lehetett mondani, a torlasz ezekre a lakókkal tele, de lentről fentig elreteszelt házakra támaszkodott.

Mindennek a munkának az elvégzése nem tartott egy órába se; nem volt semmi akadályoztatás és a bátor emberek e maroknyi csapata ez idő alatt nem látott egyetlen katonasüveget és egyetlen szuronyt se. Az a néhány polgár, a ki a felkelés ez órájában még odamerészkedett a Saint-Denis-utczába, egy pillantást vetett a Chanvrerie-utczába, meglátta a torlaszt és meggyorsítva lépteit, odább állott.

Mikor a két torlasz már elkészült, a zászló fent lobogott: a korcsmából kivonszoltak egy asztalt és Courfeyrac felállt reá. Enjolras előhozta a négyszögletes ládikót, melyet aztán Courfeyrac ott az asztalon kinyitott. A ládikó töltényekkel volt tele. A hogy a töltényeket megpillantották, megremegés futott át a legbátrabbakon is és egy pillanatra csend állott be.

Courfeyrac mosolyogva osztotta ki a töltényeket.

Mindenki harminczat kapott. Soknak volt lőpora és ezek a frissen öntött golyókkal új töltéseket csináltak. A mi a lőporral telt hordót illeti, ez az ajtó mellett, egy másik asztalon állott. Ezt a végsőre tartogatták.

A riadó, mely Párison végighullámzott, még egyre hallatszott, de végül is egyhangú zajjá lett, melyre nem ügyeltek. E zaj, gyászos hullámzással, hol közelebbről, hol távolabbról hallatszott.

Megtöltötték a puskákat, az összes lőszerszámokat, sietség nélkül, ünnepélyes komolysággal. Enjolras három őrszemet állított ki: egyet a Chanvrerie-utczába, egyet a Pêcheurs-utczába és egyet a Petite-Truanderie-utcza sarkára.

Aztán, mikor a torlaszok már készek voltak, az őrszemek ki voltak állítva, a puskák meg voltak töltve, a felkelők — egyedül ezekben a félelmes utczákban, melyekben már nem járt senki, körülvéve e néma és mintegy halott házaktól, melyekben semmi emberi lüktetést se lehetett érezni, beburkolva a leszálló alkony növekedő árnyától, közepette e homálynak és csendnek,

melyben valami tragikus és rettenetes dolog eljövetele érzett, elszigetelten, felfegyverkezve, elszántan, nyugodtan — várakoztak.

VI.

Várakozás közben.

Mivel töltötték a várakozás óráit?

El kell mondanunk, mert ez is a történelemhez tartozik.

Mialatt az emberek töltényeket csináltak és a nők tépést fosztottak, mialatt egy öblös fazék, mely tele volt golyóöntésre szánt czinnel és olvasztott ólommal, egy izzó serpenyőn füstölgött, mialatt az őrszemek, fegyverrel a kezükben, a torlaszon őrködtek, mialatt Enjolras, kit lehetetlen volt szórakozásra birni, az őrök felett őrködött: Combeferre, Courfeyrac, Prouvaire, Feuilly, Bossuet, Joly, Bahorel és még néhányan összeültek, mint akár beszélgetéssel töltött iskolai korszakuk legbékésebb napjaiban és a hadiszállássá változtatott korcsma egyik szögletében, két lépésnyire az erődítvénytől, melyet felépítettek, felvont és megtöltött karabélyaikat székük hátához támasztva, e szép fiatal emberek, a kik oly közel voltak úgy lehet utolsó órájukhoz, szerelmes verseket mondogattak.

Az idő, a hely, az ifjúság felidézett emlékei, néhány csillag, mely az égen ragyogni kezdett, a puszta utczák síri nyugalma, a küszöbön álló kérlelhetetlen végzet valami pathetikus varázszsal ruházta fel a verseket, melyeket az alkonyi szürkületben Prouvaire, ki, mint mondtuk, költő volt, halk hangon mintegy elsuttogott.

Ezenközben a kis torlaszon meggyujtottak egy lámpát, a nagyon pedig egy olyan viaszfáklyát, a minő húshagyó kedden az álarczosokat hordozó kocsikon szokott égni. E fáklya, mint már említettük, a Saint-Antoine külvárosból került elő.

A fáklyát kövekből rakott kalitkafélébe helyezték el, mely három oldalról zárva volt, hogy a lángot ne érje a szél és a melyből a világosság egyenesen a zász-

lóra esett. Az utcza és a torlasz sötétben maradt és csak a vörös lobogót lehetett látni, mely úgy tünt fel, mintha valami óriási tolvajlámpa félelmes fénynyel árasztaná el.

E fény a lobogó égő piros színét rettenetes bíborba fürösztötte.

VII

A Billettes-utczai ember.

Az éjszaka már beállt és még semmi se történt. Csak zavaros lármát és néha, de szórványosan és messziről, puskaropogást lehetett hallani. E halogatás, mely egyre tovább húzódott, annak volt a jele, hogy a kormány óvatosan cselekszik és összegyüjti erejét. Ez ötven ember hatvanezerre várt.

Enjolras azt a türelmetlenséget érezte, mely a rettentő események küszöbén elfogja az erős lelkeket. Felkereste Gavroche-t, a ki a földszínti teremben azzal foglalatoskodott, hogy két gyertya kétes világosságánál, mely gyertyák az asztalokon kiöntött lőpor miatt elővigyázatosságból az íróasztalon álltak, töltényeket csinált. A gyertyák világosságából semmi se hatott ki a teremből, az emeleten pedig a felkelők különben se gyujtottak világot.

Gavroche e pillanatban nagyon el volt merülve és nem éppen a tölténykészítésbe.

A Billettes-utczai ember belépett az alacsony terembe és letelepedett a legkevésbbé megvilágított asztal mellé. Nagy katonapuskája volt, melyet lábai között tartott. Gavroche, kinek eddig száz „mulatságos“ dolog kötötte le figyelmét, még csak most vette észre ezt az embert.

Mikor belépett, Gavroche gépiesen követte tekintetével, megbámulta puskáját, aztán hirtelen, mikor az ember leült, Gavroche felállt. Ha valaki e pillanatig szemmel tartotta volna ezt az embert, láthatta volna, hogy a torlaszon úgy, mint a felkelők között feszült figyelemmel vizsgált mindent; de a mióta a terembe lépett, mint-

egy elpihent és úgy tetszett, mit se lát mindabból, a mi körülötte történik. Gavroche közeledett az elmélyedten ülő emberhez és lábújjhegyen körüljárta, mint a mikor az ember attól tart, hogy felébreszt valakit. Ugyanekkor a gyermek oly merész és oly komoly, oly gondtalan és oly mély kifejezésű, oly vidám és oly szomorú arczán a vonások különböző öreges fintorokba futottak össze, melyek mintha ekként beszéltek volna: — Eh! mit! — lehetetlen! — Káprázik a szemem! — Álmodom! — De hát ha mégis? — Nem, nem lehet! — De igen! — Képtelenség! — Gavroche ide-oda himbálódzott a lábain, két kezét ökölbe szorította a zsebében, nyujtogatta a nyakát, mint valami madár és egész éleselméjüségét reápazarolta alsóajkának mértéktelen lebiggyesztésére. El volt ámúlva, bizonytalanság, hitetlenség fogta el, meg volt győződve, el volt kápráztatva. Olyan kifejezés volt az arczán, mint valami főeunuchnak, ki a rabszolgavásáron egyszerre egy Vénust pillant meg az esetlen vászoncselédek között és mint valami műbarátnak, ki egy halom mázolás között egy Rafael-képet fedez fel. Egész valója munkában volt: úgy az ösztön, mely szimatol, mint az értelem, mely egybevet. Nyilvánvaló volt, hogy Gavroche-sal valami történt.

E legmélyebb töprengés közepette lépett oda hozzá Enjolras.

— Te kicsi vagy, — szólt Enjolras, — téged nem fognak meglátni. Bujj ki a torlasz mellett, lopózz végig a házak mellett, nézz szét kissé az utczákon és jőjj vissza megmondani, hogy mi történik.

Gavroche kiegyenesedett.

— Tehát a kicsinyek is jók valamire! Nagyon helyes! Már megyek. Addig is, bizzál a kicsinyekben és óvakodj a nagyoktól . . . És Gavroche, fejét felemelve, hangját meghalkítva, a Billettes-utczai emberre mutatva hozzátette:

— Látod ezt az embert?

— Nos?

— Rendőrkém.

— Biztosan tudod?

— Még nincs két hete, hogy a fülemnél fogva hu-zott ki a Pont-Royal alól, a hol levegőztem.

Enjolras gyorsan odahagyta Gavroche-t és nagyon halkan néhány szót sugott egy munkásnak, a ki szintén a teremben volt. A munkás kiment és néhány pillanat mulva három társával tért vissza. A négy ember, meg-annyi szélesvállú teherhordó, csendben, nehogy magukra vonják a figyelmet, odaállt az asztal mögé, melyen a Billettes-utczai ember könyökölt. Látszott, készen van-nak, hogy reávessék magukat.

Most Enjolras odalépett az ismeretlenhez és meg-szólította:

— Ki ön?

A hirtelen kérdésre az ismeretlen felriadt. Tekin-tetét Enjolras becsületes szemébe mélyesztette és úgy látszott, kiolvasta gondolatát. Mosolygott a legmegvé-tőbb, legerélyesebb és legelszántabb mosolylyal és gőgös komolysággal felelt:

— Látom, miről van szó . . . Nos hát, igen!

— Ön rendőrkém?

— Én rendőrbiztos vagyok.

— Mi a neve?

— Javert.

Enjolras intett a négy embernek. Egy szempillantás alatt, még mielőtt Javert-nek ideje lett volna hátrafor-dulni, megragadták, leteperték, megkötözték és meg-motozták.

Két üveglap közé foglalva kis kerek papirdarabot találtak nála, melynek egyik oldalán Francziaország czí-mere volt, alatta e szavakkal: *Felügyelet és őrködés,* a másik oldalán pedig ez állt: Javert, rendőrfelügyelő, ötvenhét éves. Alatta az akkori rendőrfőnök: Gisquet aláírása.

Ezen kívül óra és erszény volt nála, ez utóbbiban néhány arany. Az órát és az erszényt nála hagyták. Az óra alatt, mellényzsebének mélyén papirdarabot tapin-tottak. Kivették, Enjolras szétnyitotta és a következő sorokat olvasta, melyeket a rendőrfőnök sajátkezüleg írt volt:

„Miután politikai megbizatását teljesítette, Javert felügyelő külön vizsgálat útján meggyőződést fog szerezni, igaz-e, hogy a gonosztevők a Jenai-híd mellett a Szajna jobb partján búvóhelyeket rendeztek be?“

A megmotozással végezvén, Javert-t talpra állították, a háta mögött összekötötték a kezeit és odakötözték a terem közepén álló oszlopféléhez.

Gavroche, ki az egész jelenetet végignézte és hallgatag fejbólintással helyeselte az intézkedéseket, odalépett Javerthez és így szólt hozzá:

— Most az egér fogta meg a macskát.

Mindez oly gyorsan történt, hogy mire a korcsma körül értesültek róla, már mindennel végeztek. Javert egy hangot se hallatott. Látva, hogy Javert az oszlophoz van kötve, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Combeferre és a többiek, kik a két torlaszon voltak elszóródva, mind becsődültek.

Javert, a ki úgy meg volt kötözve, hogy moczczanni se tudott, felemelte a fejét, az olyan ember rettenthetetlen nyugalmával, a ki sohasem hazudott.

— Rendőrkém, — mondá Enjolras társainak.

És Javert felé fordulva folytatta:

— Tíz perczczel a torlasz elfoglalása előtt agyon fogjuk lőni.

Javert parancsoló hangon válaszolt:

— Miért nem mindjárt?

— Takarékoskodunk a lőporral.

— Úgy hát egy késszúrással is el lehetne végezni.

— Kém, — felelt a szép Enjolras, — mi bírák vagyunk, nem pedig gyilkosok.

Aztán Gavroche felé fordult:

— Te pedig eredj! Tedd, a mit mondtam.

— Már megyek! — kiáltott Gavroche.

Indult, de hirtelen megállott:

— Igaz, a puskája az enyém lesz! — És hozzátette: — A muzsikust maguknak hagyom, de a klarinétja az enyém.

Aztán katonásan tisztelgett és vigan kiosont a nagy torlasz melletti résen.

VIII.

Kérdőpontok egy bizonyos Le Cabucre vonatkozólag, kinek talán nem is Le Cabuc volt a neve.

A tragikus kép, melynek vázolásába belefogtunk, nem lenne teljes, az olvasó nem látná pontos és valóságos kidomborodásban a társadalmi vajúdás és forradalmi szülés e nagy pillanatait, melyekben az erőfeszítés görcsös vonaglásokkal jár, ha mellőznénk egy epikus borzalommal teljes, rettentő eseményt, mely jóformán nyomban Gavroche távozása után történt.

A csoportosulások tudvalevőleg hasonlítanak a hógörgeteghez: az embertömegen át való hömpölygésük közben mind nagyobbra növekednek. Ez emberek nem kérdik egymástól, honnan jöttek. Azok között, kik az Enjolras, Combeferre és Courfeyrac vezetése alatt álló csoporthoz csatlakoztak, volt egy ember, ki egyre rázta a karjait, kiabált és valami részeg vadembernek látszott. Ez az ember, kinek neve vagy gúnyneve Le Cabuc volt és a ki egyébiránt merőben ismeretlen volt azok előtt is, a kik azt állították, hogy ismerik, roppant részeg volt vagy legalább ilyennek tetette magát és néhányad magával odatelepedett egy asztalhoz, melyet kivonszoltak a korcsmából. E Cabuc, miközben itatta a vele szemben ülőket, figyelmesen vizsgálgatta a torlasz mögött álló magas házat, mely öt emeletével az egész utcza felett uralkodott és szembenézett a Saint-Denis-utczával. Egyszerre felkiáltott:

— Bajtársak, tudjátok mit? Ebből a házból kellene lövöldözni. Ha egyszer ott fent leszünk az ablakokban, elvitt az ördög mindenkit, a ki bemerészkedik az utczába.

— Persze, csakhogy a ház le van zárva, — felelt az ivók egyike.

— Kopogtassunk!

— Nem fogják kinyítani.

— Törjük be a kaput.

Le Cabuc odafut a kapuhoz, melyen súlyos kalapács függ és kopogtat. A kapu nem nyilik ki. Másodszor is kopogtat. Senki se felel. Egy harmadik kopogtatás. Ugyanaz a csend, mint előbb.

— Van itt valaki? — kiált Le Cabuc.

Semmi se moczczan.

Erre Le Cabuc felkap egy puskát és a tusával döngetni kezdi a kaput. Régi, ivalakú, alacsony, keskeny, vastag tölgyfakapu volt, pléhlemezzel és vaspálczákkal keverve, — valóságos várkapu. A döngetés megrengette az egész házat, de a kapu rendületlen maradt.

Mindazonáltal valószínű, hogy a lakosok megijedtek, mert végre a harmadik emelet egy kis ablaka kivilágosodott, kinyilt és a nyilásban égő gyertya és egy őszhajú ember széles és rémült arcza jelent meg. A kapus volt.

A kopogtató szünetet tartott.

— Kérem, uraim, — szólt a kapus, — mit kívánnak?

— Nyisd ki a kaput! — felelt Le Cabuc.

— Uraim, az lehetetlen.

— Csak nyisd ki!

— Lehetetlen, uraim!

Le Cabuc fogta a puskáját és czélba vette a kapust; de minthogy ő lent állt és nagyon sötét volt, a kapus nem látta, hogy mit csinál.

— Kinyitod a kaput, igen vagy nem?

— Nem, uraim!

— Nem?

— Nem, mert . . .

A kapus nem fejezhette be a mondatot. A puskalövés eldördült, a golyó a portás álla alatt behatolt és átszakitva a torok-ért, nyakszírtjén jött ki. Az aggastyán hangtalanul leroskadt. A gyertya leesett és elaludt és nem látszott más, mint egy mozdulatlan fej az ablakpárkányon és egy kis fehéres füst, mely a tető felé szállt.

— Így ni, — szólt Le Cabuc, a kövezetre koppantva a puskatussal.

Alig mondta ki e szavakat, egy kezet érzett, mely vaskörömként szorította a vállát és egy hangot hallott, mely így szólt:

— Térdre!

A gyilkos hátrafordult és Enjolras fehér és hideg

arczát látta maga előtt. Enjolras pisztolyt tartott a kezében.

A lövés zajára odasietett a kapuhoz.

Balkezével megmarkolta Cabuc gallérját, zubbonyát, ingét és nadrágtartóját.

— Térdre, — ismételte.

És a vézna húszéves fiatal ember egyetlen fölényes mozdulattal, mintha nádszál lett volna, meghajlította és térdre-nyomta a sárba a széles vállú és izmos embert. Le Cabuc megkísérelte, hogy felálljon, de mintha valami emberfeletti ököl tartotta volna leszorítva.

Enjolras sáppadt, nőies arczával, meztelen nyakával, zilált hajával e pillanatban valami olyan képet mutatott, mint az ókori Themis. Kitágult orrlyuka, lesütött szeme kérlelhetetlen nyugalmú görögös arczélét azzal a haragvó és szűzies kifejezéssel ruházta fel, mely a régiek szerint hozzávaló volt az igazságszolgáltatás megszemélyesítőjéhez.

A torlaszokról az összes emberek odaszaladtak és bizonyos távolságban körbe csoportosultak, érezve, hogy egyetlen szóval se szabad beleelegyedni abba, a mit látni fognak.

Le Cabuc, legyőzetve, már nem védekezett és minden tagjában reszketett. Enjolras elbocsátotta és kihuzta óráját.

— Szállj magadba, — mondá. — Imádkozz vagy gondolkozzál. Egy perczed van.

— Kegyelem! — mormolta a gyilkos, aztán lehajtotta a fejét és néhány érthetetlen szitkot dadogott.

Enjolras le nem vette szemét az óráról; bevárta, míg elmult egy percz, aztán visszatette zsebébe az órát. Ez megtörténvén, hajánál fogva megragadta Le Cabuc-ot, ki ordítva hánykolódott a térdei között és pisztolyának csövét a füléhez illesztette. Sok rettenthetetlen férfi, ki oly nyugodtan rohant a legrettentőbb kalandba, elfordította a fejét.

A lövés eldördült, a gyilkos arczczal a földre bukott, Enjolras felegyenesedett és körüljártatta meggyőződésteljes, szigorú tekintetét.

Aztán lábával megtaszította a holttestet és így szólt:

— Dobjátok ki.

Három ember felemelte a nyomorult testét, mely a haldoklás végső, gépies görcseiben vonaglott és a kisebbik torlaszon áthajítva kidobták a Mondétour-utczába.

Enjolras gondolatokba mélyedten állt. Lassanként nagyszerű borzongás nehezedett rettenetes nyugalmára. Egyszerre megszólalt. Mindnyájan elhallgattak.

— Polgártársak, — szólt Enjolras, — a mit ez az ember elkövetett, borzalmas volt és a mit én tettem, iszonyatos. Ölt, ezért öltem meg én is. Így kellett cselekednem, mert a felkelésben is fegyelemnek kell uralkodnia. Itt a gyilkosság még nagyobb bűn, mint másutt; mi a forradalom szeme előtt állunk, a köztársaság papjai, a kötelesség áldozati ostyái vagyunk és nem szabad engednünk, hogy küzdelmünket rágalmazhassák. Tehát ítéltem és halálra ítéltem ezt az embert. A mi engem illet, kényszerűségből cselekedtem, a mit tettem, de egyszersmind iszonyodom is tőle, magam felett is ítéltem és mindjárt meg fogjátok látni, mire ítéltem magamat.

A kik hallgatták, megreszkettek.

— Veled tartunk, osztozunk sorsodban, — kiáltott Combeferre.

— Jó, — folytatta. — Még egy szót. Mikor kivégeztem ezt az embert, engedelmeskedtem a szükségszerűségnek; de a szükségszerűség az ó-világ szörnyetege; a szükségszerűségnek végzet a neve. Már pedig a haladásnak az a törvénye, hogy a szörnyetegek eltűnjenek az angyalok elől és a Végzet elenyészszen a testvériség előtt. Ez nem alkalmas pillanat a szeretet szó hangoztatására. Mindegy; én kimondom és ünneplem e szót. Szeretet, tiéd a jövő. Halál, — felhasználak, de gyűlöllek. Polgártársak, a jövőben nem lesz se sötétség, se villámcsapás, se dühöngő tudatlanság, se véres megtorlás. Mint a hogy Sátán nem lesz, nem lesz Mihály arkangyal sem. A jövőben senki se öl meg senkit; a föld ragyogni, az emberiség szeretni fog. Eljön a nap, polgártársak, mikor minden egyetértés, összhang, világosság, öröm, élet

lesz, — el fog jönni ez a nap. És hogy eljőjjön, azért megyünk mi a halálba.

Enjolras elhallgatott. Szűzies ajkai lecsukódtak és néhány pillanatig márványszerüen, mozdulatlanul állt a helyen, hol vért ontott. Merev pillantása oly benyomást tett, hogy csak halkan beszéltek körülötte.

Prouvaire és Combeferre némán kezet szorítottak és a torlasz sarkában egymásra támaszkodva, részvéttel vegyes csodálattal nézték ezt a komoly fiatal embert, a ki hóhér és pap volt egy személyben, tiszta, mint a kristály és szilárd, mint a szikla.

Mondjuk el mindjárt itt, hogy később, a harcz után, mikor a holttestet a morgueba vitték és megmotozták, Le Cabucnál rendőrigazolványt találtak. E könyv írója 1848-ban a kezében fogta azt a külön jelentést, melyet e tárgyban 1832-ben a rendőrfőnöknek tettek.

Tegyük hozzá, hogy ha hitelt adhatunk egy különös, de alkalmasint nem alaptalan rendőri hagyománynak, Le Cabuc nem volt más, mint Claquesous. Annyi tény, hogy Cabuc halála óta Claquesousról semmit se lehetett hallani. Claquesous eltünésének semmi nyoma se maradt; olybá látszik, mintha beleolvadt volna a láthatatlanba. Élete sötétség volt; halála éjszaka.

Az egész felkelő csapat még ez oly gyorsan letárgyalt és befejezett tragikus per felindulása alatt állott, mikor Courfeyrac újra megpillantotta a torlaszon azt az alacsony fiatal embert, a ki reggel Marius után tudakozódott nála.

E merész és gondtalan arczú ifjú az est beálltával visszajött a felkelőkhöz.

TIZENHARMADIK KÖNYV.

Marius a homályba tér.

I.

A Plumet-utczából a Saint-Denis-utczába.

A hang, mely az esti szürkületben a Chanvrerie-utczai torlaszra hívta, úgy tünt fel Mariusnak, mintha a

végzet szózata lett volna. Meg akart halni, ime, kínálkozott az alkalom; kopogtatott a sír kapuján, a homályban egy kéz feléje nyujtotta a kulcsot. A gyászos hivogatások, melyeket a sötétségben a kétségbeesés hall, csábítanak. Marius elmozdította a rács vaspálczáját, mely annyiszor engedett neki utat, kijött a kertből és azt mondta: menjünk!

Őrülten a fájdalomtól, agyában immár nem érezve semmi szilárdat vagy állandót, képtelennek tudva magát, hogy az ifjúság és szerelem mámorában eltöltött e két hónap után még valamit elfogadhasson a sorstól, megrohantatva a kétségbeesés minden álmától — már csak egy vágya volt: végezni minél hamarabb.

Sebes léptekkel elindult. Véletlenül éppen fel is volt fegyverkezve, a mennyiben a pisztolyok, melyeket Javert adott neki, nála voltak.

Az a fiatal ember, a kit megpillantani vélt, az utczán elveszett szeme elől.

Marius a boulevard felé jött ki a Plumet-utczából, áthaladt az Esplanadeon, a Rokkantak-hídján, a Champs-Elysées-n, a XV. Lajos-téren és elért a Rivoli-utczába. Az üzletek nyitva voltak, a gázlángok égtek az árkádok alatt, az asszonyok vásárolgattak a boltokban, a Laiter-kávéházban fagylaltoztak, az angol czukrászdában fogyott a sütemény. Csak néhány postakocsi vágtatott a Hôtel des Princes és a Hôtel Meurice felől.

A Delorme-átjárón Marius befordult a Saint-Honoré-utczába. Itt a boltok be voltak zárva, a kereskedők a félig nyitott ajtók előtt beszélgettek, a járókelők jöttek-mentek, az utczalámpások égtek, az első emelettől kezdve az összes ablakok, mint rendesen, ki voltak világítva. A Palais-Royal-téren lovasság állt.

Marius a Saint-Honoré-utczában haladt. Abban a mértékben, a hogy távolodott a Palais-Royal-tértől, mind kevesebb ablak volt kivilágítva, a boltok ajtai egészen be voltak zárva, a küszöbökön sehol sem álltak beszélgetők, az utcza képe mind komorabbá és a tömeg mind sűrűbbé vált. Mert a járókelők most már egész tömeget alkottak. Senkit se lehetett látni, a ki beszélget és mégis valami mély és tompa moraj hangzott a tömegből.

A l'Arbre-Sec-kút táján „gyülekezetek" álltak, mozdulatlan és komor csoportok, melyek olybá tüntek fel a járókelők között, mint sziklák a folyó vizében.

A Prouvaires-utcza kezdetén a tömeg már nem haladt. Egymással halkan beszélgető emberek ellenálló, tömör, szilárd, összetartozó, szinte áthatolhatatlan tömbje volt. Jóformán egyetlen fekete kabátot és egyetlen kemény kalapot se lehetett látni. Rövid újjasok, zubbonyok, sapkák, bozontos hajú és fakószínű arczok. E sokaság határozatlanul hullámzott az esti ködben. Suttogásában a belső remegés rekedtsége hangzott. Jóllehet senki se ment, a sárban topogás hallatszott. E sűrű tömegen túl a Roule-, a Prouvaires-utczában és a Saint-Honoré-utcza ez után következő részén nem volt egyetlen ablak se, melyben világosság látszott volna. Ez utczákban csak az utczai lámpások magányos és mind alacsonyabbodónak tetsző sorát lehetett látni. Ez időben az utczai lámpák nagy vörös csillagokhoz hasonlítottak, melyek kötelen lógtak és óriási pókformájú árnyékot vetettek a kövezetre. Ez utczák nem voltak elhagyottak. Gúlákba rakott puskák, ide-oda mozgó szuronyok és táborozó csapatok látszottak bennök. Semmiféle kíváncsi se lépte át e határvonalat. Itt megszűnt a járkálás. A tömeg véget ért és kezdődött a katonaság.

Mariust hajtotta az akarat, mint az olyan embert, ki már nem remél semmit. Hívták; mennie kellett. Módot talált, hogy átfúródjon a tömegen és áthatoljon a táborozó csapatok között, kikerülte az őrjáratokat és elosont az őrszemek előtt. Kerülő utat tett, befordult a Béthisy-utczába és a csarnokok felé tartott. A Bourdonnais-utcza sarkától fogva már nem égtek az utczalámpások. Miután áthaladt a tömegen és a katonák őrvonalán, egyszerre valami borzalmas tájra jutott. Sehol se ember, se katona, se világosság, — senki. Mindenütt elhagyottság, csend, éjszaka; hideg borzongás fogta el. Az utczák megannyi pinczének tetszettek.

Marius folytatta útját.

Néhány lépést tett előre. Valaki futva elhaladt mellette. Ki volt? Férfi? Nő? Egy ember vagy többen vol-

tak? Nem tudta volna megmondani. Vágtatás volt, a mely eltünt.

Egyik helyről a másikra bolyongva, Marius elért egy kis utczába, melyről azt vélte, hogy a Poterie-utcza; az utcza közepe táján akadályba botlott. Kinyujtotta karjait: felborított kocsi volt. Lábával észrevette, hogy tócsába lépett, gödrök vannak a talajban, utczakövek elszórtan és összetörve hevernek. Egy megkezdett és félbehagyott torlasz állott előtte. Átmászott a kőhalmon és a torlasz tulsó oldalára jutott. Szorosan a házak mellett folytatta útját. Kevéssel a torlaszon túl úgy rémlett neki, mintha valami fehér mozogna előtte. Közeledett feléje; a jelenség határozott formát öltött. Két fehér ló volt; azok az omnibus-lovak, melyeket Bossuet reggel kifogott volt a rúd mellől és a melyek, miután egész nap ide-oda bolyongtak, végre is itt megálltak, az állatoknak azzal a csüggedt türelmével, melylyel épp úgy nem értik az ember cselekedeteit, mint a hogy az ember nem érti a gondviselés műveit.

Marius elhaladt a lovak mellett. A hogy befordult egy utczába, mely a Contrat-Social-utczának tetszett előtte, egyszerre, nem tudni honnan, puskagolyó fütyült el mellette és a feje felett átütött egy borbélyműhely előtt függő réztányért. 1846-ban a Contrat-Social-utczában még látni lehetett a csarnokok közelében ezt az átlyukasztott réztányért.

E puskalövés még életet jelentett. E pillanattól fogva semmivel se találkozott többé.

Az egész út, melyet megjárt, fekete lépcsőfokokon való lehaladáshoz hasonlított.

Marius mindazonáltal folytatta útját.

II.

Páris bagoly-távlatból.

Ha valaki e pillanatban denevér- vagy bagolyszárnyakon Páris felett lebegett volna, komor képet látott volna kitárulni szemei előtt.

A csarnokok körül levő egész régi városrész, mely

mintegy város a városban, melyet a Saint-Denis- és a Saint-Martin-utcza szel át, melyben ezer kis utcza kereszteződik és a melyet a felkelők erődjüknek és hadiszállásuknak választottak, olybá látszott volna neki, mint valami óriási fekete lyuk, mely Páris közepén tátong. A tekintet mélységet látott. Minthogy az utczalámpák össze voltak törve, az ablakok be voltak zárva: e helyen megszünt minden világosság, minden élet, minden zajgás, minden mozgás. A lázadás láthatatlan rendőrsége, vagyis az éjszaka, őrködött mindenütt és fentartotta a rendet. Mély sötétségbe meríteni a kis számú csapatot, minden egyes harczost megsokszorozni a sötétségben rejlő lehetőségekkel: ez a felkelés szükségszerű taktikája. Az est beálltával minden ablak, melyben világosság gyuladt ki, kapott egy golyót. A világosság kialudt és vele együtt néhol a lakó is meghalt. Így aztán semmi se mozdult. A házakban rémület, gyász, eltompult ámulás, az utczákon szent borzalom uralkodott. Még az ablakok és emeletek hosszú sora, a kémények és tetők csipkézete se látszott, valamint nem látszott az elmosódó visszfény se, mely a sáros és ázott kövezeten szokott rezegni. A szem, mely a magasból ez árnyéktömegbe tekintett volna, talán itt-ott, egymástól távol, határozatlan világosság-foltokat pillantott volna meg, melyek töredezett és sajátságos vonalakat, különös építmények élét rajzolták ki: itt voltak a torlaszok. Egyebütt mindenütt ködös, sűrű, gyászos sötétség terjengett, melynek tavából mozdulatlanul és baljóslatuan állt ki a Saint-Jacques-torony, a Saint-Merry-templom és még két-három más azok közül a hatalmas épületek közül, melyeket az ember óriásoknak alkot és az éjszaka kísértetiessé változtat.

Ez elhagyott és nyugtalanító tömkeleg körül, azokban a városrészekben, hol Páris forgalma nem szűnt meg és néhány gyér utczai lámpa világossága rezgett: a légi megfigyelő kardok és szuronyok érczes csillogását, tüzérkocsik tompa dübörgését és hallgatag zászlóaljak pillanatról pillanatra növekvő nyüzsgését láthatta volna: — félelmetes gyűrű, mely lassan mind szűkebbre szorult a lázadás körül.

A megszállt városrész immár csak valami borzalmas nagy barlangnak tűnt fel; úgy látszott, mintha minden aludna vagy mozdulatlan lenne benne és, a mint láttuk, minden utcza csupa árnyék volt.

Vad, csapdákkal, ismeretlen és félelmetes lesvetésekkel tele árnyék volt ez, melybe behatolni rettenetes, benne időzni iszonyatos volt. A kik beléptek, borzongtak azoktól, a kik várták őket és a kik vártak, reszkettek azoktól, a kik jönni fognak. Láthatatlan elsánczolt harczosok minden utczasarkon; rejtett síri leshelyek a sűrű éjszakában. Vége. Már nem lehetett más világosságot remélni, mint a puskák villanását, nem következhetett találkozás mással, mint a hirtelen megjelenő gyors halállal. Hol? Hogyan? Mikor? Nem lehetett tudni, de biztos volt és kikerülhetetlen. Ezen a harcz számára kijelölt helyen a kormány és a felkelés, a nemzetőrség és a népegyesületek, a polgárság és a lázadás tapogatódzva keresték egymást. A szükségszerűség egyforma volt úgy az egyik, mint a másik részen. Halál vagy győzelem: más megoldás nem volt. Annyira szélsőséges, annyira leigázóan sötét helyzet, hogy a legfélénkebbeket is elszántság és a legbátrabbakat is rettenet fogta el.

Egyébként mindkét oldalon egyenlő düh, egyenlő elkeseredés, egyenlő elhatározottság. Az egyik részen előrenyomulni annyi volt, mint meghalni és senki se gondolt hátrálásra; a másik részen maradni egyet jelentett a halállal és senki se gondolt a futásra.

Szükséges volt, hogy másnapra minden be legyen végezve, hogy a diadal ennek vagy annak a félnek jusson, hogy a fölkelés forradalommá váljon vagy csetepaté lett légyen. A kormány épp úgy tudatában volt ennek, mint a pártok; a legközönségesebb polgár is érezte. Innen a szorongás, mely összevegyült annak a városrésznek áthatolhatatlan sötétségével, hol a döntésnek be kellett következnie; innen a kettőzött aggodalom, a némaság körül, melyből katasztrófának kellett kikelnie. Csak egy hang hallatszott, szívettépő, mint a hörgés, fenyegető, mint az átok: Saint-Merry vészharangjának hangja. Semmi se lehetett dermesztőbb, mint

ennek az eszeveszett és kétségbeesett harangnak a kongása, a hogy a sötétben jajveszékelt.

Mint a hogy gyakran történik, úgy látszott, mintha a természet hozzáalkalmazkodna ahhoz, a mire az emberek készülnek. Semmi se zavarta a kép vészes összhangiát. A csillagok elrejtőztek; sűrű felhők búskomor gomolya borította az eget. Fekete éj borult a halott utczák fölé, mintha óriási szemfedő óriási sírt fedezne be.

Mialatt azon a helyen, mely már annyi forradalmi eseményt látott, egy még merőben politikai csata volt készülőben, mialatt az ifjúság, a titkos társaságok, az iskolák növendékei elvek nevében, a középosztály pedig érdekek nevében összeütközni, egymásra rohanni, egymást leteperni közeledtek egymáshoz, mialatt mindenki siettette és kívánta a válság végső és döntő óráját: a távolban és túl e végzetes városrészen, a boldog és dúslakodó Páris ragyogásától elfedett régi nyomorgó Páris kifürkészhetetlen barlangjainak legmélyén tompa zúgással hallatszott a nép komor hangja.

Ijesztő és szent hang, mely a vadállat ordításából és Isten szavából tevődik össze, mely megrettenti a gyengéket és figyelmezteti a bölcseket, mely egyszerre hangzik lentről, mint az oroszlán ordítása és fentről, mint a mennydörgés zengése.

III.

A szélső határ.

Marius elérkezett a csarnokok környékére.

Itt minden még nyugodtabb, még sötétebb, még mozdulatlanabb volt, mint a szomszédos utczákban. Azt lehetett volna mondani, hogy a sír jeges békéje kikelt a földből és szétterült az ég alatt.

Mégis azonban a sötét háttérből valami vöröslő fény kirajzolta a magas tetőket, melyek a Chanvrerie-utczát Saint-Eustache felől elrekesztették. Annak a fáklyának a visszfénye volt, mely a Corinthe melletti torlaszon égett. Marius e vörösség felé tartott. Eljutott a Marché-aux-Poirées-térre és megpillantotta a Prê-

cheurs-utcza torkolatát. Belépett. A felkelők őrszeme, ki a túlsó végen lesett, nem vette észre. Marius egész közel érezte magát ahhoz, a mit keresett és lábújjhegyen haladt tovább. Így jutott el a Mondétour-utcza csonka részének ahhoz a könyökhajlásához, a hol mint emlékezhetünk, Enjolras közlekedést hagyott a külvilággal. Baloldalt, a legutolsó ház sarkánál Marius előrenyujtotta a fejét és benézett a Mondétour-utczába.

Kissé túl a Mondétour-utcza és a Chanvrerie-utcza fekete sarkán, melynek széles árnyéka Mariust is elfedezte, némi rezgő fényt pillantott meg a kövezeten, továbbá látta egy korcsmának a csücskét és e mögött valami formátlan kőfalba illesztett lámpa pislogásánál egy csomó kuporgó embert vett észre, kik térdükön tartották puskájukat. Mindez vagy tíz ölnyire lehetett tőle. A torlasz mögötti rész volt.

A házak, melyek jobb felől az utczát szegélyezték, eltakarták előle a korcsma többi részét, a nagy torlaszt és a zászlót.

Mariusnak már csak egy lépést kellett tennie.

Ekkor a szerencsétlen fiatal ember leült egy szegletkőre, keresztbefonta karjait és apjára gondolt.

Arra a hős Pontmercy ezredesre gondolt, ki oly daliás katona volt, a köztársaság idejében őrízte Franczia ország határát és a császárság alatt érintette Ázsia szélét, látta Genuát, Alexandriát, Milanot, Turint, Madridot, Bécset, Drezdát, Berlint, Moszkvát, Európa összes diadalmi csatatérein hullatta azt a vért, mely Marius ereiben is folyt, időelőtt őszült meg a fegyelemben és a parancsolásban, felcsatolt övvel, mellére hulló vállrojtokkal, lőporfüsttől megfeketedett kokárdával, homlokára szorított csákóval, sátorban, harczmezőn, táborban, őrállomásokon töltötte életét és húsz év után sebhelyes arczczal, mosolygó képpel, egyszerűen, nyugodtan, csodálatraméltóan, tisztán, mint a gyermek, tért vissza a nagy csatákból, megtévén mindent Franczia országért és nem tévén ellene soha semmit.

Marius azt mondta magában, hogy most neki is elérkezett a napja, ütött az ő órája is, hogy apja után most ő is bátran, rettenthetetlenül, merészen rohan a golyózá-

porba, kitárja keblét a szuronyoknak, vérét ontja, keresi az ellenséget és a halált, most ő is harczolni fog, kiszáll a csatatérre és hogy ez a csatatér az utcza, e harcz pedig a polgárháború.

Mint valami örvényt, úgy látta maga előtt tátongani a polgárháborut és ő ebbe zuhanjon bele!

Megborzongott.

Eszébe jutott apjának a kardja, melyet nagyapja eladott egy zsibárúsnak és a mely után ő sokat bánkódott. Most azt mondta magában, jól tette e derék és tiszta kard, hogy elsiklott tőle és haragosan vándorútra indult a homályban; azért menekült el tőle, mert eszélyes volt és előre látta a jövőt, eleve megérezte a lázadást, a csatorna-harczot, a kövezet-háborut, a pinczelyukakból való lövöldözést, a hátulról adott és kapott szúrásokat, — Marengo és Friedland után nem akart elmenni a Chanvrerie-utczába, az után, a mit az apával művelt, nem akarta ugyanazt cselekedni a fiúval. Marius elgondolta magában, hogy ha az a kard itt volna, ha apja halálos ágyától magához vette és el merte volna hozni ez éjjeli csatába, melyben egy utczasarkon francziák küzdenek francziák ellen: e kard bizonyára elégetné kezeit és lángok csapnának ki belőle, mint az arkangyal pallosából. Jó, hogy nincs itt, hogy eltűnt, helyesen, igazságosan történt így, apja dicsőségének nagyapja volt az igazi őrizője, — jobb, ha az ezredes kardját elárverezték, a zsibárúsnak adták, az ócskavas közé dobták, semmint hogy ma sebet vágjon a haza testén.

És Marius keserű könnyekre fakadt.

Rettenetes helyzet volt. De mit tegyen? Cosette nélkül nem tud élni. Minthogy ő elutazott, neki meg kell halnia. Nem fogadta-e becsületszavára, hogy meghal? Cosette elutazott, noha tudta ezt, vagyis kedvére valónak találta, hogy Marius meghaljon. És aztán világos, hogy már nem szereti, mert elutazott értesítés, egyetlen szó, egy sornyi levél nélkül, holott tudta a czímét! Mit ér az élet és miért maradjon immár életben? De meg különben is, idáig eljött és most meghátráljon? Elért a veszedelemhez és megfutamodjék? Bepillantott a torlaszon és most elosonjon? Elosonjon? remegve és azt

mondogatva magában: nekem már elég volt, láttam a dolgot, polgárháború, én megyek! Elhagyja barátait, a kik várják? Kiknek talán szükségük van reája? Kik maroknyi csoporttal vannak egy hadsereg ellen! Egyszerre vétkezzen a szerelem, a barátság, az adott szó ellen? De hiszen ez lehetetlen és ha apja szelleme itt volna az árnyékban, megkardlapozná és úgy kiáltaná a fülébe: Előre, gyáva!

És zsákmányaként ide-oda ingadozó gondolatainak lehajtotta a fejét.

Egyszerre felegyenesedett. Valami ragyogó megvilágosodás gyúlt ki az elméjében. A sír szomszédságában kitágul a gondolkodás; a halál közelsége tisztán láttatja a dolgokat. A harcz, melynek küszöbén állott, immár nem gyászosnak, hanem fenségesnek tűnt fel előtte. Az utczai csata, a lélek valamely belső művelete folytán, hirtelen átváltozott elméjének szeme előtt. Álmodozásának összes tolongó kérdései újra felvonultak, de most már nem ejtették zavarba. Egyet se hagyott válasz nélkül.

Tulajdonképpen miért is botránykoznék meg az apja? Nincsenek esetek, mikor a felkelés a kötelesség rangjára emelkedik? Micsoda megszégyenítő volna Pontmercy ezredes fiára nézve abban a csatában, melynek a küszöbén áll? Nem Montmirail, se Champaubert; de más dolog. Nem a szent földterületről, hanem egy szent eszméről van szó. Igaz, hogy a haza panaszkodik miatta; de az emberiség tapsol. De meg aztán csakugyan panaszkodik-e a haza? Francziaország vérzik, de a szabadság mosolyog és a szabadság mosolya előtt Francziaország felejti sebeit. És még magasabb szempontból nézve, miképpen áll a dolog a polgárháboruval?

Polgárháború? Mit jelent ez? Hát van más háború? Nem testvérháború-e az emberek között minden háború? A háború csak a czélja szerint különbözik. Nincs se idegen-, se polgárháború; csak igaz és igaztalan háború van. A míg el nem következik a nagy emberi megegyezés napja, a háború, legalább az a háború, melyben a jövő erőfeszítése nyilvánul a maradozó mult ellen, szükségszerű lehet. Mit lehet szemére vetni ennek

a háborunak? A háború csak akkor gyalázatos, a kard csak akkor válik gyilokká, ha a jogot, a haladást, az észt, a czivilizácziót, az igazságot öldösi. Akkor — külvagy belháború — egyaránt nemtelen és a neve: gonosztett. Az igazság szent ügyén kívül mi jogon meri a háború egyik formája lenézni a másikat? Washington kardja mi jogon tagadná meg Desmoulins Camille dzsidáját? Leonidas az idegen, Timoleon a zsarnok ellen kűzdött; melyikök nagyobb? Az egyik védő, a másik felszabadító. Tekintet nélkül a czélra, kárhoztassunk minden oly fegyverfogást, mely a város kebelében történik? Úgy gyalázatosnak kell mondanunk Brutust, Marcelt, Arnould de Blankenheimet, Coligny-t. Bokrok mögötti harcz? Utczai harcz? Miért ne? Ambiorix, Artevelde, Marnix harcza is ez volt. De Ambiorix Róma, Artevelde Francziaország, Marnix Spanyolország ellen harczolt, — mindhárom az idegen ellen. Nos hát, a monarchia is lehet idegen, az elnyomás is, az isteni jog is. A zsarnokság megsérti az erkölcsi határvonalat, mint a hogy a betörés megsérti a földrajzi határt. Elűzni a zsarnokot vagy elűzni az angolokat: mindkettő a tulajdon terület visszafoglalását jelenti. Elkövetkezik az óra, a mikor már nem elég a tiltakozás; a bölcselkedés után cselekedni kell; az eleven erő fejezi be, a mit az eszme építeni kezdett. *A lelánczolt Prometheus* kezdi, Aristogiton végzi; az Encyclopedia megvilágítja, augusztus 10-ike felvillanyozza a lelkeket. Aeschylos után jön Thrasybulos, Diderot után Danton. A sokaság hajlik reá, hogy urat fogadjon maga fölé. A tömeg elszakad a közömbösségtől és könnyen beletalálja magát az engedelmességbe. Az embereket ösztökélni, taszítani, hajtani kell még a saját megszabadulásuk jótéteményeért is, vakítani kell szemöket az igazsággal, rettenetes telemarokkal kell nekik szórni a világosságot. Szükséges, hogy üdvösségük őket magukat is kissé villámcsapásszerűen érje; ez a káprázat felébreszti őket. Innen a vészharangok és háboruk szükségessége. Szükséges, hogy nagy harczosok támadjanak, merészségükkel világosságot gyűjtsanak a nemzetekben és megrázzák ezt a szomorú emberiséget, melyre árnyékként borul az isteni jog, a caesari dicsőség, az erő, a

fanatismus, a felelőtlen hatalom és az absolut uralkodás, — a tömeg, mely buta merengéssel nézi szürkületi díszükben az éjszaka e diadalait. Vesszen a zsarnok! Azonban kiről van szó? Lajos Fülöp zsarnok? Nem; épp oly kevéssé, mint XVI. Lajos. Mindketten azok közé tartoznak, kiket a történelem jó királyoknak szokott nevezni. Azonban az elveket nem lehet töredékekre morzsolni, az Igaz logikája egyenes vonalban halad, az igazság nem egyezik a szemethunyó udvariaskodással. Semmi engedmény tehát; minden, az ember rovására való hatalmaskodást vissza kell szorítani; XVI. Lajos vétkes az isteni jog vétkében és Lajos Fülöp, *mert Bourbon,* szintén; mindketten bizonyos mértékben a jog elkobzását képviselik és hogy az általános bitorlásnak vége szakadjon, harczra kell kelni ellenök, — kell, mert mindig Francziaország az, a melyik kezdi. Ha Francziaországban bukik az úr, mindenütt bukik. Rövidesen: van-e igazságosabb ügy, következésképpen nagyszerűbb harcz, mint helyreállítani a társadalmi igazságot, a szabadságnak visszaadni a trónját, visszaadni a népnek a népet, az embernek a függetlenséget, a bíbort visszahelyezni Francziaország fejére, teljes egészében visszaállítani az észt és a méltányosságot, mindenkit visszaadva magamagának: elnyomni az antagonismus minden csiráját, eltüntetni az akadályt, melyet a királyság az egyetemes emberi egyetértés útjába gördít és az emberi nemet egy szintre emelni a joggal? Az ilyen háboruk alapítják meg a békét. A világon még óriási vára áll az előitéletnek, a kiváltságnak, a babonának, a hazugságnak, az erőszaknak, a visszaélésnek, körülszegve a gyülölet tornyaival. Le kell rombolni. Le kell dönteni ezt a szörnyű alkotmányt. Austerlitznél győzni: nagy dolog; a Bastille-t bevenni: óriási.

Nincs senki, a ki ne vette volna észre magamagában, hogy a léleknek — és éppen ebben nyilatkozik bonyolult egységének és mindenütt való jelenlétének csodássága — megvan az a sajátos képessége, hogy majdnem hidegen tud okoskodni a legszélsőségesebb helyzetekben is, úgy hogy gyakran megtörténik, hogy a vigasztalan szenvedély és a mély kétségbeesés, még a mikor

a legsötétebb monologizálás közben haldoklanak is, tényeket vitatnak meg és tételeket fejtegetnek. A logika társul a görcsös vonagláshoz és a syllogismus fonala megszakadás nélkül csapkolódik a gondolat gyászos viharában. Így volt most Marius elméjében is.

A míg ekként lesujtva, de elszántan, mindazonáltal habozva és reszketve attól, a mit tenni fog, elgondolkozva ült, tekintete a torlasztól elkerített téren bolyongott. A felkelők halkan, mozgolódás nélkül beszélgettek és azt a hallgatásfélét lehetett érezni, mely a várakozás utolsó időszakát jelzi. Felettük, egy harmadik emeleti ablakban Marius valami néző- vagy tanufélét pillantott meg, a ki roppantul figyelőnek tűnt fel előtte. A kapus volt, kit Le Cabuc megölt. Lentről, a kövezetbe tüzött fáklya világánál csak homályosan lehetett látni a körvonalait. Semmi se lehetett különösebb, mint ez a fakó, mozdulatlan, csodálkozó arcz, felborzolt hajával, nyitott és mereven néző szemeivel, tátott szájával, mely a komor és bizonytalan világításban úgy tűnt fel, mintha kiváncsiságból kihajolna az utczára. Azt lehetett volna mondani, hogy a halott nézi azokat, kik a halálba voltak menendők. Hosszú véres csik, mely a fejből szivárgott, az ablaktól vöröslő vonalban húzódott le az első emeletig és itt megakadt.

TIZENNEGYEDIK KÖNYV.

A kétségbeesés nagyszerüségei.

I.

A zászló. — Első felvonás.

Még mindig nem történt semmi. Saint-Merry toronyórája elütötte a tizet. Enjolras és Combeferre, karabélyaikkal a kezükben, odatelepedtek a nagy torlasz széle mellé. Nem szóltak egymáshoz; hallgatództak, azon iparkodva, hogy meghallják a leghalkabb és legtávolabbi lépések neszét is.

Egyszerre e síri nyugalomban egy tiszta, fiatal,

vidám hang szólalt meg, mely a Saint-Denis-utcza felől hangzott és a mely a *Holdas éjjel* kezdetű régi dal zenéjére egy külvárosi nótát énekelt, mely kakas-kukorikolásszerű kiáltással végződött.

Enjolras és Combeferre kezet szorítottak.

— Ez Gavroche, — mondá Enjolras.

— Jelt ad, hogy legyünk készen, — folytatta Combeferre.

Sebes szaladás verte fel a puszta utcza csendjét, valaki roppant fürgeséggel átkúszott az omnibusz felett és Gavroche lélekzetfogyottan ugrott be a torlasz mögé, hangosan kiáltva:

— A puskámat! Jönnek!

Villamos rezzenés futott végig az egész torlaszon és hallani lehetett a kezek mozgását, a hogy a puskák után nyúlnak.

— Akarod a karabélyomat? — kérdé Enjolras Gavroche-tól.

— A nagy puskát akarom, — felelt Gavroche.

És felkapta Javert puskáját.

Két őrszem visszahuzódott és Gavroche-sal majdnem egyidöben toppant be a torlasz mögé. Az egyik az utcza végére, a másik a Petite-Truanderie-utczába kiállított őrszem volt. A Prêcheurs-utczai őrszem ott maradt a helyén, a mi azt jelentette, hogy a hidak és a csarnokok felől nem jön senki.

A Chanvrerie-utcza, melynek a zászló alatt égő világosság alig néhány kövére vetett valami visszfényt, mintegy nagy fekete kapunyílásnak tűnt fel a felkelők előtt, mely homályosan tátong a sötétben.

Mindenki elfoglalta hadi állomását.

Negyvenhárom felkelő, köztük Enjolras, Combeferre, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Bahorel és Gavroche a nagy torlaszon térdepelt, úgy hogy fejök a torlasz tetejéig ért. Puskacsöveik a kövek közül, mint megannyi lőrésből néztek ki, készen a tüzelésre. Hat ember, kiket Feuilly vezetett, vállhoz emelt puskával a korcsmaépület két emeletének ablakában helyezkedett el.

Így telt el még néhány percz, aztán Saint-Leu felől kimért, súlyos, tömeges léptek zaja hallatszott. E zaj,

mely eleinte halk, de tiszta volt, aztán mind döngőbbé vált, lassan közeledett, megállás, félbeszakítás nélkül, nyugodt és rettenetes folytonossággal. Csak ezt lehetett hallani. Olyan volt, mint a Don Juan-beli szobor némasága és nesze, de ennek a kőszobornak a lépésében valami rengetegség és valami sokszorosság érzett, mely a kísértet képzete mellett egyszersmind a tömeg képzetét ébresztette. Mintha a rettenetes legio-szobor járása lett volna. És jött, egyre közeledett, még közelebb, aztán megállt. Úgy tetszett, mintha az utcza végéről nagy sereg ember lélegzetvétele hallatszanék. Semmit se lehetett látni, csak nagyszámú tűszerűen vékony és majdnem észrevehetetlen érczszálat a sötétség mélyén, melyek össze-vissza ingadozva, ahhoz a foszforeszkáláshoz hasonlítottak, melyeket az elalvás pillanatában, az álom első ködében lehunyt szempillái alatt lát az ember. Szuronyok és puskacsövek voltak, melyeken a távoli fáklya fénye ide-oda rezgett.

Kis szünet következett, mintha mindkét fél várt volna valamit. Egyszerre a sötétség mélyéből egy hang, mely annál gyászosabbnak tetszett, mert nem lehetett látni senkit és olybá tűnt fel, mintha maga a sötétség szólalna meg, felkiáltott:

— Ki éljen?

Ugyane pillanatban hallani lehetett a puskakakasok csattogását. Enjolras büszke és vibráló hangon felelt:

— A franczia forradalom!

— Tűz! — vezényelte a hang.

Villanás vörhenyeges fénye világította meg az utcza összes házainak homlokzatát, mintha olvasztó kemencze ajtaja nyílt volna meg, hogy aztán rögtön megint bezáruljon.

Rettenetes dördülés zúdult a torlaszra. A vörös zászló lehullott. A sortüz oly erős volt, hogy kettétörte a zászló nyelét, vagyis az omnibusz rudját. A golyók, melyek a házak faláról visszapattantak, behatoltak a torlasz mögé és többeket megsebesítettek.

A sortűz hatása dermesztő volt. A támadás kemény volt és olyan, hogy gondolkodóba ejtette a legbátrabba-

kat is. Világos volt, hogy legalább is egy teljes ezreddel van dolguk.

— Bajtársak, — kiáltott Courfeyrac, — ne vesztegessük a lőport. Várjunk a felelettel, míg bejönnek az utczába.

— És mindenekelőtt — szólt Enjolras — tegyük vissza a zászlót!

És felemelte a zászlót, mely éppen lábai elé esett.

Kívülről hallatszott a puskavesszők kopogása. A katonák újra töltöttek.

Enjolras újra megszólalt:

— Kinek van bátorsága? Ki tüzi ki újra a zászlót a torlasz fölé?

Senki se felelt. Felmászni a torlasz tetejére, épp akkor, mikor a katonák újra czéloznak, egyszerüen a halált jelentette. A legbátrabb is habozik, hogy magát halálra itélje. Maga Enjolras is megreszketett. Ismételte:

— Senki se jelentkezik?

II.

A zászló. — Második felvonás.

Attól a pillanattól fogva, hogy a korcsmához értek és elkezdték a torlasz építését, többé senki se törődött Mabeuf úrral. Holott nem tágított a csapattól. Belépett a korcsma földszínti helyiségébe és leült a pénztárasztal mögé. Ott aztán, hogy úgy mondjuk, mintegy önmagában megsemmisült. Olybá látszott, mint a ki már se nem néz, se nem gondolkozik. Courfeyrac és mások kétszer-háromszor is megszólították, figyelmeztették a veszélyre és felszólították, hogy vonuljon hátrább, de mintha nem is hallotta volna őket. Ha nem beszéltek hozzá, ajka mozgott, mintha feleletet mondana valakinek; mihelyt megszólították, szája mozdulatlan lett és szemének nem volt élő kifejezése. Néhány órával a torlasz megtámadása előtt elfoglalt egy lesállást és ezt többé nem változtatta. Két kezét a térdén nyugtatta és fejével előre hajolt, mintha valami mélységbe nézne. Semmi ki nem zavarta ebből a helyzetből; úgy látszott, hogy elméjével nincs

a torlasznál. Mikor mindenki elfoglalta harczi helyét, az alacsony teremben nem maradt más, csak Javert, a ki az oszlophoz volt kötözve, egy kivont kardú felkelő, a ki Javertre vigyázott és ő, Mabeuf. A támadó sortűz dörgése, a physikai megrendülés mintegy felébresztette. Hirtelen felállt, áthaladt a termen és abban a pillanatban, mikor Enjolras ismételte felkiáltását: — Senki se jelentkezik? — az aggastyán megjelent a korcsma küszöbén.

Láttára mozgás futott végig a csoporton. Egy hang felkiáltott:

— A convent tagja! A nép képviselője!

Valószínű, hogy Mabeuf úr nem is hallotta e szavakat.

Egyenesen Enjolras felé haladt, a felkelők vallásos tisztelettel nyitottak neki utat, kivette a zászlót Enjolras kezéből, a ki elámulva hátrált és aztán, a nélkül, hogy bárki is megállítani vagy segíteni merte volna, a nyolczvanéves aggastyán reszkető fejjel, de szilárd lábbal lassan elkezdett felfelé haladni a torlaszba formált lépcsőn. Oly komor és oly nagyszerű kép volt, hogy az összesek azt kiáltották: Le a kalappal! Minden fokkal, a melylyel feljebb jutott, ősz haja, megaggott arcza, kopasz és ránczos homloka, beesett szeme, csodálkozó és nyitott szája, a vörös zászlót lengető vézna karja kiemelkedett a homályból és megnövekedett a fáklya vérszínű világosságában. Mintha 1793 kisértete kikelt volna a földből, kezében a rémuralom lobogójával.

Mikor fent volt a legfelső lépcsőfokon, mikor e reszkető és rettenetes jelenés a törmelék halom tetején, ezerhétszáz láthatatlan puskacső előtt felegyenesedett szemben a halállal és mintha erősebb volna nála, a torlasz valami természetfelettivé és óriásivá vált a homályban.

Csend lett, oly csend, a minő csak a csodák körül szokott támadni.

E némaság közepett az aggastyán meglengette a vörös zászlót és kiáltott:

— Éljen a forradalom! Éljen a köztársaság! Testvériség! Egyenlőség! És halál!

A torlaszon levők valami halk és gyors susogást hallottak, mint mikor a siető pap imádságot mormol. Al-

kalmasint a rendőrbiztos volt, ki az utcza túlsó végén a törvényes felszólítást mondta el.

Aztán ugyanaz a harsány hang, mely az előbb a „Ki éljen"-t kiáltotta, újra felhangzott:

— Vissza!

Mabeuf úr sápadtan, révetegen, szemében az önkívület komor lángjával feje fölé emelte a zászlót és ismételte:

— Éljen a köztársaság!

— Tüz! — vezényelte a hang.

Egy második sortüz, mintha kartácszápor lett volna, csapott a torlaszra.

Az aggastyán térdei meginogtak, aztán felegyenesedett, kihullatta kezéből a zászlót és hanyatt egész hosszúságában, keresztbefont karokkal lebukott a kövezetre.

Vérpatakok folytak alóla. Sáppadt és szomorú öreg feje mintha az égbe nézett volna.

A felkelőket az a fensőséges megindulás fogta el, mely elfeledteti az emberrel, hogy védelmezze magát és tiszteletteljes félelemmel közeledtek a holttesthez.

— Micsoda emberek ezek a királygyilkosok! — mondá Enjolras.

Courfeyrac odahajolt Enjolras füléhez:

— Csak neked mondom meg, mert nem akarom csökkenteni a lelkesedést. Ez az ember távolról se volt királygyilkos. Én ismertem. Mabeuf apó volt a neve. Nem tudom, mi lelte ma. De bátor ficzkó volt. Nézd csak a fejét.

— Közönséges fej, de brutusi szív, — felelt Enjolras.

És emelt hangon folytatta:

— Polgártársak! Ime a példa, melyet az öregek adnak a fiataloknak. Mi haboztunk, ő idejött! Mi hátráltunk, ő előre hatolt! Ime, mit tanítanak azok, kik az öregségtől remegnek, azoknak, kiket a félelem remegtet! Ez az öreg fenséges emlékű a haza színe előtt. Hosszú életet élt és nagyszerű halállal halt! Most pedig oltalmazzuk e holttestet, mindegyikünk úgy védje e halott

aggastyánt, mintha élő apját védelmezné. Köztünk való léte tegye bevehetetlenné a torlaszt.

A helyeslés komor és erélyes moraja követte e szavakat.

Enjolras lehajolt, felemelte az aggastyán fejét és szilajul megcsókolta homlokát, aztán széthúzva karjait, gyöngéden, mintha félne, hogy fájdalmat okoz neki, levetette kabátját és megmutatva a rajta levő véres lyukakat, szólt:

— Most már ez lesz a zászlónk.

III.

Gavroche okosabban tette volna, ha elfogadja Enjolras karabélyát.

Mabeuf apót leterítették Hucheloupné egy nagy fekete kendőjével. Hat ember puskájával hordágyat hevenyészett, a holttestet reátették és fedetlen fővel, ünnepélyes lassúsággal bevitték a földszinti terembe, hol a nagy asztalra helyezték.

Ez emberek, egészen átengedve magukat a komoly és szent dolognak, mely elfoglalta őket, már nem is gondoltak a veszedelmes helyzetre, melyben voltak.

Mikor a holttestet Javert mellett vitték el, ki változatlanul kifejezéstelen arczczal állott az oszlop mellett, Enjolras odaszólt a kémnek:

— Mindjárt reád kerül a sor.

Ezalatt a kis Gavroche, az egyetlen, ki nem hagyta el a helyét és tovább őrködött, úgy látta, hogy egy csomó ember lassan, sompolyogva közeledik a torlaszhoz. Egyszerre felkiáltott:

— Vigyázzatok!

Courfeyrac, Enjolras, Prouvaire, Combeferre, Joly, Bahorel, Bossuet meg a többiek rohanva siettek elő a korcsmából. Csaknem késő volt már. A torlaszon sűrű, csillogó szuronytömeg hullámzott. Magas termetű városi őrök jöttek legelől, egyesek átlábalva az omnibusz felett, mások a nyíláson át, visszaszorítva Gavrochet, a ki hátrált, de nem futott meg.

Válságos pillanat volt. Az áradásnak az az első félelmes percze, mikor a folyó kilép medréből és a víz kezd átszivárogni a töltés hasadékain. Még egy másodpercz és a torlasz el van foglalva.

Bahorel a legelől jövő városi őrre rohant és közvetlen közelből lelőtte karabélyával; a második városi őr leszúrta Bahorelt. Egy harmadik már a földre nyomta Courfeyrac-ot, a ki azt kiáltotta: Ide hozzám! Valamenynyiök között a legnagyobb, egy kolosszus-féle előreszegezett szuronynyal Gavroche felé rohant. Gavroche kis karjaiba kapta Javert óriási puskáját, elszántan czélba vette az óriást és elpattantotta a ravaszt. A fegyver nem sült el. Javert nem töltötte meg a puskát. A városi őr hangos nevetésbe tört ki és a gyermekre emelte szuronyát.

Még mielőtt szúrhatott volna, a fegyver kihullott a katona kezéből, golyó furódott a homlokába és egész hosszában hanyatt vágódott. Egy másik golyó mellbe találta azt, a ki Courfeyracot szorongatta, úgy hogy lebukott a kövezetre.

Marius volt, a ki belépett a torlasz mögé.

IV.

A puskaporos hordó.

Marius, a Mondétour-utcza hajlásában rejtőzve, határozatlanul és remegve nézte a harcz kezdetét. Azonban nem tudott sokáig ellenállani annak a rejtelmes és parancsoló szédületnek, melyet az örvény hivásának lehet nevezni. A veszedelem közvetlen közelsége, Mabeuf úr halála, e gyászos sejtelem, Bahorel megöletése, Courfeyrac segélykiáltása, a halállal fenyegetett gyermek, barátai, kiknek segítségére kellett sietni vagy a kikért bosszút kellett állani — mindennek a láttára megszűnt a habozás és két pisztolyával a kezében berohant a harczba. Az első lövéssel megmentette Gavroche-t, a másodikkal megszabadította Courfeyracot.

A puskalövésekre, a megsebesített katonák kiáltásainak hallattára az ostromlók felmásztak a torlaszra, melynek tetején most övön alulig városi őrök, sorkato-

nák, nemzetőrök tömegét lehetett látni, puskával a kezükben. A torlasznak már több, mint kétharmadát elleptték, de nem ugortak le a torlasz mögé, tétováztak, mintha valami hálótól tartanának. Úgy néztek a homályos mélységbe, mintha oroszlánverem tátongana előttük. A fáklya fénye csak a szuronyokat, a szőrös süvegeket és a nyugtalan és ingerült arczok felső részét világította meg.

Mariusnak már nem volt fegyvere. Elhajította kisütött pisztolyát, de észrevette a lőporos hordót, mely a földszínti teremben, az ajtó közelében állott.

A hogy félfordulással arrafelé nézett, egy katona czélba vette. Abban a pillanatban, mikor a katona el akarta sütni a fegyverét, egy kéz megragadta a csövet és befogta a nyilását. A bársonynadrágos fiatal munkás volt, ki odarohant. A lövés eldördült, átütötte a kezet, talán magát a munkást is, mert elesett, de a golyó nem érte Mariust. Mindez füstfellegben történt és inkább csak sejteni lehetett, semmint látni. Marius, ki belépett a földszínti terembe, alig vette észre. Mindazonáltal homályosan látta a reáirányított puskacsövet és a kezet, mely befogta a nyilást és hallotta a lövést. Ám az ily pillanatokban a dolgok, a miket az ember lát, ide-oda ingadoznak és torlódnak és semmi se állít meg bennünket. Az embert valami homályosan vonzza még több homály felé és minden ködben gomolyog.

A felkelők meg voltak lepetve, de nem rémültek meg és összecsoportosultak. Enjolras harsányan kiáltotta: Várjatok! Ne lőjjetek vaktában! Az első zavarban ugyanis úgy volt, hogy egymást sebesítették volna meg. A legnagyobb részük fölment az első emelet meg a padlás ablakaiba és onnan néztek alá a támadókra. A legelszántabbak, köztük Enjolras, Courfeyrac, Prouvaire és Combeferre büszkén a háttéri házaknak támaszkodtak meg és fedetlenül álltak szemben a torlaszon álló katonák tömegével.

Mindez minden sietség nélkül, azzal a különös és fenyegető komolysággal rendeződött, mely a harczot meg szokta előzni. Mindkét részről czélba vették egymást és oly közel voltak, hogy beszélgethettek volna

egymással. Mikor már ott tartottak, hogy a szikra kipattan, egy széles vállrojtú tiszt kinyujtotta kardját és szólt:

— Le a fegyverrel!

— Tűz! — kiáltotta Enjolras.

Mindkét sortűz egyszerre dördült el és minden eltűnt a füstben.

Éles és fojtó füst, mely haldoklók és sebesültek gyönge és tompa nyögéseivel teljes.

Mikor a füst eloszlott, mindkét oldalon előtűntek a harczolók, megritkultan, de ugyanazon a helyen, a mint némán töltötték újra fegyvereiket.

Egyszerre dörgő hang hallatszott, mely így kiáltott:

— Távozzatok, vagy levegőbe röpítem a torlaszt!

Mindnyájan arra felé fordultak, a honnan a hang jött.

Marius belépett a földszínti terembe, felkapta a lőporos hordót, aztán a füstnek és annak a sötét ködnek védelme alatt, mely betöltötte az elkerített helyet, a torlasz mentén odalopódzott ahhoz a kalitkaféléhez, melyben a fáklya égett. Felragadni a fáklyát, helyébe állítani a hordót, kődarabbal beütni a fenekét: mindez Mariusnak csak egy lehajlásába és felegyenesedésébe került és most valamennyien, nemzetőrök, városi őrök, tisztek, katonák, kik a torlasz másik végén álltak, megriadva nézték, a mint ott állt a kövezeten, fáklyával a kezében, végzetes elszántság kifejezésével az arczán, a lőporos hordó felé nyújtva a fáklyát és a rettenetes kiáltást hallatva:

— Távozzatok, vagy levegőbe röpítem a torlaszt!

A nyolczvanéves öreg után most Marius a torlaszon: úgy tűnt fel, mintha az ifjú forradalom következése lenne a régi után.

— Levegőbe röpited a torlaszt? — szólt egy altiszt. — De magadat is!

— Magamat is, — felelt Marius.

És közelebb nyujtotta a fáklyát a lőporos hordóhoz.

Azonban már senki se volt a torlaszon. Az ostromlók, odahagyva halottaikat és sebesültjeiket, tolongva és rendetlenül visszavonultak az utcza túlsó végére és ott újra elvesztek az éjben. Vad menekülés volt.

A torlasz üresen állott.

V.

Prouvaire verseinek vége.

Mindnyájan körülözönlötték Mariust. Courfeyrac a nyakába ugrott.

— Itt vagy!

— Micsoda szerencse! — szólt Combeferre.

— Épp jókor jöttél! — tette hozzá Bossuet.

— Nélküled meghaltam volna! — szólt újra Courfeyrac.

— Én pedig a porba haraptam volna! — tette hozzá Gavroche.

— Hol a vezér? — kérdezte Marius.

— Te vagy az, — felelt Enjolras.

Mariusnak egész nap mintha olvasztókemencze lett volna a fejében, most forgószél tánczolt benne. Úgy rémlett neki, mintha e forgószél kivüle lenne és ragadná magával. Már is roppant távolságra érezte magát az élettől. A szerelem és öröm ragyogó két hónapjának ily rettenetes szakadással való végződése, Cosette elvesztése, a torlasz, Mabeuf úr, a mint megöleti magát a köztársaságért, ő maga, mint a felkelők vezére: mindezek a dolgok irtózatos boszorkánynyomásként tűntek fel előtte. Meg kellett erőltetnie az elméjét, hogy tudatában legyen a környező dolgok valóságának. Marius még nagyon keveset élt, semhogy tudhatta volna, hogy semmi se oly közeli, mint a lehetetlen és hogy a mi mindig várható, az a váratlan. Úgy nézte a saját drámáját, mint egy olyan darabot, a mit nem ért az ember.

A ködben, mely elméjében kóválygott, nem ismerte meg Javert-t, a ki az oszlophoz kötözve az ostrom egész ideje alatt fejét se mozdította és a martyr lemondásával és a bíró fenségével nézte maga körül a forradalom hullámzását. Marius még csak észre se vette.

Ezenközben az ostromlók nem mozdultak. Az utcza végéről hallatszott a topogásuk és nyüzsgésük, de nem jöttek előbbre, akár mert új parancsokat vártak, akár pedig, mert mielőtt újabb rohamot intéznének a bevehetetlen erőd ellen, segélycsapatokat akartak kapni. A felke-

lők őrszemeket állítottak ki, néhányan pedig, kik orvosnövendékek voltak, hozzáláttak, hogy bekötözzék a sebesülteket.

A korcsmából kihordták az asztalokat, kivéve azt a kettőt, melyek egyike a tépésnek, másika a töltényeknek volt rendelve és azt, a melyen Mabeuf apó feküdt; az asztalokat felhasználták, hogy ezekkel is erősebbé tegyék a torlaszt és helyökben Hucheloupné és a két szolgáló matráczait rakták szét a teremben. E matráczokra fektették a sebesülteket. A mi a három szegény teremtést illeti, kik a korcsma lakói voltak, senki se tudta, hova lettek. Végül is azonban megtalálták őket a pinczében rejtőzködve.

Kinos izgalom zavarta meg a torlasz megtisztítása felett érzett örömet.

A felkelők szemlét tartottak; egyikök hiányzott. És ki? Egyike a legkedvesebbeknek és a legderekabbaknak. Prouvaire. Keresték a sebesültek között; nem volt ott. Keresték a halottak között; ott sem volt. Biztos, hogy foglyul esett.

Combeferre odafordult Enjolrashoz:

— Nekik kezök között van a barátunk; nekünk itt van az ő ügynökük. Ragaszkodol e rendőrkopó halálához?

— Igen, — felelt Enjolras, — de nem annyira, mint Prouvaire életéhez.

E párbeszéd a földszinti teremben, Javert oszlopának a közelében folyt le.

— Nos hát, — szólt újra Combeferre, — zsebkendőmet felkötöm a botomra és átmegyek hozzájuk, hogy cserébe a mi emberünkért, kiadjuk nekik az övékét.

— Hallgasd csak, — szólt Enjolras, megfogva Combeferre karját.

Az utcza tulsó végéről sajátos fegyverzörgés hallatszott.

Aztán egy csengő férfias hang kiáltotta:

— Éljen Francziaország! Éljen a jövő!

Reáismert Prouvaire hangjára.

Fény villant fel és puskák dördültek el.

Aztán megint csend lett.

— Megölték, — kiáltott fel Combeferre.

Enjolras reánézett Javertre és így szólt hozzá:

— Barátaid téged is agyonlöttek.

VI.

Halálküzdelem az élet haldoklása után.

Az effajta harczok egyik sajátossága, hogy a torlasz megtámadása majdnem mindig szemből történik és az ostromlók általában nem változtatják helyzetüket, akár mert csapdáktól félnek, akár pedig mert nem mernek behatolni a zegzugos utczákba. A felkelők minden figyelme tehát a nagy torlaszra irányult, mint arra a pontra, a mely legjobban volt fenyegetve és a mely körül kellett a csatának megint kezdődnie. Marius azonban a kis torlaszra is gondolt és odament. Egészen pusztán állt és csak a kődarabok között pislákoló lámpás őrizte. Egyébiránt a Mondétour-utczában, valamint a Petite-Truanderie- és a Cygne-utczában is mélységes csend honolt.

A hogy Marius a szemle után vissza akart menni társaihoz, a homályban egy gyenge hangot hallott, mely nevén szólította:

— Marius úr!

Megreszketett, mert reáismert a hangra, mely két órával előbb a Plumet-utczában a rácson át szólította.

Csakhogy most ez a hang már csak sóhajtásnak tetszett.

Körülnézett, de senkit se látott.

Azt hitte, hogy tévedett és csak képzelődés az egész, a mit elméje adott hozzá a körülötte tolongó rendkívüli valóságokhoz. Előre lépett, hogy kijusson a zugból, hol a torlasz állott.

— Marius úr! — ismételte a hang.

Ezúttal már nem lehetett kétsége. Világosan hallotta a szavakat; újra körülnézett, de most sem látott senkit.

— A lábai előtt, — mondá a hang.

Lehajolt és a homályban egy alakot látott, mely feléje csúszott. A kövezeten vonszolta magát. Ez beszélt.

A lámpa világosságánál zubbonyt, durva, szakado-

zott bársonynadrágot, mezítelen lábakat tudott megkülönböztetni és valami olyat, a mi vértócsához hasonlított. Homályosan egy sápadt fejet látott, mely feléje emelkedett és megszólalt:

— Nem ismer reám?

— Nem.

— Éponine.

Marius élénken lehajolt. Csakugyan a szerencsétlen leány volt. Férfinak volt öltözködve.

— Hogy kerül ide? Mit csinál itt?

— Meghalok, — felelt a leány.

Vannak szavak és hirtelen események, melyek felébresztik a bánattól lesujtott embereket. Marius mintegy felriadva kiáltott:

— Meg van sebesülve! Várjon csak, beviszem a terembe. Ott majd bekötözik. Súlyos a seb? Hogy fogjam meg, hogy ne fájjon? Hol fáj? Segítség! Istenem! De miért is jött ide?

És megkísérelte, hogy dereka alá téve a kezét, felemelje.

Emelés közben hozzáért a kezéhez.

A leány halkan felsikított.

— Fáj? — kérdé Marius.

— Egy kicsit.

— De hiszen csak a kezét érintettem.

A leány Marius szeme felé emelte kezét és Marius fekete lyukat látott tátongani a tenyér közepén.

— Mi történt a kezével? — kérdezte.

— Át van ütve.

— Átütve?

— Igen.

— Mitől?

— Egy golyótól.

— De hogyan?

— Látott egy puskát, a mely önt czélbavette?

— Igen és egy kezet is láttam, mely befogta a cső végét.

— Az én kezem volt.

Marius megreszketett.

— Mily őrültség! Szegény leány! Azonban annál

jobb. Ha csak ennyi az egész, úgy nincs baj. Engedje, hogy bevigyem és egy ágyra fektessem. Majd bekötözik; egy átlőtt kéztől még nem hal meg az ember.

A leány mormolva felelt:

— A golyó átfúrta a kezemet és a hátamon jött ki. Felesleges, hogy innen elvigyen. Én megmondom, hogyan kötözhet be, jobban, mint egy sebész. Üljön le ide mellém, erre a kőre.

Marius engedelmeskedett; a leány Marius térdére hajtotta a fejét és a nélkül, hogy reátekintene, szólt:

— Oh! de jó így! Nagyon jó! Most már nem fáj semmi.

Egy pillanatra elhallgatott, aztán nagy erőfeszítéssel Marius felé fordította arczát és folytatta:

— Tudja, Marius úr, kissé bosszantott, hogy ön bemegy abba a kertbe! Ostobaság volt, mert hiszen én mutattam meg önnek a házat és gondolhattam, hogy egy olyan fiatalember, mint ön . . .

Félbeszakította a mondatot és átlépve a komor folytatásokon, melyek elméjében borongtak, szívetszaggató mosolylyal szólalt meg újra:

— Rútnak talált, ugy-e?

És nem várva be a feleletet, folytatta:

— Lássa, ön el van veszve! Senki se fog innen megmenekülni. Én hivtam önt ide! Meg fog halni, — biztosan számítok reá. És mégis, mikor láttam, hogy czélba veszik, befogtam a puskacső nyílását. Ugy-e, furcsa? De hát azt akartam, hogy én előbb haljak meg. Mikor a golyó belém fúródott, ide vonszoltam magamat, nem láttak meg, nem szedtek fel. Önt vártam. Mondtam magamban: Hát nem jön ide? Oh! ha tudná, kínomban a ruhámat harapdáltam! Most jól érzem magamat. Emlékszik, mikor először léptem be az ön szobájába és a tükrében nézegettem magamat, aztán meg mikor a boulevardon találkoztunk. Mily szépen csicseregtek a madarak! Még nincs nagyon régen. Ön öt francot adott nekem és én azt mondtam: Nem kell a pénze. Felvette legalább, mikor elhajítottam? Ön sem gazdag. Nem jutott eszembe mondani, hogy vegye fel a pénzt. A nap szépen sütött, nem

volt hideg. Emlékszik, Marius úr? Oh! most boldog vagyok! Mindenki meg fog halni.

Önkívület és szívettépő komolyság volt az arczkifejezésében. Rongyos zubbonya alól kilátszott meztelen nyaka. Átlőtt kezét beszédközben a mellére szorította, melyen egy másik lyuk látszott, a miből időközönkint sugárban szökött elő a vér.

Marius mély részvéttel nézte a szerencsétlen teremtést.

— Oh! — szólalt meg hirtelen a leány, — már megint kezdődik. Megfuladok.

Fogaival a zubbonyát harapdálta és lábai görcsösen megmerevedtek a kövezeten.

E pillanatban a torlaszon újból felhangzott a kis Gavroche fiatal kakashangja. Egy asztalon állva puskáját töltötte és vidáman fújta az akkoriban nagyon népszerű dalt:

Lafayette ha jő,
Zsandárok félsze nő:
Uczczu rajta, vesd el magad, ez a teendő.

Éponine felemelkedett, hallgatódzott, aztán halkan mondta:

— Ő az.

És Marius felé fordulva folytatta:

— Itt van az öcsém. Nem szabad meglátnia. Megszidna.

— Az öcscse? — kérdé Marius, a ki keserű és fájdalmas szívvel gondolt a kötelességekre, melyeket atyja a Thénardierek iránt reárótt, — ki az öcscse?

— Az a kis fiú.

— A ki énekel?

— Igen.

Marius megmozdult.

— Oh! ne menjen el, — szólt a leány. — Már nem tart sokáig.

Majdnem ülő helyzetben volt, de hangja nagyon halkan hangzott és csuklás szakítgatta meg. Néha hörgés fogta el. Arczát, a mennyire csak tudta, Marius arczához közelítette. Arczán sajátságos kifejezés jelent meg és szólt:

— Hallgasson ide, nem akarom önt becsapni. A zsebemben levél van az ön számára. Tegnap óta. Azt mondták, hogy adjam postára. Magamnál tartottam. Nem akartam, hogy megkapja. De ön talán neheztelne reám, ha majd nemsokára megint találkozunk. Mert, ugy-e, találkozunk? Itt a levele.

Átlyukasztott kezével görcsösen megragadta Marius kezét, de most már úgy látszott, nem érzi a fájdalmat. Marius kezét bekalauzolta zubbonyának zsebébe. Marius csakugyan valami papirdarabot érzett.

— Vegye ki, — szólt a leány.

Marius kihúzta a levelet.

A leány elégedetten és helyeslőleg bólintott.

— Most pedig cserébe ígérje meg . . .

Elhallgatott.

— Mit? — kérdé Marius.

— Igérje meg!

— Igérem!

— Igérje meg, hogy ha meghaltam, megcsókolja a homlokomat. Meg fogom érezni.

Feje visszahullott Marius térdére és szempillái lecsukódtak. Marius már azt hitte, hogy a szegény lélek kiszállt a testből. Éponine mozdulatlan maradt. Egyszerre, abban a pillanatban, mikor Marius már azt hitte, hogy örökre elszunnyadt, lassan kinyitotta szemét, melyben ott látszott a halál komor mélysége és oly gyöngéd kifejezéssel, mely mintha már a másvilágból jött volna, megszólalt:

— Tudja, Marius úr, azt hiszem, hogy egy kissé szerelmes voltam önbe.

Még egyszer mosolyogni próbált és kiszenvedett.

VII.

Gavroche, a távolságok avatott kiszámitója.

Marius megtartotta ígéretét. Csókot nyomott a sápadt homlokra, melyen hideg verejték gyöngyözött. Ez nem volt hűtlenség Cosette iránt; e csók méla és gyen-

géd Istenhozzád volt, melylyel egy boldogtalan lélektől búcsúzott.

Reszketve nyúlt a levél után, melyet Éponine hozott neki. Rögtön megérezte, hogy fontos eseménynyel áll szemben. Alig tudta türtőztetni magát, hogy elolvassa. Ilyen az emberi szív. A szerencsétlen leány alig húnyta le szemeit, Marius már szerette volna felnyitni a levelet. Gyöngéden a földre fektette Éponine holttestét és arrább ment. Valami súgta neki, hogy a levelet nem olvashatja a halott mellett.

A földszinti terembe ment és közeledett az egyik égő gyertyához. A levél összehajtott és a nők elegáns gondosságával lepecsételt papirlap volt. A czím női írás volt és így szólt:

Pontmercy Marius úrnak, Courfeyrac úrnál, Verrerie-utcza 16. sz.

Feltörte a pecsétet és a következőket olvasta:

„Édes szerelmesem! Sajnos, apám azt akarja, hogy rögtön utazzunk. Ma este a L'Homme-Armé-utczában leszünk, a 7. számú házban. Egy hét mulva Angliában leszünk. *Cosette.* Junius 4.

Oly ártatlan volt e szerelem, hogy Marius még csak az írását se ismerte Cosette-nek.

Néhány szóban elmondhatjuk, hogy mi történt. Éponine csinált mindent. A június 3-iki este után kettős czélt tüzött maga elé: kijátszani apja és a banditák szándékát a Plumet-utczai házra nézve és elválasztani Mariust Cosette-től. Rongyait elcserélte a legelső fiatal csavargóval, kivel találkozott és a ki mulatságosnak találta, hogy női ruhába öltözzék, míg Éponine férfinak öltözött. Ő volt az, a ki a Champ-de-Mars-on Valjean János kezébe csempészte a sürgős figyelmeztetést: *Költözzék ki.* Valjean János aztán hazaérve tudtul adta Cosette-nek: *Még ma este itt hagyjuk a házat és Toussaint-nel együtt a L'Homme-Armé-utczába megyünk. A jövő héten Londonban leszünk.* Cosette, megdermedve e csapástól, nagy sietségben két sort írt Mariusnak. Azonban hogyan juttassa el e levelet a postára? Egyedül nem távozhatott hazulról és Toussaint, ha reája bizza, meglepetve e meg-

bizástól, bizonyára megmutatná a levelet Fauchelevent úrnak. Ebben a szorongatottságban Cosette a rácson át megpillantotta Éponine-t, a ki férfiruhában egyre a kert előtt ólálkodott. Cosette magához szólította a „fiatal munkás"-t, öt francot adott neki és kezébe nyomta a levelet, mondván: Vigye el ezt a levelet rögtön oda, a hova címezve van. Éponine zsebébe tette a levelet. Másnap, június 5-én, elment Courfeyrac-hoz felkeresni Mariust, nem hogy átadja neki a levelet, hanem — minden féltékeny és szerelmes lélek megérti ezt, — „hogy lássa, mi van?" Itt várta Mariust vagy legalább Courfeyrac-ot, — még mindig csak, hogy lássa a dolgokat. Mikor Courfeyrac azt mondta neki: megyünk a torlaszokra, — egy eszme villant át az agyán. Odavetni magát a halálba és beléje taszítani Mariust is. Nyomon követte Courfeyrac-ot, megbizonyosodott a helyről, hogy hol lesz a torlasz és aztán jól tudván, hogy Marius — nem kapván semmi értesítést, mert hiszen ő elcsípte a levelet — estére ott lesz a mindennapi találkahelyen, elment a Plumet-utczába, bevárta Marius-t és barátai nevében odakiáltotta neki a felszólítást, melyre, meggyőződése szerint, el kell jönnie a torlaszhoz. Számított a kétségbeesésre, mely Mariust elfogja, ha nem találja Cosette-et és nem csalódott. Éponine a Chanvrerie-utcza felől tért vissza a torlaszhoz. Láttuk, mi történt. Meghalt, a féltékeny sziveknek azzal a tragikus örömével, a melylyel a szeretett lényt magukkal vonva a halálba, azt mondják: Senkié se lesz.

Marius csókokkal borította Cosette levelét. Tehát mégis szereti! Egy pillanatra megfordult az elméjében, hogy most már nem szabad meghalnia. De aztán azt mondta magában: Cosette elutazik. Apja elviszi Angliába és az én nagyapám nem egyezik bele a házasságba. A végzet miben se változott. — Az oly álmadozók, mint Marius, alá vannak vetve a végső csüggedéseknek, melyekből kétségbeesett elhatározások születnek. Az élet terhe elviselhetetlen; a halál könnyebbnek tetszik.

Marius arra gondolt, hogy még két kötelességet kell teljesítenie: értesíteni Cosette-et haláláról és végső búcsút mondani neki, azután, megmenteni a küszöbön

álló katasztrófától azt a szegény gyermeket, Éponine öcscsét és Thénardier fiát.

Volt nála egy tárcza. Ugyanaz, melyben valamikor azt a füzetet tartogatta, a mibe szerelmes gondolatokat írt le. A tárczából kitépett egy lap papirt és czeruzával a következő sorokat írta reá:

„Házasságunk lehetetlen. Kértem nagyapámat; megtagadta beleegyezését. Szegény vagyok; te is az vagy. Szaladtam hozzád, már nem találtalak. Tudod, mit fogadtam, — megtartom szavamat. Meghalok. Szeretlek. Mire a sorokat olvasod, lelkem ott lesz melletted és mosolyogni fog reád."

Nem lévén mivel beragasztani a levelet, megelégedett, hogy négyrét összehajtsa a papirost és a következő czímet írta reá:

Fauchelevent Cosette kisasszonynak, Fauchelevent úrnál, L'Homme-Armé-utcza, 7. sz.

A megczímezés után egy pillanatig elgondolkozva maradt, aztán újra elővette tárczáját és az első lapra ugyanazzal a czeruzával felírta:

„Nevem Pontmercy Marius. Holttestemet vigyék nagyapámhoz, Gillenormand úrhoz, Filles-du-Calvaire-utcza, 6. sz. Marais."

A tárczát visszatette zsebébe és Gavroche-t szólította. Marius szavaira Gavroche vidám és szolgálatkész arczczal sietett elő.

— Megteszel nekem valamit? — szólította meg Marius.

— Mindent, — felelt Gavroche. — Jóságos Isten! Ön nélkül nyársra húztak volna.

— Látod ezt a levelet?

— Látom.

— Nesze. Menj ki rögtön a torlaszok közül (Gavroche nyugtalankodva a füle tövét kezdte vakarni) és holnap reggel vidd el a czímére, Cosette kisasszonynak, Fauchelevent úr lakására, L'Homme-Armé-utcza 7. sz.

— Igen ám, — felelt a hőslelkű fiú, — de addig elfoglalják a torlaszt és én nem leszek itt.

— A torlaszt minden valószínűség szerint csak reggel fogják megtámadni és holnap délig be nem veszik.

A pihenő, a mit az ostromlók a torlasz védőinek hagytak, csakugyan egyre hosszabbra nyúlt. Egyike volt ez azoknak a szüneteknek, melyek gyakoriak az éjszakai csatákban és a melyek után kettőzött ádázsággal szokott kitörni a harcz.

— Nos jó, — szólt Gavroche, — elviszem a levelet holnap reggel.

— Az késő lesz. A torlaszt alkalmasint körülzárják, minden utcza meg lesz rakva katonákkal és nem juthatsz ki. Menj most rögtön.

Gavroche nem tudott mit felelni. Határozatlanul állott és szomorúan vakarta a füle tövét. Egyszerre fürge mozdulattal kiragadta Marius kezéből a levelet.

— Hát jó, — mondá, — megyek.

És futva eltűnt a Mondétour-utczába.

Gavroche-nak eszébe jutott valami, a mi engedelmességre birta, de a mit nem mondott meg, mert félt, hogy Marius ellenvetést tesz.

Ezt gondolta:

— Még nincs éjfél se. A L'Homme-Armé-utcza nincs messze, most rögtön elviszem a levelet és még kellő időben visszajöhetek.

TIZENÖTÖDIK KÖNYV.

A L'Homme-Armé-utcza.

I.

Az áruló italós.

Mik egy város vonaglásai a lélek lázongásaihoz képest? Az ember még nagyobb mélység, mint a nép, Valjean János e pillanatban iszonyú forrongás zsákmánya volt. Az összes örvények feltárultak benne. Miként Páris, ő is félelmetes és homályos forradalom előestéjén állott. Néhány óra elég volt erre. Sorsa és öntudata hirtelen árnyékba borult. Miként Párisról, ő róla is el lehetett mondani: két elv küzd benne. A fehér és a fekete an-

gyal viaskodnak az örvény hídján. Melyik dobja le a másikat? Melyik lesz a győztes?

Valjean János még június 5-ének estéjén Cosette és Toussaint kíséretében beköltözött a L'Homme-Armé-utczába. Ott fordulat várta.

Cosette nem hagyta oda a Plumet-utczát a nélkül, hogy ellenállást ne kísérelt volna meg. A mióta egymás mellett éltek, ezúttal történt először, hogy Cosette és Valjean János akarata különbözőnek mutatkozott és a két akarat, ha nem is ütközött össze, de legalább ellenkezésbe került egymással. Ellenvetés az egyik részről és hajthatatlanság a másikról. A hirtelen kapott tanács: *Költözzék ki,* melyet egy ismeretlen vetett oda neki, annyira felizgatta Valjean Jánost, hogy mitsem engedett. Azt hitte, nyomában vannak és üldözik. Cosette-nek engedelmeskednie kellett.

Mindketten összeszorított fogakkal, szótlanul értek a L'Homme-Armé-utczába, kiki elmerülve a saját gondolataiba. Valjean János oly nyugtalanságban, hogy nem látta Cosette szomorúságát és Cosette oly szomorúan, hogy nem vette észre Valjean János nyugtalanságát.

Valjean János magával vitte Toussaint-t is, a mit azelőtt sohasem tett meg. Arra gondolt, hogy talán sohasem tér vissza a Plumet-utczába és Toussaint-t nem hagyhatta maga mögött, se pedig a titkát nem árulhatta el neki. De meg aztán tudta róla, hogy hű és megbizható. Úr és cseléd között az árulás a kíváncsiságon kezdődik. Már pedig Toussaint, mintha csak arra született volna, hogy Valjean János szolgálója legyen, nem volt kíváncsi. Parasztos modorában, dadogó nyelvével azt szokta mondani: Én már csak ilyen vagyok. Elvégzem a dolgomat, a többihez semmi közöm.

A Plumet-utczából való elköltözködésben, mely majdnem szökés volt, Valjean János nem vitt mást magával, csak a kis szagos ládikát, melyet Cosette *az elválhatatlan*-nak nevezett el. A nagy málhához hordárok kellettek volna és a hordárok tanuk. Bérkocsit hozattak a Babylon-utczai bejárat elé és ezen távoztak.

Toussaint csak nagy nehezen tudta elérni, hogy egy kevés fehérneműt és néhány öltönydarabot becsomagol-

hasson. Cosette csupán íróeszközét és itatós-tömbjét vitte magával.

Valjean János, hogy növelje a magányosságot és a homályt, melynek védelme alatt akarta az eltűnést végrehajtani, úgy rendezkedett, hogy csak napnyugta után távoznak a Plumet-utczai házból, minek folytán Cosettenek volt ideje, hogy megírja Mariusnak szóló üzenetét. Az éj már beállt, mikor a L'Homme-Armé-utczába érkeztek.

Hallgatag lefeküdtek.

A L'Homme-Armé-utczai lakás egy hátsó udvarra nézett, a második emeleten és két hálószobából, ebédlőből, konyhából és a konyha mellett kis benyilóból állott, mely Toussaint-nek jutott. Az ebédlő egyszersmind előszoba is volt és közben volt a két hálószoba között. A lakás el volt látva a szükséges holmikkal.

Az ember szinte ugyanoly bolondul nyugszik meg, mint a hogy a nyugtalanságnak átengedi magát; ilyen az emberi természet. Valjean János alig ért a L'Homme-Armé-utczába: szorongása alábbhagyott és lassankint eloszlott. Vannak helyek, melyek mintegy gépiesen lecsendesítik a lelket. Eldugott utcza, békés lakosok. Valjean János érezte, hogy a régi Páris e kis utczácskájában, mely annyira szűk volt, hogy két czölöp között kifeszített kötél elzárta a kocsik elől és a mely némán és siketen húzódott meg a lármázó városban, fényes nappal is homályba merülten és szinte ugyanúgy képtelenül minden izgalomra, mint a százados magas házak, melyek két oldalt az aggastyánok szótlanságával szegélyezték — lassankint átragad reá a nyugalom. A feledés vesztegelt ez utczában. Valjean János fellélegzett, ki találhatna itt reája?

Első dolga volt, hogy az *elválhatatlan*-t odahelyezte az ágya mellé.

Jól aludt. Az éj tanácsot ad, — mondják és hozzá lehet tenni: az éjszaka megbékít. Másnap reggel majdnem jókedvüen ébredt. Elbájolónak találta az ebédlőt, mely ócska kerek asztalával, alacsony pohárszékével, mely fölé ferdén akasztott tükör hajolt, szúette karosszékével és a néhány kisebb székkel, melyeken Tous-

saint csomagjai hevertek, rémesen festett. Az egyik csomag repedésén át kilátszott Valjean János nemzetőri egyenruhája.

A mi Cosette-et illeti, Toussaint-nel szobájába hozatott egy csésze levest és estig nem mutatkozott.

Öt óra felé Toussaint, a ki szorgos rendezkedéssel jött-ment a kis lakásban, egy tányér hideg szárnyast tett az ebédlő asztalra, a mit Cosette, apja iránt való tiszteletből, egy tekintetre méltatott.

Ez megtörténvén, kinzó fejfájás ürügye alatt jó éjt mondott Valjean Jánosnak és bezárkózott hálószobájába. Valjean János megevett egy szárnyast és az asztalra könyökölve, lassanként megnyugodva visszanyerte a biztonság érzését.

Miközben így evegetett, Toussaint kétszer vagy háromszor is megszólította, zavarosan dadogva: Nagy felfordulás van. Verekszenek. — Valjean János azonban, elmerülve a maga gondolataiba, nem figyelt oda. Igazában nem is hallotta Tousaint szavait.

Felállt és elkezdett fel-alá járni, az ablaktól az ajtóig, az ajtótól az ablakig, mindjobban lecsendesülve.

A nyugalom visszatértével újra Cosette lett gondolatainak főtárgya. Nem mintha aggasztotta volna ez a fejfájás, kis idegroham, fiatal leányos duzzogás, pillanatnyi felhő, melynek két-három nap mulva nyoma sem lesz; a jövőre gondolt és mint rendesen, gondolatai derültek voltak. Bizonyos pillanatokban minden lehetetlennek látszik; más órákban minden könnyűnek tűnik fel; Valjean János most ilyen jó órában volt. Ez rendszerint elkövetkezik a rossz után, mint a nappal az éjszakára, a következés és a változás törvénye szerint, mely a természet alapját teszi és a melyet a felületes elmék ellentétességnek neveznek. E békés utczában, hova bemenekült, Valjean János lehántotta magáról mindazt, a mi egy idő óta zavarta. Éppen, mert sok sötétséget látott, most kezdett észrevenni egy kis darab kék eget is. Már az, hogy minden baj és akadály nélkül távozhatott a Plumet-utczából, nagy lépés volt. Talán okos lenne, ha csak néhány hónapra is, kivándorolni és Londonba menni. Nos hát, elmegy. Francziaországban lenni vagy

Angliában: nem mindegy-e, feltéve, hogy Cosette vele van? Neki Cosette volt a nemzete. Cosette elegendő volt a boldogságára. Az a gondolat, a mely valamikor lázban tartotta és nem engedte aludni, hogy vajjon ő is elegendő-e Cosette boldogságához, — most eszébe se jutott. Az összes átszenvedett fájdalmak összeomlottak benne és tele volt optimizmussal. Cosette, mert mellette volt, egyszersmind úgy tűnt fel neki, mint a ki az övé, — oly optikai csalódás, a mit mindenki ismer. Nagy könnyűséggel tervezgette magában, miképp kel át Cosette-tel Angliába és álmadozásában újra felépülni látta boldogságát, mindegy, akárhol.

A hogy lassú léptekkel fel-alá járkált, tekintete egyszerre valami különös látványon akadt meg.

Szembe kerülve a tükörrel, mely a pohárszék fölé hajolt, abban valami írást pillantott meg és egész világosan a következő sorokat olvasta:

„Édes szerelmesem! Sajnos, apám azt akarja, hogy rögtön utazzunk. Ma este a L'Homme-Armé-utczában leszünk, a 7. számú házban. Egy hét mulva Angliában leszünk. *Cosette.* Junius 4.“

Valjean János megmerevedve maradt állva.

Cosette, a mikor megérkeztek, itatós tömbjét odatette a pohárszékre, a tükör alá és teljesen fájdalmas aggodalmaiba merülve, ott felejtette, nyitva és épp azon a lapon, a melyre, hogy megszárítsa, reányomta a levelet, melyet Mariusnak írt és a melyet a Plumet-utczai fiatal munkásra bízott. Az írás reámásolódott az itatóspapirosra. És most a tükör visszatükrözte a sorokat.

Olyan képet adott róluk, a mit a geometriában symmetrikus leábrázolásnak neveznek. A megfordított írás a tükörben visszaváltozott rendes írássá és Valjean János ott látta maga előtt a levelet, melyet Cosette tegnap Mariusnak írt.

Egyszerű dolog volt és villámcsapásként hatott.

Valjean János odalépett a tükörhöz. Újra elolvasta a sorokat, de nem hitt a szemének. Úgy tűnt fel előtte, mintha villám czikázna a tekintete előtt. Hallucinatio az egész. Lehetetlenség. Nem igaz.

Lassankint tisztábban kezdett látni; pillantása Co-

sette itatós-tömbjére esett és visszanyerte a valóság érzését. Felvette az itatóst és azt mondta: ettől van. Lázasan vizsgálgatta az itatóson látható sorokat, a felfordított betük kusza irka-firkának látszottak, melyeknek nincs értelmük. De hiszen ez nem jelent semmit, — mondta magában, — ez semmi. És kimondhatatlan megkönnyebbüléssel nagyot lélegzett. Ki nem érzett már ily ostoba örömet a rettenetes pillanatokban? A lélek nem adja meg magát a kétségbeesésnek, csak miután előbb már az összes illuziókat kimerítette.

Valjean János kezében tartotta az itatós-tömböt és ostoba örvendezéssel nézegette, szinte készen, hogy nevessen a hallucinatión, mely majdnem reászedte. Egyszerre tekintete újra a tükörbe esett és a látomány ismét megjelent előtte. A levél sorai kérlelhetetlen tisztasággal rajzolódtak ki a tükörben. Ez nem volt káprázat. A megújuló látomány valóság; tapintani lehetett. Valjean János immár megértette a dolgot.

Hátratántorodott, kiejtve kezéből az itatós-tömböt és lehorgasztott fejjel, üveges tekintettel leroskadt a pohárszék mellett álló vén karosszékbe. Világos a dolog, — mondta magában, — a nap örökre elborult, Cosette írta e sorokat valakinek. És lelkében, mely újra rettenetessé változott, tompa morgást hallott. Próbálják meg és vegyék el az oroszlántól a kutyát, mely ott van a ketreczében!

Különös és szomorú véletlen: Marius e pillanatban még nem kapta meg Cosette levelét; az áruló sors előbb mutatta meg Valjean Jánosnak, semmint hogy Mariusnak a kezébe jutott.

Valjean Jánost minde napig nem győzte le a megpróbáltatás. Szörnyű próbáknak volt alávetve; a szerencsétlenség semmitől se kímélte meg; a társadalom minden bosszújával és megvetésével felfegyverzett dühöngő sors czéltáblának választotta és teljes ádázságával tört ellene. Ő azonban nem hátrált meg és nem hajolt meg semmi előtt. A mikor kellett, elfogadott minden borzalmasságot; feláldozta visszaszerzett emberi sérthetetlenségét, odaadta szabadságát, koczkáztatta a fejét, elvesztett mindent, elszenvedett mindent és megmaradt ön-

zetlennek és stoikusnak, annyira, hogy néha szinte olyannak látszott, mint a martyr, a ki idegen önmagától. Öntudata, mely hozzászokott a balszerencse minden lehetséges támadásához, valósággal bevehetetlennek tűnt fel. Nos hát, ha valaki most a belsejébe lát, el kellett volna ismernie, hogy ezúttal ingadozik.

Mert hát az összes kínzások közül, melyeket e hosszú pörben, a mit a sors ellene folytatott, el kellett szenvednie, ez volt a legrettenetesebb. Soha még ily harapófogó meg nem markolta. Érezte minden lappangó érzékenységének rejtelmes felkavarását. Érezte az ismeretlen idegszál szorítását. Hajh! a legfőbb, jobban mondva: az egyetlen mepróbáltatás a szeretett lény elvesztése.

A szegény öreg Valjean János bizonyára csak úgy szerette Cosette-et, mint apa a leányát; de, mint már megjegyeztük, életének üressége ez apai érzésbe bemenetelt juttatott az összes szerelmeknek. Úgy szerette Cosette-et, mint a leányát és úgy szerette, mint az anyját, mint a nővérét és mert sohasem volt se kedvese, se felesége, a természet pedig olyan hitelező, a ki nem engedi el a tartozást, homályosan, a tudatlanság tisztaságával, öntudatlanul, mennyei, angyali, isteni emelkedettséggel a minden érzelmek e legmaradandóbbika is odatársult a többihez; de inkább ösztön — semmint érzésképen, inkább vonzódás — semmint ösztönképen, észrevehetetlenül és megláthatatlanul, de valóságosan; a roppant gyöngédségben, melylyel Cosette iránt viseltetett, a tulajdonképpeni szerelem olyan volt, mint az aranyerezet a hegységben: burkolt és szűzies.

Idézzük emlékezetbe azt a helyzetet, melyet már jeleztünk. Semmiféle házasság sem volt lehetséges közöttük; még a lelkek házassága se, holott bizonyos, hogy sorsuk összefonódott. Kivéve Cosette-et, vagyis egy gyermeklényt, Valjean János egész hosszú életén át semmit se ismert, a mit szeretni lehetett volna. A szenvedélyek és a szerelmek, melyek egymásra következnek, nála nem zöldeltek ki azzal az egymásra következő zöldeléssel — világoszöld a sötétzöld után, — a mit az áttelelő lombokon és az ötvenes években járó embereken

lehet észlelni. Mindent összevéve — és ezt már többször hangsúlyoztuk, — az egész belső összeolvadás, melyből magasztos erény állt elő, végeredményben odairányult, hogy Valjean János apja legyen Cosette-nek. Sajátságos apa, kiben a családfő egyesült a fiuval, a fivér a férjjel; apa, kiben anya is volt; apa, a ki szerette, bálványozta Cosette-et és a kinek e gyermek volt a világossága, az otthona, a családja, hazája, paradicsoma.

Éppen ezért, mikor látta, hogy vége, hogy Cosette elvész a számára, kisiklik a kezéből, hogy csak pára, elfolyó víz volt az egész, mikor szeme előtt látta az eltipró bizonyosságot, hogy másvalaki szívének a czélja, más életének a vágya, hogy szerelmese van, míg ő csak az apa, már nem létezik többé, mikor már nem kételkedhetett és azt kellett mondani: Elhagy! — fájdalma túlhaladott minden lehetőséget. Hát azért tett meg mindent, a mit tett, hogy ide jusson! És most már semmi se legyen! Tetőtől talpig forradalom reszketett végig benne. Haja tövéig érezte az önzés hatalmas fölébredését és az én felordított lényének mélységében.

Vannak belső összeomlások. A kétségbeejtő bizonyosság nem hatolhat be az emberbe a nélkül, hogy bizonyos mély elemeket, melyek néha az embernek éppen a lényét teszik, szét ne nyomjon és össze ne törjön. Ha a fájdalom erre a fokra hág: a lelkiismeret összes erői hanyatthomlok menekülnek. Végzetes válságok ezek. Kevesen kerülnek ki belőlük úgy, hogy hasonlók maradnak önmagukhoz és kitartanak a kötelesség útján. Ha a szenvedés túláradt: a legrendíthetetlenebb erény is megzavarodik. Valjean János kezébe vette az itatós-tömböt és újra meggyőződött; meggörnyedve és mintegy megkövülve szegezte szemét az elmásíthatatlan sorokra és oly felhő kavargott benne, hogy azt lehetett volna hinni, minden rombadőlt e lélekben.

A merengés nagyításain által vizsgálgatta e fölfedezést, látszólagos és rettenetes nyugalommal, mert rettenetes, ha az ember nyugalma szoborszerűen hideg lesz.

Méregette a borzalmas lépést, melyet sorsa tett, a nélkül, hogy neki sejtelme lett volna róla. Eszébe jutottak mult nyári félelmei, melyek oly hamar szertefoszlot-

tak; reáismert a mélységre; még mindig ugyanaz volt; de Valjean János most már nem a szélén állott, hanem a fenekén volt.

Hallatlan és irtózatos dolog: lebukott, a nélkül, hogy észrevette volna. Életének egész világossága letünt, holott ő egyre azt hitte, hogy a napot látja.

Ösztöne nem tétovázott. Eszébe jutottak bizonyos körülmények, bizonyos dátumok, Cosette egyes elpirulásai s elsáppadásai és azt mondta magában: ő az. A kétségbeesés jósképessége valami isteni nyílhoz hasonló, mely sohasem téveszt czélt. A legelső hozzávetéssel eltalálta Mariust. Nevet nem tudott, de az embert rögtön megtalálta. Az emlékezet kérlelhetetlen adatainak hátterében tisztán látta a luxembourgi ismeretlen kódorgót, a nyomorult szoknyavadászt, a semmirekellő ostobát, a hitvány ficzkót, mert hitványság reákacsintgatni a leányokra, a kik mellett ott van az apjuk, ki szereti őket.

Miután kellően megállapította, hogy a helyzet hátterében ott van az a fiatal ember és hogy mindennek ő az oka: Valjean János, az újjászületett ember, ki annyit dolgozott lelke átformálásán, ki annyi erőfeszítést végzett, hogy az egész életet, minden nyomort és minden szerencsétlenséget szeretetbe oldjon fel — betekintett a belsejébe és kísértetet pillantott meg: a Gyűlöletet.

A nagy fájdalmak levertséget hordoznak magukkal. Csüggesztenek. Az ember, kibe behatolnak, úgy érzi, hogy valami elhagyja. Fiatal embernél gyászos a látogatásuk; öregnél baljóslatú. Mert mikor a vér még forró, a haj fekete, a fej egyenesen magasodik a testen, mint a láng a fáklyán, mikor a sors írástekercse majdnem még teljesen kigöngyölítetlen, mikor a kivánatos szerelemmel tele szív még úgy dobog, hogy viszontdobogást várhat, mikor még van idő a kipótlásra, mikor még minden nő, minden mosoly, az egész jövő ott van az ember előtt, az életerő még teljes: a kétségbeesés már akkor is rettenetes. Hát még az aggkorban, mikor az évek rohanva tünnek, abban az alkonyati órában, mikor az ember kezdi látni a sír csillagait!

A míg így merengett, Toussaint belépett. Valjean János felállt és azt kérdezte:

— Nem tudja, hogy hol?

Toussaint elámulva dadogta:

— Tessék?

— Hát nem mondta az imént, hogy verekesznek?

— De igen, — felelt Toussaint, — Saint-Merry körül.

Vannak gépies mozdulatok, melyek, tudtunkon kívül, elménk legtitkosabb mélyéből erednek. Kétségkívül ilyen impulsus hatása alatt történt, hogy Valjean János, jóformán, a nélkül, hogy tudott volna róla, öt perczczel utóbb az utczán volt.

Fedetlen fővel ült a kapu melletti kövön. Hallgatódzott.

Az éj leszállt.

II.

A gamin, mint a világosság ellensége.

Mennyi idő telt el így? Miféle ár és apály váltakozott e tragikus merengésben? Felegyenesedett-e Valjean János? Vagy meggörnyedve maradt? Meghajolt-e egész a kettétörésig? Felegyenesedhet-e még valaha és lelkiismeretében újra szilárd alapon vetheti-e meg a lábát? Alkalmasint ő maga se tudta volna megmondani.

Az utcza néptelen volt. Néhány nyugtalan nyárspolgár, ki sebesen igyekezett hazafelé, alig vette észre Valjean Jánost. Veszedelem idejében mindenki magamagával van elfoglalva. A lámpagyujtogató, mint rendesen, jött, hogy meggyujtsa az utczai lámpát, mely éppen a 7. számú ház kapuja előtt volt elhelyezve, aztán távozott. Valjean János, ha valaki e homályban szemügyre vette volna, alig látszott élő embernek. Ott ült a kövön, mozdulatlanul, mint valami jégszobor. A kétségbeesés fagyaszt. A távolból hallatszott a vészharang kongása és határozatlan viharos zsivaj hangzott. A lázadás és a félrevert harang lármájának közepette a Szent Pál toronyórája méltóságosan és sietség nélkül elütötte a tizenegy órát, mert hát a vészharang: az ember; az idő: Isten. Az óra mulása nem érintette Valjean Jánost; meg se moczczant. Majdnem ugyanekkor azonban a

csarnokok felől hirtelen sortűz hallatszott, utána egy másik, még hevesebb; alkalmasint az a Chanvrerie-utczai torlasz ellen intézett támadás volt, melyet, mint láttuk, Marius vert vissza. E kettős puskaropogásra, melynek az éj tespedése még megkettőztette a zaját, Valjean János megreszketett; felegyenesedve arra felé fordult, a honnan a lövések hallatszottak, aztán visszaroskadt a kőre, összefonta karjait és feje lassan aláhanyatlott a keblére.

Újra belemerült a sajátmagával folytatott sötét párbeszédbe.

Egyszerre felvetette szemeit, valaki járt az utczában, lépteket hallott, körülnézett és az utczai lámpa világosságánál, az utcza végén, egy vézna, fiatal, sugárzó alakot pillantott meg.

Gavroche beérkezett a L'Homme-Armé-utczába.

Gavroche felfelé nézegetett és úgy látszott, hogy keres valamit. Világosan látta Valjean Jánost, de nem vette észre.

Gavroche, miután előbb felfelé nézett, most lefelé irányította tekintetét, lábújjhegyre ágaskodott és végigtapogatta az ajtókat meg a földszinti ablakokat; valamennyi be volt zárva és el volt reteszelve. Miután ezt öt-hat háznál végigtapasztalta, Gavroche vállat vont és elkezdett maga magával tárgyalni, mondván:

— Az áldóját!

Aztán újra a levegőbe nézett.

Valjean János, ki egy pillanattal előbb, abban a lelkiállapotban, a melyben volt, se nem szólt, se nem felelt volna senkinek, ellenállhatatlan ösztökélést érzett, hogy megszólítsa a gyermeket.

— Mi bajod, kicsi?

— Az a bajom, hogy éhes vagyok, — felelt szárazon Gavroche. És hozzátette: — Kicsi az úr.

Valjean János keresgélt a zsebében és kivett egy ötfrancost.

Gavroche azonban, ki a barázdabillegetők fajához tartozott és gyorsan változtatta a mozdulatokat, felvett egy kődarabot. Észrevette a lámpát.

— Ni csak, — mondá, — itt még ég a lámpa. Ez

nem helyes. Ezt a rendetlenséget nem lehet türni. Végezzünk vele.

És a követ nekihajította a lámpának, melynek üvegje oly csörömpöléssel hullott alá, hogy a szemközti házban párnáik közé bujt nyárspolgárok ijedten kiáltották: Itt van 1793!

A lámpa erősen ide-oda ingadozott és kialudt. Az utcza egyszerre sötét lett.

— Így, öregem, — szólt Gavroche, — húzd fel a hálósapkádat.

És Valjean János felé fordulva folytatta:

— Hogy hívják azt a roppant valamit ott az utcza végén? Ugy-e a levéltár? Kissé le kellene szedni azokat a nagy oszlopokat. Szép torlaszt lehetne csinálni belőlük.

Valjean János odalépett Gavroche-hoz.

— Szegény fiú, — szólt halkan és mintegy önmagához beszélve, — éhes.

És markába nyomta az ötfrancost.

Gavroche felemelte az orrát, elcsodálkozva a nagy pénzdarabon; nézte a sötétben és csillogása kápráztatta a szemét. Hallomásból ismerte az ötfrancosokat; jó hírnek örvendettek nála; kedvére volt, hogy egyet ily közelről láthat! Nézzük meg csak a bestiát, — mondá.

Néhány pillanatig elragadtatással bámult a pénzre, aztán Valjean Jánoshoz fordulva, feléje nyujtotta az ötfrancost és méltóságteljesen szólt:

— Polgártárs, jobb szeretem, ha inkább betörhetem a lámpásokat. Vegye vissza ezt a fenevadat. Engem nem lehet megvesztegetni. Öt karma van; de rajtam nem fog.

— Van anyád? — kérdé Valjean János.

— Talán bizonyosabban, mint magának, — felelt Gavroche.

— Nos hát, — szólt Valjean János, — tartsd meg e pénzt anyád számára.

Gavroche meghatottságot érzett. Különben is észrevette, hogy annak az embernek, a ki így szóba állt vele, nincs kalapja. Ez bizalmat keltett benne.

— Tehát nem azért adja, hogy ne törjem be a lámpásokat? — kérdé.

— Miattam mindent összetörhetsz.

— Ön derék ember, — szólt Gavroche.

És egyik zsebébe csúsztatta az ötfrancost.

Bizalma még jobban megszilárdult és kérdezte:

— Itt lakik, ebben az utczában?

— Igen. Miért?

— Nem mutathatná meg, melyik a 7. számú ház?

— Mit akarsz abban a házban?

Gavroche habozott. Attól tartott, hogy már is sokat mondott, újjait erélyesen a hajába mélyesztette és csak ennyit válaszolt:

— Semmit.

Valjean János elméjén egy gondolat villant át. A kínszenvedésnek vannak ilyen éleslátásai. Odafordult Gavroche-hoz:

— Talán te hozod a levelet, melyet várok?

— Ön? — felelt Gavroche. — Ön nem nő.

— A levél Cosette kisasszonynak szól, ugy-e?

— Cosette? — dörmögte Gavroche. — Igen, azt hiszem, valami ilyesféle a neve.

— Nos hát, — folytatta Valjean János, — a levelet nekem kell átvennem. Add ide.

— Ebben az esetben bizonyára tudja, hogy a torlaszról jövök?

— Persze, — felelt Valjean János.

Gavroche benyult egy másik zsebébe és egy négyréthajtott papirosdarabot vett ki.

Aztán katonásan tisztelgésre emelte a kezét.

— Tisztelet a levélnek, — szólt. — Az ideiglenes kormánytól jön.

— Add ide, — szólt Valjean János.

Gavroche a feje fölé emelve tartotta a papirost.

— Ne képzelje, hogy valami szerelmes levél. Nőnek szól, de a népért van írva. Mi harczolunk és tiszteljük a női nemet. Nem vagyunk olyanok, mint azok az uracsok, a kik nyögdécseléseket küldenek a libáknak.

— Add ide.

— Ön derék embernek látszik.

— Add már ide a levelet.

— Itt van.

És a papirdarabot odaadta Valjean Jánosnak.

— Siessen vele, — tette hozzá, — mert a kisasszony várja.

Valjean János megkérdezte:

— Saint-Merrybe kell vinni a választ?

— Ugyan jó helyen kereskedne! — kiáltott fel Gavroche. — E levél a Chanvrerie-utczai torlaszról jön és én megyek is vissza. Jó éjszakát, polgártárs.

Ezzel Gavroche távozott, jobban mondva: repült, mint a kalitkából szabadult madár. A kilőtt puskagolyó sebességével tünt el újra a sötétben; a L'Homme-Arméutcza újra csendes és elhagyatott lett; e különös gyermek, kiben volt valami az árnyékból és az álomból, egy szempillantás alatt eltünt a fekete házsorok ködében és elveszett köztük, mint a füst a sötétben. Azt lehetett volna hinni, hogy szertefoszlott, ha eltünése után néhány perczczel hangos üvegcsörömpölés és egy bezúzott lámpa zöreje hirtelen újra fel nem ébresztette volna a megbotránkozott polgárokat. Gavroche volt, a ki a Chaume-utczán haladt át.

III.

Mialatt Cosette és Toussaint alusznak.

Valjean János Marius levelével visszament a házba.

Tapogatódzva felhaladt a lépcsőn, örvendve a sötétnek, mint a bagoly, mely karmai között tartja zsákmányát, csöndesen kinyitotta és újra bezárta az ajtót, hallgatódzott, hogy nem hall-e valami neszt, megállapította, hogy Cosette és Toussaint minden valószínűség szerint alusznak, három-négy gyufát is hiába próbált — annyira remegett a keze, — mígnem világosságot tudott gyujtani; valami lopásféle volt, a mit művelt. Végre, miután a gyertya égett, az asztalra könyökölt, szétbontotta a papirt és átfutotta a levelet.

Ha az ember heves felindulásban van, nem olvas, hanem úgyszólván leteperi a kezében tartott papirdarabot, megmarkolja, mint valami zsákmányt, összegyűri,

méregből vagy jókedvből belévágja a körmeit; rögtön a végére siet, onnan az elejére ugrik; a figyelem lázban van, de csak nagyjában, körülbelül, a lényegest veszi tudomásul; egy pontot megragad, a többi nem számít. A levélben, melyet Marius Cosette-nek írt, Valjean János csak ezeket a szavakat látta:

„. . . Meghalok. Mikor e sorokat olvasod, lelkem ott lesz melletted.“

E szavak rettenetes káprázatként tündököltek Valjean János előtt; egy pillanatig mintegy lenyügözve maradt az indulat változása alatt, mely benne végbement és valami részeg elámulással nézte Marius levelét; szemei előtt ott ragyogott a fényes kép: a gyűlölt lény halála.

Belső öröme borzalmas kiáltásban tört ki. Vége tehát. A megoldás hamarabb elérkezett, semmint reményleni merte volna. Az az ember, ki sorsát keresztezte, eltünt. Eltünt, magától, szabadon, saját jószántából. A nélkül, hogy ő, Valjean János, bármit is tett volna erre nézve, a nélkül, hogy az ő hibája lenne, ha ez az ember meghal. Talán már meg is halt. E pontnál láza számítgatni kezdett. Nem. Még nem halt meg. A levél kétségtelenül úgy volt szánva, hogy Cosette másnap reggel olvassa; a két sortűz óta, melyet tizenegy és tizenkét óra között hallott, nem volt semmi; a torlaszt komolyan majd csak hajnalhasadtakor fogják megostromolni; de mindegy, attól a pillanattól fogva, hogy belevegyült a harczba, az az ember el volt veszve; csapdába került. Valjean János megszabadultnak érezte magát. Tehát ismét egyedül lesz Cosette-tel. A vetélkedés megszünt; a jövő újra megnyilik. Csak magánál kell tartania a levelet. Cosette sohase fogja megtudni, hogy mi lett abból az emberből. Csak hagyni kell a dolgok menetét. Az az ember nem menekülhet. Ha még nem halt meg, biztos, hogy rövidesen meg fog halni. Mily boldogság!

Ahogy mindezt magában elmondta, arcza komorrá változott.

Aztán lement és fölkeltette a kapust.

Körülbelül egy órával utóbb Valjean János teljes nemzetőri egyenruhában, fegyveresen távozott hazulról.

A kapusnak könnyüszerrel sikerült, hogy a szomszédoktól kölcsönkapja, a mi Valjean János felszereléséhez kiegészítésül kellett. Puskája meg volt töltve és tölténytáskája tele volt töltényekkel. A csarnokok felé tartott.

IV.

Gavroche túlbuzgósága.

Ezenközben Gavroche-nak kalandja akadt.

Gavroche, miután lelkiismeretesen bezúzta a Chaume-utczai lámpát, befordult a Vieilles-Haudriettes-utczába és mert „egy macskát se“ látott, alkalmasnak vélte az időpontot, hogy reágyujtson egy dalra. Az éneklés, a helyett, hogy lassította volna, inkább még gyorsította lépteit és így szórta végig az alvó házak mentén pajkos strófáit.

A versszakokat Gavroche élénk arczjátékkal kísérte. A refrainek nyomatékául változatosabb és fantasztikusabb fintorokat vágott, mint a milyenek a szélben lobogó lyukas vászonrongy ránczai. Szerencsétlenségre minthogy egyedül volt és éjszaka volt, ezt senki se látta és nem is láthatta volna. Vannak ilyen kárbavesző kincsek.

Egyszerre hirtelen megállott.

— Lássuk csak, — mondá magában. Macskaszemével egy kapumélyedésben olyasmit vett észre, a mit csoportozatnak lehetne nevezni: egy embert és egy tárgyat. A tárgy egy tolókocsi, az ember pedig egy hordár volt, ki a kocsin hortyogott.

A kocsi rúdja a földre támaszkodott, a hordár pedig a kocsi lapján nyugtatta a fejét. Teste lejtősen volt és lábai a földet érték.

Gavroche, járatos lévén a világi dolgokban, rögtön látta, hogy részeg.

Bizonyára valamelyik sarki hordár volt, ki tulságos sokat ivott és most nagyon is mélyen alszik.

— Lám, — gondolá Gavroche, — mit tesz a nyári éjszaka. A hordár elalszik a targonczáján. A targonczát

elvesszük a köztársaság számára, a hordárt pedig itt hagyjuk a monarchiának.

Elméjén ugyanis átvillant az eszme:

— Ez a targoncza egészen jó volna a torlaszunkon.

A hordár hortyogott.

Gavroche óvatosan hátrahúzta a targonczát, a mivel előrecsúsztatta a hordárt és egy percz sem telt bele, a hordár a földön folytatta álmát.

A targoncza meg volt szabadítva terhétől.

Gavroche, hozzá lévén szokva, hogy minden váratlan eset készen találja, mindig mindenfélét hordott magával. Belenyult egyik zsebébe és egy darabka papirt vett ki belőle meg egy újjhegynyi vörös krétát, melyet valami ácstól csent volt el.

A papirra reáírta:

„Franczia köztársaság

„Nyugta egy targonczáról“

És aláírta: *„Gavroche.“*

Ezzel meglévén, a papirdarabot becsúsztatta a még egyre hortyogó hordár mellényzsebébe, mindkét karjával megragadta a targoncza rúdját és maga előtt tolva a targonczát, diadalmas lármával ügetett a csarnokok irányába.

Veszedelmes dolog volt. A királyi nyomdánál őrállomás volt. Gavroche nem gondolt erre. Az őrszolgálatot a környékbeli nemzetőrök látták el. Bizonyos ébredés már kezdte háborgatni álmukat és a fejek felemelkedtek a tábori ágyakról. Két bezúzott utczai lámpa csörömpölése, a torokszakadtából énekelt dal: ez nagyon is sok volt ezekben a félénk utczákban, melyek már napnyugtakor aludni térnek és korán eloltják a világosságot. E békés városrészben Gavroche egy óra óta olyan zajt ütött, mint valami dongó a bedugaszolt palaczkban. A soros őr hallgatódzott. Várt. Óvatos ember volt.

A targoncza eszeveszett zörgése lehetetlenné tette a további várakozást és az őr elhatározta, hogy kémszemlére indul.

— Egész banda lehet! — szólt magában. — Legyünk óvatosak.

Világos volt, hogy az anarchia hydrája kiszabadult fészkéből és az garázdálkodik e városrészben.

És az őr halk léptekkel kimerészkedett fedett helyéből.

Egyszerre Gavroche, éppen mikor targonczájával a Vieilles-Haudriettes-utczába akart befordulni, egy egyenruhás, csákós, tollbokrétás és puskás alakkal találta magát szemben.

Másodszor is hirtelen megállott.

— Ni csak, — szólt, — itt van. Jónapot, közrend úr.

Gavroche csodálkozásai rövid ideig szoktak tartani és hamar elpárologtak.

— Hova mégysz, te csibész? — kiáltott reá az őr.

— Polgártárs, — felelt Gavroche, — én még nem csúfoltam önt. Miért sérteget?

— Hova mégysz, gazficzkó? — kérdezte újra az őr.

— Lássa kérem, — felelt Gavroche, — lehet, hogy tegnap ön még elmés ember volt; de ma reggelre kicserélték.

— Azt kérdem, hová mégysz, gazember?

— Igazán, — felelt Gavroche, — ön egész értelmesen beszél. Az ember fel se tenné az ön korában. Száz francért kellene eladnia mindegyik hajaszálát. Ily módon ötszáz francot kereshetne.

— Hova mégysz? Hova mégysz, te tolvaj?

— Orvosért megyek, tábornok úr, — felelt Gavroche. — Legközelebb, ha megszoptatják, töröltesse meg jobban a száját.

Az őr keresztbe nyujtotta szuronyát.

- Megmondod-e már végre, hogy hova mégysz?

— Orvosért megyek, tábornok úr, — felelt Gavroche. — A feleségemnek kell, a ki most akar lebetegedni.

— Fegyverre! — kiáltott az őr.

Azt használni mentőeszközül, a mi a veszedelmet felidézte: — ez a kiváló emberek remeklése. Gavroche egy szempillantással áttekintette az egész helyzetet. A

targoncza hozta bajba; a targonczának kellett őt megmentenie.

Abban a pillanatban, mikor az őr reá akarta magát vetni Gavroche-ra, a targoncza, mintegy löveggé válva, teljes erővel előrelökve nekiröpült és az őrt, kit hasán talált, hanyatt vágta az utczai csatornába, miközben puskája a levegőbe sült el.

Az őr kiáltására az őrállomásról előrohantak a nemzetőrök; a puska elsülésére vaktában való sortűz következett, mely után megtöltötték a puskákat és másodszor is tüzeltek.

Ez a lövöldözés jó negyedóráig tartott és néhány bezúzott ablaküveg adta meg az árát.

Ezenközben Gavroche, a ki eszeveszett futással vágtatott visszafelé, már öt-hat utczán túl járt és lihegve leült az Enfants-Rouges-utcza sarkán levő szegletkőre. Hallgatódzott.

Miután néhány pillanatig lapult, arra felé fordult, amerről a lövöldözés hallatszott, balkezét az orrához emelte és háromszor előrelökte, miközben jobb kezével a feje tetejét veregette; fölényes kézmozdulat, mely a párisi gamin szemében összegezése a franczia gúnynak és a mely kétségtelenül nagyon hatékony kifejezés, mert már egy félszázad óta van gyakorlatban.

Gavroche vidámságát egy keserű észrevétel zavarta meg.

— Igen, — mondá magában, — én itt tombolok, majd megpukkadok a jókedvtől, pedig letértem az útról és kerülnöm kell. Csak le ne késsek a torlaszról!

Ezzel újra futásnak indult.

Szaladás közben eszébe jutott:

— Hol is hagytam el?

És tovább énekelte a félbeszakított dalt, sebesen iramodva előre a sötétben, mely lassankint elnyelte a hangját . . .

Az őrállomás katonáinak kirohanása nem volt eredménytelen. A targonczát hatalmukba kerítették és a részeg hordárt foglyul ejtették. Amazt a fészer alá tolták, emezt pedig később, mint bűntársat, haditörvényszék elé

állították. A vádló ez alkalommal fényes bizonyságot szolgáltatott a társadalom védelmében való ernyedetlen buzgalmáról.

Gavroche kalandja, mely bekerült a Temple hagyományaiba, egyike a maraisbeli öreg polgárok legrettenetesebb emlékeinek és úgy beszélnek róla, hogy: a királyi nyomda őrállomásának éjjeli megtámadtatása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ÖTÖDIK RÉSZ.

Valjean János.

—

ELSŐ KÖNYV.

Harcz négy fal között.

I.

A Saint-Antoine-külvárosi Charybdis és a Temple-külvárosi Scylla.

A két legnevezetesebb torlasz, melyet a társadalmi betegségek vizsgálója felemlíthet, nem abba a korszakba tartozik, a melyben e könyv cselekvénye lejátszódik. E két torlasz — két különböző szempontból való jelképe ugyanegy borzadalmas helyzetnek — az 1848 juniusi végzetes felkelés alkalmával emelkedett ki a földből, a legnagyobb utczai harcz alkalmával, melyet a történelem valaha is látott.

Megesik néha, hogy a nagy kétségbeesett: a népsöpredék aggodalmának, csüggedésének, inségének, lázának, fertőzetének, tudatlanságának, sötétségének mélyéből tiltakozik még a szabadság, egyenlőség, testvériség, még az általános szavazat, a mindenekért mindenek által való kormányzás ellen is és a csőcselék harczra kel a néppel.

A koldusok nekirontanak az általános jognak; az ochlocratia feltámad a demos ellen.

Gyászos napok ezek, mert még ez őrjöngésben is van bizonyos mennyiségű jog, e párbaj részben öngyilkosság és ezek a szavak, melyek szidalmak akarnak lenni: koldusok, söpredék, ochlocratia, csőcselék — inkább azoknak a hibájáról tanúskodnak, a kik uralkodnak, semmint azokról, a kik szenvednek, inkább a kiváltságosak, semmint a kitagadottak vétkét állapítják meg.

A mi bennünket illet, mindig fájdalommal és tisztelettel ejtjük ki e szavakat, mert ha a bölcselkedés vizsgálat alá veszi a tényeket, melyek nekik megfelelnek, a nyomorúságok mellett gyakran talál vajmi kiváló nagyságot. Athén ochlocratia volt; Hollandia a koldusok műve; a csőcselék nem egyszer mentette meg Rómát és a söpredék követte Jézus Krisztust.

Nincs gondolkodó, ki néha el ne merengett volna a mélységbeli dolgok nagyszerűségein.

Szent Jeromos kétségtelenül erre a söpredékre, e szegényekre, e sanyargókra és e nyomorultakra gondolt, a kik közül az apostolok és a vértanúk származtak, mikor e rejtelmes szavakat mondta: Fex urbis, lex orbis.

A szenvedő és vérző tömeg elkeseredései, erőszaktételei az elvek ellen, melyek életét teszik, a joggal szemben való hatalmaskodásai megannyi népi államcsinyek, melyeket el kell nyomni. A becsületes ember odaszenteli magát e feladatnak, és éppen e tömeg iránt való szeretetből küzd a tömeg ellen. Azonban mennyire tudja, hogy menthető, még ha szembe száll is vele! Mennyire tiszteli, még ha ellenállást gördít is elébe! Egyike ez azoknak a ritka pillanatoknak, mikor az ember, azt cselekedve, a mit kell, zavart és valami tilalmat érez, hogy tovább menjen; kitart, mert ki kell tartania; de lelkiismerete, bár nyugodt, szomorusággal telik meg és a kötelesség teljesítése a szív elszorulásával jár.

Az 1848-iki június — siessünk kijelenteni, — merőben külön tény, melyet nem lehet beilleszteni a történelem philosophiájába. Mindazok a szavak, melyeket az imént használtunk, mellőzendők, ha erről a rendkívüli lázadásról van szó, melyből kiérzik a jogait követelő

munka szent aggódása. Küzdeni kellett ellene, ez kötelesség volt, mert a köztársaság ellen támadt. De alapjában mi volt 1848 júniusa? A nép fellázadása önmaga ellen.

Ha az ember nem téveszti szem elől a tárgyat, nem követ el kitérést. Legyen szabad tehát, hogy egy pillanatra megállítsuk az olvasót annál a két· példátlan torlasznál, melyet fentebb említettünk és a mely jellemző kifejezése volt ennek a felkelésnek.

Az egyik a Saint-Antoine külváros bejárását állta el, a másik a Temple külváros megközelítésének volt az akadálya. Azok, a kik látták a júniusi ragyogó kék ég alatt a polgári háború e két borzalmas remekművét, sohasem fogják elfeledni e képet.

A Saint-Antoine-külvárosi torlasz szörnyűséges nagy volt; három emelet magasságra nyúlt fel és szélessége hétszáz lábat tett ki. Elzárta a külváros széles torkolatát, vagyis három utczát rekesztett el. Üregeivel, kiszögelléseivel, megszakgatott tetejével, bástyaszerű támaszaival, előrenyuló fokaival a külváros két szélső háztömbére támaszkodva, cyclopi erődként állt hátterében a félelmes térnek, mely tanúja volt július tizennegyedikének. Az utczák mélyében tizenkilencz torlasz sorakozott e torlasz mögött. Csak látni kellett és az ember megérezte, hogy e külvárosban a roppant szenvedés halálküzdelmében elérkezett ahhoz a végső pillanathoz, mikor a kétségbeesés katasztrófává akar átváltozni. Miből épült e torlasz? Három hatemeletes ház összeomlásából, melyeket, mondták némelyek, egyenesen ebből a czélból romboltak le. A harag csodatételeiből épült, — mondták mások. Meglátszott rajta a gyülölet minden alkotásának sajnálatos jellege: a rombolás. Lehetett kérdezni: Ki építette? De azt is lehetett kérdezni: Ki rombolta? A forrongás rögtönzött műve volt. Nézd csak ezt az ajtót! Ezt a rácsot! Ezt a tetődarabot! Ezt a párkányrészt! Ezt a törött takaréktűzhelyt! Ezt a repedt kondért! Ide vele! Adjatok ide mindent! Döntsetek, lökjetek, romboljatok le, forgassatok fel mindent! Összekeverődve együtt munkált a felépítésén a földről feltépett kődarab, a vakolat, gerenda, vasrúd, rongy, kifeszített ablakkeret, lyukas szalmazsák, mosóteknő, szemetes láda, ócska czafat és

az átok. Nagy volt és egyben kisszerű is. Paródiája az örvénylő mélységnek. Rengeteg tömb az atom mellett; ledöntött falrész és törött csésze; fenyegető testvéresülése minden töredéknek; Sisyphos idedobta szikláját és Job cserépvakaróját. Mindent összevéve: rettenetes volt. Acropolisa a mezítlábasoknak. Felborított targonczák fedték el sarkait; óriási szekér állt benne, tengelyével felfelé, olybá tűnve fel, mintha valami sebhely lenne a kusza arczulaton; egy omnibusz, melyet puszta kézzel vigan a torlasz tetejére vontattak fel, mintha csak e vad alkotmány építészei a borzalmassággal az utczagyereki csinyt akarták volna párosítani, kinyuló puszta rudját valamiféle levegőbeli lovaknak nyujtotta. E gigászi halmaz mintegy Ossa-ját és Pelion-ját jelképezte az összes forradalmaknak; 1793 reáhengerítve 1789-re, thermidor 9-ike augusztus 10-ikén, vendémiaire praivial felett, 1848 1830 felett. A tér megérdemelte a fáradságot és a torlasz méltó volt, hogy azon a helyen álljon, a honnan a Bastille eltűnt. Ha az Oczeán gátat építene, ilyen lenne. A dühöngő hullám bélyege látszott az éktelen halmazaton. Miféle hullámé? A tömegé. Mintha megkövült lárma lett volna. Azt hihette volna az ember, hogy a torlasz felett hallja zümmögni az erőszakos haladás óriás fekete méheit, melyek mintha méhkasuk felett keringenének. Bacchanalia volt ez? Vagy erődítmény? Úgy tetszett, mintha a szédület szárnycsapásai hordták volna együvé. Kloaka volt e vár és olympusi fenség volt ebben az omladékhalomban. Kétségbeeséssel teljes összevisszaságban lehetett látni benne tetőgerendát, papirkárpitos padlásszobafalat, ablakkeretek, melyek üvegtáblái ágyúgolyóra vártak, kibontott kályhákat, szekrényeket, asztalokat, padokat, üvöltő felforgatottságokat, ezer hitványságot, a mi még a koldusnak se kell és a minek felhasználásában a düh szövetkezik a semmivel. Azt lehetett volna mondani, hogy egy nép rongyai gyűltek itt össze, fából, vasból, bronzból, kőből való rongyok és hogy a Saint-Antoine-külváros úgy seperte a kapuja elé, torlaszt alkotva nyomorúságának jeleiből. Tőkeszerű tuskók, széttördelt lánczok, akasztófaformájú gerendák, vízszintesen fektetett kiálló kerekek az anarchia ez építményéhez hozzákeverték a

régi népkínzó szerszámok komor képeit. A torlasz mindenből fegyvert formált; mindaz, a mit a polgárháború a társadalom fejéhez vághat, megtalálható volt itt; nem csatázás volt ez, hanem paroxysmus; a karabélyok, melyek ez erődöt védelmezték, cserépdarabokat, kis csontocskákat, ruhagombokat röpítettek magukból, sőt tolószék karikákat is, melyek veszedelmes lövegek voltak, mert rézből készültek. Dühöngő őrült volt e torlasz; leírhatatlan lármát harsogott a fellegekbe; némely pillanatban, mikor ingerelni akarta a katonaságot, tömeg és vihar borította el; lángoló fejek serege koszorúzta a tetejét, nyüzsgés lepte el minden részét; a csúcsa puskáktól, kardoktól, botoktól, fejszéktől, lándzsáktól és szuronyoktól tüskéllett; óriási vörös zászló suhogott felette a szélben; vezényszavak, harczi dalok, dobpörgés, női sikoltások és az éhenhalók gyászos nevetése hangzottak róla. Szertelen és eleven volt és mint valami villamos állat hátából, szikrák pattogtak belőle. A forradalom szelleme fedezte be fellegével ez ormot, melyről a népnek az Isten szavához hasonló szava dörgött; valami sajátos fenség áradt a hulladékok e titáni alkotmányából. Szeméthalom volt és egyben a Sinai-hegy.

Mint fentebb már mondtuk: a forradalom nevében támadta... mit? A forradalmat. E torlasz, a véletlen, a rendzavarás, az eltévedés, a félreértés, az ismeretlen szemközt állt a törvényhozó gyűléssel, a népfenséggel, az általános szavazatjoggal, a nemzettel, a köztársasággal, — a carmagnole volt, mely hadat üzent a marseillaise-nek.

A külváros és erődje segítették egymást. A külváros vállával tartotta az erődöt és az erőd nekitámaszkodott a külvárosnak. A széles torlasz meredek sziklafalként állott, melyen megtört az afrikai tábornokok haditudománya. Ürege, kiszögellései, bibircsókjai, púpjai mintegy torzképeket vágtak és gúnyosan vigyorogtak a füstben. A kartács elveszett az idomtalan tömegben; a lövegek belesülyedtek, belefulladtak, beletemetődtek; a golyók csak lyukakat lyukasztottak. Mi értelme van ágyúval lövöldözni a chaoszra? És az ezredek, melyek szokva voltak a háború legrémesebb látványaihoz, nyugtalan

tekintettel nézték ezt a vadállat-erődöt, mely borzas volt, mint valami vadkan és rengeteg, mint valami hegy.

Negyedmérföldnyire innét, a Temple-utcza sarkán, ott, a hol közel a Château-d'Eau-hoz kitorkollik a boulevardra, ha az ember kidugta fejét a Dallemagne-áruház ernyője alól, a távolban, túl a csatornán, abban az utczában, mely a bellevillei magaslatok felé kapaszkodik, a domb csúcsain sajátszerű hétemelet magas falat pillantott meg, valami összekötésfélét a jobb- és baloldali házak között, mintha az utcza begörbítette volna legmagasabb falát, hogy hirtelen elzárja magát vele. E fal kövezetkoczkákból épült. Egyenes, szabályos, hideg, merőleges volt, kisimított tetejű, egyenletes homlokzatú, szabatosan függőleges emelkedésű. A vakolat ugyan hiányzott belőle, de mint némely magas római falnál, ez a hiány nem zavarta szerkezetének szilárdságát. Magasságáról következtetni lehetett vastagságára. Teteje mathematikailag párhuzamos volt az alapjával. Szürke homlokzatán szabályos távolságokban majdnem láthatatlan lőréseket lehetett megkülönböztetni, melyek fekete czérnaszálakhoz hasonlítottak. A meddig a szem ellátott, az utcza merőben néptelen volt. Minden ablak, minden ajtó zárva. A háttérben emelkedett a zárófal, mely az utczát zsákutczává változtatta; mozdulatlan és nyugodt fal, melyen nem látszott senki, melyről nem hallatszott semmi, egyetlen kiáltás se, semmi nesz, egyetlen sóhajtás se. Mintha sírbolt lett volna.

A ragyogó júniusi nap fénynyel árasztotta el ezt a rettenetes jelenséget.

Ez volt a Temple-külvárosi torlasz.

Mihelyt közelébe ért és megpillantotta az ember, lehetetlen volt, még a legbátrabbnak is, hogy ne essék gondolkodóba e rejtelmes alkotmány előtt. Kimért, szabályosan összerótt, egyenes vonalú, arányos és gyászos valami volt. Tudomány és sötétség párosult benne. Az ember úgy érezte, hogy a ki e torlaszt építette, mérnök vagy kisértet. Az ember nézte és halkan beszélt.

Időnként, ha valaki, katona, tiszt, vagy népképviselő, megmerészelte, hogy áthaladjon a kihalt útczán, éles és gyönge fütyülést lehetett hallani és az illető halva vagy

megsebesülve rogyott össze, vagy pedig, ha megmenekült, látni lehetett, hogy golyó fúródik valamelyik bezárt ablaktáblába, vagy a falba. Néha súlyosabb löveg is. Mert a torlasz emberei hét gázcsőből, melynek egyik végét kóczczal meg agyaggal betömték, hét kis ágyút csináltak. Semmi felesleges lőporpazarlás. Majdnem minden lövés talált. Itt-ott egy-egy holtest feküdt és a kövezeten vértócsák piroslottak. Emlékszem egy fehér lepkére, mely ide-oda röpködött az utczában. A nyár nem tágít jogaitól.

A környéken a kapuszínek tele voltak sebesültekkel.

Az ember érezte, hogy czélba van véve olyan valakitől, a kit nem lát és átértette, hogy az egész utcza lesben fekszik.

A Temple-külváros bejáratánál levő bolthajtásos híd mögé csoportosulva a támadó hadoszlop katonái, komolyan és magukba szállva szemlélték a gyászos erődöt, e mozdulatlanságot, e rendületlenséget, melyből halál szállt elő. Néhányan hason csúszva fölkúsztak a híd hajlásának tetejéig, vigyázva, hogy csákójuk ki ne lássék.

A vitéz Montegnard ezredes megborzongva csodálta a torlaszt. — *Hogy van megépítve!* — jegyezte meg egy képviselőhöz fordulva. — *Egyetlen kő se áll előbbre, mint a másik. Tiszta porcellán munka.* — E pillanatban egy golyó összetörte mellén a keresztet és az ezredes elesett.

— A gyávák! — mondták körülötte. — Mutassák hát magukat! Hadd lássuk őket! De nem merik! Elbújnak! — A Temple-külvárosi torlasz, melyet nyolczvan ember védelmezett és tízezer ostromolt, három napig tartotta magát. A negyediken úgy tettek vele, mint Zaatchaban és Constantine-ban, behatoltak a házakba, kibontották a tetőket és a torlaszt elfoglalták. A nyolczvan gyáva közül egyetlenegy se próbált menekülni, valamennyit megölték, kivéve a vezért: Barthélemy-t, kiről mindjárt fogunk szólani.

A Saint-Antoine-külvárosi torlasz mennydörgő robaj volt; a Temple-külvárosi torlasz némaság volt. E két erőd között az volt a különbség, a mi a félelmes és a

baljóslatú között. Az egyik örvénylő mélységnek, a másik álarcznak látszott.

Ha elfogadjuk, hogy a roppant és sötét juniusi felkelés haragból és rejtélyből tevődött össze: az első torlaszban a sárkányt, a második mögött a sphinxet sejtette az ember.

E két várat két ember építette, az egyiket Cournet, a másikat Barthélemy. Cournet alkotta a Saint-Antoine-külvárosi torlaszt, Barthélemy a Temple-külvárosit. Mindegyik képmása volt annak, a ki építette.

Cournet magastermetű, szélesvállú, vörösarczú, súlyos öklű, bátorszívű, loyális lelkű, őszinte és rettenetes nézésű ember volt. Rettenthetetlen, erélyes, lobbanékony, viharzó; a legszivélyesebb ember, a legfélelmesebb harczos. A harcz, a küzdelem, a verekedés volt éltető eleme, a mi jókedvre derítette. Tengerésztiszt volt és mozdulatain meg a hangján megismerszett, hogy az Oczeánról tért meg és a viharból jön; vele az orkán folytatódott a csatában. A lángészt leszámítva Cournet-ben volt valami Dantonból, mint a hogy, az isteni jelleget leszámítva, Dantonban volt valami Herculesből.

A sovány, vézna, sáppadt, hallgatag Barthélemy afféle tragikus utczagyerkőcz volt, kit egy rendőr megpofozott és a ki ezért megleste, bevárta és megölte a rendőrt. Tizenhét éves korában bedugták a bagnoba. Onnan kikerülve megépítette a torlaszt.

Utóbb, mikor mindketten mint számüzöttek Londonban éltek, Barthélemy megölte Cournet-t. Gyászos párbaj volt. Kevéssel később, mert szereplője volt ama rejtelmes kalandok egyikének, melyekbe a szenvedély is közbejátszik és melyekben a franczia igazságszolgáltatás enyhítő körülményeket lát, míg az angol csak a halál tényét nézi, Barthélemyt felakasztották. Ilyen a társadalom szerkezete. Az anyagi szűkölködés és az erkölcsi sötétség folytán ez az ember, kiben bizonyára erős, sőt talán nagy értelem lakozott, a bagnoban kezdte és egy angol akasztófán végezte. Barthélemy mindig ugyanazt a zászlót tűzte ki: a feketét.

IX.

Mit csináljon az ember a mélységben, ha csak nem beszélget.

Tizenhat év sokat számít a lázadás földalatti tanfolyamában és az 1848-iki június többet tudott, mint az 1832-iki. A Chanvrerie-utczai torlasz csak kísérlet és embryo volt ahhoz a két óriási torlaszhoz képest, melyeket az imént vázoltunk; de a maga korában ez is félelmes volt.

A felkelők, Enjolras felügyelete alatt, mert Marius már nem nézett semmire, hasznukra fordították az éjjelt. A torlaszt nemcsak kijavították, hanem meg is nagyobbították. Két lábbal magasabbra építették. A kövezetkoczkák közül kiálló vasrudak nyársalásra készen álló lándzsákhoz hasonlítottak. A mindenfelől összehordott holmi még hozzáférhetetlenebbé tette a torlasz külsejét.

Helyreállították az utczakövekből való lépcsőt, mely lehetővé tette, hogy úgy járjanak fel a torlaszra, mint valami fellegvár falára.

Megállapították a torlaszi őrszolgálat rendjét, kiürítették a földszinti termet, a konyhát átalakították kórházzá, bevégezték a sebesültek bekötözését, összegyüjtötték a földön és az asztalokon elszórt lőport, golyókat öntöttek, töltényeket készítettek, tépést fosztottak, kiosztották a gazdátlan fegyvereket, rendbe hozták az erőd belsejét, összeszedték a törmeléket, elvitték a holttesteket.

A halottakat egy helyre fektették a Mondétour-utczába, melynek a felkelők még mindig urai voltak. A kövezet hosszú időn át vörös maradt e helyen. A halottak között volt négy nemzetőr is. Enjolras levettette róluk egyenruhájukat.

Enjolras két órai alvást tanácsolt. Enjolras minden tanácsa parancsszámba ment. Mindazonáltal most csak három-négy ember élt vele. Feuilly e két órát arra használta, hogy a korcsmával szemközti falba belevésse e felirást:

Éljenek a népek!

E három szó, melyet szeggel karczolt a vakolatba, még 1848-ban is olvasható volt a falon.

A három nő felhasználta az éjjeli szünetet, hogy végképp eltűnjenek, a mi azt eredményezte, hogy a felkelők még szabadabban lélegzettek.

A nőknek sikerült, hogy egyik szomszédos házban menedéket találjanak.

A legtöbb sebesült még képes volt és akart is tovább harczolni. A kórházzá átalakított konyhában, párnákból és szalmazsákokból összeigazított fekvőhelyen öt súlyosan sebesült ember feküdt, a kik között ketten nemzetőrök voltak. A nemzetőröket kötözték be legelőször.

A földszínti teremben nem volt más, mint Mabeuf, a fekete takaró alatt, és Javert, odakötve az oszlophoz.

— Ez a halottak terme — mondá Enjolras.

Az egy szál gyertyától csak gyéren megvilágított teremben a halottas asztal egészen a háttérben állott, az oszlop mögött, olyasformán, mintha valami vízszíntes gerenda lett volna, úgy hogy az oszlopnál álló Javert és az asztalon fekvő Mabeuf vonala együtt nagy keresztfélét tüntetett fel.

Az omnibusz rudja, noha a golyózápor szilánkokat hasított belőle, még mindig elég erősen állott, hogy zászlót erősítsenek reája.

Enjolras, a ki olyan vezér volt, hogy mindig megtette, a mit mondott, a megölt aggastyán véres és átlyukgatott kabátját akasztotta a rudra.

Immár minden étkezésnek vége volt. Nem volt se kenyér, se hús. Az ötven ember, ki a torlaszt védte és a ki tizenhat óra óta volt e helyben, hamarosan végére járt a korcsma sovány készletének. Bizonyos idő mulva minden torlasz, mely nem adja meg magát, kikerülhetetlenül a Meduza roncsához válik hasonlóvá. Bele kellett törődni az éhezésbe. Első óráiban voltak annak a spártai jellegü június 6-ikának, mikor a Saint-Merry-torlaszon Jeanne, körülvéve a felkelőktől, kik kenyeret kértek tőle, a kiabálásra, hogy: „Enni akarunk!“ — azzal válaszolt: — Miért? Most három óra és négy órára meg leszünk halva.

Miután nem volt mit enni, Enjolras megtiltotta az ivást. Eltiltotta a bort és megszabta kinek-kinek a pálinkarészét.

A pinczében tizenöt légmentesen lepecsételt palaczkot találtak. Enjolras és Combeferre vizsgálat alá vették a leletet. A hogy felhaladtak, Combeferre megjegyezte:

— Ez Hucheloup apó régi készletéből való, akkorból, mikor még füszerességgel foglalkozott.

— Jó bor lehet, — szólt Bossuet. — Szerencse, hogy Grantaire alszik. Ha ébren volna, nehezen lehetne megmenteni tőle a palaczkokat.

Enjolras, a mormogás ellenére is, ezekre a palaczkokra is kiterjesztette a tilalmat és hogy senki hozzájuk ne nyuljon és mintegy szentek legyenek, az alá az asztal alá rakatta őket, a melyen Mabeauf apó feküdt.

Hajnali két óra tájban megszámlálták, hogy hányan vannak. Még harminczheten voltak.

A nappal kezdett felvirradni. Eloltották a fáklyát, melyet visszaállítottak volt kőkalitkájába. A torlaszon belül levő tér, ez az utczán rögtönzött kis udvarféle árnyékba merült és a hajnali szürkület kétes világában leszerelt hajó hídjához hasonlított. A jövő-menő emberek fekete alakokként mozogtak. E rémes homály-fészek felett a néma házak emeletei fakón kezdtek kirajzolódni; legfent fehérlettek a kémények. Az ég azt az elbájoló, határozatlan árnyalatot mutatta, mely talán fehér és talán kék. A madarak boldog csicsergéssel szálltak a levegőben. A magas ház, mely a torlasz mögött állott, napkelet felé lévén fordulva, tetején rózsás viszfényt ragyogtatott. A harmadik emeleti ablakban a reggeli szellő lebegtette a halott fején az ősz hajszálakat.

— Nagyon szeretem, hogy eloltották a fáklyát, — fordult Courfeyrac Feuillyhez. — Ez a szélben ide-oda lobogó fáklya terhemre volt. Olybá tűnt fel, mintha félne. A fáklyák fénye, mint a gyávák bölcsessége: rosszul világít, mert reszket.

A hajnal felébreszti az elmét, akár a madarakat. Mindnyájan beszélgettek.

Joly meglátott egy macskát, mely az esőcsurgató szélén sétált. Ez alkalmul szolgált neki, hogy így bölcselkedjék:

— Mi a macska? Hibaigazítás. A jó Isten, miután megteremtette az egeret, így szólt: No lám, ostobaságot

követtem el. És megteremtette a macskát. A macska az egér sajtóhibájának mutatója. Az egér, aztán a macska: a teremtés átnézett és kijavított kefelenyomata.

Combeferre, diákoktól és munkásoktól körülvéve, a halottakról beszélt; Prouvaire-ről, Bahorel-ről, Mabeuf-ről, sőt Cabuc-ről is, továbbá Enjolras szigorú szomorúságáról. Így szólt:

— Harmodius és Aristogiton, Brutus, Chéréas, Stephanus, Cromwell, Corday Sarolta, Sand, a tett után mind megizlelték a szorongás pillanatát. Szívünk oly remegő és az emberi élet oly rejtelem, hogy még az állampolgári, még a szabadító gyilkosság után is, ha ugyan van ilyen, a lekiismeretfurdalás, hogy megöltünk egy embert, nagyobb, mint az öröm, hogy szolgálatot tettünk az emberi nemnek.

És — ilyen a beszélgetés fonata — egy perczczel utóbb, Prouvaire egy verssorának ötletéből Combeferre összehasonlította a Georgica fordítóit: Raux-t Cournand-nal, Cournand-t Delillelel, megemlékezve arról a néhány részről is, melyet Malfilâtre fordított le, különösen kiemelve Caesar halálát és a Caesar szóról a beszélgetés visszatért Brutusra.

— Caesar, — fejtegette Combeferre, — méltán bukott el. Cicero szigorú volt Caesarhoz, de igaza volt. Ez a szigorúság nem szónoki ömlengés. Mikor Zoilus gyalázza Homert, Maevius gyalázza Virgiliust, Visé gyalázza Molière-t, Pope gyalázza Shakespearet, Fréron gyalázza Voltaire-t: csak a gyűlölet és irigység régi törvénye érvényesül; a lángelme magára vonja a sértést, a nagy embereket többé-kevésbbé mindig megugatják. Azonban Zoilus és Cicero két különböző ember. Cicero igazságot szolgáltat a gondolattal, mint a hogy Brutus igazságot szolgáltat a karddal. A magam részéről kárhoztatom az igazságszolgáltatás ez utóbbi módját: a kardot; de az ókor csodálta. Caesar, ki átlépte a Rubicont, a méltóságokat, melyek a néptől eredtek, úgy osztogatva, mintha ő lenne a kútfejük és nem állva fel, mikor a szenátus belépett, Eutropus szavai szerint, királyi és majdnem zsarnoki dolgokat művelt, — *regia ac pene tyrannica.* Nagy ember volt; annál rosszabb vagy annál jobb: a leczke

még jelentősebb. Huszonhárom sebe kevésbbé hat meg, mint a köpés Jézus Krisztus homlokán. Caesart a szenátorok döfték le; Krisztust a szolgák verték arczul. A bántás súlyosabb volta mutatja az Istent.

Bossuet, a ki egy kőhalmon állva kimagaslott a beszélgetők közül, karabélyával a kezében felkiáltott:

— Oh! Cydathenaeum! Oh! Myrrhinus! Oh! Probalinthe! Oh! ti grácziák! Oh! ki tanít meg, hogy úgy mondjam Homeros verssorait, mint egy lauriumi vagy edapteoni görög?

III.

Kivilágosodás és elborulás.

Enjolras kémszemlére indult. A kis Mondétour-utcza felé távozott, szorosan a házak mellett osonva.

A felkelők, mondjuk meg, telve voltak reménységgel. Mert az éjjeli támadást oly könnyűszerrel vissza tudták verni, szinte megvetéssel gondoltak a majdan reggel következő támadásra. El voltak reá készülve és mosolyogtak rajta. Épp oly kevéssé kételkedtek a sikerben, mint ügyük igazságában. De meg különben is, segítséget fognak kapni. Számítottak reá. A diadalmas jövendölésnek azzal a könnyedségével, mely a franczia harczos egyik erőforrása, három szakaszra osztották a reájuk virradó napot: reggel hat órakor egy ezred, „melyet megdolgoztak“, át fog pártolni; délben egész Páris csatlakozik a felkelőkhöz; napnyugtakor itt lesz a forradalom.

Hallgatták a Saint-Merry templom vészharangját, mely az este óta egy perczre se szünt meg kongani: bizonyság, hogy a másik torlasz is, Jeanne nagy torlasza, még mindig tartja magát.

Mindezeket a reményeket a csoportok bizonyos jókedvű és félelmes suttogással cserélgették, mely valami méhkas harczi zsibongásához hasonlított.

Enjolras újra megjelent. Visszatért komor sétájából, sasként, mely körülröpült a sötétben. Egy pillanatig keresztbefont karokkal, egy újját a szájára tapasztva hallgatta e vidám zsongást. Aztán, üde és rózsás képpel a reggel növekvő világosságában, megszólalt:

— Az egész párisi katonaság talpon van. Egy harmadrésze e seregnek a mi torlaszunkra jutott. És reáadásul a nemzetőrség is. Láttam az ötödik gyalogezred csákóit és a hatodik legió zászlóit. Egy óra mulva támadni fognak. A mi a népet illeti, tegnap forrongott, de ma reggel meg se moczczan. Semmit se várhatunk, semmit se remélhetünk. Nem számíthattok se külvárosra, se ezredre Magatokra vagytok hagyatva.

E szavak belevágtak a csoportok zsibongásába és oly hatást tettek, mint a vihar első esőcseppjei valamely rajra. Mindnyájan elhallgattak. Egy pillanatra kimondhatatlan csend támadt, melyben hallani lehetett volna a halál repülését.

E pillanat rövid volt.

A csoportok legsötétebb hátteréből egy hang odakiáltotta Enjolrasnak:

— Ám jó! Emeljük a torlaszt húsz láb magasra és maradjunk rajta mindnyájan. Polgártársak, csináljuk meg a holttestek tiltakozását. Mutassuk meg, hogy ha a nép elhagyja is a köztársaságiakat, a köztársaságiak nem hagyják cserben a népet.

E szózat mindnyájuk gondolatát kiszabadította az egyéni szorongás kínos felhőjéből. Lelkesült tapssal fogadták.

Sohasem tudódott ki annak az embernek a neve, a ki így beszélt. Valami ismeretlen zubbonyos volt, homályos és elfelejtett ember, hős senki, az a nagy névtelen, ki mindig ott van az emberi nem válságaiban és a társadalmi rend fordulataiban, kellő pillanatban kimondja a döntő szót és eltűnik a sötétben, miután egy perczig, a villámcsapás fényében képviselője volt a népnek és az Istennek.

E kérlelhetetlen elhatározás annyira a levegőjében volt 1832 június 6-ikának, hogy szinte ugyanabban az órában kiáltották a Saint-Merry torlasz felkelői is a történelmi szavakat, melyek a törvényszéki jegyzőkönyvben is benne vannak: Akár kapunk segítséget, akár nem: mindegy. Ölessük meg magunkat az utolsó emberig.

Láthatjuk, a két torlasz, noha térbelileg el volt szigetelve, gondolatban közlekedett egymással.

IV.

Öttel kevesebb, egygyel több.

Miután ez az ismeretlen, a ki kimondta a „holttestek tiltakozását“, elvégezte szavait és megadta a közös szellem kifejezését, az összes ajkakból sajátszerű, elégedett és rettenetes, értelmére gyászos, harsogását tekintve diadalmas kiáltás tört elő:

— Éljen a halál! Maradjunk itt mind!

— Miért mind? — szólt Enjolras.

— Mind! Mind!

— Az elhelyezkedés jó, a torlasz szilárdan áll, — szólt újra Enjorlas. — Harmincz ember elegendő hozzá. Miért áldozzunk fel negyvenet?

— Mert egy sem akarna távozni, — feleltek neki.

— Polgártársak, — kiáltott Enjolras és hangja szinte ingerülten rezgett, — a köztársaságnak nincs olyan sok embere, hogy feleslegesen pazarolhatná őket. Ez tékozlás. Ha némelyeknek az a kötelességük, hogy távozzanak innen, ezt épp úgy kell teljesíteniök, mint bármely más kötelességet.

Enjolras, a testet öltött elv, azzal a mindenhatósággal volt felruházva társaival szemben, mely az absolut fölényből származik. Azonban bármekkora volt is ez a mindenhatóság, ezúttal morgás támadt körülötte.

Enjolras, ki vezér volt minden porczikájában, hallván a morgást, még inkább megmaradt álláspontján. Büszke hangon folytatta:

— A ki fél, hogy harminczadmagával marad, álljon elő.

A morgás még erősebben hallatszott.

— Különben is, — szólalt meg valaki az egyik csoportban, — könnyű mondani, hogy távozzunk. A torlasz körül van zárva.

— A csarnokok felől nincs, — felelt Enjolras. — A Mondétour-utcza szabad és a Prêcheurs-utczán át el lehet jutni az Innocents-térre.

— És ott elcsípik az embert, — szólalt meg egy másik hang. — Őrszemekkel találkozik, a kik meglátják,

hogy egy zubbonyos, sapkás ember megy arra. Honnan jössz? Talán a torlaszról? És megnézik a kezét. Lőporfüstös. Agyonlövik.

Enjolras felelet helyett megérintette Combeferre vállát és mindketten bementek a földszinti terembe.

Egy pillanat mulva újra kijöttek. Enjolras kinyujtott két kezében tartotta a négy egyenruhát, melyet félretetett. Utána jött Combeferre, ki a szíjakat és a csákókat hozta.

— Ebben az egyenruhában, — szólt Enjolras, — el lehet vegyülni a csapatok közé és könnyű a menekülés. Itt van négy embernek való.

És a kövezetétől fosztott földre dobta a négy egyenruhát.

Senki se moczczant a stoikus hallgatóságban. Combeferre vette át a szót.

— Rajta, — szólalt meg, — legyünk kissé könyörületesek. Tudjátok, miről van itt szó? Asszonyokról. Nos hát, vannak-e asszonyok, igen vagy nem? És vannak-e gyermekek? Igen vagy nem? Vannak-e anyák, a kik lábukkal bölcsőt ringatnak és a kik körül egy sereg kicsi zsibong? A ki sohase látta közületek a tápláló anya emlőjét, emelje fel a kezét. Ti meg akarjátok magatokat öletni. Én is azt akarom, de nem akarom, hogy kezeiket tördelő asszonyok árnyait lássam magam körül. Ám haljatok meg, de ne csináljátok, hogy mások utánatok haljanak. Az oly öngyilkosság, mint a minők itt készülődnek, fenséges, de az öngyilkosságnak szűk a határa és nem tűrhet kiterjedést; mihelyt tieiteket is éri, az öngyilkosságnak gyilkosság a neve. Gondoljatok a szőke fejekre és gondoljatok az ősz fürtökre. Hallgassatok ide. Enjolras elmondta, hogy az imént a Cygne-utcza sarkán egy kivilágított ablakot látott, egy szegényes, egyetlen szál gyertyától megvilágított ötödik emeleti ablakot és az ablakban egy reszkető fejű öregaszonyt, a kin meglátszott, hogy az egész éjszakát virrasztva és várakozva töltötte. Talán valamelyiteknek az anyja. Nos hát, menjen az illető, siessen és mondja az anyjának: Anyám, itt vagyok! Legyen nyugodt, nélküle is elvégezzük a dolgunkat. Ha az ember a keze munkájával tartja el az övéit: nincs joga

feláldozni magát. Ez annyit jelent, mint cserben hagyni a családját. És a kiknek leányaik, a kiknek nővéreik vannak! Meggondoltátok? Megöletitek magatokat, meghaltok. helyes; de mi lesz holnap? Mi lesz azokból a fiatal leányokból, kik kenyér nélkül maradnak? Rettenetes! A férfi koldul, a nő eladja magát. Ezek a bájos, oly kecses és oly édes teremtések, kik virágos fejkötőt viselnek, tisztasággal töltik meg a házat, kik énekelnek, kaczagnak és olyanok, mint az eleven illat, kik a földi szűzek tisztaságával bizonyságot tesznek a mennybeli angyalok létéről, ezek a Jeanne-ok, Lise-ák, Mimi-k, ez imádandó és becsületes leányok, kikben örömeteket és büszkeségteket látjátok, édes Istenem, éhezni fognak! Kívánjátok, hogy folytassam? Van piacz, a hol emberhúst árulnak és a ti reszkető árnyékképeitek nem fogják megakadályozni őket, hogy odakerüljenek. Gondoljatok az utczára, a járókelőktől ellepett kövezetre, gondoljatok azokra a boltokra, melyek előtt kivágott nyakú nők járnak fel és alá a sárban. Valamikor ezek a nők is tiszták voltak. A nyomor, a prostitutio, a rendőrök, Saint-Lazare — ime, hova fognak jutni azok a szép fiatal leányok, a szemérem, kedvesség és szépség e törékeny csodái, kik üdébbek, mint a májusi orgonavirág. Ti megöletitek magatokat, eltüntök! Jól van; de ti, a kik ki akartátok vonni a népet a királyság hatalma alól: leányaitokat odaadjátok a rendőrségnek. Vigyázzatok, barátaim és legyetek könyörületesek. Nem szoktunk sokat gondolni a nőkkel, a boldogtalan nőkkel. Reábizzuk magunkat, hogy a nők nem úgy nevelkedtek, mint a férfiak, nem hagyjuk őket olvasni, gondolkodni, nem engedjük, hogy a politikával foglalkozzanak; megakadályozhatjátok-e őket abban is, hogy ma estére elmenjenek a morgueba és reáismerjenek holttetemeitekre? Rajta. A kiknek családjuk van, embereljék meg magukat, szorítsanak kezet velünk és távozzanak, hagyják, hogy egyedül végezzük el a dolgunkat. Jól tudom, hogy bátorság kell a távozáshoz, nehéz dolog; de minél nehezebb, annál nagyobb az érdeme is. Azt mondja az ember: Puska van a kezemben, itt vagyok a torlaszon, annál rosszabb, itt is maradok. Könnyű mondani: Annál rosszabb. Csakhogy, kedves barátaim, holnap is lesz nap;

nektek nem lesz, de családotoknak igen. És mennyi szenvedés következik el vele! Képzeljétek csak el, egy szép, pozsgás gyermek, a ki csacsog, tipeg, nevet, kit öröm megcsókolni, — tudjátok, mi lesz vele, ha elhagyják? Én láttam egyet, egy ilyen kis gyermeket. Apja meghalt. Szegény emberek irgalomból magukhoz vették, de nekik se volt elég kenyerük. A gyermek mindig éhes volt. Tél volt. A gyermek nem sírt. Odament a kályhához, melyben sohasem égett tűz és a melynek kürtője sárga agyaggal volt megtapasztva. A gyermek kis újjaival lefeszített egy darabka agyagot és megette. Lélegzete hörgő, arcza fakó, lábaszára petyhüdt, hasa puffadt volt. Nem szólt egy hangot se. Szóltak hozzá, nem felelt. Meghalt. Haldokolva behozták a Necker-kórházba és ott láttam. Akkoriban bennlakó voltam a kórházban. Ha vannak apák köztetek, apák, kiknek megadatott a boldogság, hogy vasárnaponként izmos jobb kezükben tartva gyermekük kis kezét, sétálhatnak az utczán: képzelje el mindegyik, hogy a kiről beszéltem, az ő gyermeke. Mintha még most is magam előtt látnám a szegény kicsit, a hogy meztelenül a bonczoló asztalon feküdt; bordái kiálltak a bőre alatt, mint a sírhalmok a temető füve alatt. Sarat találtak a gyomrában. Fogai között hamu volt. Tapogassuk meg lelkiismeretünket és forduljunk tanácsért szívünkhöz. A statisztika azt mutatja, hogy az elhagyott gyermekek között ötvenöt százalék a halandóság. Ismétlem, asszonyokról, anyákról, fiatal leányokról, kis gyermekekről van szó. Rólatok nincs szó. Veletek mindenki tisztában van; tudjuk, hogy mindnyájan derék férfiak vagytok, kik örömmel és büszkeséggel áldozzátok életeteket a nagy ügyért; tudjuk, hogy hasznos és nagyszerű halálra választottaknak érzitek magatokat és mindegyitek ragaszkodik a részhez, mely a diadalból megilleti. Helyes. Csakhogy nem vagytok magatok a világon. Vannak mások is, a kikre gondolnotok kell. Ne legyetek önzők.

Mindnyájan komoran lehorgasztották fejüket.

Sajátságos ellentmondása az emberi szívnek a legfenségesebb pillanatokban! Combeferre, a ki így beszélt, nem volt árva. Megemlékezett mások anyjáról és felejtette a magáét. Meg akarta magát életni. „Önző“ volt.

Marius, ki egész nap nem evett, kinek tagjait láz borzongatta és a ki egymásután elvesztve minden reményt, belesodródott a fájdalomba, a legszörnyűbb hajótörésbe, telve heves háborgással és érezve, hogy közel a vég, mindinkább belesűlyedt abba a látományos tompultságba, mely az önkénytesen választott végzetes órát mindig megelőzi.

A physiologus tanulmányozhatta volna rajta növekedő tüneteit annak az ismert és tudományosan megállapított lázas elmerűltségnek, mely úgy viszonylik a szenvedéshez, mint a kéj az élvezethez. A kétségbeesésnek is van extasisa. Marius itt tartott. Mintegy csak kívülről vett részt mindenben; a hogy már mondtuk: az előtte lejátszódó dolgok olybá látszottak neki, mintha messze lennének; tekintetével átfutotta az egészet, de nem vette észre a részleteket. Az embereket valami lobogó ködön át látta. Hangjuk úgy hangzott a fülébe, mintha valamely mélység fenekéről jönne.

Mindazonáltal a most hallottak felzavarták. A jelenetben volt valami, a mi hozzá is elhatott és a mi felébresztette. Csak egy gondolata volt: meghalni és nem akart másra gondolni; de gyászos álomkórjában is eszébe jutott, hogy a meghalás nem tiltja másnak a megmentését.

Megszólalt:

— Enjolras-nak és Combeferre-nek igaza van, — mondá; — nem kell felesleges áldozat. Én is az ő véleményükön vagyok és pedig sietni kell. Vannak köztetek, a kik családos emberek, a kiknek anyjuk, nővérük, feleségük, gyermekük van. Lépjenek elő.

Senki se mozdult.

— A nős emberek és a családfentartók lépjenek elő! — ismételte Marius.

Nagy tekintélye volt. Igaz, hogy Enjolras volt a vezér, de Marius volt, a ki megmentette a torlaszt.

— Parancsolom! — kiáltotta Enjolras.

— Kérlek benneteket, — szólt Marius.

Ekkor, Combeferre beszédétől megindíttatva, Enjolras parancsaitól megrendítve, Marius kérésétől meghatva, e hős férfiak elkezdtek árulkodni egymásra. —

Igaz, úgy van, — fordult egy fiatal ember egy meglett férfihoz. — Te családapa vagy. Menj innen. — Inkább neked kell menned, — felelt az ember. — Neked két nővéred van, kiket te tartasz el. — És hallatlan kűzdelem indult meg. Senki se akarta eltéríttetni magát a sír kapujától.

— Siessünk, — szólt Courfeyrac. — Egy negyedóra mulva már késő lesz.

— Polgártársak, — folytatta Enjolras. — Mi itt köztársaságban élünk és nálunk az általános szavazatjog uralkodik. Jelöljétek ki magatok, hogy kiknek kell távozniok.

Engedelmeskedtek. Egy pillanat alatt egyhangulag kijelöltek öt embert és ezek előléptek.

— Öten vannak! — kiáltott fel Marius.

Csak négy egyenruha volt.

— Nos hát, — szólt az öt ember, — egyikünknek itt kell maradnia.

És mindegyik azon erőlködött, hogy ő maradhasson és okokat találjon, hogy a többi elmenjen. Újra megindult a nagylelkűség vitája.

— Neked feleséged van, a ki szeret. — Neked öreg anyád van. — Neked nincs se apád, se anyád, mi lesz három kis testvéreddel? — Neked öt gyermeked van. — Neked jogod van, hogy életben maradj. Még csak tizenhét éves vagy. Nagyon korán volna meghalnod.

E nagy forradalmi torlaszok a hőslelkűség találkozóhelyei voltak. A valószínűtlen merőben egyszerűnek látszott. Ez emberek nem csodálkoztak egymáson.

— Siessetek, — ismételte Courfeyrac.

Többen odakiáltottak Mariushoz:

— Jelölje ki, hogy melyik maradjon.

— Helyes, — szólt az öt ember, — válasszon. Engedelmeskedni fogunk.

Marius nem hitte, hogy még valami megindulásra képes. Mindazonáltal arra a gondolatra, hogy kijelöljön valakit a halál számára, minden vére a szívébe tódult. Ha lehetett volna még sáppadtabbá válnia, elsáppadt volna.

Odalépett az öt emberhez, kik mosolyogva álltak és mindegyikök, szemében azzal a nagy lánggal, mely Thermopyle történetének mélyén lobog, azt kiáltotta:

— Engem! Engem! Engem!

Marius bódult fejjel megszámlálta őket: mindhiába, öten voltak! Aztán a négy egyenruhára nézett.

E pillanatban, mintha az égből esett volna le, egy ötödik egyenruha hullott a négy hegyébe.

Az ötödik ember meg volt mentve.

Marius felvetette a szemét és megismerte Fauchelevent urat.

Valjean János belépett a torlasz mögé.

Akár mert tudakozódott, akár pedig az ösztön vezette vagy véletlenül történt, a Mondétour-utczán át jött. Nemzetőri egyenruhájának segítségével könnyen keresztüljutott mindenütt.

Az őrszem, kit a felkelők a Mondétour-utczába állítottak, nem tartotta szükségesnek, hogy egy magányos nemzetőr miatt vészjelet adjon. Hagyta befordulni az utczába: alkalmasint csatlakozó, — gondolta, — vagy pedig ha nem, foglyul esik. A pillanat sokkal komolyabb volt, semhogy az őr elmozdulhatott volna figyelő helyéről.

A mikor Valjean János bejutott a torlasztól elkerített helyre, senki se vette őt észre, mert mindenek tekintete az öt emberre és a négy egyenruhára volt függesztve. Valjean János azonban látott és hallott mindent, csendesen levetette a kabátját és odahajította a többi hegyé.

A hatás leírhatatlan volt.

— Ki ez az ember? — kérdé Bossuet.

— Egy ember, a ki megment egy másikat, — felelt Combeferre.

Marius komoly hangon hozzátette:

— Én ismerem.

Ez a kezesség mindenkinek elegendőnek tetszett.

Enjolras odafordult Valjean Jánoshoz:

— Polgártárs, üdvözlöm körünkben.

És hozzátette:

— Tudja, hogy a halál vár reánk.

Valjean János felelet helyett segített az embernek, kit megmentett, felölteni az egyenruhát.

V.

Mily láthatár nyilik a torlasz tetejéről?

E végzetes órában és e kérlelhetetlen helyen Enjolras fenséges búskomolysága volt mindenek helyzetének mintegy eredője és betetőzése.

Enjolras a forradalom teljességét hordozta magában; mind a mellett azonban fogyatékos is volt, már a mennyire az abszolut fogyatékos lehet. Nagyon is sok volt benne Saint-Just-ből és kevés Cloots Anacharsisből; az Abc barátai társaságában Combeferre eszméi végül is bizonyos delejező hatással voltak reá; egy idő óta apránként kilépett a dogma szűk határai közül, átengedte magát a haladás kibővüléseinek és eljutott ahhoz a ponthoz, hogy végleges és nagyszerű fejlődés gyanánt elfogadta a nagy franczia köztársaságnak az egész emberiség roppant köztársaságává való átalakítását. A mi a felhasználandó eszközöket illeti, minthogy az adott helyzet erőszakos volt, az eszközöket is erőszakosaknak akarta; ebben nem változott és megmaradt annál a hősi és félelmes iskolánál, melynek összefoglalása: ezerhétszázkilenczvenhárom.

Enjolras az utczakövekből formált lépcsőn állott, egyik könyökét karabélyának csövén nyugtatva. Gondolkozott; néha megremegett, mintha lehelet érné; azokon a helyeken, hol a halál van otthon, járnak ily fuvalmak. Szeméből, mely mintegy befelé nézett, elfojtott tüz lövelt. Egyszerre felvetette a fejét, szőke haja hátra hullott, mint a csillagok komor quadrigáján trónoló angyalé, — olyan volt, mint a megriadt oroszlán lángoló dicsfénytől körített sörénye és Enjolras felkiáltott:

— Polgártársak, elképzelitek-e a jövőt? A városok fénytől elárasztott utczáit, zöld ágak a küszöbökön, a nemzetek megannyi testvérek, az emberek igazak, az aggastyánok áldják a gyermekeket, a mult szereti a jelent, a gondolkodók számára teljes a szabadság, a hivők számára az egyenlőség, a vallás az ég vallása. Isten maga a pap, az oltár az emberi lelkiismeret, nincs többé gyűlölség, műhely és iskola testvériségben él, büntetés és jutalom a közismertség, munka, jog, béke mindenkinek,

nincs többé vérontás, nincs többé háború, az anyák boldogok! Megfékezni az anyagot: ez az első lépés; megvalósítani az eszményt: ez a második. Gondoljátok meg, hogy mit tett már eddig is a haladás. Valamikor az első emberi törzsek rettegéssel látták a hydrát, mely a levegő szörnyetege volt és sasszárnyakkal meg tigriskarmokkal szállt a légben: megannyi borzalmas szörnyeteg, mely felette állt az embernek. Ám az ember kifeszítette hálóit, az értelem szent hálóit és megfogta bennök a szörnyetegeket. Megfékeztük a hydrát és ma gőzhajó a neve; megfékeztük a sárkányt, ma gőzmozdony a neve; ott tartunk, hogy megfékezzük a griffmadarat is, már a kezünkben van és léghajó a neve. Azon a napon, a melyen ez a prometheusi munka be lesz fejezve és az ember végleg akarata elé fogta a régi világ három chimaeráját: a hydrát, a sárkányt és a griffmadarat: azon a napon urává lesz a víznek, a tűznek és a levegőnek és a teremtés többi élő részére nézve az lesz, a mik a régi istenek voltak valamikor ő hozzá viszonyítva. Bátorság és előre! Polgártársak, hova vezet a mi utunk? A tudományhoz, mely kormányzattá változott, a dolgok erejéhez, mely az egyetlen közhatalommá lett, a természeti törvényhez, mely önmagában hordja a szentesítést és a büntetést és a maga nyilvánvalósága folytán érvényesül, az igazság hajnalhasadásához, mely megfelel a nap hajnalhasadásának. A népek egyesülése, az emberiség egyesülése felé vezet az utunk. Nem lesznek többé fictiók; nem lesznek többé élősködők. A valóság, melyet az igaz kormányoz: ime, ez a czél. A czivilizáczió Európa csúcsán fog ülésezni, később pedig a continensek központján, az értelem nagy parlamentjében. Valami hasonló már volt egykor. Az amphictyonok évente két ülést tartottak, egyet Delphiben, az istenek otthonában, egyet Thermopyle szorosában, a hősök helyén. Európának is lesznek amphictyonjai; az egész földgömbnek lesznek amphictyonjai. Francziaország ezt a fenséges jövőt hordja méhében. Ez az, a mivel a tizenkilenczedik század viselős; a mit Görögország kezdett, méltó, hogy Francziaország befejezze. Hallgass reám, Feuilly, derék munkás, fia a népnek, embere a népeknek. Én hódolok neked. Te tisz-

tán látod a jövendő időket, igen, neked igazad van. Nem volt se apád, se anyád; anyádnak vállaltad az emberiséget, apádnak a jogot. Meg fogsz halni e helyen, vagyis diadalmaskodni fogsz. Polgártársak, bármi történjék is a mai napon, bukjunk vagy győzzünk: forradalom az, a mit művelünk. A hogy a tűzvész bevilágítja az egész várost, úgy a forradalom világosságot gyujt az egész emberi nemnek. És mily forradalom a miénk? Megmondom. Az Igaz forradalom. Politikai szempontból csak egy elv lehetséges: az ember souverainitása önmaga felett. Az én e maga felett való souverainitásának Szabadság a neve. A hol két vagy több ily souverainitás egyesül: kezdődik az állam. Azonban ez egyesülésben nincs jogfeladás. Mindegyik souverainitás átenged magából bizonyos mennyiséget és ebből áll elő a közjog. E mennyiség mindenki részéről ugyanegy. Ennek az egyforma engedménynek, melyet mindenki tesz mindenki számára, Egyenlőség a neve. A közjog nem más, mint minden ember jogának mindenektől való védelme. A mindenek e minden egyesre kiterjedő védelmének Testvériség a neve. Az összes összetevődő souverainitások egymást metsző pontja a Társadalom. Minthogy a metszés alatt társulást kell értenünk: e pont tulajdonképpen csomó. Innen van az, a mit társadalmi köteléknek szoktak nevezni. Némelyek társadalmi szerződést mondanak, a mi ugyanaz, mert a szerződés szó kötést jelent. Jőjjünk tisztába az egyenlőség fogalmával, mert ha a szabadság a betetőzés, az egyenlőség az alap. Az egyenlőség, polgártársak, nem jelenti a tenyészet egyszínvonaluságát, magasszárú füvek és törpe tölgyek társaságát, az egymást nyirbáló féltékenységek szomszédságát; az egyenlőség polgári értelemben azt jelenti, hogy minden képességnek egyaránt nyitva álljon az út, politikai értelemben, hogy minden szavazat egyenlő súlylyal és vallási értelemben, hogy minden lelkiismeret egyenlő joggal bírjon. Az Egyenlőség szerve: az ingyenes és kötelező oktatás. Az abc-re való jog: ezzel kell kezdeni. Az elemi iskola, mely mindenkire nézve kötelező, a felsőbb iskola, mely mindenki előtt nyitva áll: ez a törvény. Az egyenlő iskola alkotja meg az egyenlő társadalmat. Úgy van, oktatás!

Világosság! Világosság! Minden a világosságból ered és minden oda tér vissza. Polgártársak, a tizenkilenczedik század nagy század, de a huszadik század boldog század lesz. Semmi sem fog benne hasonlítani a multak történelméhez: nem kell majd, mint ma, hódítástól, betöréstől, bitorlástól, nemzetek fegyveres versengésétől tartani; a czivilizáczió megszakadása nem függ majd többé egy-egy királyi házasságtól, az örökléses zsarnokok családjában előforduló szüléstől; nem lesznek többé nemzeteket feldaraboló kongresszusok, egy-egy dynastia összeomlása nem fog többé birodalmak széthullásával járni, a vallások nem fognak többé egymással harczra kelni, mint két fekete kos, a végtelenség hídján; nem kell többé félni az éhségtől, a kizsákmányolástól, a szükölködés következtében előálló prostituczióttól, a munkaszüntetés folytán keletkező inségtől, a vérpadtól, a kardtól, a csatáktól és a véletlen mindama rablótámadásaitól, melyek az események vadonjában leskelődnek. Szinte azt lehetne mondani: nem lesznek többé események. A világ boldog lesz. Az emberiség be fogja teljesíteni törvényét, mint a hogy a földgömb eleget tesz a maga törvényének; a lélek és a csillag között helyreállt az összhang; a lélek az igazság körében fog keringeni, mint a hogy az égitest a világosság körében kering. Barátaim, az óra, melyet most élünk és a melyben hozzátok szólok, komor; de hát ez hozzátartozik a rettenetes árhoz, melyet a jövőért kell fizetni. A forradalom mindig vámfizetés. Oh! az emberiség meg fog szabadulni, felemelkedik és vigasztalást fog nyerni. Mi ezen a torlaszon biztosítjuk erről. Honnan hangozzék fel a szeretet kiáltása, ha nem az áldozat magaslatáról? Testvéreim, ezen a helyen társulnak azok, a kik gondolkodnak, azokkal, a kik szenvednek; e torlasz nem áll se kövekből, se gerendákból, se vasdarabokból; két halomból van alkotva: az eszmék halmából és a fájdalom halmából. A nyomor találkozik benne az eszménynyel. A nappal ölelkezik az éjjellel és azt mondja neki: veled halok és te velem fogsz újjászületni. A kétségbeesés öleléséből a hit pattan ki. A szenvedés idehozza halálküzdelmét és az eszmék idehozzák halhatatlanságukat. E haldoklás s e halhatatlanság össze-

vegyül és ez az egyesülés a mi halálunk. Testvéreim, a ki itt hal meg, az a jövő ragyogásában hal meg és mi oly sírba térünk, mely hajnali fénynyel teljes.

Enjolras inkább félbeszakította a beszédet, semmint elhallgatott; ajkai némán mozogtak, mintha magához beszélve folytatná szavait, a mi azt eredményezte, hogy a körülötte állók figyelve és mintegy hogy hallják, mit mond: tovább is reáfüggesztve tartották szemöket. Nem volt taps; de sokáig suttogtak. Ha a beszéd csak lehelet: az értelem rezgése a falevelek rezgéséhez hasonlít

VI.

A révedező Marius és a szükszavú Javert.

Mondjuk el, mi ment végbe Marius elméjében.

Idézzük emlékezetünkbe lélekállapotát. Mint már mondtuk, minden csak látománynak tűnt fel előtte. Észrevevő képessége meg volt zavarva. Mariust, ismételjük, a haldoklók felett széttáruló nagy fekete szárnyak árnyéka fedezte be. Úgy érezte, hogy a sírban van, túl mindenen és már csak a halott szemével látta az élők arczát.

Hogy került ide Fauchelevent úr? Miért jött? Mit akar? Minde kérdéseket Marius fel se tette magának. Egyébiránt, minthogy kétségbeesésünk másokat ugyanabban a körülburkolásban mutat, mint a melyben mi vagyunk, Mariusnak egészen logikusnak tetszett, hogy mindenki ide jön meghalni.

Mind a mellett azonban, a hogy Cosettere gondolt, elszorult a szíve.

Egyébiránt Fauchelevent úr nem szólt hozzá, reá se nézett és úgy látszott, nem is hallotta, mikor Marius azt mondta: Én ismerem.

Fauchelevent úr e viselkedése Mariusnak nagy megkönnyebbülésre szolgált, sőt, ha szabad ily dolgokra ezt a szót alkalmaznunk: tetszett neki. Mindig valamelyest képtelennek érezte magát, hogy megszólítsa ezt a rejtelmes embert, a ki egyben kétes alaknak és imponáló férfinak tetszett előtte. De meg már régóta nem látta, a

mi Marius félénk és tartózkodó természeténél fogva még növelte a lehetetlenséget.

A kijelölt öt ember a Mondétour-utczán át távozott a torlaszról; teljesen úgy festettek, mintha nemzetőrök lettek volna. Egyikök sírva ment el. Mielőtt távoztak, megölelték azokat, a kik maradtak.

Miután az életbe visszaküldött öt ember távozott, Enjolras-nak eszébe jutott a halálraitélt. Belépett a földszinti terembe. Javert, az oszlophoz kötözve, mélázott.

— Kell valami? — kérdezte tőle Enjolras.

— Mikor ölnek meg? — felelte Javert.

— Várj. Most még minden töltényünkre szükségünk van.

— Úgy hát adjanak innom, — szólt Javert.

Enjolras maga nyujtott neki egy pohár vizet és minthogy Javert keze le volt kötve, segített neki, hogy ihassék.

— Más nem kell? — kérdezte tovább Enjolras.

— Rossz hely itt állani az oszlop mellett, — felelt Javert. — Nem szép, hogy így töltetik velem az éjjelt. Kötözzenek meg, a hogy tetszik, de azért engem is odafektethetnének egy asztalra, mint azt a másikat.

És fejével Mabeuf úr holtteste felé mutatott.

Említettük, hogy a terem hátterében volt egy hosszú és széles asztal, melyen golyókat öntöttek és töltényeket csináltak. Minthogy már az összes töltények készen voltak és az összes lőpor elfogyott, az asztal üresen állott.

Enjolras parancsára négy felkelő eloldozta Javert-t az oszloptól. Mialatt oldozták, egy ötödik felkelő a mellének szegezve tartotta a szuronyát. Javert kezeit hátrakötve hagyták, lábaira vékony és erős ostorkötelet kötöttek, mely hagyta, hogy tizenöt hüvelyknyi lépésekkel járjon, mint azok, kik a vérpadra mennek; odavezették a háttérben álló asztalhoz és ráfektetve derekánál szorosan odakötötték.

Nagyobb biztosság kedvéért, hogy semmiképp se menekülhessen, még úgy is megkötötték, hogy kötelet húztak a nyaka körül, aztán le a hasára és innen a lába között vissza a két karjához, a hol megcsomózták.

Miközben Javert-t így megkötözték, egy ember, a ki az ajtó küszöbén állt, különös figyelemmel nézte. Az árnyékra, a mit ez az ember vetett, Javert arrafelé fordította a fejét. Felnézett és megismerte Valjean Jánost. Még csak össze se rezzent, büszkén lehunyta szempilláit és csak annyit mondott:

— Teljesen érthető a dolog.

VII.

A helyzet súlyosbodik.

A nappal gyorsan világosodott. Azonban egyetlen ablak, egyetlen ajtó se nyilt ki, hajnal volt, de ébredés nélkül. A Chanvrerie-utczának azt a végét, mely a torlaszszal szembenézett, mint már említettük, a katonaság kiürítette; az utcza szabadnak látszott és baljóslatú nyugalommal várt a járókelőkre. A Saint-Denis-utcza néma volt, mint a Sphinxek utczája Thébában. Egyetlen élő lény se látszott az utczatorkolatokban, melyek fehérleni kezdtek a nap sugaraitól. Nincs gyászosabb, mint a néptelen utczák e világossága.

Látni semmit se lehetett, ellenben hallani igen. Bizonyos távolságból rejtelmes mozgolódás hallatszott. Nyilvánvaló volt, hogy közel a válságos percz. Mint az este, az őrszemek most is visszavonultak; de ezúttal valamennyien.

A torlasz erősebb volt, mint az első megtámadás idejében. Az öt ember távozása óta még magasabbra emelték.

Annak az őrszemnek a tanácsára, ki a csarnokok környékét ügyelte, Enjolras, attól tartva, hogy hátba támadják őket, nagy horderejű intézkedésre szánta el magát. Eltorlaszoltatta a kis nyilást, mely eddig szabadon hagyta a közlekedést a Mondétour-utczával. E végből még néhány ház mellől fölszedték a kövezetet. Ekképpen a torlasz, mely elől a Chanvrerie-utcza, balról a Cygne- és a Petite-Truanderie-utcza, jobbról a Mondétour-utcza felé volt elfalazva, csakugyan majdnem megvíhatatlanná vált; igaz, hogy viszont a védők is be voltak zárva. A

torlasznak három homlokzata volt, de kijárása egy se. — Erőd, de egyúttal egérfogó is, — jegyezte meg nevetve Courfeyrac.

Enjolras a korcsma ajtaja mellett halomba rakatott vagy harmincz kövezet-koczkát, melyeket „feleslegesen szakítottak fel“, — a hogy Bossuet mondta.

Arrafelé, a honnan a támadásnak kellett jönnie, a csend oly mélységes volt, hogy Enjolras parancsot adott, mindenki foglalja el helyét a torlaszon.

Minden ember egy-egy adag pálinkát kapott.

Semmi se sajátságosabb, mint a torlasz, mely megtámadásra készül. Mindenki kiválasztja a helyét, akár a színházban. Az emberek megtámaszkodnak, lekönyökölnek, megvetik a vállukat. Vannak, a kik páholyt csinálnak maguknak a kövekből. Ime egy falszöglet, mely kényelmetlen: az ember odábbmegy; emitt egy kiszögellés, mely védelmet nyujthat: az ember mögéje bújik. A balkezeseknek nagy a becsületük; ők foglalják el azokat a helyeket, melyek a többieknek alkalmatlanok. Sokan úgy rendezkednek el, hogy ülve harczolhassanak. Kényelemben akarnak ölni és kényelemben halni. 1848-ban a gyászos júniusi harczban egy felkelő, ki kitünő lövő volt és a ki egy háztető terrasszáról harczolt, nagy karosszéket vitetett fel magának és a kartács abban ölte meg.

Mihelyt a vezér kiadta a harczi parancsot, vége minden rendetlen mozgolódásnak; nincsenek többé egyes lövöldözések; nincs külön csoportosulás; az összes elmék összpontosulnak a támadás várásában. Veszedelem előtt a torlasz valóságos chaos; a veszedelem idején csupa fegyelem. A veszély rendet teremt.

A hogy Enjolras kezébe vette kétcsövű karabélyát és odaállt a lőrésféléhez, melyet magának kiválasztott: mindnyájan elhallgattak. Csak valami apró csattanások zöreje hallatszott végig az egész torlaszon. A puskák voltak, melyek kakasait felhuzták.

Egyébiránt az emberek tartása büszkébb és önbizalommal teljesebb volt, mint valaha; a nagy áldozat megerősíti az embert; már nem volt reményök, de megvolt bennök a kétségbeesés. A kétségbeesés, a végső fegyver, mely néha meghozza a győzelmet; Vergilius mondja ezt.

A végső elszántság nagyszerű segélyforrás. A halál bárkájába szállani néha annyit jelent, mint megmenekülni a hajótöréstől és a koporsófedél mentődeszkává lehet.

Mint a megelőző este, mindenek figyelme az utcza most már világos és látható végére irányult, mondhatnók: támaszkodott.

A várakozás nem tartott sokáig. Saint-Leu felől határozottan kivehető mozgolódás hallatszott; de ez mit sem hasonlított az első támadás zajához. Lánczcsörgés, nyugtalanító robaj, érczcsörömpölés, valami ünnepélyes robogás jelentette, hogy baljóslatú vasszerszámok közelednek. Valami megrendülés járta át e békés utczákat, melyek az érdekek és eszmék termékeny közlekedésére voltak rendeltetve, nem pedig arra, hogy a harczi szekerek borzalmas robogásának szolgáltassanak utat.

A harczosok szemének merev tekintetében, melylyel az utcza végét kémlelték, valami vad kifejezés villant fel.

Egy ágyú vált láthatóvá.

Tüzérek tolták az öldöklő szerszámot, mely lövésre felszerelten közeledett. A lovakat kifogták előle: két tüzér tartotta a talpat, négy a kerekeknél volt, mások pedig a lőporos kocsit tolták. Látni lehetett az égő kanócz füstölgését.

— Tűz! — kiáltá Enjolras.

Az egész torlasz egyszerre lőtt; a durranás borzalmas volt. Füst borította és fedte el az ágyút és a tüzéreket; néhány pillanat mulva a füstfelleg eloszlott és az ágyú az emberekkel együtt újra előtűnt. A tüzérek lassan, sietés nélkül gördítették éppen szembe a torlaszszal az ágyút. Egyikök se volt megsebesülve. A tüzmester lenyomta a csavart és kezdte czélba irányozni az ágyút, komolyan, mint egy csillagász, ki a messzelátót igazítja.

— Helyes, tüzérek! — kiáltotta Bossuet.

És az egész torlasz tapsolt.

Egy pillanattal utóbb szilárdan állva az utcza közepén, csövével éppen az árok felett, az ágyú készen volt a lövésre. Rettenetes torok tátongott a torlaszra.

— Rajta, csak vidáman! — kiáltott Courfeyrac. —

Jön a vastagja. A csipés után az ökölcsapás. A hadsereg felénk nyujtja nagy talpát. A torlasz nem fog panaszkodhatni, hogy nem rázzák meg. A puska tapogat, az ágyú üt.

— Nyolczas ágyú, új minta, bronzból, — jegyezte meg Combeferre. — Az effajta ágyúk, ha tíz százaléknál kissé több czint kevernek a réz közé, könnyen szétrobbannak. A sok czin nagyon is lágygyá teszi az anyagukat. Üregek támadnak a cső falában és a gyujtólyuk körül. Hogy e veszedelmen segítsenek és erősebbé tegyék a lövést, talán vissza lehetne térni a tizennegyedik századbeli eljáráshoz, a gyürüzéshez és a csövet a csavartól a csapig körül kellene venni forrasztás nélküli aczélabroncsokkal. Egyelőre úgy segítenek a bajon, a hogy tudnak; kikeresik, hol vannak a lyukak és az üregek. A legczélravezetőbb még Gribeauval módszere a mozgó csillaggal.

— A tizenhatodik században, — jegyezte meg Bossuet, — vontcsövű ágyúkat készítettek.

— Igen, — felelt Combeferre, — ez nagyobbá teszi a hordképességet, de csökkenti a lövés biztosságát. A rövid távolságból való lövésnél az irányvonal nem eléggé rögzített, a parabola nagyon is elgörbül, a löveg útja nem eléggé egyenes, hogy eltalálja a közbeneső tárgyakat, a mi pedig annál fontosabb és szükségesebb, minél közelebb van az ellenség és minél gyorsabban akarnak lőni. A tizenhatodik század vontcsövű ágyúinak e fogyatkozása a töltés gyöngeségével volt összefüggésben, ezt pedig a ballistika következtetései diktálták, így például az ágyútalpak megóvása. Mindent összevéve, az ágyú, ez a zsarnok, nem teheti meg mindazt, a mit akar; az erő nagy gyöngeség. Az ágyúgolyó csak hatszáz mérföldnyi utat tudna megtenni egy óra alatt, míg a világosság hetvenezer mérföldet tesz egy másodpercz alatt. Jézus Krisztus ennyire felette áll Napoleonnak.

— Tölts, — vezényelte Enjolras.

Micsoda hatással lesz az ágyúgolyó a torlaszra? Rést üt-e benne? Ez volt a kérdés. Mialatt a felkelők újra töltötték puskáikat, a tüzérek megtöltötték az ágyút.

Mély szorongás támadt a torlaszon.

Az ágyú eldördült és vele együtt a fölkelők sortüze is.

— Jelen! — kiáltotta egy vidám hang.

Ugyanakkor, mikor az ágyúgolyó belecsapott a torlaszba, a torlasz mögött megjelent Gavroche.

A Cygne-utcza felől jött és ügyesen átmászott a kisegítő torlaszon, mely a Petite-Truanderie tömkelegével szemben zárta el az utat.

Gavroche megjelenése nagyobb hatást idézett elő, mint az ágyúgolyó.

A golyó befuródott a törmelékhalmazba. Csak az omnibusz egyik kerekét törte el és az ócska talyigát zúzta szét. Ezt látva, a torlasz emberei felkaczagtak.

— Folytassátok! — kiáltotta oda Bossuet a tüzéreknek.

VIII.

A tüzérekel komolyan kell venni.

A torlaszon körülvették Gavroche-t.

Azonban nem volt ideje, hogy valamit elbeszéljen. Marius, reszketve a felindulástól, félrevonta.

— Mit keresel itt?

— No lám! — felelt a gyermek. — És ön?

És hősi arczátlansággal mereven Mariusra szegezte tekintetét. Szemei megnagyobbodtak a büszke fénytől, mely bennök lobogott.

Marius szigorú hangon folytatta:

— Ki parancsolta, hogy jer vissza? Eljuttattad legalább levelemet oda, a hova kellett?

Gavroche nem volt minden lelkiismeretfurdalás nélkül e levél tekintetében. A sietésben, hogy minél hamarabb visszajöhessen a torlaszra, inkább lerázta magáról, semmint kézhez juttatta. Kénytelen volt bevallani magának, hogy kissé nagyon is könnyen adta oda annak az ismeretlennek, kinek arczát se látta valami tisztán. Igaz, hogy ez az ember fedetlen fővel volt, de hát ez nem elég kezesség. Mindent összevéve, Gavroche e kézbesítés miatt apró szemrehányásokat tett magának és félt,

hogy Marius megkorholja. Úgy segitett magán, hogy a legegyszerűbb módot választotta: szemérmetlenül hazudott.

— A levelet átadtam a kapusnak. A hölgy aludt. Ha majd felébred, megkapja.

Mariusnak, mikor a levelet elküldte, kettős czélja volt: Istenhozzádot akart mondani Cosette-nek és meg akarta menteni Gavroche-t. Meg kellett elégednie, hogy csak az egyik sikerült.

A levél elküldése és Fauchelevent úr megjelenése a torlaszon — e két dolog találkozása feltűnt neki. Fauchelevent úr felé mutatva, megkérdezte Gavroche-t:

— Ismered ezt az embert?

— Nem, — felel Gavroche.

Gavroche joggal felelhetett így, mert, mint már mondtuk, az éjszaka sötétségétől nem látta Valjean Jánost.

A zavaros és beteges sejtések, melyek Marius elméjében felmerültek, eloszlottak. Vajjon ismeri-e ő Fauchelevent úr meggyőződéseit? Talán Fauchelevent úr is köztársasági érzelmű. Ebben az esetben merőben egyszerű, hogy részt vesz a harczban.

Ezalatt Gavroche már a torlasz másik végén járt és ott kiabálta:

— A puskámat!

Courfeyrac odaadatta neki.

Gavroche figyelmeztette a „bajtársakat", a hogy a torlasz védőit nevezte, hogy körül vannak zárva. Csak nagy fáradsággal tudott eljutni hozzájuk. Egy gyalogezred, melynek fegyverei a Petite-Truanderie-utczában voltak gulákba rakva, a Cygne-utcza felől tartotta szemmel a torlaszt, a másik oldalon a nemzetőrség szállta meg a Prêcheurs-utczát, szemben pedig a katonaság zöme állt.

Miután ezt elmondta, Gavroche hozzátette:

— Felhatalmazlak benneteket, hogy becsületesen megrakjátok őket.

Ezenközben Enjolras a lőrésnél állva feszülten figyelt.

A támadók, kétségtelenül kevéssé lévén megelé-

gedve az első golyó hatásával, nem ismételték az ágyúlövést.

Az ágyú mögött egy század sorkatonaság szállta meg az utcza végét. A katonák felszedték az utcza kövezetét és kis mellvédszerű falat raktak belőle, mely nem volt magasabb tizennyolcz hüvelyknél és szembe nézett a torlaszszal. A mellvéd bal szögleténél látni lehetett egy zászlóalj első sorait, mely a Saint-Denis-utczában állott.

Enjolrasnak, a hogy hallgatódzott, úgy tetszett, hogy azt a sajátságos zörgést hallja, a mit a kartács-tok okoz, mikor kiveszik a lőporos kocsiból és látta, hogy a tüzmester megváltoztatja az irányzást és kissé balfelé igazítja az ágyúnyilást. Aztán a tüzérek hozzáfogtak, hogy megtöltsék az ágyút. A tűzmester kezébe vette a kanóczot és a gyujtólyuk felé közelítette.

— Le a fejjel! — kiáltotta Enjolras. — El a faltól és térdre a torlasz mellé!

A felkelők, a kik szerteszét álltak a korcsma előtt és Gavroche jöttére odahagyták harczi helyöket, sietve a torlasz felé rohantak; de még mielőtt Enjolras parancsát teljesíthették volna, a lövés iszonyú kartácshányással eldördült. Ez aztán nem volt hiába.

A lövés az erőd szögletére volt irányítva, visszavágódott a falról és a visszapattanással két embert megölt, hármat pedig megsebesített.

Ha ez így folytatódik, a torlaszt lehetetlen lesz tartani. A kartács bevág a torlasz mögé.

A védők között rémült moraj támadt.

— Mindenesetre akadályozzuk meg a második lövést, — szólt Enjolras.

És lebocsátva karabélyát, czélba vette a tűzmestert, ki az ágyú csavarja fölé hajolva éppen igazította és véglegesen irányba állította az ágyú csövét.

A tűzmester szép szál tüzér volt, még egészen fiatal, szőke, szelíd arczú; tekintete értelmes, a miként szükséges is ehhez a küldetéses és rettenetes fegyverhez, mely kénytelen lévén folyvást tökéletesebbé válni a borzalmasságban, végül is meg fogja ölni a háborút.

Combeferre Enjolras mellett állva nézte a fiatal tüzért.

— Mily kár! — szólalt meg Combeferre. — Mily undorító ez a mészárlás! De hát ha majd nem lesznek királyok, nem lesznek többé háborúk sem. Enjolras, te czélba veszed ezt az altisztet és nem nézed. Képzeld el, hogy kedves fiatal ember, bátor, látszik, hogy gondolkodó elme, ezek a fiatal tüzérek nagyon tanult emberek; van apja, anyja, családja, alkalmasint szerelmes is, legfeljebb huszonötéves, a testvéred lehetne.

— Testvérem, — szólt Enjolras.

— Igen, — folytatta Combeferre, — és az enyém is. Nos hát, ne öljük meg.

— Hagyj. A minek meg kell lennie, annak meg kell lennie.

És lassan könnycsepp gördült alá Enjolras márványarczán.

Ugyane pillanatban megnyomta a karabély ravaszát. A villám felvillant. A tüzér, előrenyujtott kezekkel és fölfelé fordított fejjel, mintha levegő után kapna, kétszer megfordult maga körül, aztán lerogyott, oldalt az ágyúra és mozdulatlanul maradt. Látni lehetett a hátát, melynek közepéből egyenes vonalban patakzott a vér. A golyó keresztül ment a mellén. Meg volt halva.

El kellett vinni és mással pótolni. Csakugyan volt néhány percznyi időnyerés.

IX.

Igénybevétele annak a régi vadorzó tehetségnek és annak a hibázhatatlan czélzóképességnek, mely az 1796-iki elitélést diktálta.

A torlasz mögött mindenféle vélemény hangzott. Az ágyú újra működni fog. E kartácstüzzel szemben egy negyedóráig se lehet megállani. Feltétlenül szükséges volt meghiusítani a lövéseket.

Enjolras kiadta a parancsot:

— Szalmazsákot kell odatenni.

— De nincs, — felelt Combeferre. — A sebesültek feküsznek rajtok.

Valjean János, a ki oldalt, a korcsma sarkánál egy

kövön ült, puskájával a térdei között, eddig még semmiben se vett részt, a mi körülötte történt. Úgy látszott, mintha nem is hallaná, a mint a harczolók azt mondogatják körülötte: Ime egy puska, a mely nem csinál semmit.

Enjolras parancsának hallatára felállt.

Emlékezhetünk, hogy mikor a csoport a Chanvrerie-utczába beözönlött, egy öreg asszony, megsejtve a golyókat, szalmazsákját kikötötte az ablaka elé. Ez az ablak egy hatalmas ház padláslyukja volt és kissé kívül esett a torlaszon. A keresztbe fektetett szalmazsák alul két ruhaszárító póznán támaszkodott, fent pedig két szál kötéllel, mely lentről madzagnak látszott, volt a tető párkányába bevert két szeghez erősítve. A két kötél hajszálvékonyságban ugyan, de tisztán látszott.

— Ki adhat ide egy kétcsövű karabélyt? — kérdé Valjean János.

Enjolras, a ki közben újra megtöltötte a magáét, odanyujtotta neki a fegyvert.

Valjean János czélba vette a padlásablakot és lőtt.

Az egyik kötél kettészakadt.

A szalmazsák már csak egy szálon függött.

Valjean János elsütötte a második lövést. A második kötél odacsapódott a padlásablakhoz. A szalmazsák átcsúszott a két pózna között és leesett az utczára.

A torlasz tapsolt.

Valamennyien felkiáltottak:

— Megvan a szalmazsák.

— Úgy ám, — tette hozzá Combeferre, — de ki hozza be?

A szalmazsák ugyanis a torlaszon kívül, az ostromlottak és az ostromlók közé esett le. Már pedig a tűzmester halála felbőszítette a katonákat, kik pár pillanat óta az általuk emelt fal mögött hasaltak és hogy az ágyú kényszerült elhallgatásáért kárpótlást szerezzenek, addig is, míg az új tűzmester elfoglalja a helyét, tüzelni kezdtek a torlaszra. A felkelők nem feleltek e puskázásra, mert takarékoskodni akartak a lőporral. A puskázás megtört a torlaszon, de az utcza, melyet elárasztott golyókkal, rettenetes volt.

Valjean János kilépett a torlasz hasadékán, be az

utczába, átszaladt a golyózáporon, hátára kapta a szalmazsákot és visszatért a torlasz mögé.

Ő maga erősítette a falhoz a szalmazsákot, oly módon, hogy a tüzérek ne láthassák.

Ez megtörténvén, várták a kartácslövést.

Nem késett sokáig.

Az ágyú kihányta golyócsomóját. Ezúttal azonban nem volt visszapattanás. A kartács ereje megtört a szalmazsákon. Úgy történt, a hogy várták. A torlasz biztosítva volt.

— Polgártárs, — fordult Enjolras Valjean Jánoshoz, — a köztársaság köszönetet mond önnek.

Bossuet ámult és nevetett. Felkiáltott:

— Mégis csak erkölcstelen dolog, hogy egy szalmazsáknak ilyen hatalma legyen. A hajlékonyság diadalmaskodjék a mennykőcsapás felett. De mindegy, dicsőség a szalmazsáknak, mely semmivé tesz egy ágyút!

X.

Hajnal.

E pillanatban ébredt fel Cosette.

Szobája szűk, tiszta, csöndes helyiség volt, kelet felé egy magas ablakkal, mely a ház hátsó udvarára nézett.

Cosette mitsem tudott abból, a mi Párisban történik. Az előző este nem volt itt és mikor Toussaint figyelmeztette Valjean Jánost, Cosette már a szobájába vonult.

Cosette csak pár óráig, de jól aludt. Kellemes álmai voltak, a mi kissé talán annak volt a következménye, hogy kis ágya nagyon fehér volt. Valaki, a ki Marius volt, fénytől övezve jelent meg neki. Mikor felébredt, a nap sugarai szemébe tűztek, a mi az első pillanatban oly hatást tett reá, mintha álma folytatódnék.

Első gondolata, miután felocsudott az álomból, mosolygó volt. Cosette teljesen megnyugodva érezte magát. Mint néhány óra előtt Valjean János, most ő is a léleknek abban a visszahatásában volt, mely mitsem akar tudni a szerencsétlenségről. Minden erejével remélni kez-

dett, a nélkül, hogy tudná, miért? Aztán egyszerre elszorult a szíve. — Már három napja, hogy nem látta Mariust. De hát, mondta magában, Marius bizonyára megkapta levelét, tudja, hogy hol van és oly eszes ember, hogy megtalálja a módját, miként jusson a közelébe. — Bizonyosan még ma, sőt talán már most reggel. — Már fényes nappal volt, de a világosság sugarai vízszintesen hatoltak be, Cosette azt hitte, hogy még nagyon kora van; mindazonáltal fel kell kelnie, hogy fogadhassa Mariust.

Érezte, hogy Marius nélkül nem élhet és ez elégséges oknak tűnt fel előtte arra, hogy Marius eljőjjön. Semmiféle ellenvetést se fogadhatott el. Teljesen bizonyos volt a dologban. Elég szörnyűség, hogy három napon át kellett szenvednie. Három napig nem látni Mariust: ez borzasztó kegyetlenség volt a jó Istentől. Most azonban már túl van ezen a megpróbáltatáson. Marius el fog jönni és valami jó hirt hoz. Ilyen az ifjúság. Hamarosan megtörli szemeit; feleslegesnek tartja a fájdalmat és nem fogadja el. Az ifjúság a jövő mosolygása egy ismeretlen előtt, a ki ő maga. Természetes, hogy boldog legyen. Úgy tünik fel, mintha csupa reménységet lélegzene.

Egyébiránt Cosette semmiképp se tudott visszaemlékezni, hogy mit mondott neki Marius a távolmaradásra nézve, melynek csak egy napig kellett volna tartania és hogy mivel okadatolta ezt meg. Mindenki tapasztalhatta, hogy egy leejtett pénzdarab mily ügyesen elgurul a földön és mily művészettel tud elrejtőzni, hogy meg se lehet találni. Vannak gondolatok, melyek hasonlóképp játszanak velünk; meglapulnak az agyvelő valamely zugában; vége, elvesztek; az ember képtelen reájuk találni. Cosette kissé boszankodott, a miért hiába erőltette emlékezetét. Azt mondta magában, hogy nagyon csunya és bűnös dolog tőle elfelejteni olyan szavakat, melyeket Marius mondott.

Kilépett az ágyból és elvégezte a kettős mosakodást: a lélekét és a testét, az imádkozást és a mosdást.

Szükség esetén be lehet vezetni az olvasót egy nászszobába, de nem egy szűzies leányszobába. Vers is

alig lehetne elég merész erre; a prózának egyáltalában nem szabad.

A fiatal leány szobája egy még ki nem nyilt virágnak a belseje; fehérség az árnyékban; legbelsőbb kelyhe egy ki nem nyilt liliomnak, melyet férfiszem nem láthat, a míg a nap nem látta. A bimbózó nő szent. Ez az ártatlan ágy, melynek felhajlik a takarója, ez az imádandó félmeztelenség, mely magamagától is fél, e fehér láb, mely gyorsan papucsba menekül, e kebel, mely elfedezi magát a tükör előtt, mintha a tükör szem lenne, az ing, mely, ha egy butor megroppan vagy ha egy kocsi zörgése hallatszik, siet elrejteni a vállakat, e megcsomózott szalagok, e rendbe igazított kapcsok, e szorosra huzott zsinórok, ez összerezzenések, a hideg és a szemérem e megrázkódtatásai, az összes mozdulatok e bájos megriadtsága, ez a szinte szárnyas nyugtalanság ott, a hol mitől sem kell tartani, az öltözködés egymásra következő szakaszai, melyek épp oly elragadók, mint a hajnal fellegei: — mindez nem való, hogy elbeszéljék. Már a sejtetés is sok.

A férfi pillantásának még ájtatosabbnak kell lennie egy fiatal leány felkelése, mint egy csillag felvirradása előtt. Az elérhetés lehetőségének növelnie kell a tiszteletet. A baraczk pihéje, a szilva hamva, a hó sugárzó kristálya, a pillangó tollakkal beporozott szárnya mind csupa otromba dolog ahhoz a tisztasághoz képest, mely nem is tud a tiszta voltáról. A fiatal leány álomkép és még nem szobor. Hálófülkéje el van rejtve az eszmény homályos részében. A tolakodó tekintet sérti e félhomályt. A nézés itt profanatio.

Mitsem fogunk tehát megmutatni Cosette ébredésének édes tevés-vevéséből.

Egy keleti rege meséli, hogy Isten a rózsát fehérnek teremtette, de Ádám reátekintett abban a pillanatban, mikor kinyilt és a rózsa szégyenében pirossá vált. Mi azok közé tartozunk, a kik elhallgatnak a fiatal leányok és a rózsák előtt, mert imádásra méltónak találják őket.

Cosette gyorsan felöltözött, megfésülködött, rendbe szedte a haját, a mi abban az időben, mikor a nők még nem tömték ki vánkoskákkal a fürtjeiket és nem dugdos-

tak krinolinokat a hajukba, nagyon egyszerű dolog volt. Aztán kinyitotta az ablakot és körüljártatta tekintetét, remélve, hogy megpillanthat valami kis részt az utczából, valami házszögletet vagy a kövezet egy kis darabját és arrafelől lesheti Mariust. De mitsem lehetett látni a külső világból. A hátsó udvart meglehetősen magas falak vették körül és ezek mögött csak néhány kert látszott. Cosette utálatosaknak jelentette ki e kerteket; életében először rútaknak találta a virágokat. Egy csöpp utczai csatorna sokkal jobban kedvére lett volna. Az eget nézte, mintha azt gondolta volna, hogy Marius onnan is jöhet.

Egyszerre könnyekre fakadt. Nem a lélek mozgékonysága folytán, hanem mert csüggedés vágta el a reményeit. Homályosan valami borzasztót érzett. A dolgok valóban a levegőben járnak. Cosette azt mondta magában, hogy semmiben se biztos, hogy a szem elől vesztés elvesztés és a gondolat, hogy Marius az égből is visszatérhet hozzá, már nem kedvesnek, hanem sötétséggel teljesnek tűnt fel előtte.

Aztán, ilyenek ezek a felhők, újra visszanyerte nyugalmát, visszatért hozzá a remény és öntudatlan, de Istenben bizakodó mosoly jelent meg ajkai körül.

Még mindenki aludt a házban. Falusi csend uralkodott benne. Egyetlen ablaktábla se volt kinyitva. A kapus fülkéje zárva. Toussaint még nem kelt fel és Cosette egész természetesen abban a hitben volt, hogy apja alszik. Cosette-nek sokat kellett szenvednie és sokat szenvedhetett még most is, mert azt mondta magában, hogy apja rossz ember módjára viselkedett; de bizott Mariusban. Lehetetlen, hogy ilyen fény kihunyhasson. Néhanéha messziről tompa dörejt hallott és azt mondta magában: Különös, hogy ily korán nyitják és csapkodják a kapukat. Az ágyúlövések voltak, melyek a torlaszt ostromolták.

Néhány lábnyira Cosette ablaka alatt, a fal egészen megfeketedett vén párkányára egy fecskefészek volt odaragasztva; a fészek valamelyest kidomborodott a párkány alól, úgy hogy felülről be lehetett látni e kis paradicsomba. Az anyafecske benne ült és kiterjesztett szárnyaival eltakarta kicsinyeit; az apa ide-oda röpködött.

elszállt, majd visszajött, táplálékot és csókokat hozván csőrében. A felkelő nap megaranyozta e boldog otthont, mosolyogva és fenségesen uralkodott a nagy törvény: Szaporodjatok és az édes rejtelem a reggel dícsfényében tárult ki. Cosette, a napfényben ragyogó hajjal és az ábrándok között járó lélekkel, belül a szerelem, kívül a hajnal világosságától elárasztva, mintegy gépiesen kihajolt és szinte magának se merve bevallani, hogy ugyanakkor Mariusra is gondol, azzal a mély zavarral, melyet a fészek látványa kelt egy szűzi leányban, nézte a madarakat, a családot, a hímet és a nőstényt, az anyát és a kicsinyeket.

XI.

A puskalövés, mely sohasem téveszt czélt és sohasem öl meg senkit.

Az ostromlók tovább folytatták a tüzelést. A puskatűz váltakozott a kartácsolással, a nélkül azonban, hogy egyik is valami nagy kárt okozott volna. Csak a korcsmaépület homlokzatának felső része szenvedett; az első emeleti ablak és a tető padláslyukainak keretei a sok golyó hatása alatt lassanként össze-vissza görbültek. Azok a harczolók, kik onnan lövöldöztek, kénytelenek voltak elvonulni. Egyébiránt ez rendes taktikája a torlaszok megostromlásának: sokáig lövöldözni, hogy elfogyasztassák a felkelők lőszerkészletét, ha elég ügyetlenek, hogy visszalőjjenek. Ha aztán a tüzelés lanyhulása elárulja, hogy nincs már se golyójuk, se puskaporuk: következik a roham. Enjolras nem hagyta magát megfogatni ebbe a hálóba: a torlasz nem viszonozta a tüzelést.

Gavroche minden egyes sortűz után felfujta az arczát, a mi a legfőbb megvetésnek volt a jele.

— Helyes, — mondá, — csak szaggassátok a vásznat. Szükségünk van tépésre.

Courfeyrac megszólta a kartácsot, a miért oly kevés hatása volt és odakiáltott az ágyúnak:

— Kezdesz gyámoltalan lenni, öregem.

A csatában épp úgy járja az ingerkedés, mint a bál-

ban. Lehetséges, hogy a torlasz csendessége kezdte nyugtalanítani az ostromlókat, féltek, hogy valami váratlan dolog készül és szükségét érezték, hogy keresztüllássanak a köveken és tudják, mi készül e közömbös fal mögött, mely felfogja a lövéseket és nem felel reájuk. A felkelők egyszerre megpillantottak egy sisakot, mely az egyik szomszédos háztetőn csillogott a napfényben. Egy tűzoltó támaszkodott egy magas kéményhez, miként ha őrszemnek állították volna oda. Tekintete a torlasz bensejét fürkészte.

— Ni, egy alkalmatlan megfigyelő, — szólt Enjolras.

Valjean János visszaadta volt Enjolras karabélyát, de a saját puskája a kezében volt.

A nélkül, hogy egy szót is szólna, czélba vette a tüzoltót és egy másodperczczel utóbb a sisak, golyótól találva, nagy zajjal leesett az utczára. A megriadt tüzoltó sietett eltűnni.

Egy másik megfigyelő foglalta el a helyét. Ez tiszt volt. Valjean János, a ki újra megtöltötte fegyverét, őt is czélba vette és a tiszt sisakját utána röpítette a tüzoltó sisakjának. A tiszt nem erőlködött tovább, hanem sietett visszanyomulni. Ezúttal már megértették a figyelmeztetést. Senki se jelent meg a tetőn és a katonák lemondtak a torlasz kikémléséről.

— Miért nem ölte meg? — kérdezte Bossuet Valjean Jánostól.

Valjean János nem felelt.

XII.

A rendetlenség párthive a rendnek.

Bossuet halkan fülébe sugta Combeferre-nek:

— Nem felelt a kérdésemre.

— Ez olyan ember, a ki puskagolyókkal művel jótéteményeket, — felelt Combeferre.

A kik megőrizték némi emlékét e ma már oly régmúlt kornak, tudják, hogy a nemzetőrség derekasan harczolt a felkelések ellenében. Különösen az 1832-iki jú-

niusi napokban viselkedett elkeseredetten és rettenthetetlenül. Nem egy derék külvárosi korcsmáros, kinek „intézeté“-t a lázadás bőjtre juttatta, üresen maradt tánczterminek láttára oroszláni haragra gyulladt és megölette magát a rendért, melyet a csapszék képviselt. E polgári és egyúttal hősies időkben a hogy az eszméknek megvoltak a lovagjaik, ugyanúgy az éredekeknek is megvoltak a rajongóik. Az indítóokok prózai volta mit se ártott a viselkedés bátorságának. A tallérhalom apadása a Marseillaise éneklésére lobbantotta a bankárokat. Az emberek lelkesen ontották vérüket az iroda szolgálatában és spártai halálmegvetéssel védték a boltot, a hazának ezt a roppantul kicsinyített kiadását.

Alapjában, mondjuk ki, mindez nagyon komoly dolog volt. A társadalom alkotó elemei küzdöttek egymással, addig is, a míg elkövetkezik a nap, melyen létrejön közöttük az egyensúly.

Ez idők egy másik jellemző vonása volt az anarchia társulása a kormányzással. Az emberek figyelmetlenül voltak hivei a rendnek. A dobos váratlanul vert ennek vagy annak a nemzetőrségi ezredesnek a parancsára szeszélyes riadókat; a kapitányok sugallatnak engedelmeskedve kezdtek tüzelést; sok nemzetőr a maga feje szerint és a saját szakállára harczolt. A válságos pillanatokban nem annyira a vezérektől, mint inkább saját ösztöneiktől kértek tanácsot. A rend hadseregében bőven voltak igazi guerillerók, némelyek kardosok, mint Fannicot, mások a toll katonái, mint Fonfrède Henrik.

A czivilizáczió, melyet e korszakban, sajnos, inkább egy csoport érdek, semmint eszmék rendszere képviselt, veszedelemben volt vagy legalább veszedelemben vélte magát; vészkiáltásban tört ki és mindenki önmagát téve központtá, a maga feje szerint védte, támogatta, pártfogolta és minden jöttment hivatottnak érezte magát, hogy megmentse a társadalmat.

A buzgóság néha egész a tombolásig ment. Nem egy nemzetőrségi szakasz a saját maga hatalmából haditörvényszékké alakult és öt percz alatt elitélt és kivégzett egy foglyul esett felkelőt. Efféle rögtönzés ölte meg Prouvaire-t. Lynch vérengző törvénye, mely miatt egy

pártnak sincs joga szemrehányással illetni a másikat, mert Amerikában a köztársaság épp úgy alkalmazza, mint Európában a monarchia. És e törvény foganatosítását még tévedések is súlyosbították. Egy lázadás alkalmával egy fiatal költőt, Garnier Pál-Aimét szuronynyal kergettek végig a Place-Royale-on és csak úgy tudott menekülni, hogy beszaladt a 6. számú ház kapuja alá. Azt kiabálták utána: — *Ez is Saint-Simonista!* — és meg akarták ölni. Mindez azért, mert Saint-Simon herczeg emlékiratainak egy kötetét vitte a hóna alatt. Egy nemzetőr olvasta a czímtáblán a nevet *Saint-Simon* és ez elég volt, hogy elkiáltsa:

— Üssük agyon!

1832 június 6-án egy század nemzetőr, kiknek a fentebb említett Fannicot kapitány volt a parancsnokuk, szeszélyből és mert nekik úgy tetszett, megtizedeltette magát a Chanvrerie-utczában. E tény, bármily különösnek tetszik is, meg van örökítve annak a bünügyi vizsgálatnak a jegyzőkönyveiben, melyet az 1832-iki felkelés után indítottak. Fannicot kapitány, a ki türelmetlen és vakmerő nyárspolgár volt, afféle condottiere, a minőket fentebb jellemeztünk, fanatikus és engedetlen kormánypárti, nem tudott ellentállani a csábításnak, hogy idő előtt kezdje meg a tüzelést és a becsvágynak, hogy maga, vagyis az ő százada vegye be a torlaszt. Feldühödve először a vörös lobogó, aztán az ócska kabát láttán, melyet fekete zászlónak nézett, hangosan gáncsolta a tábornokokat és a hadtestparancsnokokat, a kik tanakodtak, még nem tartották elérkezettnek a döntő roham pillanatát és hagyták, hogy — egyikök hires mondása szerint — „a felkelés megfőjjön a saját levében.“ A mi Fannicot kapitányt illeti, ő megérettnek vélte a torlaszt és mert annak, a mi érett, le kell hullania, megpróbálkozott a dologgal.

Százada hozzája hasonló, elszánt emberekből állott, „őrjöngőkből“ — mondta egy szemtanú. E század, ugyanaz, a mely agyonlőtte Prouvaire-t, a költőt, éppen a legelső volt abban a zászlóaljban, mely az utczasarkon állott. Abban a pillanatban, melyben a legkevésbbé várták, reáeresztette embereit a torlaszra. E roham,

melyben több volt a jószándék, mint a stratégia, drága mulatság lett Fannicot századára nézve. Még mielőtt a távolság kétharmad részén túl jutott volna: a torlaszról sortűz zúdult reá. Négy nemzetőr, a legbátrabbak, kik elől rohantak, közvetlenül a torlasz előtt esett össze és a bátor nemzetőrök, a kik derék emberek voltak, de a kikből hiányzott a katonás szívósság, némi habozás után kénytelenek voltak visszavonulni, miközben tizenöt holttestet hagytak a kövezeten. A míg tétováztak, a felkelők újra tölthettek és a századot, mielőtt visszatérhetett volna az utcza sarkára, a hol védve volt, egy második gyilkos sortűz érte. Egy pillanatig két tűz között volt, a felkelők golyóin kívül reázúdúlt a kartács is, mert az ágyú, nem kapván parancsot a szünetelésre, tovább folytatta a tüzelést. A rettenthetetlen és esztelen Fannicot egyike volt a kartácszápor áldozatainak. Öt az ágyú, vagyis a rend ölte meg.

Ez a támadás, mely inkább dühös volt, semmint komoly, felbosszantotta Enjolras-t.

— Az ostobák! — szólt. — Megöletik az embereiket és elfecséreltetik lőszerkészletünket.

Enjolras úgy beszélt, mint a hogy egy igazi lázadási tábornokhoz illik. A felkelés és az elfojtás nem küzdenek egyenlő fegyverekkel. A felkelés, mely hamarosan kimerülésre juthat, csak meghatározott számú lövést tehet és csak bizonyos számú embert áldozhat fel. A kiürült lőportáska, egy megölt ember nem pótolható. Az elfojtás viszont, mögötte lévén a hadsereg, nem számolgatja az embereket és mögötte lévén Vincennes, nem számolgatja a lövéseket. Neki annyi ezrede van, mint a torlasznak embere és annyi hadiszertára, mint a torlasznak tölténye. Éppen azért olyan harczok ezek, melyekben egy küzd száz ellen és a melyek mindig a torlaszok ledöntésével végződnek, ha csak a hirtelen feltámadt forradalom oda nem veti a mérlegre lángoló arkangyali kardját. Mert ez is megtörténik. Ilyenkor minden felkerekedik, az utczák kövezete forrásba jön, a torlaszok hemzsegnek, Páris nagyszerűen megrázkódik, a *quid divinum* kibontakozik, augusztus 10-ike, július 29-ike van a levegőben, pazar

világosság gyulad ki, az erő tátongó torka hátrálni kénytelen és a hadsereg, az oroszlán, nyugodtan állva látja maga előtt a prófétát: Francziaországot.

XIII.

Alsuhanó fénysugarak.

A torlaszt védelmező érzelmek és szenvedélyek chaosaiban minden megtalálható: bátorság, ifjúság, becsületbeli érzékenység, lelkesedés, eszményi hit, meggyőződés, játékos elvakúltság és — mindenekfelett — időnkint felcsillanó reménység.

Egy ily felcsillanás, a remény határozatlan felrezdülése lepte meg a legváratlanabb pillanatban a Chanvrerie-utczai torlaszt.

— Hallgassátok csak, — kiáltott fel hirtelen Enjolras, a ki mindegyre megmaradt figyelő állásában, — úgy tetszik, mintha Páris felébredne.

Annyi tény, hogy június 6-ának reggelén a felkelés egy vagy két órán át bizonyos újabb lángoláshoz jutott. A Saint-Merry templom vészharangjának makacs kongása életre keltett némely hajlandóságokat. A Saint-Martin kapu előtt egy karabélyos fiatal ember egymagában megtámadott egy lovas szakaszt. Fedetlenül, a boulevard kettős közepén féltérdre ereszkedett, vállához emelte karabélyát, lőtt, megölte a szakasz parancsnokát és hátrafordulva így szólt:

— *Ez se fog többé nekünk bajt csinálni.*

Lekaszabolták.

A Saint-Denis-utczában egy asszony hátulról, a leeresztett ablakredőnyök mögül lövöldözött a városi őrségre. Minden egyes lövésnél látszott a redőnyök lemezeinek megreszketése. A Cossonnerie-utczában elfogtak egy tizennégyéves gyermeket, kinek zsebei tele voltak töltényekkel. Több őrséget megtámadtak. A Bertin-Poirée-utcza bejáratánál heves és merőben váratlan tüzelés fogadott egy vértes ezredet, melyet Cavaignac de Baragne tábornok vezetett. A Planche-Mibray-utczában a tetőkről törött tányérokat és mindenféle konyhaeszkö-

zöket dobáltak a katonaságra. Rossz jel és a mikor a dolgot jelentették Soult tábornagynak, Napoleon vén katonája merengővé vált. Eszébe jutott, a mit Suchet mondott Saragossában:

— *El vagyunk veszve, ha a vénasszonyok kezdik fejünkre üríteni az éjjeli edényeket.*

Ez általános jelek, melyek abban a pillanatban mutatkoztak, mikor azt hitték, hogy a lázadást már elszigetelték, a harag e láza, mely újra felszökött, e sziporkák, melyek ott röpködtek ama gyülékony tömegek felett, a miket Páris külvárosainak neveznek, mindez nyugtalanította a katonaság vezéreit. Siettek eloltani a tűzvész e kezdeteit. A Maubuée, Chanvrerie és Saint-Merry torlasz megtámadását elhalasztották addigra, a míg e sziporkázást elfojtják, hogy aztán csak azokkal legyen dolguk és egy csapásra végezhessenek mindennel. A forrongó utczákba hadoszlopokat küldtek, melyek jobbra, balra, hol óvatosan és lassan, hol pedig rohamlépésben végigseperték a nagyokat és átkutatták a kisebbeket. A katonaság betörte a kapukat azokban a házakban, a melyekből lőttek és ugyanekkor lovascsapatok szétszórták a tömegeket, melyek a boulevardokon csoportosultak. E rendcsinálás nem történt lárma és ama tolongásos zsivaj nélkül, mely a katonaság és a nép összeütközését jellemzi. Ez volt az, a mit Enjolras az ágyúzás és a puskatűz szüneteiben hallott. E mellett látta, hogy az utcza végén saraglyákon sebesülteket visznek arra és így szólt Courfeyrac-hoz:

— Ezek a sebesültek nem a mi embereink.

A remény rövid ideig tartott; a fénysugár hamar kilobbant. Nem telt bele egy félóra és a mi a levegőben volt, elenyészett; olyan volt, mint a villámlás, melynek nincs mennyköve és a felkelők érezték, hogy újra reájuk borul az az álomfedő, a mit a nép közömbössége vet a magukra maradt makacsokra.

Az általános megmozdulás, mely homályosan kirajzolódni látszott, elvetélt és a hadügyminiszter figyelme meg a tábornokok stratégiája immár reáirányozódhatott arra a három-négy torlaszra, mely még állt.

A nap egyre magasabbra hágott az égbolton.

Egy felkelő megkérdezte Enjolras-t:

— Éhesek vagyunk. Hát csakugyan a nélkül halunk meg, hogy ettünk volna?

Enjolras, a ki még mindig a lőrésnél könyökölt, a nélkül, hogy tekintetét elfordította volna az utcza végéről, fejével igenlően bólintott.

XIV.

Enjolras kedvesének a neve.

Courfeyrac, Enjolras mellett egy kőkoczkán ülve, tovább sértegette az ágyút és valahányszor borzalmas bömböléssel előröpült az a komor golyófelhő, melyet kartácsnak neveznek, új meg új gunyolódással fogadta.

— Kiszakad a tüdőd, szegény vén barátom. Sajnállak, hiába vesztegeted a hangodat. Ez már nem mennydörgés, hanem csak köhögés.

És a körülötte levők nevettek.

Courfeyrac és Bossuet, kiknek a veszedelem csak növelte bátor jókedvüket, mint Scaronné asszony, tréfával helyettesítették az ételt és mert boruk nem volt, vidámságot töltögettek az embereknek.

— Csodálom Enjolrast, — szólt Bossuet. — Érzéktelen bátorsága ámulatba ejt. Magányosan él, a mi kissé talán szomorúvá teszi; Enjolras panaszkodhat nagysága miatt, a mi özvegységre kárhoztatja. Nekünk többé-kevésbbé valamennyiünknek vannak szeretőink, a kik bolondokká vagyis bátrakká tesznek bennünket. Ha az ember szerelmes, mint egy tigris, illő, hogy legalább is úgy harczoljon, mint egy oroszlán. Ezzel bosszuljuk meg a hűtlenségeket, melyeket a grisette kisasszonyok ellenünk elkövetnek. Roland megöleti magát, hogy megboszszantsa Angelikát. Minden hősiességünk a nőkre vezethető vissza. A nő nélkül való férfi olyan, mint a pisztoly, melynek nincs kakasa; a nő hozza tűzbe a férfit. Nos hát, Enjolrasnak nincs nője és mégis tud rettenthetetlen lenni. Hallatlan, hogy valaki hideg lehessen, mint a jég és vakmerő, mint a tűz.

Enjolras úgy látszott, mintha nem is hallgatna oda,

de ha valaki mellette állt volna, hallhatta volna, a mint halkan ezt a szót susogja:

— Patria.

Bossuet még nevetett, mikor Courfeyrac felkiáltott:

— Újságot mondok.

És az ajtónálló hangjain, a ki valakit bejelent, hozzátette:

— Neve: Nyolczfontos.

Csakugyan új szereplő jelent meg a színen. Egy második ágyú.

A tüzérek gyorsan fölszerelték az ágyút és lövésre készen odaállították az első mellé.

Kezdődött a végkifejlés.

Néhány pillanattal utóbb a két ágyú élénk tüzelésbe fogott a torlasz homlokzata ellen; a katonák és a nemzetőrök sortüze támogatta a tüzéreket.

Bizonyos távolságról más ágyúzás hallatszott. Ugyanakkor, mikor a két ágyú dühös ostromot kezdett a Chanvrerie-utczai torlasz ellen, két más ágyú, egyik a Saint-Denis-, másik az Aubry-le-Boucher-utczából lőtte a Saint-Merry-torlaszt. A négy ágyú gyászosan felelgetett egymásnak.

A háború komor kutyái válaszoltak egymás ugatására.

A két ágyú közül, melyek a Chanvrerie-utczai torlaszt ostromolták, az egyik kartácsot szórt magából, a másik pedig golyóra volt töltve.

A golyóra töltött ágyú kissé magasra volt irányítva és a lövés úgy volt kiszámítva, hogy a golyó a torlasz legfelső peremét érte, zúzta a köveket és a törmeléket kartácsként szórta alá a fölkelőkre.

Ez eljárásnak az volt a czélja, hogy a harczolókat leszorítsa a torlaszról, és kényszerítse őket, hogy a torlasz mögé csoportosúljanak, vagyis jelezte, hogy közeleg a támadás pillanata.

Ha a golyó a harczosokat leszorítja a torlaszról, a kartács pedig elkergeti őket a korcsma ablakaiból, a támadó hadoszlop benyomulhat az utczába, a nélkül, hogy a felkelők czélozhatnának reá, sőt talán észre se veszik, a katonák hirtelen, mint az előző este, felkapaszkodhat-

nak a torlaszra és ki tudja? talán sikerül, hogy a meglepetés hatása alatt el is foglalhatják.

— Feltétlenül alább kell szállítani az ágyuk kellemetlenkedését, — szólt Enjolras és elkiáltotta magát:

— Tüzelni a tüzérekre!

Mindnyájan készen voltak a parancs teljesítésére. A torlasz, mely már régóta hallgatott, gyors egymásutánban, valami dühös örömmel hét-nyolcz sortüzet adott, az utczát vakító füst töltötte be és néhány pillanat mulva, a tüzcsikokkal villanó ködön át látni lehetett, hogy a tüzérek kétharmada leterítve hever az ágyúk mellett. A kik életben maradtak, szigorú nyugalommal tovább folytatták az ágyúk ellátását, de a tüzelés meglankadt.

— Jól megy, — szólt Bossuet Enjolrashoz. — Siker.

Enjolras lehajtotta a fejét és így felelt:

— Még egy negyedórai ily siker és mindössze tíz töltény lesz a torlaszon.

Úgy tetszett, hogy Gavroche meghallotta e szavakat.

XV.

Gavroche a torlaszon kívül.

Courfeyrac egyszerre megpillantott valakit a torlasz tövében, künt az utczán, a gomyózápor alatt.

Gavroche fogott volt a korcsmában egy kosarat, melyben boros palaczkokat szoktak hordani, a torlasz és az épület közti résen kibujt és nyugodtan a kosárba töltögette a torlasz előtt holtan heverő nemzetőrök tele tölténytáskáinak tartalmát.

— Mit csinálsz? — kiáltott reá Courfeyrac.

Gavroche felemelte az orrát:

— Teleszedem a kosaramat, polgártárs.

— Hát nem látod a kartácsot?

— Nos igen, — felelt Gavroche, — esik. Hát aztán?

Courfeyrac újra reákiáltott:

— Jer be!

— Rögtön, — felelt Gavroche.

És egy ugrással bent termett az utczában.

Emlékezhetünk, hogy Fannicot százada, miközben visszavonult, egész sor halottat hagyott maga mögött.

Vagy húsz halott feküdt szanaszét, hosszában elnyúlva az utcza kövezetén. Gavroche szempontjából: húsz tölténytáska; a torlasz szempontjából: jelentékeny lőszerkészlet.

A füst úgy gomolygott az utczában, mintha köd lett volna. A ki látott felhőt, mely két meredek sziklacsúcs között valami völgykatlanba szorult: elképzelheti ezt a füstöt, melyet a magas házak kétoldali komor sora összenyomott és mintegy megsürített. A füst lassan emelkedett a magasba és szünet nélkül újjal pótolódott, úgy hogy a napfény fokozatosan mind homályosabbá vált. Noha az utcza rövid volt, az ellenfelek alig láthatták egymást a két végen.

Ez a homály, melyet a rohamra készülő parancsnokok alkalmasint számítással és szándékosan idéztek elő, hasznára volt Gavrochenak.

A füst fátyola alatt és kis termeténél fogva, meglehetős messze behatolhatott az utczába, a nélkül, hogy észrevették volna. Az első hét-nyolcz tölténytáskát minden különösebb veszedelem nélkül üríthette ki.

Hason csúszott, négykézláb mászott, fogaival tartotta a kosarat, osont, siklott, kígyózott egyik halottól a másikhoz és úgy ürítette ki a tölténytáskákat, mint a hogy a majom feltöri a diót.

A torlaszról, melyhez még elég közel volt, nem mertek reákiáltani, nehogy reávonják a katonák figyelmét.

Az egyik holttestnél, egy káplár holttetemnél Gavroche lőporszarut is talált.

— Ez jó lesz a szomjúság ellen, — mondá magában és zsebébe dugta a zsákmányt.

A hogy folyton előbbre csúszott, eljutott odáig, a hol a puskatűz ködgomolya kezdett átlátszóvá válni.

A katonák, kik a kövezetfal mögött sorakoztak és a nemzetőrök, kik az utcza sarkán álltak, hirtelen mutogatni kezdték egymásnak, hogy valami mozog a füstben.

Abban a pillanatban, mikor Gavroche egy sarokkő

mellett heverő altiszt töltényeit szedte kosarába, egy golyó találta a holttestet.

— A teremburáját! — szólt Gavroche. — Megölik a halottaimat.

Egy második golyó közvetlenül mellette szikrát ütött ki a kövezetből. Egy harmadik felborította a kosarát.

Gavroche felnézett és látta, hogy a nemzetőröktől jöttek a lövések.

Felállt és a szélben lengő hajjal, csipőre tett kezekkel, szemeit mereven a nemzetőrökre szegezve énekelni kezdett. Éneke gúnydal volt, mely a vidékieket csúfolta és miután az első versszakot elénekelte, fölvette kosarát, belerakta a kihullott töltényeket, nem hagyva ott egyet se és a tüzelők felé tartva ment kiüríteni egy másik tölténytáskát. Itt már negyedszer hibázta el a golyó. Gavroche egy második versszakkal válaszolt reá, valamint az ötödik golyónak is csak annyi volt az eredménye, hogy harmadik versszakot csalt ki belőle.

Így tartott ez egy ideig.

A látvány iszonyatos és elbájoló volt. Gavroche, a kire lövöldöztek, csufolódott a lövöldözőkkel. Úgy látszott, nagyon jól mulat. Olyan volt, mint a veréb, mely csipkedi a vadászokat. Minden lövésre egy-egy versszakkal válaszolt. Folyton czélba vették és folyton elhibázták. A nemzetőrök és a katonák nevetve töltögették puskájukat. Gavroche lehasalt, felállt, bebujt egy kapumélyedésbe, kiugrott, eltűnt, megjelent, szaladt, visszajött, szamárfüleket mutatott a kartácsnak és közben szedte a töltényeket, ürítgette a táskákat és töltötte a kosarát. A felkelők, lihegve az aggodalomtól, követték tekintetükkel. A torlasz remegett, Gavroche énekelt. Nem volt se gyermek, se férfi, hanem valami különös tündérfajta gamin. Azt lehetett volna mondani, hogy a csaták megsebezhetetlen törpéje. A golyók repültek utána, de ő még gyorsabb volt. Valami borzalmas bujósdit játszott a halállal; valahányszor a kísértet ijesztő arcza megjelent, a gamin szamárfület mutatott neki.

Végre is azonban egy jobban czélzott vagy a többinél árulóbb lövés eltalálta a lidércz-fiut. Látták, hogy Gav-

roche meginog, aztán leroskad. Az egész torlasz felkiáltott; e törpében azonban volt valami anteusi; a gaminnek a kövezetet érinteni ugyanaz, mint a mikor az óriás a földet érintette; Gavroche csak azért esett el, hogy újra felegyenesedjen; ülve maradt a helyén, hosszú vérfonál folyt végig az arczán, két karját felemelte, arrafelé nézett, a merről a lövés jött és újabb versszakba kezdett.

Azonban nem fejezhette be. Ugyanannak a fegyvernek egy második lövése félbeszakította az éneklésben. Ezúttal arczczal bukott a kövezetre és nem moczczant többé. Ez a kis nagylélek elszállt.

XVI.

Hogy lesz valaki testvérből apává.

Ugyane pillanatban a Luxembourg-kertben — mert a dráma tekintetének mindenüvé ki kell terjednie, — a Luxembourg-kertben két gyermek tartotta egymás kezét. Az egyik hét, a másik öt éves lehetett. Minthogy az esőtől át voltak ázva, a napos fasorban jártak; az idősebb vezette a kisebbiket; rongyosak voltak és sáppadtak, olybá látszottak, mint a kivert madarak. A kisebbik szólt:

— Nagyon éhes vagyok.

A nagyobbik, ki már kissé pártfogói arczot mutatott, bal kezével vezette az öcscsét, jobb kezében pedig kis pálczát tartott.

Egyedül voltak a kertben. A kert néptelen volt, mert a rendőrség a felkelés miatt bezáratta a kapukat. A csapatok, melyek a kertben táboroztak volt, már kivonultak harczolni.

Hogy kerültek ide a gyermekek? Talán megszöktek valami nyitva hagyott őrállomásról; talán a környéken, a Barrière d'Enfer-en vagy a csillagvizsgáló előtti téren vagy az egyik közeli utczasarkon, hova ellátszott a felirás: *invenerunt parvulum pannis involutum,* volt valami komédiás-bódé, a melyből elmenekültek, avagy talán az este, a kapuk bezárásakor kijátszották a kertfelügyelők fürkésző pillantását és az éjszakát valamelyik kis lugasban töltötték, hol újságot szokás olvasni. Tény, hogy itt

kóboroltak és szabadoknak látszottak. Kóborolni és szabadnak látszani annyit jelent, mint eltévedettnek lenni. A szegény kicsik csakugyan olyan gyermekek voltak, a kik elvesztek.

Ugyanaz a két gyermek volt, a kik miatt Gavroche aggódott és a kikre az olvasó bizonyára emlékszik. Thénardierék gyermekei, a kiket átutaltak Magnon-nak, a ki viszont Gillenormand úrnak tulajdonította őket; most lehullott levelei a gyökér nélkül való ágaknak, melyeket a szél söpör maga előtt.

Öltönyük, mely Magnon idejében tiszta volt és Gillenormand úr számára bizonyság gyanánt szolgált, össze volt rongyolódva.

E két kicsi immár abba a statisztikába tartozik, mely az „Elhagyott gyermekek"-ről szól, kiket a rendőrség meglát, összegyűjt, szétzavar és újra megtalál Páris kövezetén.

Egy ily zavaros nap kellett hozzá, hogy e két nyomorult kis gyermek bent lehessen e kertben. Ha a felügyelők megpillantják őket, kikergették volna a kis rongyosokat. A szegény kis gyermekek nem léphetnek be a nyilvános kertekbe, holott meg kellene gondolni, hogy, mint gyermekeknek, joguk van a virágokhoz.

Ezek azonban, hála a bezárt kapuknak, itt voltak. Engedély nélkül voltak itt. Beosontak a kertbe és ott maradtak. Ha a kapuk be vannak is zárva, az őrök nem vakáczióżhatnak, a felügyelet tovább folyik, de megenyhülve és pihenő módon és az őrök, kikre szintén reáragadt az általános ijedtség és a kik többet törődtek azzal, a mi a kerítésen kívül, semmint a mi azon belül van, nem nézték a kertet és nem vették észre a két bűnöst.

Az előző este esett, sőt reggel is egy kissé. De hát júniusban egy kis zivatar mitsem számít. Egy órával utóbb alig emlékszik az ember, hogy a gyönyörű nap elsírta magát. A föld épp oly gyorsan szárad fel, mint a hogy a gyermek arczáról eltűnnek a könnyek.

A napéjegyenlőségnek ebben az idejében a déli napnak szinte szúr a világossága. Minden az övé. Reáfekszik a földre és nekiveti magát, mintha szívná. Azt mondhatná az ember, hogy a nap szomjas. A zápor

annyi, mint egy pohár víz; az esőt azon nyomban felissza. Reggel még minden csurgott; délután minden porzik.

Semmi se oly csodálatraméltó, mint a zöldelő pázsit, melyet az eső lemosott és a napsugár megtörölt; a meleg felfrissültség képe kinálkozik a szemnek. A kertek és a mezők, vízzel lévén tele a gyökerekben és napsugárral a virágokban, megannyi füszerszámtartálylyá változnak és egyszerre lehelik a levegőbe minden illatukat. Minden nevet, énekel és kínálja magát. Az ember szelid mámort érez. A tavasz előlegezett paradicsom; a nap segít türelemre birni az embert.

Vannak, a kik nem is kívánnak többet; emberek, a kik látván az ég azurját, azt mondják: Elég! A csodába elmerült merengők, kik a természet bálványozásából közönyösséget merítenek a jó és a rossz iránt; szemlélői a cosmosnak, kik ragyogó kedvükben megfeledkeznek az emberről és nem értik meg, miként foglalkozhat valaki emennek az éhségével, amannak a szomjúságával, a szegénynek télidőben való meztelenségével, egy kis hátgerincz görvélyes görbeségével, fekvőhelylyel, magtárral, börtönnel, didergő fiatal leányok rongyaival, mikor minde helyett fák alatt ábrándozni lehet; békés és rettenetes, könyörtelenül megelégedett elmék. Különös: nekik elég a végtelen. Az ember nagy szükségletét, a végest, mely megengedi egymás átkarolását: — nem veszik tudomásul. Nem gondolnak a végesre, mely lehetővé teszi a haladást, a fenséges munkát. A meghatározatlan, mely a végtelennek és a végesnek emberi és isteni vegyítéséből születik: elsikkad számukra. Csak szemtől-szembe lehessenek a roppantsággal: már mosolyognak. Soha az öröm; mindig az elragadtatás. Elmerülni: — ime, ez az életük. Az emberiség története nekik csak töredék, a Minden nincs benne; az igazi Minden ezen kívül van; mire való foglalkozni ezzel a részlettel: az emberrel? Az ember szenved, lehet; de nézzétek csak Aldebaran-t, a hogy felragyog! Az anyának nincs teje, az újszülött meghal, — lehet, nem tudom; de nézzétek csak mily csodás rajzot mutat ez a faszilánk a microscop lencséje alatt! Mely csipke hasonlítható ehhez?

E gondolkodók megfeledkeznek arról, hogy szeressenek. A zodiakus annyira hatása alatt tartja őket, hogy nem látják meg a síró gyermeket. Isten homályba meríti előttük a lelket. Kicsi és egyben nagy elmék családja ez. Horatius idetartozott, Goethe szintén, talán La Fontaine is; nagyszerű önzői a végtelennek, nyugodt szemlélői a fájdalomnak, kik, ha szép az idő, nem látják meg Nerot, kiknek a napfény elfedezi a máglyát, kik a nyaktiló munkájában a fényhatást ügyelik, kik nem hallják se a kiáltást, se a zokogást, a hörgést vagy a vészharangot, kiknek, mert május van, minden jól van, a kik, míg csak bíborló és aranyos felhők lesznek a fejük felett, elégedetteknek fogják mondani magukat és a kik el vannak szánva, hogy a míg a csillagok fénylenek és a madarak énekelnek, mindig boldogok lesznek.

Ragyogó ködben járók ezek. Nem is sejtik, hogy sajnálni valók. Pedig bizonyára azok. A ki nem sír, nem is lát. Csodálni és sajnálni kell őket, mint a hogy csodálni és sajnálni való lenne az az éjből és napból összeszőtt valaki, kinek szemöldökei alatt nem volnának szemei és a kinek csillag ragyogna a homloka közepén.

E gondolkodók közönyössége, némelyek szerint, fensőbb rendű bölcsészet. Ám legyen; de ebben a fensőbb rendüségben gyarlóság van. Lehet valaki halhatatlan és e mellett sánta, — példa reá Vulkán. Lehet valaki több az embernél és egyben kevesebb az embernél. A tökéletlen mérhetetlenség beletartozik a természetbe. Ki tudja, hogy a nap nem vak-e?

De hát akkor kiben bizzunk? *Solem quis dicere falsum audeat?* Ekképpen tehát még bizonyos lángelmék, bizonyos nagyon fensőséges emberek is tévedhetnek? Az, a ki fent van, legfent, a csúcson, a zenithen, és a ki annyi világosságot bocsát a földre, az is lehet, hogy keveset lát, rosszul lát, nem lát? Nem kétségbeejtő ez? Nem. De hát ki van még a napon is felül? Isten.

1832 június 6-án, délelőtt tizenegy óra tájban a magányos és néptelen Luxembourg-kert elbájoló volt. A bokrok és virágágyak balzsammal és káprázattal árasztották el a világosságot. A faágak, mintha a déli napfény eszöket vette volna, olybá látszottak, mintha ölelkezni

iparkodtak volna egymással. A lombok hangzottak a madártorkok csattogásától, a verebek diadalmasan csiripeltek, a harkályok kapaszkodtak a gesztenyefákon és csőrükkel apró lyukakat ütögettek a kéregbe. A virágok elismerték a liliom legitim királyvoltát; a legfelségesebb illat az, mely a tiszta fehérségből árad. A szegfűknek érzett füszeres illatuk. Medicis Maria öreg varjui szerelmesek voltak a nagy fákba. A nap megaranyozta, bíborszínbe vonta és felgyujtotta a tulipánokat, melyek nem mások, mint a virággá vált láng változatai. A tulipánok körül döngicséitek a méhek, e virláglángok szikrái. Minden csupa kellem és vidámság volt, még a közelgő eső is; e visszaesésben, mely a gyöngyvirág és a nefelejts javára készült, nem volt semmi nyugtalanító; a fecskék elismételték bájos fenyegetésüket és közel a föld szine felett repültek. Minden, a mi itt volt, boldogságott szitt be; jó volt élni; az egész természet ártatlanságot, segélyt, gyámolítást, apai gondoskodást, hajnali derüt lehelt. A gondolatok, melyek az égből hullottak alá, kedvesek voltak, mint egy gyermek kis keze, melyet megcsókol az ember.

A meztelen és fehér szobrok a fák alatt fénytől átlyukgatott árnyéklepelt viseltek; ez istennők valósággal rongyosak voltak a naptól; mindenfelől fénysugarak lógtak le róluk. A nagy vízmedence körül a föld már annyira felszáradt, hogy szinte megsült. A szellő éppen elegendő volt, hogy itt-ott apró porfelhőket verjen. Néhány sárga levél, mely még a mult esztendőről maradt, vidáman kergetődzött és csintalankodni látszott egymással.

A bőséges fényességnek valami megnyugtató hatása volt. Élet, nedv, melegség, illat, mind túláradóban látszott; a teremtés alatt érezni lehetett a forrás mérhetetlenségét; a szerelemtől áthatott fuvalatokban, a felcsillanások és visszatükröződések ez ide-oda való hullámzásában, a sugarak e nagyszerű pazarlásában, a folyékony arany e véghetetlen ömlésében ott érzett a kimerülhetetlenség bőkezűsége és minde ragyogás mögött, akár egy lángfüggöny mögött, az ember megsejtette Istent, a csillagmilliók tulajdonosát.

Hála a homoknak: nem volt egyetlen sárfolt se:

hála az esőnek: nem látszott egyetlen porszem se. A bokrok és a virágok megmosakodtak volt; mindaz a selyem, mindaz a bársony, mindaz a zománc, mindaz az arany, mely a földből nő ki, kifogástalan volt. Mindez a nagyszerűség tisztán tündökölt. A boldog természet nagy csöndje töltötte el a kertet. Égi csend, melylyel ezerféle hang fér össze: turbékolás a fészkekben, döngicsélés, szellősusogás. Az évszak összhangja kecses egészbe olvadt; a tavasz rendje zavartalan volt; az orgonavirág kezdett elmulni, a jázmin kezdett nyiladozni; néhány virág megkésett, néhány rovar korán jött, a júniusi vörös pillangók előcsapata barátkozott a májusi fehér pillangók utócsapatával. A platánok új bőrbe bújtak. A szellő hullámvölgyeket vájt a gesztenyefák nagyszerű levélrengetegében. Remek látvány volt. Egy rokkant katona, ki a szomszéd kaszárnyából a rácson át benézett a kertbe, így szólt:

— Ime, a tavasz teljes díszegyenruhában.

Az egész természet reggelizett; a teremtés asztalnál ült: ez volt az ideje; nagy kék abrosz az égen; nagy zöld asztalkendő a földön, a nap teljes világossággal szolgált. Isten feltálaltatta az egyetemes lakomát. Mindennek megvolt a maga tápláléka vagy nyalánksága. A vadgalamb talált magot, a pinty szemet, a vörösbegy rovart, a méh virágokat, a légy ázalékot, a madár legyet. Igaz, hogy kissé egymást falták, a mi a jóhoz vegyülő rossznak a mysteriuma; de egyetlen állatnak a gyomra se maradt üresen.

A két kis elhagyatott gyermek, a hogy a nagy vízmedenczéhez ért, kissé megijedt a roppant világosságtól és el akart rejtőzni, a mi ösztönszerű törekvése a szegénynek és gyengének a nagyszerűség előtt, még ha személytelen is ez. Odahuzódtak a hattyuk gunyhója mögé.

Néha-néha, ha a szellő arra fújt, kiáltásokat, zajgást, lármás hörgéseket lehetett hallani, melyek sortüzek, és tompa ütéseket, melyek ágyúlövések voltak. A csarnokok táján füst gomolygott a háztetők felett. Távol egy harang, mely mintha segítségért kiabált volna, egyre kongott.

A gyermekek mintha nem is hallották volna e lármát. A kisebbik időről-időre halkan ismételte:

— Éhes vagyok.

Szinte ugyanakkor, mikor a két gyermek, egy más pár is közeledett a nagy medenczéhez. Egy mintegy ötvenéves férfi, a ki egy hatesztendős gyermeket vezetett a kezénél fogva. Kétségtelenül apa és fiú. A gyermek kezében jókora darab kalács volt.

Abban a korban néhány partmenti háznak a Madame- és az Enfer-utczában kulcsa volt a Luxembourg-kerthez, melyet a lakók, ha a kapuk be voltak zárva, felhasználhattak. E kivételesség azóta már megszünt. Az apa és fiú bizonyára e házak egyikében laktak.

A két szegény gyermek látta közeledni ezt az „urat" és egy kissé még jobban elbujtak.

A közeledő „úr" polgárember volt. Talán ugyanaz, a kitől egyízben Marius, mikor szerelmi lázban égett, ugyane nagy medencze mellett hallotta a tanácsot, a mit fiának adott, hogy „kerülje a túlzást". Nyájas és büszke képe volt és oly szája, mely nem lévén becsukva, folyton mosolygott. E gépies mosoly, mely a túlságosan nagy állkapocsnak és a túlságosan kevés bőrnek volt az okozata, inkább a fogakat mutatta, semmint a lelket. A gyermek, kezében a kalácsdarabbal, melybe beleharapott, de a melyhez nem volt étvágya, unottnak látszott. A gyermeken nemzetőri ruha volt, a felkelés miatt; az apa pedig megtartotta polgári ruháját, elővigyázatosságból.

Az apa és fia megálltak a medencze mellett, melyben két hattyú tollászkodott. Ez az apa, úgy látszott, különös csodálattal viseltetett a hattyuk iránt. Hasonlított is hozzájuk, a mennyiben ő is úgy lépegetett, mint azok.

Ezúttal azonban a hattyuk uszkáltak, a mi a legfőbb tudományuk és remek képet mutattak.

Ha a két szegény gyermek hallgatódzott volna és képes lett volna megérteni, a mit hallanak, egy komoly ember szavait véshették volna emlékezetükbe. Az apa így szólt fiához:

— A bölcs kevéssel is beéri. Nézz meg engem

fiam. Én nem szeretem a pompát. Soha senki se lát aranynyal kivarrt drágaköves ruhákban; e hamis fényt én átengedem a tökéletlen lelkeknek.

E pillanatban a csarnokok felől hallatszó kiáltások még hangosabbakká váltak. Harangkongás és tompa dörgés vegyült beléjük.

— Mi az? — kérdé a gyermek.

— A saturnaliák tombolása, — felelt az apa.

Egyszerre, a hattyuk zöld házikója mögött megpillantotta a két kis rongyost.

— Ime, a kezdet, — szólt.

És kis szünet után hozzátette:

— Az anarchia már a kertbe is befurakodik.

A gyermek beleharapott a kalácsba, kiköpte a falatot és hirtelen elpityeredett.

— Miért sírsz? — kérdé az apa.

— Már nem vagyok éhes.

Az apa mosolya szélesebbre vált.

— Az embernek nem kell éhesnek lenni, hogy kalácsot egyék.

— De nem izlik. Száraz.

— Nem kell?

— Nem.

Az apa a hattyukra mutatott.

— Dobd oda az úszólábuaknak.

A gyermek habozott. Az ember jóllakhatott már kalácscsal, de ez nem ok, hogy másnak adja.

Az apa biztatta:

— Légy jószívű. Az embernek meg kell könyörülnie az állatokon.

És elvéve fiától a kalácsot, beledobta a vízbe.

A kalács egészen közel a szélhez esett a medenczébe.

A hattyuk messze voltak, a medencze közepén és valami zsákmánynyal lévén elfoglalva, nem látták se a polgárt, se a kalácsot.

A polgár, sejtve, hogy a kalács veszendőbe juthat és megijedve e felesleges hajótörés lehetőségétől, karjaival hevesen integetett, a mivel végre is odavonta a hattyuk figyelmét.

Látták, hogy valami úszik a vízen, a part felé fordultak és lassan elkezdtek úszni a kalács felé, nyugodt méltósággal, mint a hogy ilyen fehér állatokhoz illik.

— A hattyuk látják, hogy nekik hagyhatjuk, — szólt az apa boldogan, hogy ily elmés szójátékot faragott.

E pillanatban a távoli zaj hirtelen újból még nagyobb erőre kapott. Ezúttal rettenetes volt. Vannak szélrohamok, melyek érthetőbben beszélnek, mint a többiek. Az, a mely e pillanatban fújt, egész tisztán elhozta a dobpörgést, a kiabálást, a sortüzek ropogását és a vészharang meg az ágyú egymásnak felelkező gyászos párbeszédet. E mellett ugyanakkor az égen fekete felhő jelent meg, mely hirtelen eltakarta a napot.

A hattyúk még nem értek oda a kalácshoz.

— Menjünk haza, — szólt az apa, — a Tuileriákat ostromolják.

Újra megfogta fia kezét. Aztán hozzátette:

— A Tuileriáktól a Luxembourgig csak akkora a távolság, mint a királyság és a pairi méltóság között. Nem nagy. Úgy fog kopogni a puska-golyó, mintha záporeső lenne.

Felnézett a felhőre.

— És talán valódi záporeső is lesz. Lám, az ég is beleavatkozik a dologba. Az ifjabb ág halálra van itélve. Menjünk haza.

— Szeretném látni a hattyúkat, hogy eszik meg a kalácsot, — szólt a gyermek.

— Oktalanság volna, — felelt az apa.

És elvezette magával a kis polgárcsemetét.

A gyermek, sajnálva, hogy ott kell hagyni a hattyúkat, vissza-vissza nézett, mígnem egy fordulónál egy facsoport elfedezte előle a medenczét.

Ezalatt a két hattyúval egyszerre a két kis kóborló is közeledni kezdett a kalácsdarabhoz. Ott úszkált a víz felszínén. A kisebbik a kalácsra függesztette tekintetét, a nagyobbik a polgárt nézte, a hogy távozik.

Az apa és fia beléptek abba a fasortömkelegbe, mely a Madame-utcza felőli facsoportok lépcsőjéhez vezet.

Mihelyt eltüntek szem elől, a nagyobbik fiú gyorsan lehasalt a medencze gömbölyü párkányára és balkezével megkapaszkodva, behajolt a víz fölé, annyira, hogy majdnem beleesett és jobb kezét, melyben a pálczikát tartotta, kinyujtotta a kalács felé. A hattyúk, látván a vetélytársat, sietni kezdtek és mozgásukkal oly hullámzást okoztak, mely a kis halásznak volt előnyére. A víz gyűrüzött a hattyúk körül és az egyik gyűrű szelíden a gyermek pálczikája felé hajtotta a kalácsot. A hattyúk épp akkor érkeztek odáig, mikor a gyermek pálczikája már elérte a kalácsot. A gyermek egy gyors mozdulattal magához hajtotta a kalácsot, elriasztotta a hattyúkat, kiemelte a kalácsot és fölegyenesedett. A kalács átnedvesedett, de a gyermekek éhesek és szomjasak voltak. A nagyobbik fiú két részre törte a kalácsot, egy nagyobb és egy kisebb darabra, a kisebbiket megtartotta magának, a nagyobbikat odaadta öcscsének és így szólt hozzá:

— Dugd a begyedbe.

XVII.

Mortuus pater filium moriturum expectat.

Marius kirohant a torlasz mögül. Combeferre utána. De már késő volt. Gavroche meg volt halva. Combeferre fölkapta a töltényes kosarat, Marius pedig a gyermeket hozta magával.

— Hajh! — gondolta magában, — a mit az apa tett az ő apjával, ugyanazt teszi ő a fiúval. Csakhogy Thénardier élve hozta el az apját, ő pedig holtan hozza a gyermeket.

Mikor Marius Gavroche-sal a karjai között visszatért a torlaszra, arcza épp úgy, mint a gyermeké, vérrel volt borítva.

Abban a pillanatban, mikor lehajolt, hogy Gavrochet felemelje, egy golyó súrolta a koponyáját. Marius észre se vette.

Courfeyrac leoldotta nyakkendőjét és bekötötte vele Marius homlokát.

Gavrochet ugyanarra az asztalra fektették, a me-

lyen Mabeuf volt kiterítve és mindkét holttestet leborították a fekete kendővel. Elég nagy volt, hogy befedezze az aggastyánt és a gyermeket.

Combeferre kiosztotta a töltényeket, melyeket a kosárban magával hozott.

Minden embernek tizenöt lövésre való jutott.

Valjean János még egyre mozdulatlanul ült helyén a kövön. Mikor Combeferre feléje nyujtotta a tizenöt töltényt, tagadólag rázta a fejét.

— Különös egy alak, — szólt halkan Combeferre Enjolrashoz. — Módját tudja ejteni, hogy torlaszon legyen és ne harczoljon.

— A mi azonban nem akadályozza, hogy védelmezője legyen a torlasznak, — felelt Enjolras.

— A hősiességnek is vannak különczei, — szólt újra Combeferre.

Courfeyrac, a ki hallotta e beszélgetést, hozzátette:

— Ez másfajta, mint Mabeuf apó.

Meg kell jegyezni, hogy a torlaszon zuhogó puskázás alig zavarta annak belsejét. A kik még nem voltak efféle harczi forgószélben, el se képzelhetik, mily nyugodt pillanatok vegyülnek ebbe a boszorkánytánczba. Az emberek jönnek, mennek, beszélgetnek, tréfálkoznak, ácsorognak. Ismerünk valakit, kihez egyik társa kartácstűz közepette így szólt: *Úgy vagyunk itt, mintha legénybúcsún lennénk.* A Chanvrerie-utczai erőd, ismételjük, belül egész csendesnek látszott. Minden lehetőség ki volt merítve vagy legalább közel járt a végéhez. A helyzet válságosból fenyegetővé vált és ott tartott, hogy kétségbeesetté váljon. Abban a mértékben, a hogy a helyzet mindjobban elsötétült, a hősiesség ragyogása egyre jobban felfénylett a torlaszon. Rajta Enjolras uralkodott, komolyan állva, mint egy ifjú spártai, a ki Epidotas komor szellemének ajánlotta meztelen kardját.

Combeferre, köténynyel a nyaka körül, a sebesülteket kötözgette; Bossuet és Feuilly azzal foglalatoskodtak, hogy töltényeket csináltak a lőporszaruból, melyet Gavroche a halott káplárról szedett le és Bossuet így szólt Feuillyhez:

— *Nemsokára beszállunk, hogy egy más bolygóra menjünk.*

Courfeyrac néhány kövön, melyet Enjolras mellett hordott össze magának, egész fegyvertárat rakott ki: tőrös botját, puskáját, két pisztolyt és egy ökölvasat, mindezt oly gonddal, mint egy fiatal leány, a ki csecsebecse-szekrénykéjét szedi rendbe. Valjean János némán a szemközti falra nézett. Egy munkás madzaggal fejére kötötte Hucheloupné szalmakalapját, *nehogy napszúrást kapjon,* — mondta. Néhány fiatal ember, az aixi Cougourde tagjai, vidáman beszélgettek egymással, mintha sietniök kellett volna, hogy mégegyszer, utóljára tájszólásban beszélhessenek. Joly leakasztotta Hucheloupné tükrét, és a nyelvét nézegette benne. Egypáran egy fiókban félig-meddig penészes kenyérdarabokat találtak és mohón rágódtak rajtuk. Marius nyugtalanul gondolt arra, hogy apja mit fog neki mondani.

XVIII.

A keselyűből préda lesz.

Emeljünk ki egy lélektani tényt, mely sajátos a torlaszokra nézve. Semmit se szabad elmellőznünk, a mi az ilyen meglepő utczai harczot jellemzi.

Bármily nagy legyen is az a belső nyugalom, melyről az imént beszéltünk, a torlasz azért azoknak, a kik rajta vannak, mégis vizió marad.

Van valami apocalyptikus a polgárháborúban; az ismeretlen minden ködfoltja keveredik e vad fellángolásokkal; a forradalmak megannyi sphinxek és mindenkinek, a ki harczolt a torlaszon, úgy rémlik, mintha álmot élt volna át.

Hogy mit érez az ember e helyeken, azt jeleztük, mikor Mariusról szóltunk és az alábbiakban látni fogjuk következményeit. Valamivel több és valamivel kevesebb ez az életnél. Ha az ember a torlaszról jön: már nem tudja, mit látott. Lehet, hogy rettenetes volt; — nem tud róla. Harczoló eszmék vették körül, melyeknek emberarczuk volt; feje a jövő világosságában fürdött. Holttestek

hevertek és kisértetek álltak körülötte. Az órák óriásiak voltak és az örökkévalóság óráinak tűntek fel. A halálban élt. Árnyak suhantak el. Mi volt ez? Véres kezeket látott; rettenetes zsivaj és borzalmas csend uralkodott; voltak nyitott szájak, a melyek kiabáltak és voltak más nyitott szájak, melyek hallgattak. Az embereket füst vagy talán az éjszaka vette körül. Mintha ismeretlen mélységek sötét izzadságát érintette volna az ember; néz valami vöröset, a mi a körmén van. Már nem emlékezik.

Térjünk vissza a Chanvrerie-utczába.

Egyszerre, két sortűz között, valami távoli óraütés hallatszott.

— Dél van, — szólt Combeferre.

A tizenkét ütés még nem hangzott el, mikor Enjolras hirtelen felegyenesedett és dörgő hangon kiáltotta:

— Vigyétek a kövezetkoczkákat a házba. Rakjátok be velök az ablakokat és a padláslyukakat. Az emberek fele itt marad a puskáknál, a többi vigye a köveket. Egy percz sincs veszteni való.

Az utcza végén egy szakasz utász jelent meg, csatarendben, szekerczével a vállukon.

Nem lehetett más, mint egy hadoszlop előcsapata. És miféle hadoszlopé? Nyilván azé, mely támadni jött. Az utászok, kiknek szét kell rombolniok a torlaszt, mindig előtte járnak azoknak a katonáknak, kiknek át kell hágniok rajta.

Nyilvánvaló volt, hogy közel a pillanat, melyet Clermont-Tonnerre 1822-ben a „hurok összehúzásá"-nak nevezett.

Enjolras parancsait azzal a szabatos gyorsasággal teljesítették, mely a hajókon és a torlaszokon szokásos, az egyedüli két helyen, honnan nem lehet megszökni. Egy percz se telt bele és azoknak a köveknek, melyeket Enjolras a korcsma bejárata előtt halmozott fel, két harmada fent volt az emeleten és a padláson és még mielőtt egy második percz is elmulhatott volna, az emelet ablakai és a padláslyukak félig el voltak falazva. Feuilly, ki a munkálatot vezette, gondosan itt-ott nyílást hagyatott a puskacsövek számára. Az ablakok e befalazása annál könnyebben ment, mert a kartácstűz megszünt. A

két ágyú most egyaránt golyóval lőtt, még pedig a torlasz közepére, hogy lyukat, vagy ha lehet, rést üssenek rajta a támadás számára.

Mikor a végső védelem számára rendelt kövek helyükön voltak, Enjolras felvitette az első emeletre a palaczkokat, melyeket az alá az asztal alá rakatott volt, a melyen Mabeuf feküdt.

— Ki fogja ezt meginni? — kérdezte Bossuet.

— Ők, — felelt Enjolras.

Aztán eltorlaszolták a földszinti ablakot és kéznél tartották a tolóvasakat, melyekkel a korcsmaajtót éjszaka belülről el szokták reteszelni.

Az erőd készen állott. A torlasz volt a bástya, a korcsma a vártorony.

A megmaradt kövekkel elzárták a kis oldalnyílást.

Minthogy a torlasz védői mindig takarékoskodni kénytelenek a lőszerrel és az ostromlók tudják ezt, az ostromlók ingerlő lassúsággal teszik meg előkészületeiket, idő előtt kiteszik magukat a lövéseknek, de inkább csak színleg, semmint valósággal és teljes kényelmességgel végzik dolgukat. A támadás előműveletei mindig bizonyos módszeres lassúsággal történnek; azután következik a villám.

E lassúság időt engedett Enjolrasnak, hogy mindent végigvizsgáljon és megigazíttasson. Érezte, hogy miután ily emberek mennek a halálba, e halálnak remekműnek kell lennie.

— Mi ketten vagyunk a vezérek, — szólt Mariushoz. — Én bent fogom megtenni a végső intézkedéseket. Te maradj kívül és figyeld meg a dolgokat.

Marius felment a torlaszra és onnan ügyelt.

Enjolras beszegeztette a konyhaajtót, a hol, mint tudjuk, a kórház volt.

— A sebesültek maradjanak békében, — szólt.

A földszinti teremben rövid szavakkal, de mélységesen nyugodtan kiadta a végső parancsokat. Valamennyi nevében Feuilly felelt reájuk.

— Az emeleten tartsátok készen a fejszéket, hogy el lehessen vágni a lépcsőt. Megvannak?

— Igen, — felelt Feuilly.

— Hány darab?

— Két fejsze és egy bárd.

— Helyes. Még huszonhatan vagyunk. Hány puska van?

— Harmincznégy.

— Nyolczczal több, mint a mennyi kell. Töltsétek meg ezeket is, mint a többit és tartsátok kéznél. Kard és pisztolyok az övbe. Húsz ember a torlaszra. Hatan bújjanak a padláslyukak és az emeleti ablakok mögé, hogy a lőréseken át tüzeljenek a támadókra. Senki se maradjon tétlenül. Mihelyt a dobos jelt ad a támadásra, a húsz ember siessen a torlaszra. A kik legelőbb jutnak oda, azoknak lesz a legjobb helyük.

Eztán Javerthez fordult és így szólt:

— Rólad se feledkeztem meg.

És egy pisztolyt odatéve az asztalra, hozzátette:

— Az utolsó, a ki innen kimegy, fejbelövi ezt a kémet.

— Itt? — kérdé egy hang.

— Nem. Ne keverjük ezt a holttestet a mieink közé. A Mondétour-utczai kis torlaszon át lehet mászni. Csak négy láb magas. Ez az ember jól meg van kötözve. Oda kell vinni és ott kell kivégezni.

Volt valaki, a ki e pillanatban még nyugodtabb volt, mint Enjolras: — Javert.

Ekkor megjelent Valjean János.

A felkelők csoportjában volt, de most előlépett és így szólt Enjolrashoz:

— Ön a parancsnok?

— Igen.

— Az imént köszönetet mondott nekem.

— Igen. A köztársaság nevében. A torlasznak két megmentője van: Pontmercy Marius és ön.

— Gondolja, hogy jutalmat érdemlek?

— Minden bizonynyal.

— Nos hát, van egy kérésem.

— Mi az?

— Én magam szeretném agyonlőni ezt az embert.

Javert felemelte a fejét, megpillantotta Valjean Jánost, alig észrevehetően bólintott a fejével és szólt:

— Ez méltányos.

Enjolras újra töltötte karabélyát, körüljártatta tekintetét és kérdezte:

— Senkinek sincs ellene kifogása?

Aztán Valjean János felé fordult:

— Az öné.

Valjean János csakugyan birtokába is vette Javert-t. Leült egy asztal mellé, kezébe vette a pisztolyt és kis csettenés jelezte, hogy felhúzta a kakast.

Szinte ugyane pillanatban kürtszó hallatszott.

— Vigyázat! — kiáltott Marius a torlasz tetejéről.

Javert a neki sajátos hangtalan nevetéssel nevetni kezdett és mereven a felkelőkre szegezve szemét, szólt:

— A ti helyzetetek se jobb, mint az enyém.

— Kifelé mindnyájan! — kiáltott Enjolras.

A felkelők tolongva kirohantak, míg Javert, ha szabad így mondanunk, hátba vágta őket e kiáltással:

— A viszontlátásra!

XIX.

Valjean János bosszút áll.

Valjean János, mikor magára maradt Javert-rel, föloldotta a kötelet, mely a foglyot derekánál az asztalhoz szorította és a mely az asztal alatt volt megcsomózva. Aztán intett neki, hogy álljon föl.

Javert azzal a meghatározhatatlan mosolylyal, mely a lelánczolt felsőbbség összeegyesülése, engedelmeskedett neki.

Valjean János megfogta a szíjat, mint valami kantárszárat és így vezette ki Javert-t a korcsmából, lassan, mert Javert, kinek lábai össze voltak kötözve, csak kicsiket léphetett.

Valjean János kezében tartotta a pisztolyt.

Igy haladtak át a torlaszok közti négyszögön. A felkelők, kik mindnyájan a támadást várták, háttal voltak feléjök.

Egyedül Marius, ki a torlasz bal szélén állott, látta

őket. A kivégzendő és a hóhér abban a síri világításban jelent meg előtte, mely lelkét betöltötte.

Valjean János némi erőlködéssel és a nélkül, hogy egy pillanatra is elbocsátaná, átsegítette a megkötözött Javert-t a Mondétour-utczai kis torlaszon.

Ezen átjutva, egyedül voltak a kis utczában. Senki se láthatta őket. A házak kiszögellése elfedezte őket a felkelők tekintete elől. Néhány lépésnyire tőlük borzalmas halomban a torlaszról eltakarított holttestek feküdtek.

A holttestek között egy kékes arczot, kibontott hosszú hajzatot, átlyukasztott kezet és félig meztelen női keblet lehetett látni. Éponine volt.

Javert egy oldalpillantást vetett e halottra és mélységes nyugalommal halkan megjegyezte:

— Azt hiszem, ismerem ezt a leányt.

Aztán Valjean János felé fordult.

Valjean János hóna alá vette a pisztolyt és oly pillantással nézett Javertre, mely szavak nélkül is teljesen érthetően mondta:

— Javert, én vagyok az.

Javert hangosan felelt:

— Bosszuld meg magadat

Valjean János kést húzott elő a zsebéből és kinyitotta:

— Bicska! — kiáltott fel Javert. — Igazad van. Ez jobban illik hozzád.

Valjean János elvágta a szíjat, mely Javert nyakán volt, aztán a kötelet, mely a csuklyóit tartotta, aztán lehajolva átvágta a madzagot, melylyel lábai voltak összszezsinegelve és felegyenesedve így szólt:

— Szabad. Mehet, a merre akar.

Javert nem volt olyan ember, a kit egykönnyen csodálkozásba lehetett ejteni. Mindazonáltal, bármennyire uralkodott is magán, most nem vonhatta ki magát a meglepettség alól. Ámulva és mozdulatlanul állt.

Valjean János folytatta:

— Nem hiszem, hogy innen élve kikerülök. Ha véletlenül mégis így történne, Fauchelevent néven a L'Homme Armé-utczában lakom, a 7-ik szám alatt.

Javert oly mozdulattal, mint a tigris, mikor kissé félrevonja szájáról a bőrt, fogai között dörmögte:

— Vigyázz.

— Menjen, — szólt Valjean János.

Javert újra megszólalt:

— Azt mondtad Fauchelevent, L'Homme-Armé-utcza?

— Hetedik szám.

Javert halkan ismételte:

— Hetedik szám.

Begombolta kabátját, katonásan kifeszítette a vállát, megfordult, karjait keresztbe vetette a mellén és állát egyik tenyerébe támasztva elindult a csarnokok felé. Valjean János tekintetével követte. Néhány lépés után Javert hátrafordult és odakiáltott Valjean Jánosnak:

— Untat ezzel a dologgal. Öljön meg inkább.

Javert észre se vette, hogy már nem tegezi Valjean Jánost.

— Menjen, — felelt Valjean János.

Javert lassú léptekkel távozott. Egy perczczel utóbb befordult a sarkon és eltünt a Prêcheurs-utczába.

Miután Javert már eltűnt szem elől. Valjean János a levegőbe sütötte a pisztolyt.

Aztán visszatért a torlaszhoz és szólt:

— Megtörtént.

Ezenközben ez történt:

Marius, a ki sokkal inkább kívül, mint bent volt elfoglalva, eddig nem nézte meg figyelmesen a kémet, a ki összekötözve a földszinti terem sötét hátsó részében feküdt.

Mikor aztán napvilágnál látta, a mint átmászik a torlaszon, hogy meghaljon, reáismert. Hirtelen emlékezés villant fel az agyában. Eszébe jutott a Pontoise-utczai rendőrfelügyelő és a két pisztoly, melyet tőle kapott és a melyeket ő — Marius — itt a torlaszon használt és nemcsak az arczot ismerte meg, de a név is eszébe jutott.

Ez emlék azonban ködös és zavaros volt, mint minden más gondolata is. Nem állítást nyilvánított, hanem kérdést tett fel: — Nem az a rendőrfelügyelő ez, a ki azt mondta, hogy Javert a neve?

Talán még nem késő közbelépni ezért az emberért. De előbb tudni kell, hogy csakugyan Javert-e?

Marius megszólította Enjolrast, a ki a torlasz másik végén helyezkedett el.

— Enjolras!

— Nos?

— Hogy hívják ezt az embert?

— Melyiket?

— A rendőrügynököt. Tudod a nevét?

— Hogyne. Megmondta.

— Mi a neve?

— Javert.

Marius felegyenesedett.

E pillanatban hallatszott a pisztolylövés.

Valjean János újra megjelent és kiáltotta: Megtörtént.

Marius szívét gyászos hideg járta át.

XX.

A halottaknak igazuk van és az élők nem hibásak.

A torlasz haldoklásának közelgett a pillanata.

Minden összehatott e végső pillanat tragikus fenségének emelésére: ezerféle rejtelmes zaj a levegőben, a megmozdult fegyveres tömegek lehelése az utczákban, melyeket nem lehetett látni, a lovasság ütemes vágtatása, a felvonuló tüzérség súlyos zörgése, az egymással váltakozó sortűz és ágyúdörgés Páris ez útvesztőjében, a csata füstje, mely aranyszínben gomolygott a tetők fölé, a távolban mindenféle határozatlan és rémes kiáltások, mindenfelől fenyegető villámlások, a Saint-Merry-i vészharang, mely most úgy hangzott, mint a zokogás, az évszak enyhesége, a napfénynyel és felhőkkel teljes égbolt ragyogása, a nap szépsége és a házak iszonyatos némasága.

Mert tegnap este óta a Chanvrerie-utcza két házsora két fallá változott, mogorva fallá. Ajtó, ablak, minden be volt zárva.

Abban az időben, mely oly más, mint a mostani,

ha elérkezett az óra, hogy a nép végezni akart valamely helyzettel, mely már nagyon is sokáig tartott, octroyált alkotmánynyal vagy törvényes állapottal, ha az egyetemes harag elárasztotta a légkört, ha a város beleegyezett kövezetének feltépésébe, ha a felkelés fülébe súgván a jelszót, jókedvre gerjesztette a polgárságot: olyankor a lakos, úgyszólván áthatva a lázadástól, segítője lett a harczosnak és a ház barátkozott a rögtönzött erőddel, mely reá támaszkodott. Ha a helyzet még nem ért meg, ha a felkelés nem talált határozott helyeslésre, ha a tömeg megtagadta a mozgalmat: akkor a harczosok magukra maradtak, a város pusztasággá változott a felkelés körül, a lelkek megjegesedtek, a menhelyek elfalazkodtak és az utcza sorfalat állt, hogy szabad utat engedve, segítse a hadsereget a torlasz elfoglalásában.

A népet nem lehet meglepetésszerüen reábirni, hogy gyorsabban haladjon, mint a hogy akar. Jaj annak, a ki kényszeríteni akarja. A nép nem türi ezt. Ilyenkor magára hagyja a felkelést. A felkelők megannyi dögvészések lesznek. Minden ház egy-egy meredek hegycsúcs, minden kapu megannyi elutasítás, a homlokzat rideg fal. E fal lát, hall, de nem akar. Megnyilhatna és menekvést adhatna. Nem teszi. E fal bíró. Néz és elitél. Mily gyászosak e bezárt házak! Halottaknak látszanak és élnek. Az élet mintegy felfüggesztve folytatódik bennök. Huszonnégy óra óta senki se lépett ki belőlük, de senki se hiányzik bennök. E szikla belsejében az emberek jönnek-mennek, lefeküsznek, felkelnek, családi körben vannak, isznak, esznek, félnek és ez rettenetes! A félelem kimenti azt a borzalmas barátságtalanságot, ijedtséggel vegyíti, a mi enyhítő körülmény. Néha az is megtörténik, hogy a félelem szenvedélylyé lesz; a borzalom dühöngéssé változhatik, épp úgy, mint az eszélyesség ádázsággá; innen a mélyértelmű kifejezés: *Az ádáz mérsékeltek.* Van a rémületnek oly lángolása, melyből, gyászos füstként, a harag száll fel. — Mit akarnak ezek az emberek? Soha sincsenek megelégedve. Bajba taszítják a békés embereket. Mintha már nem lett volna elég a forradalomból. Minek jöttek ide? Meneküljenek, a hogy tudnak. Annál rosszabb reájuk nézve. Az ő hibájuk. Azt

kapják, a mit megérdemelnek. Semmi közünk hozzájuk. Szegény utczánkat összevissza lyukasztja a sok puskagolyó. Semmirekelők. Ki ne nyissátok nekik az ajtót. — És a ház olyanná lesz, mint a sír. A felkelő ott haldoklik a kapu előtt; kartács zúdul reá és kivont kardok robognak feléje; ha kiált, tudja, hogy hallják, de nem jönnek segítségére; falak állanak itt, melyek védhetnék, emberek vannak mögöttük, a kik megmenthetnék, — e falaknak emberi fülük van és ez embereknek kőszívük.

Kit vádoljunk?

Senkit és mindenkit.

A tökéletlen időt, melyben élünk.

Az utópia mindig saját veszélyére és koczkázatára változik felkeléssé, lesz philosophiai tiltakozásból fegyveres tiltakozássá, Minervából Pallas-szá. Az utópia, mely türelmetlenkedik és lázadásba fog, tudja, mi várja: majdnem mindig elsieti a dolgot. Ilyenkor beletörődik és stoikusan elfogadja a diadal helyett a katasztrófát. Panasz nélkül, sőt feloldva őket, szolgálja azokat, a kik megtagadják és nagylelkűsége abban nyilatkozik, hogy beleegyezik elhagyattatásába. Fékezhetetlen az akadálylyal szemben és szelid a hálátlansághoz.

Egyébiránt: hálátlanság ez?

Igen, — az emberiség szempontjából.

Nem, — az egyén szempontjából.

A haladás az ember létformája. Az emberiség egyetemes életének Haladás a neve; az emberiség együttes lépésének Haladás a neve. A haladás megy előre; járja az emberi és földi nagy utat, mely az égi és az isteni felé vezet; vannak megállóhelyei, a hol összegyűjti az elmaradozott nyájat; vannak állomásai, a hol valamely hirtelen feltáruló ragyogó Kánaán láttára mélázásba merül; vannak éjszakái, melyeken alszik és a gondolkodó legszorongatóbb érzései közé tartozik, a mikor látja, hogy homály borul az emberi lélekre és tapogatódzni kell a sötétben, a nélkül, hogy felbirná ébreszteni az elaludt haladást.

— *Isten talán meghalt,* — mondta egyszer e sorok írójának Gérard de Nerval, összetévesztve a haladást

Istennel és a mozgás szünetelését a Fölény megszüntének tekintve.

A ki kétségbeesik: nincs igaza. A haladás csalhatatlanul felébred, sőt azt lehet mondani: még aludtában is ment előre, mert megnövekedett. Ha az ember ismét fentlátja, úgy találja, hogy magasabbra emelkedett. Hogy mindig békés legyen: ez épp oly kevéssé függ a haladástól, mint a folyóvíztől; ne emeljetek elébe gátakat, ne dobjatok bele köveket; az akadály tajtékzásra bírja a vízet és forrongásba hozza az emberiséget. Innen származnak a zavarok; de e zavarok elmulta után kitünik, hogy messzebbre értünk. A míg a rend, a mi nem más, mint az egyetemes béke, meg nem szilárdul, a míg el nem következik, hogy összhang és egység uralkodik: a haladásnak a forradalmak lesznek a lépcsőfokai.

Mi hát a haladás? Megmondjuk. A népek permanens élete.

Néha megtörténik, hogy az egyének pillanatnyi élete szembe szegül az emberiség örök életének.

Valljuk be keserüség nélkül: az egyénnek megvan a maga külön érdeke és ez érdeket védelmezheti a nélkül, hogy miatta az árulás vádjával kellene illetni; a jelennek van bizonyos mennyiségű menthető önzése; az e pillanatnyi életnek van magához való joga és nem köteles szünet nélkül feláldozni magát a jövőért. Az a nemzedék, mely jelenleg van átvonulóban a földön, nem kötelezhető, hogy jogáról lemondjon azoknak a nemzedékeknek a kedvéért, melyek — végre is, csak épp úgy, mint ők — utána fognak sorra kerülni. — Én vagyok, — mormogja az a valaki, kinek Mindenki a neve. — Fiatal vagyok, szerelmes vagyok, öreg vagyok és nyugodni akarok, családapa vagyok, dolgozom, gyarapszom, jó üzleteket kötök, házakat adok bérbe, állampapirokba fektetem a tőkémet, boldog vagyok, van feleségem, vannak gyermekeim, szeretem őket, élni akarok, hagyjatok békén. — Innen van, hogy bizonyos órákban mélységes hideg árad az emberiség nagyszívű előőrseire.

Egyébiránt, ismerjük el, az utópia kilép ragyogó köréből, mikor csatára kel. Ő, a holnap igazsága, a tegnap hazugságától kölcsönzi eszközeit: a háborut. Ő, a jövő,

úgy cselekszik, mint a mult. Ő, a tiszta eszme, ténybeli erőszakká válik. Hősiességét oly erőszakossággal vegyíti, hogy méltán kell eltűrnie érte a felelősségrevonást; alkalmi és kisegítő erőszakossággal, mely ellenkezik elvével és a melyért végzetesen meglakol. A felkeléssé vált utópia harczában a régi katonai büntetőtörvénykönyvet tartja a kezében; lelövi a kémeket, kivégzi az árulókat, megöl és ismeretlen sötétségbe vet élő lényeket. Felhasználja a halált, a mi komoly dolog. Úgy tetszik, mintha az utópia már nem hinne a ragyogásban, ellenállhatatlan és megronthatatlan erejében. A karddal sujt. Már pedig nincs egyszerű kard. Mindegyiknek két éle van és a ki sebet vág az egyikkel: magát sebesíti meg a másikkal.

Ezzel a fentartással — és szigoruan értett fentartással — lehetetlen, hogy ne adózzunk csodálattal, akár aratnak sikert, akár nem, a jövő dicsőséges harczosainak, az utópia hitvallóinak. Akkor is tiszteletet érdemelnek, ha kudarczot vallanak, sőt talán éppen a sikertelenségben a legfenségesebbek. A győzelem, ha a haladás szerint való, megérdemli a népek tapsát; de a hősies bukás a népek megilletődését érdemli. Az egyik nagyszerű, a másik magasztos. A mi bennünket illet, mi a vértanúságot többre tartjuk, mint a sikert: nekünk John Brown nagyobb, mint Washington és Pisacane nagyobb, mint Garibaldi.

A legyőzötteknek is pártjukat kell fognia valakinek.

Az emberek igazságtalanok a jövő e nagy megkísérlői iránt, a kik kudarczot szenvedtek.

Azzal vádolják a forradalmárokat, hogy rémületet hintenek. Minden torlasz merényletnek látszik. Bepanaszolják elméleteiket, gyanúba veszik czéljukat, félnek az utógondolatuktól, megvádolják lelkiismeretüket. Szemökre vetik, hogy az uralkodó társadalmi renddel szemben egy csomó nyomorúságot, bajt, szenvedést, panaszt, kétségbeesést halmoznak fel és a mélységből felhordják a sötétség sziklatömbjeit — védbástyául, a mely mögül harczolhassanak. Azt kiáltják nekik: Feltépitek a pokol kövezetét! Azt felelhetnék: Éppen ezért torlaszunk csupa jószándékból épült.

Bizonyos: a legjobb a békés megoldás. Mindent összevéve, ismerjük be, ha az ember a köveket látja: támadásra gondol és e jóakarat olyan, hogy nyugtalanítja a társadalmat. De hát a társadalomtól függ, hogy megmentse magát; a társadalom jóakaratára hivatkozunk. Semmiféle erőszakos rendszabály se szükséges. Békésen tanulmányozni a bajt, megállapítani és meggyógyítani: — ez az, a mit kívánunk.

Bármint legyen is, még ha el is buknak, sőt főként ha elbuknak, fenségesek ezek a férfiak, kik Francziaországra szegezett tekintettel a világ minden részén az eszmény hajthatatlan logikájával harczolnak a nagy műért; tiszta áldozatként adják életüket a haladásért; vallási cselekedetet művelnek vele. Ha üt az óra, ugyanoly pontosan, mint a színész, kinek elhangzott a végszava, engedelmeskednek az isteni rendezőnek és belépnek a sírba. És e reménytelen küzdelmet, e stoikus letünést vállalják, hogy ragyogó és magasztos egyetemes következéseihez juttassák azt a nagyszerű emberi mozgalmat, mely ellenállhatatlanul 1789 július 14-én kezdődött. E katonák megannyi papok. A franczia forradalom Isten cselekedete.

Egyébiránt — és e megkülönböztetést hozzá kell csatolnunk a már egy másik fejezetben elsorolt megkülönböztetésekhez — vannak jóváhagyott felkelések, melyeknek forradalom lesz a nevök és vannak visszautasított forradalmak, melyeket lázadásoknak neveznek el. A kitörő felkelés: eszme, mely vizsgára jelentkezik a nép előtt. Ha a nép fekete golyóval szavaz: az eszme megbukott, a felkelés meghiusult.

A népek nem szállnak harczba minden felhívásra és mindannyiszor, valahányszor az utópia óhajtja. A nemzeteknek nincs mindig és minden perczben kedvök a hősiességre és a vártanuságra.

A nemzetek pozitiv természetüek. Eleve idegenkednek a fölkeléstől, először, mert gyakran katasztrófára vezet, másodszor pedig, mert mindig valami elvontságból indul ki.

Mert — és ez szép — mindig az eszményért, egyedül az eszményért áldozzák fel magukat azok, a kik fel-

áldozzák magukat. A felkelés: lelkesedés. A lelkesedés haragra gyulhat: ez az eredete a fegyverragadásnak. Azonban minden felkelés, mely valamely kormányra vagy uralmi rendszerre fogja fegyvereit: magasabbra czéloz. Így például, — és ezt hangsúlyozzuk, — a mi ellen az 1832-iki felkelés vezetői, különösen pedig a Chanvrerie-utcza fiatal rajongói harczoltak, az nem éppen Lajos Fülöp volt. A legtöbbjük, ha nyiltan beszélt, elismeréssel adózott ennek a királynak, ki középen állt a monarchia és a forradalom között; egyikök se gyülölte. Azonban támadták az Isten kegyelméből való jog fiatalabb ágát Lajos Fülöpben, mint a hogy támadták az idősebb ágat X. Károlyban és hogy a királyság megdöntésével mit akartak megdönteni Francziaországban, azt már jeleztük: az ember jogbitorlását az ember felett és a jog felett való előjogot az egész világon. Ha Párisban nincs király: a világ megszabadul a zsarnokoktól. Ekként okoskodtak. Czéljuk kétségkívül távoli, talán homályos és az erőfeszítésnek elérhetetlen volt; de nagy volt.

Így van ez. És az ember feláldozza magát ezekért a látományokért, melyek az áldozatok számára majdnem mindig álomképek, de oly álomképek, melyekben benne van minden emberi bizonyosság. A felkelő megszépíti és bearanyozza a felkelést. Beleveti magát e tragikus dolgokba, megmámorosodva attól, a mit csinál. Ki tudja? Talán sikert ér. Kisebbségben van; egész hadsereg fordul ellene; de a jogot, a természeti törvényt, az embernek önmaga felett való és lemondást nem ismerő uralmát, az igazságosságot, az igazságot védelmezi és ha kell, úgy hal meg, mint a háromszáz spártai. Nem Don Quichotte-ra gondol, hanem Leonidasra. És megy előre; ha már belefogott a harczba, nem hátrál meg; előreszegett fejjel rohan a csatába; reménye: valamely hallatlan győzelem, a beteljesedett forradalom, a szabaddá lett haladás, az emberiség felemelkedése, az egyetemes felszabadulás, a legrosszabb eset pedig: Thermopylae.

A haladásért való e fegyverfogások gyakran meghiusulnak és már mondtuk, hogy miért. A nép lomhább, semhogy a paladinoktól elragadtassa magát. A nehéz tömegek, a sokaságok, melyek éppen súlyos voltuknál

fogva törékenyek, félnek a kalandoktól és az eszményben kalandosság van.

E mellett, ne feledjük, itt vannak az érdekek, melyek nem igen barátkoznak az eszménynyel és az érzelmiséggel. A gyomor néha megbénítja a szívet.

Francziaország nagysága és szépsége, hogy kevesebbet törődik a hassal, mint a többi nép; könnyebben övezi fel magát. Ő ébred fel elsőnek és ő alszik el utolsónak. Megy előre. Keres.

Onnan van ez, mert művésztermészet lakozik benne.

Az eszmény nem más, mint a logika tető-pontja, épp úgy, mint a hogy a szépség nem más, mint az igazság legfelsőbb foka. A művész-népek egyszersmind a következetes népek. Szeretni a szépséget annyi, mint látni a világosságot. Ez a magyarázata, hogy Európa fáklyáját: a czivilizácziót először Görögország lobogtatta, a mely aztán átadta Olaszországnak, a mely ismét Francziaországnak adta át. Isteni világító népek! *Vitaï lampada tradunt.*

Csodálatraméltó valami: a nép költészete eleme e nép haladásának. A czivilizáczió mennyiségének a képzelőtehetség mennyisége a mértéke. A czivilizáló népnek azonban férfias népnek kell maradnia. Corinthus: igen; Sybaris: nem. A mely nép elasszonyosodik: elkorcsosul. Nem szabad se műkedvelőnek lenni, se virtuóznak; művésznek kell lenni. A czivilizáczió dolgában nem szabad elfinomitani, hanem magasztosítani kell. Ez a feltétele, hogy valamely nép az eszmény mintáját mutassa fel az emberiségnek.

A modern eszmény typusa a művészetben nyilvánul, eszköze a tudomány. A tudomány segítségével fog megvalósulni a költők fenséges álma: a társadalmi szépség. Az A+B fogja újra megalkotni a paradicsomkertet. A czivilizáczió mai fokán a szabadosság szükségszerű eleme a nagyszerűnek és a tudomány nemcsak szolgálja, de kiegészíti a művészi érzést; az álomnak számolnia kell. A művészetnek, mely a hódító szerepére van hivatva, a tudományra kell támaszkodnia, mely gyalogcsapatát alkotja. Fontos, hogy a felszerelés rendben legyen.

A modern szellem: Görögország geniusa, melyet India geniusa visz. Nagy Sándor az elefánt hátán.

A dogmában megkövesedett vagy a haszonvágytól demoralizált fajok alkalmatlanok a czivilizáczió vezetésére. A bálványkép vagy a tallér előtt való térdreborulás elsorvasztja a járó izmot és a haladó akaratot. A papi vagy kereskedői elmerülés megfogyasztja a nép sugárkoronáját; azzal, hogy lejebb szállítja a szintjét, szűkebbre vonja a látkörét, és megvonja tőle azt az egyetemes czélra irányuló, egyszerre emberi és isteni átlátást, mely a küldetéses nemzetek tulajdona. Babylonnak nincs eszménye, Carthagonak nincs eszménye. Athénnek és Rómának van és ők a századok sűrű éjszakáján át is megőrzik a czivilizáczió dicsfényét.

Francziaország népe ugyanoly fajtájú, mint Görögországé és Olaszországé. A franczia nép athéni a szépség és római a nagyság tekintetében. Ezenkívül jó is. Odaadja magát. Gyakrabban hajlandó az önfeláldozásra, mint a többi nép. Csakhogy ez a hajlandóság hol feltámad, hol pedig elalszik benne. És innen ered a nagy veszedelme azoknak, kik szaladnak, mikor e nép csak lépésben akar menni, vagy lépésben mennek, mikor meg akar állani. Francziaország néha visszaesik a materialismusba és bizonyos pillanatokban azok az eszmék, melyek e magasztos agyvelőt eltömik, semmiképp se emlékeztetnek a franczia nagyságra és olyanok, mint Missouri vagy Dél-Karolina valamely őslakójáé. Mit csináljon az ember? Az óriás törpét játszik; az óriási Francziaország a kicsiségben leli tetszését. Ez az egész.

Ez ellen hiába minden beszéd. Mint a csillagoknak, a népeknek is van joguk az elhomályosodáshoz. És nincs is baj, feltéve, hogy a világosság visszatér és az elhomályosodás nem fajúl éjszakává. Hajnal és feltámadás: egyértelmű szavak. A világosság újra való felvirradása azonos az én megmaradásával.

Beszéljünk nyugodtan e dolgokról. A torlaszon való halál vagy a számüzetésben domboruló sír: elfogadható eshetőség az önfeláldozás számára. Az önfeláldozás igazi neve: önzetlenség. Ám engedjék az elhagyottak elhagyni magukat, tűrjék a számüzöttek, hogy számüzzék őket:

csak arra kérjük a nagy népeket, ne engedjék magukat, a mikor hátrálnak, nagyon is hátratolni. Nem szabad, hogy az eszélyességhez való visszatérés ürügye alatt nagyon is messze menjenek a leszállásban.

Az anyag van, a percz van, az érdekek vannak, a has van; de nem szabad, hogy a has legyen az egyedüli bölcsesség. A pillanatnyi életnek, elismerjük, megvan a maga joga; de az állandó életnek is megvan a magáé. Sajnos! a magasra emelkedés nem ment meg a leeséstől. A történelem több példát mutat erre, semmint az ember szeretné. Valamely nemzet hírnevet küzdött ki magának, megizleli az eszményt, aztán beleharap a sárba és úgy találja, hogy ez jó. És ha valaki megkérdi tőle, miért hagyja el Socratest Falstaffért, — azt feleli: Azért, mert szeretem az államférfiakat.

Még egy szót, mielőtt visszatérnénk a harczhoz.

Az olyan csata, a minőnek most adjuk a leirását, nem más, mint megrándulás az eszmény felé. A lekötözött haladás beteg és alá van vetve az ily tragikus epilepsiarohamoknak. A haladás e betegségével: a polgárháboruval találkoznunk kellett utunkban. Egyik végzetes fordulópontja, felvonása és felvonásköze az ennek a drámának, melynek főalakja a társadalom egy elkárhozottja és a melynek valódi czíme: *A haladás.*

A haladás!

E felkiáltás, melyet oly sokszor hallatunk, magában foglalja egész gondolatunkat és mert az eszmének, melyet e dráma kifejez, még nem egy megpróbáltatáson kell átmennie, talán megengedhető, hogy ha nem is lobbantjuk fel a fáklyát, legalább tisztán átderengtessük a fényét.

A könyv, mely e pillanatban az olvasó szeme előtt fekszik, elejétől végig, egészében és részleteiben, bármilyenek legyenek is kitérései, kivételei és hiányosságai, valójában a haladás — a rossztól a jóhoz, az igazságtalantól az igazságoshoz, a hamistól az igazhoz, az éjtől a nappalhoz, az étvágytól a lelkiismerethez, a rothadástól az élethez, a vadállatiasságtól a kötelességhez, a pokolból az égbe, a semmitől Istenhez. Kiinduló pont: az anyag; czélpont: a lélek. A kezdeten a hydra; a végén az angyal.

XXI.

A hősök.

Egyszerre a dobos riadót vert.

A támadás olyan volt, mint az orkán. A megelőző este a sötétben csendesen, úgy lopództak a torlaszhoz, mint valami óriás kigyó. Most azonban, fényes nappal, e néptelen utczában minden meglepetés határozottan lehetetlen volt; az erő levetette álarczát, az ágyú elkezdett bömbölni és a katonaság megrohanta a torlaszt. A düh ügyességre változott. Erős gyalogos hadoszlop, melyet szabályos távolságokban gyalogos városi őrség és nemzetőrség tarkított és a mely hallható, de nem látható nagy tömegekre támaszkodott, futólépésben, dobpergés és trombitaharsogás között szuronyszegezve kanyarodott be az utczába, utászokkal az élén és a golyózápor védelme alatt egyenest nekivágott a torlasznak, mint az érczgerenda valamely falnak.

A fal rendületlenül állott.

A felkelők hevesen tüzeltek. A torlasz párkányára villámokat szórtak. A támadás oly erős volt, hogy az ostromlók egy pillanatra elárasztották a torlaszt; de ez lerázta magáról a katonákat, mint az oroszlán a kutyákat és az ostromlók csak úgy boríthatták el, mint a hab a sziklát, mely a következő pillanatban újra meredeken, feketén és félelmesen áll.

A hadoszlop, kénytelen lévén hátrálni, összetömörülve ott maradt az utczában, fedezetlenül, de rettentő állásban és borzalmas tüzeléssel felelt az erődnek. A ki látott tüzijátékot, bizonyára emlékszik arra az egymással kereszteződő villámokból álló kévére, melyet virágcsokornak neveznek. Képzeljék el ezt a virágcsokrot, de nem merőlegesen, hanem vízszintesen és hogy mindegyik sugára golyót visz a végén és halált szór a menydörgésével. Ilyen támadás zúdult a torlaszra.

Mindkét félen egyformán el voltak szánva. A bátorság szinte a barbárságra emlékeztetett és valami hősies vadsággal vegyült, mely az önfeláldozáson kezdődött. Ez volt az a korszak, mikor a nemzetőr úgy harczolt, mint

valami zuav. A katonaság végezni akart; a felkelők küzdeni akartak. Az ifjan és ép erőben vállalt haldoklás őrjöngéssé fokozza a rettenthetetlenséget. E küzdelemben mindenki hozzánőtt a végső óra nagyszerűségéhez. Az utcza megtelt holttestekkel.

A torlasz egyik szélén állott Enjolras, a másikon Marius. Enjolras védte és fedezte magát; három katona hullott el egymásután a lövése előtt, a nélkül, hogy csak meg is pillanthatták volna; Marius fedetlenül harczolt. Czélpontul tette ki magát. Féltesténél több látszott ki a torlasz tetejéről. Nincs hevesebb pazarló, mint a fösvény, a ki költekezni kezd; nincs borzalmasabb harczos, mint az álmadozó, ha csatára szánja magát. Marius félelmes és gondolatokba merült volt. Azt lehetett volna mondani róla, hogy kísértet, a ki lőfegyverrel dolgozik.

Az ostromlottak töltényei fogyóban voltak, de gúnyos megjegyzéseik nem. Még e temetői forgószélben is nevettek.

Courfeyrac kalap nélkül volt.

— Hova tetted a kalapodat? — kérdezte tőle Bossuet.

— Leágyuzták a fejemről, — felelt Courfeyrac.

Vagy pedig kevély megjegyzéseket váltottak egymással.

— Ki érti — kiáltott fel keserűen Fleury — ezeket az embereket (és elsorolt egy csomó nevet, ismert, sőt híres neveket, köztük néhány olyat, melyek viselői a régi gárdához tartoztak), kik megigérték, hogy csatlakoznak hozzánk, megesküdtek, hogy segíteni fognak bennünket, becsületükre fogadták, hogy tábornokaink lesznek és a kik most egyszerüen cserben hagynak?

Combeferre komoly mosolylyal csak ennyit felelt:

— Vannak emberek, kik a becsület parancsait úgy nézik, mint a csillagokat: csak messziről vesznek tudomást róluk.

A torlasz belső része annyira tele volt szórva széttépett töltényhüvelyekkel, hogy úgy tetszett, mintha havazott volna.

Az ostromlók részén volt a számbeli többség; a fel-

kelők részén a hadállás előnye. Fal tetején voltak és puskavégről lövöldözték a halottak és sebesültek között bukdácsoló vagy a torlasz meredélyén kapaszkodó katonákat. A csodálatraméltóan megépített és megerősített torlasz valóban olyan hadállást nyujtott, a melyben egy maroknyi csapat egy egész legiót tud feltartóztatni. Mindazonáltal a támadó hadoszlop, mely folyton kiegészült és a golyózáporban mindegyre szaporodott, kérlelhetetlenül közeledett és lassanként, lépésről lépésre, de biztosan kezdte szorítani a torlaszt, mint a csavar a borsajtót.

A rohamok egymást követték. A borzalom egyre nőtt.

És most e kőhalmazon oly harcz kezdődött a Chanvrerie-utczában, mely Troja falához is méltó lett volna. E sáppadt, rongyos, kimerült emberek, kik huszonnégy óra óta se nem ettek, se nem aludtak, kiknek már csak egypár golyójuk volt, kik hiába tapogatták zsebüket, mert nem volt benne töltény, kik majdnem valamennyien meg voltak sebesülve, fejük vagy karjuk feketéllő rongygyal átkötve, kiknek ruháin lyukak tátongtak, melyekből vér folyt, kik rossz puskákkal, kicsorbult ócska kardokkal voltak felfegyverkezve, megannyi Titánná változtak. Az ostromlók tízszer is megrohanták, megmászták, ellepték a torlaszt, de nem tudták elfoglalni.

Hogy e harczról fogalmunk legyen, egy csupa rettenetes bátorságból álló égő halmot kellene képzelnünk. Nem csata volt ez, hanem egy izzó kohó belseje; az ajkak lángot lélegzettek; az arczok rendkívüliekké váltak. Az emberi alak úgy látszott, mintha lehetetlenné lett volna, a harczolók lobogtak és rettenetes látvány volt, mint jártak-keltek a küzdelem salamandrái e vörös füstben. Lemondunk róla, hogy lefessük e nagyszerű öldöklés egymásután való és egyidejü jeleneteit. Csak a hősköltemény nek van joga, hogy ezerkétszáz verssort töltsön be egy csatával.

Azt lehetett volna mondani, hogy a brahmanismus pokla tárult fel itt, a tizenkét mélység legborzalmasabbika, az, melyet a Veda a kardok erdejé-nek nevez.

Ember ember ellen küzdött, lépésről lépésre, pisz-

tolylyal, karddal, ökölcsapásokkal, távolról, közelről, lentről, fentről, mindenütt, háztetőkről, a korcsma ablakaiból, pinczelyukakból. Egy ember állt szemben hatvannal. A korcsma homlokzata, mely félig le volt rombolva, rettenetes képet mutatott. Az ablaknak, melyet kartácszápor vert össze-vissza, nem volt se üvegje, se kerete, — formátlan lyukká változott, mely kövekkel volt eltömve. Bossuet-t megölték; Feuilly-t megölték; Courfeyrac-ot megölték; Joly-t megölték; Combeferre-nek, kinek épp abban a pillanatban, mikor egy sebesült katonát felemelt, három szurony döfte keresztül a mellét, csak annyi ideje volt, hogy feltekintsen az égre és kiszenvedett.

Marius, ki még egyre harczolt, annyi sebet kapott, különösen a fején, hogy arcza eltünt a vérben és azt lehetett volna mondani, vörös zsebkendővel van leborítva.

Egyedül Enjolras nem volt megsebesülve. Mikor már nem volt fegyvere, jobbra vagy balra kinyujtotta a karját és egy bajtársa valamiféle fegyvert nyomott a markába. Négy kardból már csak egy csonk volt a kezében. Egygyel több kardja tört el, mint I. Ferencznek Marignannál.

Homeros ekként mondja: „Diomedes megfojtja Axyles-t, Theutranis fiát, ki a boldog Arisbaban lakott; Euryales, Mecistheus fia eltiporja Dresost és Opheltios-t, Esepost és azt a Pedasust, kit Abarbarea najád szült a feddhetetlen Bucolion-nak; Odysseus leteríti a percosai Pidytest, Antilochus Ablerost, Polypaetes Astyalest, Polydamas a cyllenei Otost és Teuceros Aretaont. Meganthios meghal Eurypiles lándzsadöfései alatt. Agamemnon, a hősök királya leveri Elatost, ki abban a meredek városban született, melynek falait a hangos Satnois mossa.“ Régi lovagregéinkben Esplandian kétágú tüzes fegyverrel támadja meg Swantibore óriást, ki úgy védelmezi magát, hogy kiszakított tornyokat dobál a lovagra. Hajdani falfestményeken egy bretagnei- és egy Bourbon-herczeg látható, lóháton, felfegyverkezve, felczímerezve, harczra készen, bárddal a kezükben, vas sisakrostélylyal, vas keztyűben, vas lábpánczélban, az egyik hermelinprémes, a másik azurkék díszruhában, a bretagnei herczeg oroszlánnal sisakja két szarva között, a Bourbon herczeg pe-

dig óriási liliommal a sisakrostélyán. A nagyszerűséghez azonban nem kell, hogy valaki, mint Yvon, herczegi sisakot viseljen a fején, sem hogy, mint Esplandian, tüzes kardot szorítson a markában vagy pedig, mint Phyles, Polydamas apja, pompás fegyverzetet hozzon Ephyrosból, Euphetes király ajándékaképpen; elég, ha az ember életét áldozza valamely meggyőződésért vagy kötelességért. Tekintsük azt az egyszerű kis katonát, ki tegnap még paraszt volt Beauce-ban vagy Limousin-ben és a ki gyiklesőjével az oldalán ott settenkedik a pesztonkák körül a Luxembourg-kertben, — tekintsük azt a sáppadt, fiatal tanulót, a ki valamely boncztani praeparatum vagy könyv felett görnyed, a szőke ifjút, kinek még alig pelyhedzik az álla, leheljék mindkettőjükbe valamely kötelesség leheletét, állítsák szembe őket egymással a Boucherat-sarkon vagy a Planche-Mibray zsákutczában, úgy hogy az egyik a zászlójáért, a másik az eszményéért küzdjön és mindkettő azt higyje, hogy a hazáért verekszik: a harcz óriási lesz és az árnyék, melyet e közkatona és ez a diák az emberiség epikus küzdőterére vetnek, ugyanakkora lesz, mint Megaryon-nak, a tigrisekkel tele Lycia királyának árnyéka, a hogy az istenekkel felérő nagy Ajaxot fojtogatja.

XXII.

Ember ember ellen.

Mikor már csak két élő vezér volt, Enjolras és Marius, az egyik az egyik, a másik a másik szélén a torlasznak, a középső rész, melyet Courfeyrac, Joly, Bossuet, Feuilly és Combeferre oly sokáig védelmeztek, megingott. Az ágyú, ha nem ütött is tágas rést, jócskán megrongálta az erőd közepét; a fal teteje eltűnt és leomlott a golyók ereje alatt és a törmelék, mely a fal mindkét oldalára hullott, lassanként két emelkedést formált, egyet kívül, egyet belül a torlaszon. A külső emelkedés könnyűvé tette a torlaszra való feljutást.

Az ostromlók végső rohamot kíséreltek meg és e roham sikerült. A szuronyok tüskélő és rohanva közeledő

tömege ellenállhatatlan volt és a támadó hadoszlop sűrű homlokzata a füstben megjelent a torlasz tetején. Most már csakugyan vége volt mindennek. A felkelő-csoport, mely a középső részt védelmezte, össze-vissza hátrált.

Ekkor néhányukban feltámadt az élet komor szeretete. Czélpontul állva e puskaerdő előtt: többen nem akartak meghalni. Oly pillanat ez, melyben felordít az önfentartás ösztöne és az emberben előtünik az állat. A hatemelet magas házhoz szorultak, mely az erőd hátsó falát alkotta. E ház még menekvést adhat. Alapjától a tetejéig el volt torlaszolva, szinte befalazva. Még mielőtt a katonaság leszállhatott volna a torlaszról: egy ajtó kinyilhat és újra bezárulhat. Csak annyi idő kell ehhez, a meddig egy villámlás tart és e hirtelen megnyiló és nyomban bezáruló ajtó az életet jelentette e kétségbeesetteknek. A ház mögött utczák voltak, — térség, vagyis a menekülés lehetősége nyilt. Puskatussal, rugásokkal döngették a kapút, kiabálva, könyörögve, esdekelve, kezeiket összekulcsolva. Senki se nyitotta ki az ajtót. A harmadik emeleti ablakból a halott fej nézte őket.

Enjolras és Marius és még hét-nyolcz felkelő azonban előrohant és védelmezte őket. Enjolras odakiáltotta a katonáknak: Ne közeledjetek! — és mert egy tiszt nem engedelmeskedett, Enjolras megölte a tisztet. Most az erőd belső kis udvarán állt, a korcsmaépület ajtaja előtt, egyik kezében kardot, a másikban karabélyt tartva és így védelmezve ez ajtót az ostromlók ellen. Reákiáltott a kétségbeesettekre: — Csak egy ajtó van nyitva. Ez. — És saját testével fedezve őket, egyedül szállva szembe egy egész zászlóaljjal, maga mögött bebocsátotta a felkelőket a korcsmába. Valamennyien rohanva siettek be. Enjolras úgy forgatta karabélyát, mint valami botot, leütötte körülötte és előtte a szuronyokat és utolsónak ugrott be az ajtón. Rettenetes pillanat következett. A katonák szintén be akartak hatolni a korcsmába, a felkelők pedig be akarták zárni az ajtót. Végre is az ajtó becsapódott, oly erővel, hogy a félfájánál ott maradt az öt újja egy katonának, a ki beléje kapaszkodott.

Marius kívül maradt. Egy golyó összezúzta kulcscsontját; érezte, hogy elájul és leroskadt. E pillanatban.

mikor szeme már lecsukódott, azt érezte, hogy egy izmos kéz megmarkolja és az ájulásban, mely elfogta, alig maradt annyi ideje, hogy a végső üdvözlethez, melylyel Cosette-re emlékezett, hozzágondolja: — Fogoly vagyok. Agyon fognak lőni.

Enjolras, nem látván Mariust a bemenekültek között, ugyanazt gondolta. Azonban olyan pillanat volt ez, melyben mindenkinek csak arra van ideje, hogy a saját halálára gondoljon. Enjolras előretolta a vasrudat, elreteszelte az ajtót, kétszeresen elfordította a zárt, mi alatt kívül a katonák puskatussal, az utászok pedig szekerczével igyekeztek kierőszakolni a bejárást. Az ostromlók mind az ajtónak estek. Most a korcsma megostromlása kezdődött.

A katonák, ismételjük, roppant dühösek voltak.

A tűzmester halála felingerelte őket, aztán pedig, a mi még vészesebb volt, a néhány óra alatt, mely a támadást megelőzte, az a hir terjedt el köztük, hogy a felkelők megcsonkítják a foglyokat és hogy a korcsmában egy katona fejetlen holtteste hever. Az e fajta végzetes hiresztelés rendes kísérője a polgárháborúnak és egy ilyen hamis hir volt később oka a Transnonain-utczai katasztrófának is.

Miután az ajtót elreteszelte, Enjolras így szólt társaihoz:

— Drágán adjuk el életünket.

Aztán odalépett az asztalhoz, melyen Mabeuf és Gavroche volt kiterítve. A fekete lepel alatt két egyenes és merev alak látszott, az egyik nagy, a másik kicsi és a két arcz körvonalai homályosan rajzolódtak ki a szemfedő hideg redői alatt. A terítő alól egy kéz lógott le. Az aggastyán keze volt.

Enjolras lehajolt és megcsókolta e tiszteletreméltó kezet, mint a hogy az előző este megcsókolta az öreg ember homlokát.

Ez volt az egyedüli kézcsók, a mit életében adott.

Végezzünk röviden. A torlasz úgy harczolt, mint egy thébai kapu; a korcsma úgy harczolt, mint egy saragossai ház. Az efféle ellenállások makacsok és elkese-

redettek. Semmi szünet. Semmi alkudozás. Az ember meg akar halni, feltéve, hogy ölhet. Mikor Suchet azt mondja: Adjátok meg magatokat, — Palafox azt feleli: „Az ágyúharcz után a késsel való verekedés.“ Semmi se hiányzott a Hucheloup-korcsma bevételénél: se a kőzápor, mely az ablakból és a tetőről az ostromlókra hullott és borzalmas sérülésekkel fokozta a katonák dühét, se a pinczelyukakból és a padlásablakokból való lövöldözés, se a támadás tombolása, se a védelem őrjöngése, se pedig, mikor végre az ajtó engedett, a mészárlás eszeveszettsége. Az ostromlók, a hogy a betört ajtó deszkái között meg-megbotolva berohantak a korcsmába, egyetlen harczolót se találtak ott. A csigalépcső, melyet fejszecsapásokkal ledöntöttek, a terem közepén hevert, néhány sebesült végsőt hörgött, mindenki, a ki nem volt megölve, az első emeleten volt és a fölep nyilásán, mely a lépcsőhöz szolgált, iszonyú tüzelés zúdult alá. Az utolsó töltények voltak. Mikor elfogytak, mikor e haldoklóknak már nem volt se lőporuk, se puskagolyójuk, mindegyik felfogott kettőt-kettőt azok közül a palaczkok közül, melyeket Enjolras félretétetett és a melyekről már szóltunk és ezekkel a borzalmasan törékeny buzogányokkal védelmezték a feljárást. A palaczkokban égett bor volt. Úgy ecseteljük a mészárlás e gyászos dolgait, a hogy voltak. Az ostromlott mindenből fegyvert csinál magának. A görögtűz nem becstelenítette meg Archimedest, úgyszintén az égő szurok se Bayardot. A háború általában iszonyú és nem tűr válogatást. Az ostromlók tüzelése, noha kényelmetlenül és lentről felfelé irányult, öldöklő volt. A fölep nyilásának széle csakhamar megtelt halottfejekkel, melyekből hosszú és párolgó véres csikok folytak alá. A lárma leírhatatlan volt; a bezárt és égető füst szinte éjszakát borított e harczra. Hiányzik a szó, mely az iszonyat e fokát kifejezze. Már nem emberek voltak, a kik e pokolivá lett küzdelemben harczoltak. És nem is óriások voltak, a kik kolosszusokkal állanak szemben. Az egész inkább Miltonra és Dantere emlékeztetett, semmint Homerosra. Démonok támadtak; kísértetek védekeztek.

A szörnyeteggé vált hősiesség látványa volt ez.

XXIII.

A bőjtölő Orestes és a részeg Pylades.

Végre, egymásra hágva, a lépcső vázának segítségével, a falon mászva, a fölepbe kapaszkodva, a nyilás szélén lekaszabolva az utolsókat is, a kik ellenálltak, vagy húsz ostromló, katonák, nemzetőrök, városi őrök, a legtöbbjük eléktelenítve azoktól a sebektől, melyeket a borzalmas felmászásban arczukon kaptak, elvakulva a vértől, dühösen, vadállatokká váltan betört az emeleti terembe. Már csak egy ember állt ott: Enjolras. Töltény nélkül, kard nélkül, nem volt más fegyvere, mint a karabély csöve, melynek tusát összetörte a felhatolók fején. A billardasztal állott közte és az ostromlók között; a terem sarkába huzódott és ott állt, büszke tekintettel, emelt fővel, fegyvere csonkjával a kezében és még mindig oly fenyegető volt, hogy üres tér támadt körülötte. Egy hang kiáltotta:

— Ez a vezér. Ő lőtte agyon a tűzmestert. Éppen jó helyen van. Hadd maradjon ott. Lőjjük agyon.

— Lőjjetek agyon, — szólt Enjolras.

És eldobva a fegyver csonkját és keresztbe fonva karjait, odatartotta a mellét.

A halálra való merész készség mindig hat az emberekre. Mihelyt Enjolras, elfogadva a véget, keresztbe fonta karjait, a harcz tombolása megszünt a teremben és a chaos hirtelen valami síri ünnepélyességbe csendesedett. Úgy tetszett, mintha a fegyvertelen és mozdulatlan Enjolras fenyegető fensége reánehezült volna e tolongó sokaságra és mintha e büszke, szép fiatalember, az egyetlen, a ki nem volt megsebesülve és a ki úgy állt, mint a ki sebezhetetlen, pusztán nyugodt pillantásának tekintélyével kényszerítené e tömeget, hogy tisztelettel ölje meg. Szépsége, melyet e pillanatban még büszkesége is növelt, ragyogó volt és mintha a fáradságnak is épp oly kevés hatalma lenne rajta, mint a fegyvernek, arczán e rettenetes huszonnégy óra ellenére is rózsás pír ömlött el. Talán őt gondolta az a tanú, a ki később a haditörvényszék előtt azt mondta: „Volt ott egy felkelő, a kit

úgy hallottam, hogy Apollónak neveznek.“ Egy nemzetőr, ki czélba vette Enjolrast, ezekkel a szavakkal eresztette le fegyverét: „Úgy érzem, mintha virágot akarnék lelőni.“

Az Enjolras-val szemben levő sarokban tizenkét ember sorakozott és némán töltött.

Egy altiszt vezényelt.

— Czélozz!

Egy tiszt közbelépett:

— Várjatok.

És Enjolrashoz fordulva folytatta:

— Akarja, hogy bekössék a szemét?

— Nem.

— Ön ölte meg a tűzmestert?

— Én.

Grantaire néhány pillanat óta ébren volt.

Grantaire, emlékezhetünk reá, a megelőző este óta egy széken ülve és az asztalra dőlve aludt a felső teremben.

Teljes értelmében váltotta valósággá a régi metaphorát: holtrészeg. Az undorító absinthe-sör-pálinka keverék lethargiába merítette. Minthogy az asztal, melyre reádőlt, nagyon is kicsi volt és nem használhatták a torlaszhoz, nyugton hagyták. Még mindig ugyanabban a helyzetben volt, keblével az asztalnak dőlve, fejét két karján nyugtatva, körülötte poharak, korsók és palaczkok. A megmeredt medve és a vérrel jóllakott pióca mély kábultságával aludt. Nem hallotta se a puskázást, se az ágyúszót, se a kartácsot, mely az ablakon át behatolt a terembe, se az ostrom iszonyú lármáját. Csupán néha egy-egy horkolással felelt az ágyúdörgésre. Úgy tetszett, mintha azt várná, hogy egy golyó megkímélje a felébredés fáradságától. Több holttest feküdt körülötte és az első tekintetre semmiben se különbözött a halál e mély alvóitól.

A lárma nem ébreszti fel a részeget; a csend felébreszti. E sajátosságot nem egyszer észlelték már. Mindennek összeomlása még növelte Grantaire megsemmisülését; a romlás elringatta. — Az a szünetféle, mely Enjolras láttára a zsivajgásban támadt, mintegy valami felrá-

zásként hatott e nyomasztó alvásra. Olyan ez, mint mikor a vágtató kocsi hirtelen megáll. A kik bóbiskolnak benne: felébrednek. Grantaire felugrott, kitárta karjait, megdörzsölte a szemét, körülnézett, ásított és értett mindent.

A részegség, mely véget ér, hasonlít a függönyhöz, mely szétszakad. Egyszerre és egy szempillantással láthatóvá lesz mindaz, a mit maga mögött rejtegetett. Hirtelen minden felmerül az emlékezetében és a részeg, ki mitsem tud abból, a mi huszonnégy óra óta történt, jóformán még ki se nyitotta a szempilláit és máris tisztában van mindennel. Gondolatai hirtelen felvillanással térnek vissza és a részegség felhője, mely elhomályosította az agyvelőt, eloszlik és átengedi a teret a valóság tiszta és világos képének.

Szögletben ülvén és mintegy eltorlaszolva a billardasztaltól, a katonák, kik Enjolrasra függesztették tekintetüket, észre se vették Grantaire-t és az altiszt már éppen ismételni akarta a vezényszót: czélozz! — mikor egyszerre hangos kiáltás harsant fel mellettük:

— Éljen a köztársaság! Én is annak vagyok a hive.

Grantaire felállt.

Az elmulasztott harcz egész roppant fénye lángolt az átszellemült részeg villogó tekintetében.

Ismételte:

— Éljen a köztársaság!

És szilárd léptekkel áthaladt a termen és odaállt Enjolras mellé, szembe a puskacsövekkel.

— Hadd legyen kettő egy csapásra, — szólt.

És szeliden Enjolras felé fordulva folytatta:

— Megengeded?

Enjolras mosolyogva szorította meg a kezét.

E mosoly még tartott, mikor a puskák eldördültek.

Enjolras, nyolcz lövéstől találva, a falhoz támaszkodva maradt, mintha a golyók odaszegeztek volna. Csak a fejét hajtotta le.

Grantaire, mintha villám sujtotta volna, a lábai elé roskadt.

Néhány pillanattal utóbb a katonák végeztek az utolsó felkelőkkel is, kik a ház tetejére menekültek. Valami farácsozat mögül lövöldöztek a padlásba. Még a te-

tőn is harczoltak. A testeket az ablakokon át hajigálták le; néhányat élve. Két katonát, ki a felborított omnibuszt próbálta felállítani, két puskagolyó, mely egy padlásablakból repült reájuk, halálra sebesített. Ez ablakból egy zubbonyos embert dobtak ki; szuronytól felhasított hassal hörgött a földön. Egy katona meg egy felkelő együtt csúszott le a tető szélére, nem akarták elereszteni egymást és irtózatos ölelésben együtt estek le. Hasonló küzdelem folyt a pinczében is. Kiabálások, lövések, elkeseredett dulakodás. Aztán csönd lett. A torlasz el volt foglalva.

A katonák hozzákezdtek a szomszédos házak átkutatásához és a futók üldözéséhez.

XXIV.

A fogoly.

Marius csakugyan fogoly volt. Valjean János foglya.

A kéz, mely elestében hátulról megragadta és a melynek, öntudata elvesztése közben, még érezte a szorítását, Valjean János keze volt.

Valjean János csak annyiban vett részt a harczban, hogy kitette magát a halálnak. Nélküle a haldoklás e végső szakában senki se gondolt volna a sebesültekre. Ő azonban, a ki, mint valami gondviselés, mindenütt jelen volt e mészárlásban, fölemelte az elesőket, bevitte őket a földszinti terembe és bekötözte sebeiket. Közben a torlaszt javítgatta. De semmi olyast, a mi tüzeléshez, támadáshoz vagy csak személyes védekezéshez is hasonlított, el nem követett. Hallgatott és segített. Egyébiránt alig kapott néhány karczolást. A golyók nem akartak tudni róla. Ha az öngyilkosság benne volt abban, a mit e sírboltba jövet gondolt: ebben a tekintetben semmiképp se sikerült a terve. Nem hisszük azonban, hogy öngyilkosságra gondolt, mert az öngyilkosság vallástalan dolog.

A csata sűrű ködében úgy látszott, mintha Valjean János ügyet se vetne Mariusra, holott valójában le nem

vette róla a szemét. Mikor egy lövés leroskasztotta Mariust, Valjean János tigrisgyorsan odaugrott hozzá, reávetette magát, mint valami zsákmányra és elvitte.

A harcz forgószele e pillanatban olyannyira Enjolras és a korcsma ajtaja körül összpontosult, hogy senki se vette észre, a mint Valjean János, karjában az elalélt Mariusszal áthaladt a torlasz kövezettől fosztott udvarán és eltünt a korcsmaépület sarka mögött.

Emlékezhetünk, hogy e sarok fokszerűen szögellt be az utczába és néhány négyszöglábnyi területet megvédett a golyók, a kartács, sőt a tekintetek elől is. A tűzvészben is van néha egy szoba, mely nem ég és a legviharosabb tengerben is, valamely hegyfok mögött és egy csomó sziklazátony hátterében egy kis nyugodt zúg. A torlasz belső négyszögének e visszahajlásféléjében haldokolt volt Éponine is.

Valjean János itt megállt, Mariust lecsúsztatta a földre, odatámaszkodott a falhoz és körülnézett.

A helyzet rettenetes volt.

Pillanatnyilag, talán két-három perczre e sarok védelmet nyujthatott; de miként szabaduljon ki ez öldöklésből? Eszébe jutott az a szorongás, melyet nyolcz év előtt a Polonceau-utczában érzett és hogy miként sikerült megmenekülnie; úgy cselekedni: akkor is nehéz volt; ma: lehetetlen. Előtte ott állt a kérlelhetetlen és néma hatemeletes ház, melynek mintha csak az ablakban ülő halott volna az egyetlen lakója; jobbkézt a Petite-Truanderie-utczát elzáró torlasz emelkedett, mely meglehetősen alacsony volt ugyan, annyira, hogy nem lett volna nehéz átmászni rajta; de mögötte szuronyhegyek sora látszott. Gyalogság volt, mely e torlasz mögött állott készenlétben. Világos volt, hogy a torlasz áthágása annyi lett volna, mint egyenesen a sortűz elé sietni és hogy minden fej, mely a torlasz peremén túlemelkedne, hatvan puskának szolgálna czélpontul. Baloldalt a csatatér terült el. A sarkon túl mindenütt a halál.

Mit tegyen?

Csak a madár tudna megszabadulni innen.

Már pedig gyorsan kellett határoznia. Néhány lépésnyire tőle folyt a harcz; szerencsére mindnyájan egy

pontra vetették magukat: a korcsma bejárójára; de ha csak egyetlen katonának is eszébe jut, hogy megkerülje a házat vagy oldalt próbálja meg a behatolást: mindennek vége.

Valjean János nézte a szemközti házat, nézte a mellette emelkedő torlaszt, aztán lenézett a földre, a végső kétségbeesés makacs erejével, magából kikelve és mintha tekintetével lyukat akart volna fúrni beléje.

A heves nézésben valami homályos hegy rajzolódott ki elméjében és odavetődött lábai elé, mintha tekintetének hatalma elővarázsolta volna az óhajtott menekvést. Néhány lépésnyire, a kivülről oly hajthatatlanul őrzött torlasz tövében, egy rakás kő alatt, mely félig elfedezte, megpillantott egy vasrácsot, mely vízszintesen a talajba volt illesztve. E rács, mely erős keresztrudakból állott, mintegy hét négyszöglábnyi volt. A kövekből való keret, mely rögzítve tartotta, fel volt szedve és a rács szabadon feküdt. A vasrudakon át sötét nyílás látszott, valami kémény- vagy cziszterna-szerű. Valjean János odaugrott. Régi szökő-tudománya újra fölvillant agyában. Eltávolítani a köveket, fölemelni a rácsot, vállára venni a holttestként merev Mariust, e teherrel együtt, térddel és könyökkel segítve magán, leszállani a kútba, mely szerencsére nem volt nagyon mély, feje felett újra lecsapódtatni a súlyos vasrácsot, melyre ismét reágurult a törmelék, három méternyire a föld alatt talpra állani valami kikövezett alapon: — mindezt úgy végezte el, mintha önkívületben tenné, óriás-erővel és sas-gyorsasággal; az egész alig tartott pár perczig.

Valjean János a még mindig ájult Marius-szal valami hosszú földalatti folyosófélében volt.

Itt mély nyugalom, háborítatlan csend, éjszaka uralkodott.

Újra az az érzés fogta el, mint akkor, a mikor az utczáról egyszerre a zárda kertjében termett. Csakhogy az, a kit ma vitt, már nem Cosette volt, hanem Marius.

Az ostrom iszonyú lármája csak alig, mint valami homályos moraj hallatszott le hozzája.

MÁSODIK KÖNYV.

A Leviathan belseje.

I.

A föld, melyet a tenger szegényit.

Páris évenként huszonöt millió francot dob a vízbe. És ez szó szerint igaz. Hogyan és mikép? Éjjel és nappal. Mely czélból? Minden czél nélkül. Micsoda gondolattól vezettetve? Minden gondolat nélkül. Miért? Semmiért. Minek az útján? A belseje útján. Mi a belseje? A szennycsatorna.

Huszonöt millió, — ez a legmérsékeltebb megközelítő szám, melyet az idevágó tudomány számításai eredményeznek.

A tudomány, miután sokáig tapogatódzott, ma már tudja, hogy a legtermékenyítőbb és leghatékonyabb trágya az emberi trágya. A chinaiak, szégyenünkre kell bevallanunk, már előbb tudták ezt, mint mi. Eckeberg mondja, hogy nincs az a chinai paraszt, ki ha a városba megy, visszajövet ne hozna bambuszbotjának két végén két vederrel abból, a mit mi emberi ürüléknek nevezünk. Ez emberi trágya hatása folytán Chinában a föld ma is oly ifjú, mint a milyen Ábrahám korában volt. A chinai termés néha százhúszszorosan fizeti vissza a magot. Nincs az a guano, mely termékenyítés tekintetében versenyezhetne egy nagyváros trágyájával. A nagyváros a leghatékonyabb trágyatermelő. A város hulladékát használni a mező trágyázására: biztos sikert jelentene. Ha az arany szemét, viszont a szemét arany.

Mit csinálnak ezzel az arany-trágyával? Leseprik a mélységbe.

Nagy költséggel hajókat küldenek, hogy a déli földsarkon összeszedjék a pinguinek ganaját és a bőségnek azt a kiszámíthatatlan értékű részét, mely itt van a kezük ügyében, elfolyatják a tengerbe. Az az emberi és állati trágya, a mit a világ elveszt, ha nem vetnék a tengerbe,

de visszaadnák a földnek, elégséges volna, hogy táplálékot adjon az egész világnak.

Az utczasarki piszokhalom, azok a szennykocsik, melyek éjszaka végigdöczögnek az utczákon, a borzalmas útszéli árkok, a kövezet alá rejtett földalatti iszap dögletes bűze: — tudják mindez micsoda? Ez a virágzó mező, a zöldelő fű, illatos gyökér, ez a vadász zsákmánya, az igavonó állatok gyarapodása, a nagy ökrök elégedett esti bőgése, illatos széna, aranyszínű kalász, kenyér az asztalra, meleg vér az erekben, ez az egészség, a jókedv, az élet. Így akarja a rejtelmes teremtés, mely átalakulásokkal dolgozik a földön és átszellemesüléssel az égben.

Adják vissza mindezt a nagy olvasztó üstnek: bőség fog kikelni belőle. A föld táplálása szolgáltatja az ember táplálékát.

Szabadságtokban áll elvesztegetni e gazdagságot és ráadásul még nevetni is rajtam. Ez lesz tudatlanságtok remeklése.

A statisztika kiszámította, hogy egyedül csak Franczia ország folyói útján félmilliárd francot ömleszt az Atlanti-óczeánba. Jegyezzék meg: az ötszáz millióval negyedrészét fedezni lehetne az állam költségvetésének. Az ember azonban oly okos, hogy inkább a csatornába dobja ezt az ötszáz milliót. A nép szubstancziája az, a mit itt cseppenként, ott patakokban visz szennycsatornáink nyomorúságos ökrendezése a folyókba és folyóink óriás összeáradása az óczeánba. Kloakáink minden egyes szájadéka ezer francunkba kerül. Kettős eredmény következik ebből: a föld elszegényedése és a víz megromlása. A barázdából éhség kel ki, a folyóból betegség.

Ismeretes például, hogy ez idő szerint a Themse megmérgezi Londont.

A mi Párist illeti, az utóbbi időben kénytelenek voltak a csatornák kifolyását áthelyezni az utolsó hídon túlra.

Kettős csőszerkezet, mely zsilipekkel és szűrőkkel lenne ellátva, hogy szívhasson és nyomhasson, az emberi tüdőhöz hasonló egyszerű csatornarendszer, a milyen Anglia több községében már megvan, lehetsé-

gessé tenné, hogy városainkba bejőjjön a mezők tiszta víze és a mezőkre visszajusson a városok telített víze és e könnyű jövés-menés, a világ legegyszerűbb dolga megmentené a kidobott ötszáz milliót. Az embereknek azonban legkisebb gondjuk is nagyobb ennél.

A jelenlegi eljárás jót akarva rosszat művel. A szándék jó; az eredmény gyászos. Azt hiszik, megtisztítják a várost és elsatnyítják a lakosságot. Minden kloaka egy-egy félreértés. Ha majd a kettős működésü csatornázás is, mely egyfelől visszaadja, a mit másfelől elvesz, mindenütt helyettesíteni fogja a kloakát, ezt az elszegényítő leöblítést, akkor, új nemzetgazdasági tudomány segedelmével a föld termése meg fog tízszereződni és a nyomor problémája hatalmasan megenyhül. Vegyük hozzá az élősdiségek megszüntetését és a probléma meg lesz oldva.

Addig is a közgazdagság a vízbe vész és az elfolyatás a jelszó. Elfolyatás, melylyel Európa kimeríti és tönkrejuttatja magát.

A mi Francziaországot illeti: fentebb megmondtuk, mekkora összeggel szerepel. Miután pedig Páris lakossága Francziaország össznépességének huszonötödrészét teszi ki és miután a párisi guano a legértékesebb, mögötte maradunk a valóságnak, ha abban a félmilliárdban, melyet Francziaország évenként elvet magától, Páris veszteségét huszonöt millió francra becsüljük. E huszonöt millió, ha segítésre és mulattatásra fordítanák, megkétszerezné Páris ragyogását. A város azonban a milliókat a kloakákban pazarolja el. Annyira, hogy el lehet mondani: Páris legfőbb tékozlása, tündéri fényűzése, orgiája, aranyszórása, pompája tulajdonképpen a szennycsatorna.

Ekként történik, hogy a rossz nemzetgazdaság vakságában vízbefullasztják, sárba veszítik mindenek jólétét. Saint-Cloudban hálóknak kellene lenniök a közvagyon kihalászására.

Gazdaságilag ekként lehet formulázni e dolgot: Páris — lyukas szita.

Páris, ez a mintaváros, a jól megalkotott fővárosok példányképe, melynek minden nép igyekszik megsze-

rezni a mását, az eszmény e metropólisa, a kezdeményezés, lendítés és próbálás e fenséges otthona, az elmék e központi gyülőhelye, e nemzet-város, a jövő e méhkasa, Babylon és Corinthus e csodás keveréke az imént fejtegetett szempontból lenéző nevetésre ingerelné bármelyik fo-kinai parasztot.

Utánozzátok Párist: tönkre fogtok menni.

Egyébiránt, különösen a mi ezt az időtlen-időktől fogva való és esztelen pazarlást illeti, Páris maga is utánoz.

E meglepő badarság nem új találmány. A régiek ugyanúgy tettek, mint a mostaniak. „Roma kloakái — mondja Liebig — elnyelték a római paraszt jólétét.“ Mikor a római szennycsatorna már tönkre tette a római campagnát, Róma kimerítette Itáliát és mikor már Itáliát belemosta a kloakájába, utána sodorta Siciliát, aztán Szardiniát, aztán Afrikát. A római szennycsatorna elnyelte a világot. Ez a kloaka szólt a városnak és a világnak. *Urbi et orbi.* Örök város, kikutathatatlan szennycsatorna.

Mint annyi másban, ebben a dologban is Róma szolgáltatja a példát.

Páris követi e példát, az elmés városok teljes butaságával.

Arra a műveletre, melyet a fentebbiekben vázoltunk, Páris alatt egy másik Páris terül el; a csatornák Párisa, melynek megvannak az útczái, a terei, átjárói, üterei, van vérkeringése — iszapkeringés és a melyből csak az ember hiányzik.

Mert senkinek se szabad hizelegni, még egy nagy népnek se. A hol minden megvan: a fenséges mellett ott található a nemtelen is és ha Páris magában foglalja Athént, a világosság városát, Tyrust, a hatalom városát, Spartát, az erény városát, Ninivét, a csodák városát, magában foglalja Luteciát is, a sár városát.

Egyébiránt ez nagyságának a pecsétje is és Páris titáni pöczegödre megvalósítása annak a sajátságos eszménynek az emberi emlékművek között, melyet az emberiség tagjai között oly férfiak valósítottak meg,

mint Macchiavelli, Bacon és Mirabeau: a piszok nagyszerűségének.

Páris földalatti része, ha a tekintet áthatolhatna a befedező felszínen, rengeteg szivacs képét tüntetné föl. Nincs az a szivacs, melynek annyi lyuka és járata lenne, mint ennek a hat mértföld területü földterületnek, a melyen az ősi nagy város nyugszik. Nem is szólva a katakombákról, melyek külön üreget alkotnak, se a gázcsövek kibonyolíthatatlan szövedékéről, se arról az óriási csőrendszerről, mely az ivóvizet szállítja és az utczai kutakba nyílik: maguk a szennycsatornák hatalmas sötét hálózatban fonódnak a folyó mindkét oldalán; tömkeleg, melynek a lejtősség adja meg a kivezető fonalat.

Itt, e nedves ködben jelenik meg a patkány, mely olybá látszik, mintha Páris vajudásának ez lenne a szüleménye.

II.

A szennycsatorna ó-kora.

Képzeljük el, hogy Párist, mint valami födelet, felemeltük: a csatornák földalatti hálózata madártávlatból akképpen fog kirajzolódni, mintha a folyamba ojtott nagy ág lenne. A jobb parton a főcsatorna lesz a törzs, a másodrendű vezetékek lesznek a kisebb ágak, a vakon végződő menetek pedig a hajtások.

Ez a kép csak nagyjában, csak félig-meddig felel meg a valóságnak, a mennyiben a derékszögű elágazódás, mely az ily földalatti hálózat rendszeres osztódási módja, a növényvilágban csak felette ritkán fordul elő.

Hívebb képet nyerhetünk e különös mértani ábráról, ha azt képzeljük, hogy sötét alapon valamely bizarr keleti ákombákomot látunk, mely össze-vissza van kuszálva, mint a cserje ágai és a melynek formátlan betűi, látszatra zagyván és csak találomra, hol a szögleteiknél, hol pedig a végöknél fogva vannak összekötve egymással.

A pöczegödrök és a szennycsatornák a középkorban, a római birodalom hanyatlása idejében és a régi Keleten nagy szerepet játszottak. Bennök született a pestis

és a zsarnokok bennök haltak meg. A sokaság szinte vallásos félelemmel nézte a rothadás ez ágyait, a halál borzalmas bölcsőit. A benaresi féreg-csatorna nem kevésbbé szédítő, mint a babyloni oroszlánverem. Teglath-Phalasar, a rabbinikus könyvek tanúsága szerint, Ninive pöczegödrére szokott esküdni. Leydeni János a münsteri szennycsatornából kelette föl hamis holdját és keleti hasonmása: Mokanna, Khorassan fátyolos prófétája a kekhschebi kloaka-kútból ragyogtatta fel hamis napját.

Az emberek története visszatükröződik a kloakák történetében. A gemoniák sokat mondanak Rómáról. A párisi szennycsatorna borzalmas hely volt. Sírbolt és menhely. A bűn, az értelem, a társadalmi tiltakozás, a lelkiismeret szabadsága, a gondolat, a lopás, mindaz, a mit az emberi törvények üldöznek vagy üldöztek, ebbe a lyukba rejtőzött; a tizennegyedik században a maillotinsok, a tizenötödikben a tire-laine-ek, a tizenhatodikban a hugenották, a tizenhetedikben Morin rajongói, a tizennyolczadik században a „fűtők". Száz év előtt az éjszakai tőrszúrás innen kelt ki és a veszélyben forgó gazficzkó ide osont be; az erdőnek barlangja, Párisnak szennycsatornája volt. A „truanderie", a *picareria* e gall változata, olybá tekintette a szennycsatornát, mint a Cour des Miracles melléktelepét és esténként, ravaszul és vérszomjasan úgy tért meg a Maubuée gyüjtőcsatornába, mint valami hálófülkébe.

Egész természetes, hogy a kik nappal a Vide-Gousset zsákutczában vagy a Coupe-Gorge-utczában működtek, éjszakára a Chemin-Vert csatornába vagy a Hurepois-gödörbe vonúltak. E helyekből csak úgy rajzanak az emlékek. Mindenféle árnyék kisért e hosszú, magányos folyosókon; mindenütt rothadás és miazma; itt-ott egy-egy szelelőlyuk, melyen át a belül levő Villon beszélget a kívül levő Rabelais-vel.

A hajdani Párisban a szennycsatorna a gyűlőhelye minden kimerültségnek és minden kísérletnek. A nemzetgazdaság hulladékot, a társadalmi bölcsészet üledéket lát benne.

A szennycsatorna a város lelkiismerete. Minden ide tart és itt találkozik. E síri helyen sötétség uralkodik, de

már nincs többé titok. Minden dolog igazi vagy legalább végleges formáját ölti mgára. A szeméthalomnak megvan az a jó tulajdonsága, hogy nem hazudik. A naivság ide menekült. Basilio álarcza itt van, de a belseje épp úgy látszik, mint a külseje. Mellette hever Scapin hamis orra. A czivilizáczió minden piszka, miután kikopott a szolgálatból, idejut az igazság e gödrébe, mely végállomása a társadalom óriás csuszamlásának. Elmerül, de egyszersmind ki is tárul benne. Ez összevisszaság valóságos vallomás. Itt nincs többé hamis látszat, semmiféle kendőzés se lehetséges, a piszok leveti az ingét, feltétlen meztelenség uralkodik, vége minden illuziónak és kápráztatásnak, minden az, a micsoda és gyászos képét mutatja a végződésnek. Egy üvegpalaczk nyaka az iszákosságról tesz vallomást, egy kosár fogója háziasságról beszél; a szalmabáb, mely valamikor irodalmi véleményeket nyilvánított, egyszerűen csak szalmabáb; a rézgaras nyiltan engedi, hogy belepje a zöld rozsda; Kajafás köpete összetalálkozik Falstaff hányadékával; az arany, mely a játékasztalról került, ott hever a szög mellett, melyen az öngyilkos kötelének a vége fityeg; egy elhajtott magzat aranypikkelyes rongyba csavarodik, mely húshagyó kedden ott tánczolt az opera mögött, egy bírói süveg, mely emberek felett itélt, valami rothadék mellett úszik, mely egykor Margoton szoknyája volt. Ez több a testvériségnél; ez tegeződés. Minden, a mi piperéskedett, itt szabadon mocskolódik. A végső fátyol is le van tépve. A szennycsatorna cynikus. Mindent megmond.

A szenny ez őszintesége tetszik nekünk és nyugtatóan hat a lélekre. Ha az ember a földön azzal töltötte idejét, hogy nézte azt a nagyképűséget, melyet az államérdek, az eskü, a politikai bölcsesség, az emberi igazságszolgáltatás, a hivatásszerű becsületesség, a helyzet szigorúsága, a bírák megvesztegethetetlensége mutat: szinte megkönnyebbülés belépni a szennycsatornába és iszapot látni, mely bevallja, hogy iszap.

Ez egyszersmind tanulsággal is jár. Már mondtuk, hogy a történelem a szennycsatornán át folytatja útját. A Szent Bertalan-éjszakák csöppenként beléje szivárog-

nak. A nagy közgyilkosságok, a politikai és vallási mészárlások áthaladnak a czivilizáczió e földalatti csatornáin és odalökik holttesteiket. A gondolkodó szeme ott látja e riasztó félhomályban az összes történelmi gyilkosokat, térden állva, és szemfödelük egy csücskét kötényül használva, melylyel siralmasan takargatják és törölgetik magukat. Ott van XI. Lajos és Tristan, I. Ferenc és Duprat, Richelieu és XIII. Lajos, ott van Louvois, Letellier, Hébert és Maillard, a köveket vakarva és igyekezve eltüntetni cselekedeteik nyomait. E boltívek alatt hallani lehet e kísértetek sepergetését. Érzik a társadalmi katasztrófák rémítő bűzét. A szegletekben vöröslő reszketést lehet látni. Borzalmas víz folyik ott, melybe véres kezek mosakodtak.

A társadalom megfigyelőjének be kell lépnie e homályba. Ez a hely hozzátartozik laboratoriumához. A bölcsészet a gondolkodás mikroszkópja. Minden fut előle, de semmi se menekül meg tőle. Hasztalan hátat fordítani neki. Mert micsoda rész válik láthatóvá a hátatfordítással? A szégyenletes rész. A bölcsészet kutató szemével űzőbe veszi a rosszat és nem engedi, hogy a semmiségbe meneküljön. Az eltűnő dolgok szertefoszlásában is reáismer mindenre. A rongyból visszakövetkeztet a biborra és a gyolcsfoszlányból a nőre. A kloakából újra megépíti a várost és a sárból megszerkeszti az erkölcsöket. A cserépből reáismer az amphorára vagy a korsóra. A pergamenten látható körömnyomból megállapítja a különbséget, mely a Judengasse zsidóságát elválasztja a Ghetto zsidóságától. Abban, a mi maradt, megtalálja azt, a mi volt, a jót, a rosszat, a hamisat, az igazat, a palota vérfoltját, a barlàng tintapecsétjét, a lupanar szennycseppjét, az elszenvedett megpróbáltatásokat, a szívesen látott kisértéseket, a kihányt orgiákat, a ránczot, mely a lealacsonyodó jellemeken képződik, a prostitutio nyomát a lelkeken, melyeket kapzsiságuk erre hajlandóvá tett és Messalina könyökének jelét a római hordárok öltönyén.

III.

Bruneseau.

A párisi szennycsatorna a középkorban legendás hely volt. A tizenhatodik században II. Henrik megkisérelte, hogy átkutassa, de kudarczot vallott. Még nincs száz éve, hogy a kloaka — Mercier a tanú — magára volt hagyatva és úgy boldogult, ahogy tudott.

Ilyen volt a régi Páris, a viszálykodással, határozatlansággal és tapogatódzással teljes város. Sokáig eléggé ostoba maradt. Később 1789 megmutatta, hogy miként jön meg a városok esze. A régi jó időben azonban a fővárosnak nem igen volt agyveleje; nem tudta elintézni az ügyeit se erkölcsi, se anyagi tekintetben és a szemetet épp úgy nem tudta kisöpörni, mint a visszaéléseket. Minden megannyi akadályként szerepelt és minden egy-egy kérdés tárgyává lett. A szennycsatorna daczolt minden kikutatási kísérlettel. Útvesztőjében épp úgy nem tudtak eligazodni, mint a hogy nem sikerült a város dolgaiban megegyezni. Fent érthetetlenség, lent kiismerhetetlenség; fent a beszéd zűrzavara, lent az üregek zűrzavara; Bábel, mely alatt labyrinth terül el.

Néha a párisi szennycsatornának kedve kerekedett, hogy kiáradjon, mintha ez a félreismert Nilus hirtelen haragra gyuladt volna. Gyalázatos eset, de megtörtént, hogy a csatorna kiöntött. A czivilizáczió e gyomra olykor rosszúl emésztett, a kloaka visszafolyt a város torkába és Páris utóízét érezhette a saját iszapjának. A csatorna és a lelkiismeretfurdalás között levő e hasonlatosságnak volt jó oldala is; figyelmeztetés volt, a mit azonban nem vettek tekintetbe; a város megbotránkozott, hogy sara ily merészségre vetemedett és nem engedte, hogy a piszok visszajöjjön. Üzzétek el jobban.

A most nyolczvanesztendős párisiak még emlékeznek az 1802-iki áradásra. Az iszap keresztformában áradt ki a Victoire-téren, hol XIV. Lajos szobra áll, a Champs-Elysées két csatornanyílásán át benyomúlt a Saint-Honoré-utczába, a Saint-Florentin-nyíláson át a Saint-Florentin-utczába, a Sonnerie-nyíláson át a Pierre-à-

Poisson-utczába, a Chemin-Vert-nyíláson át a Popincourt-utczába, a Lappe-utczai nyíláson át a Roquette-utczába; a Champs-Elysées-n harminczöt czentiméter magasan állott, a déli oldalon pedig behatolt a Mazarine-utczába, a L'Échaudé-utczába és a Marais-utczába és miután százkilencz méter hosszú utat tett, néhány lépésnyire állt meg attól a háztól, melyben egykor Racine lakott, ekképpen nagyobb tiszteletben tartván a költőt, mint a hogy a király tette. Legnagyobb magasságát a Saint-Pierre-utczában érte el, hol három láb vastagon borította a kövezetet és legnagyobb kiterjedésű volt a Saint Sabin-utczában, hol kétszázharmincznyolcz méter hosszúra nyúlt.

E század kezdetén a párisi szennycsatorna még rejtelmes hely volt. A sár sohasem lehet jó hírben; de itt a rossz hírnév egész a rémületességig fokozódott. Páris homályosan tudta, hogy borzalmas üreg van alatta. Úgy beszéltek róla, mint arról a thébai földalatti barlangról, melyben tizenöt láb hosszú scolopendriumok hemperegtek és a mely Behemoth fürdőkádjául szolgálhatott volna. A csatornatisztítók nagy csizmái sohasem merészkedtek bizonyos pontokon túl. Még nagyon közel voltak azokhoz az időkhöz, mikor a szeméthordók taligáikat, melyek tetején Sainte-Foix Créqui marquis-val barátkozott, egyszerűen belefordították a szennycsatornába. A mi a gondozást illeti, ezt a záporesőre bízták, mely inkább összehordta, semmint elseperte a piszkot. Róma még hagyott valami költészetet a kloakájának és Gemoniának nevezte; Páris rejtegette a magáét és bűzös lyuknak hívta. A tudomány a rémítés tekintetében együtt tartott a babonával. A bűzös lyuk az orvosi tudomány előtt épp oly borzalmas volt, mint a legendák szempontjából. A Marmousets-k holttesteit a Barillerie-csatornába vetették; Fagon az 1685-iki rettenetes lázjárványt a Marais-csatorna nyílásának tulajdonította, mely egész 1833-ig tátongott a Saint-Louis-utczában. A Mortellerie-utczai csatornanyílás híres volt, hogy dögvész száll föl belőle; hegyes vasrácsozatával, mely fogsorhoz hasonlított, olybá tűnt föl, mint valami sárkány szája, mely poklot lehel az emberekre. A népképzelet a komor csatornát valami végtelenséggel ruházta fel. A szennycsatornának

nem volt feneke. A szennycsatorna maga volt a barathrum. Még a rendőrségnek se jutott eszébe, hogy e pestises régiókat kikutassa. Behatolni ebbe az ismeretlenbe, mérőónt vetni e homályba, leszállani a mélységbe: ki merte volna ezt megtenni? Borzalmas vállalkozás lett volna. És mégis jelentkezett valaki. A kloakának is akadt Columbus Kristófja.

1805-ben, egyikén azoknak a ritka napoknak, mikor a császár Párisban volt, a belügyminiszter, valami Decrès vagy Crétet, megjelent parancsolója előtt. A Carroussel-téren hallani lehetett a nagy köztársaság és a nagy császárság nagy katonáinak kardcsörtetését; Napoleon ajtaja előtt tolongtak a hősök, a Rajna, az Etsch, a Nilus emberei, Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kléber bajtársai, mainzi gránátosok, genuai hidászok, huszárok, kiket a pyramisok bámultak volt, tüzérek, kikre Junot golyója verte a port, vértesek, kik rohammal foglalták el a Zuyderseeben horgonyozó hajóhadat, katonák, kik Bonaparte nyomán léptek a lodii hídra, mások, a kik Murat-val együtt mentek a mantuai árokba és ismét mások, a kik megelőzték Lannes-t a montebellói mély útban. Az egész hadsereg, egy-egy szakaszszal képviselve és Napoleon nyugalmát őrizve, ott volt a Tuileriák udvarán; az a ragyogó korszak volt ez, mikor a nagy hadsereg Marengo után és Austerlitz előtt állott.

— Sire, — szólt a belügyminiszter Napoleonhoz, — tegnap láttam birodalmának legbátrabb emberét.

— Ki az az ember? — kérdé nyersen a császár. — Mit csinált?

— Nagy dolgot művelt, Sire.

— Mit?

— Megjárta Páris szennycsatornáját.

Ez az ember élt és Bruneseau volt a neve.

IV.

Ismeretlen részletek.

A bejárás megtörtént. Borzalmas hadjárat volt: éjszakai harcz a pestis és a fulladás ellen. És egyszersmind felfedező út is volt. Egyike a résztvevőknek, a ki még él.

egy értelmes munkás, ki akkoriban még egészen fiatal volt, néhány év előtt érdekes részleteket beszélt el, melyeket Bruneseau kötelességének tartott kihagyni a rendőrfőnökhöz intézett jelentéséből, mint olyanokat, melyek nem méltók a közigazgatási stylushoz. A fertőtlenítő eljárások abban az időben még igen kezdetlegesek voltak. Bruneseau alig ért túl a földalatti hálózat első elágazódásán: húsz munkása közül nyolcz megtagadta, hogy tovább menjen. A feladat bonyolódott volt; a bejárásnak tisztítással kellett párosulnia; tisztítani és egyúttal mérni kellett; fel kellett jegyezni, hol ömlik be a víz, meg kellett számlálni a rácsokat és a nyílásokat, sorba venni az elágazódásokat és átvágásokat, megállapítani a különböző medenczéknek megfelelő területeket, ki kellett kutatni a főcsatornába oltott kisebb csatornákat, meg kellett mérni minden egyes folyosó magasságát, szélességét, ez utóbbit úgy a bolthajtás kezdeténél, mint a fenéken, és végül meg kellett határozni a talaj lejtését. Csak nagy bajjal lehetett előre hatolni. Nem volt ritkaság, hogy a hágcsók három lábnyira merültek a sárba. A lámpák fáradtan pislogtak a dögleletes levegőben. Koronként egy-egy elájult munkást vittek el. Bizonyos helyeken meredély tátongott. A talaj besüppedt, a padlózat elpusztult, a csatorna feneketlen kúttá változott; nem volt többé szilárd talaj; egy munkás hirtelen eltünt és csak nagy fáradsággal lehetett kihúzni. Fourcroy tanácsára a már meglehetősen kitisztított helyeken, bizonyos távolságban egymástól, gyantával beitatott nagy kóczcsomókat gyujtottak meg. A fal helylyel-közzel formátlan gombákkal volt borítva, melyeket daganatoknak lehetett volna mondani; még maga a kő is betegnek látszott e szívhatatlan levegőjü helyeken.

Bruneseau felülről lefelé haladt a kutatásban. A Grand-Hurleur-vezeték elágazódásánál egy kiugró kövön évszámot talált: 1550.; ez a kő jelezte a határt, a meddig Delorme Philibert, kit II. Henrik a földalatti Páris útjainak kikutatásával bízott meg, eljutott. Ez a kő volt a csatornában a XVI. század nyoma. A XVII. század művét Bruneseau megtalálta a Ponceau- és a Vieille-du-Temple-utczai vezetékben, melyet 1600 és 1650 között falaztak, a XVIII. századét pedig a gyűjtő-csatorna

nyugoti részében, melyet 1740-ben fejeztek be. E két boltozat, különösen az újabb, az 1740-iki, repedezettebb és omladozóbb volt, mint a főcsatorna fala, a mely 1412-ben épült, abban az időben, mikor a ménilmontanti patakot a párisi nagy szennycsatorna méltóságára emelték, a mi olyasforma előléptetés, mintha egy paraszt a király első komornyikja lesz.

Itt-ott, de főleg az igazságügyi palota alatt régi tömlöczzárkákat találtak, melyek egyenesen a szennycsatornába szolgáltak. Undorító *in pace*-k. Az egyik üregben nyakvas függött a falon. Valamennyit befalazták. Akadtak aztán furcsa leletekre is. Többek között megtalálták annak az orangutángnak a csontvázát, mely 1800-ban eltünt a Jardin des Plantes-ból, a mely eltünés alkalmasint összetartozik az ördögnek a tizennyolczadik század utolsó évében a Bernardins-utczában történt híres és kétségtelen megjelenésével. A szegény ördög a szennycsatornába fuladt.

A L'Arche-Marion-nál végződő hosszú boltíves folyosóban egy teljesen jókarban maradt rongyszedőputtony ragadta bámulatra a hozzáértőket. Az iszap, melyhez a munkások végre is hozzászoktak, mindenütt telítve volt értékes tárgyakkal, arany-, ezüst-ékszerekkel, drágakövekkel, pénzdarabokkal. Egy óriás, a ki megszűrte volna a kloakát, századok gazdagságát gyüjthette volna tarisznyájába. A Temple- és a Sainte-Avoye-utcza vezetékének keresztezésénél sajátságos hugenotta rézpénzdarabot találtak, melynek egyik oldalán bibornokkalapos disznó, a másik oldalán pedig a pápai tiarával felékesített farkas volt látható.

A legmeglepőbb leletre a nagy csatorna bejáratánál akadtak. E bejárat valamikor rácsos ajtóval volt elzárva, melynek már csak a sarkai maradtak meg. Az egyik sarkon valami formátlan és piszkos rongydarab fityegett, mely ott útjában kétségkívül megakadt és a homályban lebegve foszladozott tovább. Bruneseau odatartotta lámpáját és szemügyre vette a rongydarabot. Finom batiszt volt és egyik sarkán, mely kevésbbé volt szétfoszolva, mint a többi, himzett korona maradványa alatt e hét betűt lehetett megkülönböztetni: LAVBESP

A korona marquis-korona volt és a betük *Laubespine*-t jelentettek. Megismerték, hogy e rongydarab Marat szemfedőjének a maradványa. Marat ifjúkorában szerelmes is volt. Akkor volt ez, mikor állatorvosi minőségben Artois gróf udvarához tartozott. A történelmileg megállapított szerelmi viszonyból, melyet egy főúri hölgygyel folytatott, maradt neki ez a lepedő. Feledékenységből vagy emlékül. Halála után, miután ez volt holmijai között az egyetlen finomabb vászonnemü, ebbe csavarták be. A tragikus népbarát-ot vén asszonyok ugyanabba a lepedőbe csavarták be a sír, a csatorna számára, a melyen valaha gyönyöröket élvezett.

Bruneseau folytatta útját. A rongydarabot otthagyták, a hol volt: nem tépték le. Megvetésből vagy tiszteletből történt ez? Marat mindkettőre reászolgált. Egyébiránt a sors már eléggé reányomta bélyegét, hogy ne nyúljanak hozzá. Különben is a sírban levő dolgokat azon a helyen kell hagyni, melyet maguknak választottak. Mindenesetre sajátságos ereklye volt. Egy marquisné aludt rajta, Marat rothadt benne; megiárta a Pantheont, hogy végül is a csatorna patkányai közé jusson. E hálószobai batisztlepel, melynek egykor Watteau örömmel festette volna meg a redőit, végezetül Dante merev tekintetére vált érdemessé.

Páris földalatti szenny-útjainak teljes bejárása hét esztendeig, 1805-től 1812-ig tartott. Bejárás közben Bruneseau jelentékeny munkálatokat igazgatott és végeztetett el. 1808-ban mélyebbre vonatta a Ponceau-járatot és mindenfelé új vezetékeket nyitva, 1809-ben elhatolt a csatornával a Saint-Denis-utcza alatt az Innocents-hídig, 1810-ben a Froidmanteau-utcza és a Salpêtrière alá, 1811-ben a Neuve-des-Petits-Péres, a Mail és az Écharpe-utcza és a Royal-tér alá, 1812-ben a Paix-utcza és a Chaussée-d'Antin alá. Egyszersmind fertőtleníttette és kitisztíttatta az egész hálózatot. Segítségül már a második évben maga mellé vette vejét, Nargaud-t.

Ekkép történt, hogy e század elején a vén társadalom gondjába vette a földalatti tekervényt és tisztába tette a szennycsatornát. Legalább ezt kitisztította.

Zeg-zúgos, omladozó, kövezetlen, gödrös, bizarr

kiszögellésektől megszakgatott, minden logika nélkül emelkedő és sülyedő, bűzös, zordon, sötétséggel telített, forradásos falu, rémes hely — ilyen volt Páris egykori szennycsatornája. Minden irányba menő elágazódások, kereszteződések, csillagképletek, zsákutczák, salétromos boltívek, dögvészes mélységek, penészes izzadságtól ellepett falak, csepegő tetőzések, sötétség: semmi se hasonlítható borzalmasság tekintetében e vén kriptához, Babylon emésztő szerkezetéhez, ez utczákba ágazódó barlanghoz, e titáni vakondoklyukhoz, hol az elme a homályban, a mocsokká vált pompában mintegy túrni látja a nagy vakondokot: a multat.

Ez volt, ismételjük, az egykori szennycsatorna.

V.

A mai haladás.

Ma a szennycsatorna tiszta, hideg, egyenes, correct. Szinte megvalósulása annak az eszménynek, a mit Angliában a „tiszteletreméltó“ szó alatt értenek. Illedelmes és szürke; szinte azt lehetne mondani, hogy a legnagyobb szabályossággal öltözködik. Hasonlít a kereskedőhöz, ki államtanácsos lett. Majdnem világos van benne. Az iszap jól viseli magát. Első pillanatra az ember hajlandó volna, hogy egyikének nézze ama földalatti folyosóknak, melyek hajdan oly gyakoriak és a menekülő királyoknak meg fejedelmeknek oly hasznosak voltak, — azokban a régi jó időkben, „mikor a nép szerette királyait“. A mai szennycsatorna szép szennycsatorna; egységes stylus uralkodik benne; a klasszikusan egyenes alexandrinus, mely, amióta a költészetből kiűzték, úgy látszik, az építészetbe menekült, ott honol e homályos és fehérlő hosszú folyosók kövei között; minden kitorkolás egy-egy oszlopcsarnok; a Rivoli-utcza utánzásra talál még a kloakában is. Egyébiránt ha a mértani vonal valahol helyén van, úgy bizonyára egy nagyváros emésztő járataiban. Itt mindennek engedelmeskednie kell a legrövidebb út elvének. A szennycsatornának ma bizonyos hivatalos képe van. Még a rendőri

jelentések is, melyeknek néha tárgyául szolgál, tisztelettel szólnak róla. A szavak, melyeket a közigazgatási nyelv reá vonatkozólag használ, méltóságosak és előkelők. A mit azelőtt hurkának neveztek, ma: járat; a lyuk-ból tömlő lett. Villon nem ismerne reá egykori búvóhelyére. Igaz, hogy e pinczehálózatnak még mindig megvan ősi rágcsáló lakossága, sőt ez jobban hemzseg, mint valaha; néha-néha egy-egy vén patkány kidugja fejét a csatorna nyílásán és szemügyre veszi a párisiakat; de még ez a féreg is lassan-lassan megszelidül és elégedetten él palotájában. A kloaka már egészen levetkezte régi zordonságát. Az eső, mely egykor piszkította a szennycsatornát, ma tisztára öblíti. Mindazonáltal ne bízzanak benne nagyon. A dögletes párák még mindig ott lakoznak. A szennycsatorna inkább képmutató, semmint gáncsolhatatlan. A rendőrfőnökség és a köztisztasági bizottság erőlködhet, a mennyit akar, — hiába. A szennycsatorna minden tisztogatás ellenére is gyanús szagot áraszt, akár csak Tartuffe a gyónás után.

Ismerjük be azonban, hogy mindent összevéve: a söpréssel a szennycsatorna hódolatot mutat be a czivilizácziónak és a hogy Tartuffe lelkiismerete haladást jelent Augias istállójához képest, úgy a párisi szennycsatorna is megjavult.

Sőt ez több a haladásnál; ez átalakulás. A régi és a mostani szennycsatornát forradalom választja el egymástól. Kinek a műve ez a forradalom?

Azé az emberé, kit a világ elfelejtett és a kit fentebb megneveztünk: Bruneseau-é.

VI.

Jövő haladás.

A párisi szennycsatorna megásása nem volt kis munka. Tíz századév dolgozott rajta, a nélkül, hogy bevégezhette volna, mint a hogy Párist se tudta befejezni. A minthogy csakugyan Páris minden növekedése visszahat a szennycsatornára. Valami, a földbe ágyazott ezerlábú határozatlan polypféle ez, mely ugyanúgy nő,

mint a hogy felette nagyobbodik a város. Valahányszor a város új utczát nyit: a szennycsatorna új ágat ereszt. A régi monarchia csak huszonháromezerháromszáz méter szennycsatornát ásott; 1806 január 1-én ez volt a helyzet. E korszaktól fogva, melyre mindjárt visszatérünk, hasznosan és erélyesen kezdték újra és folytatták tovább a munkát. Napoleon — érdekesek e számok, — négyezernyolczszáznégy métert építtetett; XVIII. Lajos ötezerhétszázkilencz métert; X. Károly tízezernyolczszázharminczhat métert; Lajos Fülöp nyolczvankilenczezerhúsz métert; az 1848-iki köztársaság huszonháromezerháromszáznyolczvanegy métert, a mostani uralom hetvenezerötszáz métert; jelenleg kétszázhuszonhatezertíz méter az egész kiterjedés, hatvan mértföld szennycsatorna. Ilyen rengeteg hosszúak Páris belei. Homályos elágazódás, mely folyton munkában van és a melyen mindegyre dolgoznak.

A mint látjuk, Páris földalatti útvesztője majdnem tízszer akkora, mint amekkora a század kezdetén volt. Szinte kényelmetlen érzés elképzelni, micsoda kitartás és mennyi erőfeszítés kellett, hogy a kloaka eljusson mai viszonylagos tökéletességére. A régi monarchikus helytartóság és — a tizennyolczadik század utolsó tíz esztendejében — a forradalmi polgármesteri hivatal alig tudott elboldogulni azzal az öt mérföldnyi szennycsatornával, melyet 1806 előtt vágtak. Mindenféle akadály hátráltatta ezt a munkát, részint olyanok, melyek a talaj természetével függtek össze, részint pedig olyanok, melyek Páris lakosságának előítéleteiben gyökereztek. Páris olyan talajon épült, mely nagyon nehezen tűri az ásót, a kapát, a kutatást, az emberi kéz munkáját. Semmit se nehezebb átfúrni és áttörni, mint azt a geológiai alakulást, melyen a csodás történelmi alakulás: Páris — nyugszik. Akárhol és akármivel kezdődjék e munka: sűrűn következnek a földalatti akadályok. Híg agyag, folyóvíz, kemény szikla, majd megint puha és mély iszap. A csákány csak nagy fáradsággal tud előre hatolni a mészrétegekben, melyek vékony agyag — és az ember megjelenését megelőző idők oczeánjából származott kagylóhéj — rétegekkel váltakoznak. Másutt egyszerre márga tör elő és irtózatos

zuhatag erejével úgy töri össze a legvastagabb támasztógerendákat is, mintha üvegből lennének. Nemrég, mikor a villettei gyüjtőcsatornát a hajózás félbeszakítása és a csatorna kiürítése nélkül kellett átvezetni a Saint-Martin-csatorna alatt: a csatorna könyökrészén repedés támadt és a víz egyszerre elöntötte az egész földalatti munkatelepet, annyira, hogy a szivattyúk elégtelenek voltak az eltávolítására. Buvárral kellett megkerestetni a repedést és így is csak nagy bajjal lehetett eltömni. Másutt, a Szajna mellett, sőt jó távolra is a folyótól, mint például Belleville-ben, a Grande-Rue és a Luniére átjáró tájékán feneketlen homokszigetek vannak, melyekben egy szempillantás alatt elmerülhet az ember. Vegyük ehhez a dögleletes levegőtől okozott fuladásokat, a hirtelen beomlásokat, a typhust, melyet a munkások lassanként magukba szívnak. Manapság történt, hogy Monnot mérnök, miután tíz méternyi mélységben megépítette a Clichy-járatot, miután omlásokkal és rothadásos rétegekkel daczolva csatornát vont a L'Hôpital-boulevardtól a Szajnáig, miután, hogy Párist megszabadítsa a montmartrei zuhatagoktól és lefolyást biztosítson annak a kilenczhektáros tónak, mely a Martyrs-sorompó közelében tespedt, négyhavi szakadatlan és tizenegy méter mélységben folytatott munkával megépítette a Blanche-sorompótól az aubervilliersi útig terjedő csatornát, miután hat lábnyira a föld alatt csatornát vont a Barre-du-Bec-utcza alatt: halálát lelte. Miután háromezer méter csatornát falaztatott a város különböző részein, miután az Arbalète-kiágazással megszabadította a Censier-Mouffetard-utczatorkolatot az esővíz elöntéseitől, miután sziklán és futóhomokon át megépítette a Saint-Georges-csatornát, miután elvégezte a Notre-Dame-de-Nazareth-kiágazás lesülyesztésének veszedelmes munkáját: Duleau mérnök halálát lelte. Az effajta hősiességekről nem adnak ki jelentéseket, holott hasznosabbak, mint a csatatéren véghezvitt ostoba mészárlások.

1832-ben a párisi szennycsatorna még távolról se volt az, a mi ma. Bruneseau megadta a lendítést, de a kolerára volt szükség, hogy megcsinálják a rengeteg művet, melyet azóta elvégeztek. Csodálatos, hogy, például,

a főcsatorna egy része, melyet nagy-csatornának neveztek, 1821-ben még a szabad ég alatt büzölgött a Gourdes-utczában. Páris városa csak 1823-ban találta meg zsebében azt a kétszázhatvanhatezernyolczvan francot és hat centimes-t, a mi ennek a gyalázatnak a befedésére kellett. A Combat-, Cunette- és Saint-Mandé-emésztőkút az egész hozzávaló tisztogató szerkezettel 1836-ból való. Páris bélcsatornáját egy negyedszázad óta ujjáalkották és tízszeresre nagyobbitották.

Harmincz évvel ezelőtt, a június 5-iki és 6-iki felkelés idejében sok helyen szinte még merőben a régi volt a szennycsatorna. Számos utcza, mely ma már be van boltozva, akkor még nyilt árok volt. Utczák vagy terek lejtős helyein gyakran lehetett látni nagy négyszögletes vasrácsokat, melyek simára koptak a tömeg lábától, veszedelmes csúszós szigetek voltak a kocsik számára és elbuktatták a lovakat. 1832-ben egész sereg utczában, az Etoile-, a Saint-Louis-, a Temple-, a Vieille-du-Temple-, a Notre-Dame-de-Nazareth-, a Folie-Méricourt-, a Fleurs-, a Petit-Musa-, a Normandie-, a Pont-aux-Bichez-, a Marais-, a Faubourg-Saint-Martin-, a Notre-Dame-des-Victoires-, a Faubourg-Montmartre-, a Grange-Bateliére-, a Champs-Elysées-, a Jacob-, a Tournon-utczában a vén góth csatorna még czinikusan tátogatta a torkát. Nagy nyílások voltak ezek, melyek egynémelyike monumentális szemérmetlenséggel sarokkövekkel volt körülszegve.

1806-ban Páris a szennycsatorna tekintetében körülbelül még ugyanannál a számnál tartott, melyet 1663 májusában állapitottak meg: ötezer háromszáz huszonnyolcz öl. Bruneseau után, 1832 január 1-én negyvenezer háromszáz méter volt a szám. 1806-tól 1831-ig évenként átlag hétszázötven méter volt a növekedés; azóta minden évben nyolcz, sőt olykor tízezer méter hosszú folyosót építettek, betonalapon, oltott mészszel. Egy-egy méter hétszáz francba került, úgy, hogy a mai Páris hatvan mérföldnyi szennycsatornája negyvennyolcz millió francot képvisel.

A fentebb jelzett nemzetgazdasági haladás dolgán kívül fontos egészségügyi feladatok is kapcsolódnak e nagy kérdéshez: Páris szennycsatornájához.

Páris két medencze között terül el, egy vízmedencze és egy légmedencze között. A víz, mely meglehetős mélyen van a föld alatt, de a melyet a fúrások már kétszer érintettek, kréta- és juramész-réteg között szivárog; a középső réteg huszonöt mérföld átmérőjű korong, melylyel nagyszámú folyó és patak közlekedik; egy valamely grenellei kútból merített pohár vízben a Szajna, a Marne, a Yonne, az Oise, az Aisne, a Cher, a Vienne és a Loire vízét issza az ember. Ez a víz egészséges, először az égből jön és aztán a földből; a légmedencze tartalma ártalmas, mert a szennycsatornából száll fel. A kloaka minden miazmája ott kering a város levegőjében, ezért oly rossz ennek a belégzése. Tudományosan megállapították, hogy a szemétdomb felett lengő levegő tisztább, mint Páris levegője. Valamikor majd, a haladás segítségével, mikor a műszerek tökéletesebbek lesznek és a világosság jobban el lesz terjedve: a vízmedenczét fel fogják használni a légmedencze megtisztítására. Más szóval: a szennycsatorna kimosására. Tudjuk, hogy e kimosáson azt értjük, hogy az iszapot visszaadják a földnek; a trágya a talajnak jut és megtermékenyíti a szántóföldet. Ez egyszerű eljárás csökkenteni fogja a nyomort és növelni az egészséget. Jelenleg Páris betegségeinek sugara ötven mérföldnyire terjed a Louvre-tól, ha ezt úgy vesszük, mint e pestises kör központját.

Azt lehetne mondani, hogy tíz század óta a kloaka Párisnak a betegsége. A szennycsatorna az a vétek, mely a város vérében van. A nép ösztöne sohase volt tévedésben e felől. A csatornatisztító mestersége valamikor épp oly veszedelmes és a népnek szinte épp oly ellenszenves volt, mint a dögmesteré, melyet hosszú időn át iszonyat környezett és a hóhérnak kellett ellátnia. Kőművest csak nagy díjazással lehetett reábírni, hogy leszálljon e bűzös árokba; a kútásó létrája habozva merült alá beléje, közmondás volt: *lemenni a csatornába, annyi, mint a sírba szállani* és, mint már mondtuk, mindenféle borzalmas legenda árnyékolta be ezt az óriási pöczegödröt, ezt a félelmes ürülék-gyülhelyet, melyben nyoma van a földgömb forradalmainak épp úgy, mint az emberek

forradalmainak és a melyben minden cataclysmának megtalálhatók a maradványai: a vízözön kagylóitól Marat szemfedőjének rongyáig.

HARMADIK KÖNYV.

Szenny és lélek.

I.

A kloaka meglepetései.

Valjean János Páris szennycsatornájában volt.

Ujabb hasonlatosság Páris és a tenger között. Mint az óczeánban, a búvár itt is eltünhet.

Hallatlan átmenet. A város kellős közepén Valjean János kijutott a városból és egy szempillantás alatt, a mennyi időbe a rács fölemelése és visszabocsátása tartott, a fényes nappalból a teljes sötétségbe, délből éjfélbe, tombolásból a némaságba, mennydörgő forgószélből a sír nyugalmába és — még csodásabban, mint annak idején a Polonceau-utczában — a legnagyobb veszedelemből a legföltétlenebb biztonságba jutott.

Egyszerre lezuhant valami pinczébe, eltünt Páris sülyesztőjébe; otthagyta az utczát, melyben mindenütt a halál tombolt, ezért a sírbolt féléért, mely életet kínált. Sajátságos pillanat volt. Valjean János néhány másodperczig mintegy elkábulva állott és bámultan hallgatódzott. Az üdvösség csapóajtaja hirtelen megnyilt alatta. Az égi jóság mintegy áruló módon jött a segítségére. Imádásra méltó csalafintáskodása a gondviselésnek!

Azonban a sebesült nem moczczant és Valjean János nem tudta, élőt vagy halottat hozott-e magával a mélységbe.

Első érzése az elvakulás volt. Egyszerre nem látott semmit. E mellett úgy tünt fel neki, mintha meg is siketült volna. Semmit se hallott. A gyikolás őrjöngő vihara, mely néhány lépésnyire felette dühöngött, mint már említettük, a földréteg vastagsága miatt csak elhalóan és határozatlanul, mint valami távoli moraj hallatszott be hozzája. Érezte, hogy szilárd talaj van a lába alatt; ez volt

minden; de ez elég is volt. Kinyujtotta a karját, aztán a másikat, mindkét kezével érintette a falat és tudomásul vette, hogy a folyosó szűk; megcsúszott és tudomásul vette, hogy a padló nedves. Attól tartva, hogy lyuk, gödör, valami mélység lehet előtte, nagy óvatosan lépett egyet; megállapította, hogy a padlózat folytatódik; bűzös pára figyelmeztette, hogy micsoda helyen van.

Néhány pillanat mulva már nem volt vak. A szelelő lyukon, melyen át leszállt, némi világosság szivárgott be és szeme hozzáalkalmazkodott az üreghez. Kezdte megkülönböztetni a dolgokat. A folyosó, melyben — ez a legmegfelelőbb kifejezés — a föld alá bujt: mögötte el volt falazva. Egyikében volt azoknak a zsákutczaféléknek, melyeket a műszaki nyelv kiágazódásoknak nevez. Előtte egy mások fal meredt: az éjszaka fala. A szelelőlyuk világossága tiz-tizenkét lépésnyire attól a helytől, a hol Valjean János állott, véget ért és a nedves falnak alig néhány méterére vetett valami sápadt derengést. Ezen túl sűrű homály, ebbe behatolni: borzalmasnak tetszett és mintegy alábukásnak tünt fel. Mindazonáltal ebbe a ködfalba be lehetett hatolni és be is kellett. Sőt sietni kellett. Valjean János elgondolta, hogy a rácsot, melyet maga alatt megpillantott, a katonák is észrevehetik és hogy minden ettől függ. Ők is lejöhetnek és átkutathatják a csatornát. Egy percz se volt veszteni való. Mariust letette volt a földre; most — így kell mondanunk — újra felszedte a hátára és elindult. Elszántan belépett a sötétségbe.

A valóság az, hogy sokkal kevésbbé voltak megmentve, semmint Valjean János hitte. Más és nem kisebb veszedelmek fenyegették őket. A csata menyköves zivatara után a miasmák barlangja; a chaos után a kloaka. Valjean János a pokol egyik köréből a másikba esett.

Miután vagy ötven lépést tett, meg kellett állania. Választania kellett. A folyosó egy másikba nyilt, mely harántirányban húzódott. Két út kinálkozott itt. Melyiket válassza? Jobbra forduljon-e vagy balra? Hogy tájékozódjék ebben a fekete útvesztőben? Ez útvesztőnek, mint már említettük, van kivezető fonala: a lejtése. Követni a lejtést annyi, mint a folyó felé menni.

Valjean János nyomban reájött erre.

Azt mondta magában, hogy alkalmasint a vásárcsarnok csatornájában van; ha balra megy és a lejtő irányában, egy negyedóra se telik bele és valamelyik szajnai csatornatorkolathoz jut, a Pont au Change és a Pont Neuf között, vagyis fényes nappal Páris legnépesebb helyén bukkan elő. Esetleg valamely piacz nyilásán. Hogy álmélkodnának az emberek, ha egyszerre két véres férfi bujnék elő a földből! Rendörök jönnének, fellármáznák a legközelebbi őrállomást. Még künn se volnának és már foglyok lennének. Jobb, ha beleveszi magát ebbe a tömkelegbe, a sötétségbe és a gondviselésre bízza, hogy hol jut ki.

Jobbra fordult és a lejtőnek fel indult.

A hogy befordult a szögleten, a szelelő lyuk távoli világossága egészen eltünt, a sötétség függönye ismét reáborult és Valjean János megint vakká vált. Mindazonáltal egyre haladt előre és oly sebesen, a hogy csak tudott. Marius két karja a nyaka körül volt fonva, lábai pedig hátul lógtak. Valjean János egyik kezével Marius két karját fogta, a másikkal a falon tapogatódzott. Marius arcza odaért az övéhez és, mert véres volt, oda is ragadt. Érezte, hogy valami meleg folyadék csurog reá és keresztül szivárog a ruháján: Marius vére. Füle azonban, mely a sebesült szájához ért, nedves meleg párát érzett, a mi a lélegzésről, vagyis Marius életben létéről tanuskodott. A folyosó, melyben Valjean János most bandukolt, kevésbbé volt szűk, mint az előbbi. Valjean János csak nagy fáradsággal tudott előre jutni. A megelőző napi eső még nem folyt el egészen, patakban ömlött a csatorna közepén és Valjean Jánosnak a falhoz kellett simulnia, ha nem akart vízben járni. Így lépkedett a sötétben. Azokhoz az éjszakai lényekhez hasonlított, melyek a láthatatlanban tapogatódznak és a homály elágazódásaiba veszvék.

Mindamellett lassanként, akár mert a szelelőlyukakon itt-ott némi világosság szűrődött be, akár pedig mert szemei hozzászoktak a sötéthez, homályosan kezdett eligazodni és meg-megpillantotta vagy a falat, melyet érintett, vagy a boltozatot, mely alatt haladt. A pupilla kitágul az éjszakában és végül is világosságot talál

benne, épp úgy, mint ahogy a lélek kitágul a balsorsban és végül is megtalálja benne Istent.

A tájékozódás azonban nagyon nehéz volt.

A csatorna vonala, hogy úgy mondjuk, lenyomata a felette levő utcza vonalának. Az akkori Párisban kétezerkétszáz utcza volt. Képzeljük el ezalatt a sötét ágaknak azt a rengetegét, melyet szennycsatornának neveznek. Az akkori csatornák egy vonalban tizenegy mérföldet tettek ki.

Fentebb említettük, hogy az utóbbi harmincz év munkája következtében a mai hálózat nem kevesebb, mint hatvan mérföld.

Valjean János azzal kezdte, hogy tévedett. Azt hitte, hogy a Saint-Denis-utczában van és nem ott volt. A Saint-Denis-utcza alatt ódon kőcsatorna vonul, mely XIII. Lajos korából való és egyenesen a nagy-csatornának nevezett gyüjtőcsatornába szolgál; csak egy hajlása van, jobboldalt, az egykori Cour des Miracles helyén és csak egy csatornával közlekedik: a Saint-Martin csatornával, melynek négy ága keresztbe szeli. A Petite-Truanderie csatornája, melynek nyilása a korcsma mellett volt, sohasem közlekedett a Saint-Denis-utcza csatornájával, hanem a Montmartre csatornájába nyilik és Valjean János ide jutott be. Itt bőven volt alkalom az eltévedésre. A montmartrei csatorna egyike a régi hálózat legtömkelegesebb részeinek. Valjean János szerencsére maga mögött hagyta a vásárcsarnok csatornáját, mely egymást keresztül-kasul szelő járatokból áll; de még nem egy nehézség és utczasarok volt előtte, a mely mintegy kérdőjelként bukkant fel a sötétben. Így először is balkézről a nagy Platrière-csatorna, mely össze-vissza kúszálva bocsátja T és Z alakú járatait a posta-palota és a gabonacsarnok alá, egész a Szajnáig, hol Y formában végződik; aztán jobb kézről a Cadran-utczai görbe folyosó, három kiágazásával, mely mind egy-egy átjáró; harmadszor, ismét balkézről a Mail-elágazódás, mely mindjárt a kezdetén villaformára bomlik és zeg-zúgosan megy egész a Louvre bonyodalmas, minden irányban szerteágazó csatornahálózatához; végül, jobboldalt, a Jeuneurs-utczai vakon végződő folyosó, hogy azokról az apró kiágazásokról ne

is szóljunk, melyek még a főcsatorna előtt vannak, holott csak ez vezet valami biztos távoli kijáróhoz.

Ha Valjean Jánosnak csak némi fogalma is lett volna arról, a mit a föntebbiekben vázoltunk, már csupán a fal megtapintásáról reá kellett volna jönnie, hogy nem a Saint-Denis-utcza alatt jár. Az ódon faragott kő és a csatornában is büszke és királyi építés helyett, mely gránitot használt fel és a melynek minden öle nyolczszáz livresbe került, a mai olcsóságot tapinthatta volna, a gazdaságos építést, mely oltott mészszel és betonnal dolgozik, a polgári kőművesmunkát, melyből kétszáz franc egy méter; de hát Valjean János mitsem tudott e dolgokról.

Csak ment tovább, aggodalmasan, de nyugodt léptekkel, nem látva semmit, nem tudva semmit, reábízva magát a véletlenre, vagyis átengedve magát a gondviselésnek.

Fokonkint azonban mindjobban valami borzalom fogta el. A homály, mely körülvette, behatolt az elméjébe is. Rejtélyben bandukolt. A kloaka csatornája rettenetes; szédítően kúszálódik össze-vissza. Vajmi rémes, bezárva lenni e földalatti Párisba. Valjean Jánosnak vakon kellett megtalálni, sőt kitalálni az útját. Minden lépés, a mit ebben az ismeretlenben koczkáztatott, úgy lehet, hogy utolsó lépése. Hogy fog innen kikerülni? Talál-e kijáratot? És kellő időben találja-e meg ezt? Ez a kőjáratos óriási földalatti szivacs enged-e módot, hogy áthatoljon rajta? Nem akad-e útjába valamely váratlan csomója a sötétségnek? Nem lesz-e kénytelen egyszerre csak megállani a kibonyolíthatatlanság előtt? Nem fog-e Marius elvérzeni és ő maga nem hal-e éhen? Nem az a végzet vár-e reájuk, hogy mindketten itt vesznek és csontvázuk itt marad ebben az éjszakában? Nem tudott semmit. Mindezeket a kérdéseket fölvetette magában; de egyikre se tudott felelni. Páris belseje örvénylő mélység. Miként a próféta, ő is a szörnyeteg hasában volt.

Egyszerre meglepetve állott meg. A legváratlanabb pillanatban és noha folyton egy irányban haladt, észrevette, hogy már nem fölfelé visz az út; a csatornában folydogáló víz nem a lábaujjához, hanem a sarkához csapódott. A csatorna lefelé lejtett. Miért? Talán hirtelen

mégis a Szajna közelébe jutott? A veszély nagy volt, de visszafordulni még veszedelmesebb. Folytatta útját.

Nem a Szajna felé haladt. A nyeregszerű talaj, melyen a jobb parti Páris nyugszik, az egyik oldalon a Szajna, a másikon pedig a nagy csatorna felé lejt. A nyereg gerincze, mely vízválasztóként szerepel, szeszélyes girbe-görbe vonal. Legmagasabb pontja, mely a víz lefolyását megosztja, a Sainte-Avoye-csatornában a Michel-le-Comte-utczán túl, a Louvre csatornájában a boulevardok mellett, a montmartrei csatornában pedig a vásárcsarnok közelében van. Valjean János erre a legmagasabb pontra ért el. A főcsatorna felé tartott; jó úton járt. De ő mitsem tudott erről.

Valahányszor valamely kiágazódáshoz ért, megtapogatta a szögleteket és ha azt találta, hogy az új nyilás szűkebb, mint a folyosó, a melyen át jött, nem lépett be, hanem egyenest folytatta az útját, mert — nagyon helyesen — úgy okoskodott, hogy minden szűkebb járat valami zsákutczába vezet és csak eltávolítja czéljától, vagyis a kijárattól. Így sikerült elkerülnie a négyszeres csapdát, melyet a fentebb felsorolt négy útvesztő állított neki a sötétben.

Bizonyos idő mulva észrevette, hogy kijutott a lázadástól megkövesített Párisból, hol a torlaszok megakasztották a közlekedést és visszajutott az élő és normális Páris alá. Feje felett egyszerre mintha távoli, de folyton tartó mennydörgés indult volna. A robogó kocsik zaja volt.

Már vagy egy félóra óta haladt, legalább az ő számítása szerint annyi idő telhetett el és még eszébe se jutott, hogy megpihenjen; csupán az egyik keze helyett most a másikkal tartotta Mariust. A sötétség mélyebb volt körülötte, mint valaha; de ez a mélység megnyugtatta.

Egyszerre megpillantotta maga előtt az árnyékát. Valami gyenge, szinte alig észrevehető vöröses világosságon rajzolódott ki, mely határozatlanul reávetődött lábai alatt a padlóra, megvilágította feje felett a boltozatot és jobbról, balról elosont mellette a csatorna falán. Elámulva fordult hátra.

Mögötte, a folyosóban, melyen áthaladt, oly meszszeségben, mely végtelennek látszott, a sűrű sötétségen át valami borzalmas csillag ragyogott, mely mintha őt nézné.

A rendőrség gyászos csillaga volt, mely kigyuladt a csatornában.

A csillag mögött nyolcz-tíz fekete, egyenes, tisztán ki nem vehető, rettenetes alak határozatlan mozgása látszott.

II.

Magyarázat.

Junius 6-án a rendőrség parancsot kapott, hogy kutassa át a szennycsatornát. Attól tartottak, hogy a legyőzöttek ide menekülnek és mialatt Bugeaud tábornok a földfeletti Párist söpörte végig, Gisquet rendőrfőnöknek meg kellett motoznia a földalatti Párist; egymással összefüggő kettős művelet volt ez, melyet a közhatalom stratégiája fent a katonasággal, lent a rendőrséggel végzett el. Három csapat rendőr és csatornatisztító járta be Páris földalatti útvonalait, az első a jobb, a második a bal parton, a harmadik pedig a szigeten.

A rendőrök karabélylyal, vasasbottal, karddal és tőrrel voltak felfegyverkezve.

Az a fénylő pont, melyet Valjean János megpillantott, a jobbparti czirkálócsapat lámpája volt.

A csapat éppen a Cadran-utcza görbe csatornáját és ennek három átjáróját vizsgálta volt át. Mialatt a lámpa lidérczfénye az átjárókban bolyongott, Valjean János elhaladt a Cadran-utczai csatorna bejárata előtt, de mert a nyilást keskenyebbnek találta, mint a milyen a fő folyosóé volt, nem lépett be. Tovább ment. A rendőröknek, mikor kijöttek a Cadran-utczai csatornából, úgy tetszett, mintha a körcsatorna felől léptek neszét hallanák. Valjean János léptei voltak. A csapatot vezető altiszt feltartotta lámpáját és a rendőrök feszülten néztek a ködbe, a merről a nesz hallatszott.

Leírhatatlan percz volt ez Valjean Jánosra nézve. Szerencsére ha ő jól látta is a lámpát, a lámpa nem

láthatta őt. A lámpa a világosság volt, ő pedig a sötétség. Messze volt és beleveszett a hely feketeségébe. A falhoz simult és megállt.

Egyébiránt nem is tudta, hogy mi mozog ott mögötte. Az álmatlanság, az étlenség, a sok izgalom őt is valami vizionarius állapotba szédítette. Világosságot látott és e világosság körül homályos alakokat. Mi volt ez? Nem tudta.

A hogy Valjean János megállt, a nesz is megszűnt.

A csapat hallgatódzott és nem hallott semmit; nézett és nem látott semmit. Tanácsot tartottak.

A montmartrei csatorna e pontján volt akkoriban egy kis térség-féle, melyet azóta eltüntettek, mert nagy esőzések alkalmával kis tó szokott ott keletkezni. A csapat ezen a kis téren tanakodott.

Valjean János látta, a mint ez árnyak, kört formálva, buldogg-fejeiket összedugják és összesúgnak. A tanácskozásban arra a megállapodásra jutottak, hogy tévedtek, nem hangzott nesz, nem jár errefelé senki, hiába való fáradság volna átkutatni a körcsatornát, kár lenne az időért, hanem inkább Saint-Merry felé kell sietni, mert ha akad valami dolog, úgy bizonyára azon a tájékon.

Az altiszt parancsot adott, hogy forduljanak be balra, a Szajna felé lejtősödő irányban. Ha eszükbe jutott volna, hogy két szakaszra oszoljanak és mindkét irányban kövessék a csatorna lejtését: Valjean Jánost bizonynyal elfogták volna. Ezen az egy szálon múlt minden. Lehetséges, hogy a rendőrfőnökség, attól tartva, hogy összeütközésre kerül a dolog és hogy a felkelők nagy számmal lesznek, megtiltotta volt a csapatnak, hogy több részre szakadjon. A czirkáló-csapat elindult és ott hagyta Valjean Jánost. Valjean János egyébiránt az egész műveletből csak annyit látott, hogy a lámpa hirtelen eltünt.

Az altiszt, rendőr-lelkiismeretének megnyugtatása végett, elsütötte karabélyát, abba az irányba, a melynek hátat készült fordítani és a hol Valjean János állott. A durranás visszhangja végiggörgött a kriptában, mintha a csatorna böfögése lenne. Egy darab vakolat, mely lehullott és Valjean Jánostól néhány lépésnyire felfecsken-

dezte a vizet, jelezte, hogy a golyó közel a fejéhez vágódott felette a boltozathoz.

Egy ideig szabályos és lassú léptek nesze hangzott a csatornában, a messzeség növekedésével mind halkabban és halkabban, a fekete alakok csoportja eltünt, a boltozaton vöröses ív reszketett, mely egyre bágyadtabb lett, majd egészen elenyészett, a csend újra mélységessé, a sötétség újra teljessé vált, a vakság és a süketség újra birtokába vette a csatornát és Valjean János, még nem merve megmozdulni, sokáig állt a falhoz támaszkodva, feszülten hallgatódzva és kitágult pupillákkal nézve abba az irányba, a merre a kisérteties őrjárat eltünt.

III.

Az üldözött.

Meg kell adni az akkori rendőrségnek, hogy még a legsúlyosabb közéleti válságok idején is rendületlenül teljesitette felügyelő és őrködő kötelességét. A lázadást nem tekintette ürügynek, hogy szabadjukra hagyja a gonosztevőket és nem engedte meg magának, hogy elhanyagolja a társadalmat, mert a kormány veszedelemben forog. A rendkívüli körülmények között is pontosan végezte a rendes szolgálatot. Noha kiszámíthatatlan politikai esemény kezdődött, a forradalom lehetőségének nyomása alatt is, nem engedve magát elvonatni se felkeléstől, se torlasztól, a rendőr üzőbe vette a tolvajt.

Ez történt június 6-ikának délutánján is a Szajna partján, a jobboldali sánczfélén, valamivel túl a rokkantak hídján.

Ma már nincs ott sáncz. A tájék képe megváltozott.

E sánczon két ember, bizonyos távolságban egymástól, úgy tetszett, mintha figyelné egymást, de e mellett az egyik kerülni akarná a másikat. Az, a ki elől ment, távolodni igyekezett, míg az, a ki hátul jött, közeledni iparkodott.

Olybá látszott ez, mint valami sakkjáték, mely tá-

volról és némán játszódik. Sem az egyik, sem a másik nem sietett, mindketten lassan mentek, mintha mindegyikök attól félne, hogy a sietéssel gyorsabb léptekre ösztönzi a másikat.

Azt lehetett volna mondani, hogy valami étvágy követi itt nyomán a zsákmányát, a nélkül, hogy mutatná a szándékát. A zsákmány ravasz volt és jól vigyázott.

Az űzőbe vett menyét és az űző eb aránya volt kettőjük között. Az, a ki menekülni iparkodott, igénytelen formájú, vézna ember volt; az, a ki meg akarta ragadni, magas termetű, kemény nézésű és izmos markú legénynek látszott.

Az első, érezve, hogy gyöngébb, kerülte a másodikat és mélységesen bosszús módon igyekezett távol maradni tőle; ha valaki látja, szemében megpillanthatta volna a futás komor és ellenséges kifejezését és mindazt a fenyegetést, a mi a félelemben lakozik.

A part egészen néptelen volt; senki se járt arra és még csak egy csónakost vagy egy napszámost se lehetett látni.

A két férfit csak a tulsó partról lehetett jól látni és a ki onnan figyelte volna őket, azt látta volna, hogy a ki elől megy rongyos, esetlen és aggodalmas alak, a ki reszket szakadozott zubbonyában, a másik pedig hivatalos formájú ember, a ki állig begombolva viseli a tekintély kabátját.

Az olvasó talán, ha közelebbről láthatná, megismerné e két embert.

Mi volt a másodiknak a czélja?

Alkalmasint, hogy melegebb ruhába öltöztesse az elsőt.

Ha egy ember, kit az állam ruház, nyomon követ egy rongyos embert, azért teszi, hogy ezt is az állammal ruháztassa fel. Csak a színben van a különbség. Kék ruhában járni: tisztesség; vörös ruhát viselni: kellemetlenség.

A mélységnek is van biborja.

Az, a ki elől ment, alkalmasint valami efféle kellemetlenségtől és efféle bibortól óhajtott megmenekedni.

Hogy a másik hagyta menni és még nem csípte nyakon, ez minden valószínüség szerint azért történt, mert remélte, hogy majd valami jelentős találkára fog kilyukadni és annál jobb lesz a fogás.

Ezt a hozzávetést még hihetőbbé teszi, hogy a begombolt kabátu ember a sánczról megpillantva egy bérkocsit, mely üresen baktatott a parton, intett a kocsisnak. A kocsis megértette a jelet, nyilván reáismert. A gyanús csavargó, ki elől ment, ezt nem vette észre.

A kocsi a Champs-Elysées fái mentén haladt. Meszsziről látni lehetett a kocsis felső testét és az ostort, melyet kezében tartott.

A rendőröknek kiadott titkos utasítások egyik pontja azt mondja: — „Mindig legyen a közelben bérkocsi, mely szükség esetén rendelkezésre áll.“

A két ember kifogástalan stratégiával haladt tovább, mígnem a ki elől ment, eljutott egy töltéshez, mely arra szolgált, hogy a Passyból jövő kocsisok lehajthattak rajta a folyóhoz, megitatni lovaikat. E töltést azóta, a symmetria kedvéért, eltakarították; a lovak szomjan vesznek, de a szem gyönyörködhet az arányosságban.

Valószínű volt, hogy a zubbonyos ember e töltésen át a Champs-Elysées fái közé akar menekülni, a melyek sűrűen álltak; de viszont rendőr is sok czirkált közöttük, úgy, hogy üldözője könnyen kaphatott volna segítséget.

Egyébiránt e hely nagyon közel van az I. Ferenczről nevezett házhoz is, a mely mellett rendőrállomás van.

A begombolt kabátú ember nagy csodálkozására az üldözött nem vágott neki a töltésnek, hanem tovább haladt a parton.

Helyzete mind válságosabbra vált.

Ha csak nem ugrik a Szajnába, mit akar csinálni?

Vissza nem fordulhat; nincs többé se töltés, se lépcső és már egész közel az a hely, a Szajna hajlása a jénai hídnál, hol a sáncz, miután már egyre keskenyebbé vált, vékony nyelvként benyúlik a folyóba és letünik a víz alatt. Itt elkerülhetetlenül meg kell állania. Jobbról a meredek fal, balról és szemközt a víz, háta mögött pedig a hivatalos hatalom.

Igaz, hogy a sáncz végét valami hét-nyolcz láb

magas omladék halom fedezte el a szem elől. De vajjon az üldözött komolyan remélte, hogy elrejtőzhet e halom mögött, melyet csak meg kell kerülni? Gyerekes dolog lett volna. Bizonynyal nem is gondolt reá. A tolvajok ártatlansága nem terjed ennyire.

Az omladék-halom a víz szélén kiemelkedés-félét alkotott, mely, mint valami kis hegyfok, a part faláig folytatódott.

Az üldözött elért e kis dombhoz és megkerülte, úgy, hogy a másik most már nem láthatta.

Ez, nem látván, maga is látatlanná vált; felhasználta az alkalmat és levetve minden színlelést, gyorsan kezdett lépkedni. Néhány pillanat mulva ott volt a halomnál és megkerülte. Elámulva állt meg. Az ember, kire vadászott, nem volt sehol.

A zubbonyos ember nyomtalanul eltünt.

A sáncz a halmon túl mindössze csak vagy harmincz lépésnyire folytatódott, aztán a víz alá merült, mely a víz falát csapkodta.

Az üldözött nem ugorhatott a Szajnába, de nem mászhatott fel a falon se a nélkül, hogy a ki követte, ne látta volna. Hova lett?

A begombolt kabátos ember egész a sáncz végéig haladt és ott egy pillanatig elgondolkozva állt, összeszorított markokkal és fürkészően jártatva tekintetét. Egyszerre homlokára csapott. Azon a helyen, hol a sáncz végződött, és a víz kezdődött, széles és alacsony, íves hajlásu vasrácsot vett észre, mely nagy lakattal volt elzárva. E rács, a parti fal tövébe vágott ajtó, egyaránt nyilt a folyóra is, meg a sánczra is. Alatta feketés patak folydogált elő. A patak a Szajnába ömlött.

A vastag rozsdás vaspálczákon túl boltozatos és sötét folyosó látszott.

A kabátos keresztbe fonta karjait és szemrehányó tekintettel nézte a rácsot.

E tekintetnek nem volt eredménye. Megpróbálta, hogy a kezével nyissa ki. Megrázta a rácsot, de ez nem engedett. Valószínü, hogy az imént kinyilt, noha semmi neszt se lehetett hallani, a mi ilyen rozsdás rács részéről mindenesetre igen különös; de biztos, hogy újra zárva

volt. Ez arról tanuskodott, hogy annak az embernek, a ki előtt ki kellett tárulnia, rendes kulcsa volt hozzá.

A kabátos ezt nyomban átlátta és a felháborodás hangos kiáltásra fakasztotta:

— Ez már mégis sok! Hivatalos kulcs!

Aztán, nyomban lecsendesedve, egész sereg gondolatot fejezett ki szinte gúnyos ismételgetésével ennek az egytagú szónak:

— Lám! Lám! Lám!

Ezzel, nem tudni miféle reményben, hogy talán az ember újra előbujik vagy mások is fognak utána jönni, a kopó türelmes dühével lesbe állt az omladékhalom mögött.

Viszont a kocsi is, mely mozgásában hozzá alkalmazkodott, megállt felette a parton. A kocsis, hosszabb pihenőt sejtve, lovai fejét bedugta az abrakos tarisznyába, melyre a párisiak reáismernek és a melyet — közbevetőleg mondva — a kormányok néha nekik is a nyakukba akasztanak. A jénai híd gyér járkálói, mielőtt tovább mentek, vissza-visszanéztek, hogy egy pillantást vessenek a tájkép e két mozdulatlan részletére: a sánczon lapuló emberre és a parton álldogáló kocsira.

IV.

Viszi a keresztjét.

Valjean János újra elindult és most már meg sem állt . . .

Az előrejutás egyre fáradságosabb lett. A csatorna boltozatának magassága nem egyforma; az átlagos magasság körülbelül öt láb hat hüvelyk, — annyi, a menynyi egy embernek megfelel. Valjean János kénytelen volt meggörnyedni, hogy Marius ne ütődjék a boltozatba. Minden pillanatban hol le kellett hajolnia, hol felegyenesednie, miközben egyre tapogatta a falat. A kövek mohossága és a padló csúszóssága úgy a kéznek, mint a lábnak nehézzé tette a megtámaszkodást. Valjean János meg-megbotlott a város undorító ganajában. A szelelőlyukak csak nagy távolságban következtek egymásra és

a rajtuk beszűrődő világosság oly fakó volt, hogy a fényes napsütés is csak holdvilágnak tetszett; azután megint köd, bűz, feketeség. Valjean János éhes volt és szomjas; főként szomjas és ez olyan hely volt, mely, mint a tenger, tele van vizzel, de a hol nem lehet inni. Ereje, mely, mint tudjuk, csodálatos nagy volt és a melyet, tiszta és józan életmódja folytán, a kor csak kevéssé csökkentett, kezdett már kimerülni. Fáradtság fogta el és a mily mértékben fogyott az ereje, ugyanúgy nőtt terhének a súlya. Marius, ki talán már halott volt, az élettelen tárgyak súlyával nehezedett reá. Valjean János úgy tartotta, hogy a melle ne legyen elszorítva és lehetőleg szabadon lélegezhessen. Lábai között érezte a patkányok gyors elsurranását. Egyikök annyira megriadt, hogy beléje harapott. A csatorna nyílásain át néhanéha egy kis friss levegő csapta meg, a mi valamelyest felüdítette.

Körülbelül délutáni három óra lehetett, mikor elért a körcsatornához.

Az első pillanatban meglepte a hirtelen tágulás. Egyszerre olyan folyosóba jutott, melyben kiterjesztett két karjával nem érte a két falat és feje nem érintette a boltozatot. A nagy-csatorna ugyanis nyolcz láb széles és hét láb magas.

A hol a montmartrei csatorna betorkollik a nagycsatornába, még két más földalatti csatorna is nyílik: a Provence- és az Abattoir-utczáé. Valjean Jánosnál kevésbbé éleselméjű ember habozhatott volna, hogy a négy út közül melyiket válassza. Valjean János a legszélesebbet, vagyis az övcsatornát választotta. Azonban újra felmerült a kérdés: le vagy fel? Valjean János abban a véleményben volt, hogy a helyzet sürgetős és bármily koczkázatos is, most már el kell jutnia a Szajnához. Vagyis lefelé kell mennie. Balra befordult.

Jól tette. Mert tévedés volna azt hinni, hogy a körcsatornának két nyílása van, az egyik Bercy, a másik Passy felé és hogy, mint a neve mutatja, a föld alatt körülfogja a jobbparti Párist. A nagy-csatorna, mely, emlékezhetünk reá, nem más, mint az egykori Ménilmontant-patak, ha fölfelé követi az ember, zsákutczában vég-

ződik, vagyis régi eredeti helyén, a Ménilmontant-domb tövében. Nincs közvetlen közlekedése azzal az ágazattal, mely a Popincourt városrésztől kezdődően összegyüjti Páris vizét és az egykori Louviers-sziget felett az Amelot-csatornán át ömlik a Szajnába. Ezt az ágazatot, mely kiegészíti a gyüjtőcsatornát, a Ménilmontant-utcza alatt vízválasztó réteg választja el ettől. Ha Valjean János felfelé indult volna, ezer fáradság után, kimerülve a sötétségben, falhoz ért volna. El lett volna veszve.

Igaz, hogy ha aztán visszafordul és bekanyarodik a Filles-du-Calvaire-utcza folyosójába, feltéve, hogy a Boucherat-téren nem téved el a sok járat között, hanem a Saint-Louis-csatornát választja, aztán balra fordul a Saint-Gilles-járatba, majd megint jobbra és kikerüli a Saint-Sébastian-járatot, eljuthat az Amelot-csatornába, innen pedig, ha nem téved el abban az F formájú csatornahálózatban, mely a Bastille-tér alatt van, elérheti az Arsenal mellett levő Szajna-nyílást; de ehhez alaposan, minden ágában és minden nyúlványában kellett volna ismernie a csatorna rengeteg tömkelegét. Már pedig, ismételjük, a legkevésbbé se volt jártas abban a borzalmas úthálózatban, melyben bandukolt és ha megkérdezik tőle, hogy hol van, azt felelte volna: az éjszakában.

Ösztöne jól kalauzolta. Lefelé menni: ez volt az egyedüli lehetséges mód a menekülésre.

Jobboldalt maga mögött hagyta a Laffite- és Saint-Georges-utczák alá nyúló folyosót és elhaladt a Chaussè-d'Antin villaformájú folyosójának nyílása előtt.

Egy másik benyíláson, mely alkalmasint a Madeleine-csatorna nyílása volt, megállt. Nagyon fáradt volt. Egy meglehetősen széles szelelőlyuk, alkalmasint az Anjou-utczai, majdnem teljes világosságot engedett be a csatornába. Valjean János oly vigyázatosan, mint a hogy testvér bánik megsebesült testvérével, letette Mariust a csatorna fala mellé. Marius véres arcza a szelelőlyuk fehéres világosságában olybá látszott, mintha a sír fenekén pihenne. Szemei le voltak hunyva, összecsapzott haja odaragadt a halántékához és veres festékben megmártott száraz ecsetpamatnak látszott, kezei tehetetlenül lógtak alá, tagjai hidegek voltak, szája szögletében meg-

aludt vér. Nyakkendője csokrán vérrög ült, inge beleért a sebbe és a kabát posztója dörzsölte a szétvált sebszéleket. Valjean János ujjhegygyel félretolta a ruhadarabokat és Marius keblére tette a kezét; a szív még dobogott. Valjean János széthasította az ingét, a mennyire tudta, bekötötte Marius sebeit és elállította a vérzést, aztán a halvány világosságban föléje hajolt a még mindig eszméletlen és szinte alig lélegző Mariusnak és kimondhatatlan gyűlölettel nézett reája.

A hogy Marius ruháit félreigazította, két dolgot talált a sebesült zsebeiben: azt a darab kenyeret, mely a megelőző este óta ott száradt és Marius tárczáját. Valjean János megette a kenyeret és kinyitotta a tárczát. Az első lapon ott olvasta a néhány sort, melyet Marius írt és a mely, emlékezhetünk reá, így szólt:

„Nevem Pontmercy Marius. Vigyék holttestemet nagyapámhoz: Gillenormand úrhoz, Filles-du-Calvaire-utcza 6. sz.“

Valjean János a szelelőlyuk világosságánál elolvasta e sorokat és egy pillanatig mintegy magába mélyedve állott, halkan ismételgetve e szavakat: Filles-du-Calvaire-utcza, hatodik szám, Gillenormand úr. Aztán visszatette a tárczát Marius zsebébe. Evett, ereje visszatért, újra hátára vette Mariust, fejét óvatosan a jobb vállára hajtotta és tovább indult lefelé a csatornában.

A nagy-csatorna, mely a Ménilmontant-völgy lejtését követi, közel két mérföld hosszú. Nagy része ki van kövezve.

Páris utczaneveinek fáklyája, melylyel Valjean János földalatti útját az olvasó számára megvilágítjuk, Valjean Jánosnak nem világított. Semmi se jelezte neki, hogy a város mely részében jár, sem hogy mekkora utat tett meg. Csak a bizonyos távolságokban egymásra következő szelelőlyukaktól bebocsátott világosság fogyásából sejthette, hogy a nap már nem süti az utczák kövezetét és hogy nemsokára beesteledik, továbbá feje felett a kocsirobogás, mely eddig folytonos volt, szakadozottá lett, majd szinte egészen megszünt, a mi arra a következtetésre jogosította, hogy már nincs Páris köz-

ponti része alatt, hanem valamely elhagyott terület, a külső boulevardok vagy a legtávolibb part felé közeledik. A hol kevesebb a ház és kevesebb az utcza: a csatornának is kevesebb a szelelőlyuka. A sötétség mind sűrűbbé vált Valjean János körül. Mindazonáltal csak ment tovább, tapogatódzva a sötétben.

E sötétség egyszerre rettenetessé lett.

V.

Az áruló finomság.

Valjean János azt érezte, hogy vízbe lépett és hogy már nem kövezett talajon, hanem iszapban jár.

Bretagne vagy Skóczia bizonyos parti részein megesik néha, hogy az utas vagy egy halász, a hogy apálykor a parttól távol a fövényen jár, egyszerre észreveszi, hogy néhány percz óta fáradságosabban lép. A talaj olyan a lábai alatt, mint a szurok; czipője beleragad; már nem homokon jár, hanem enyven. A talaj teljesen száraz, de minden lépés után a lábnyom vízzel telik meg. A szem egyébiránt nem lát semmi változást; a rengeteg part egyenletes és sima, a fövény mindenütt egyformának látszik, semmi se különbözteti meg a szilárd talajt attól, a mely nem szilárd; a kis tengeri sáskák vidám serege egyaránt szökdécsel a járkáló lábai előtt. Az ember folytatja útját, megy előre és igyekszik közeledni a parthoz. Nem nyugtalan. Miért is lenne? Azonban érzi, mintha lába minden lépéssel súlyosabbá válna. Egyszerre besüpped. Besüpped két-három hüvelyknyire. Határozottan nem jó úton jár. Megáll, hogy tájékozódjék. Hirtelen lenéz a lábaira. A lábai eltűntek. Homokkal vannak fedve. Kihúzza lábait a fövényből, vissza akar térni, a merről jött, megfordul, még mélyebbre süpped. A fövény bokájáig ér. Kirántja a lábát és balra fordul: a fövény lábikrájáig ér; jobbra fordul: térdig süpped a fövénybe. Kimondhatatlan rémülettel veszi észre, hogy futó-fövénybe tévedt és abba a rettenetes valamibe jutott, a miben az ember nem tud menni és a hol nem

tud úszni. Ha van terhe, elhajítja, könnyít magán, mint a veszedelembe jutott hajó, már késő: a fövény már a czombjáig ér.

Kiabál, kalappal, zsebkendővel integet, a fövény mind jobban és jobban magába nyeli. Ha a part el van hagyatva, ha a szilárd föld nagyon is messze van, ha a homokzátony nagyon is rossz hírben áll, ha nincs hős a közelben: vége, elsülyedésre van ítélve. Arra a borzalmas, könyörtelen eltemetésre van ítélve, melyet nem lehet se feltartóztatni, se siettetni, mely órákig tart, mely nem akar bevégződni, mely álló helyében, teljes egészségében ragadja meg az embert, lábainál fogva húzza lefelé, minden erőlködésre, minden kiáltásra lejebb és lejebb, minden ellenállást még erősebb szorítással büntet és lassan levonja az embert a földbe, szabadságára hagyva, hogy az egész idő alatt nézze a láthatárt, a fákat, a zöldelő mezőket, a falvak házaiból felszálló füstöt, a tengeren sikló hajók vitorláit, a madarakat, melyek repülnek és énekelnek, a napot, az eget. Az elsülyedés: a sírbolttá vált dagály, mely a föld mélyéből emelkedik az élő fölé. Minden pillanat kérlelhetetlenül temet. A szerencsétlen megpróbál felülni, lefeküdni, mászni; minden mozdulat, a mit tesz, még mélyebbre süppeszti; feleegyenesedik, még jobban lesülyed; ordít, könyörög, rimánkodik az égnek, kezeit tördeli, kétségbeesik. Már hasig van a fövényben; a fövény eléri a mellét, már csak a válla látszik ki. Felemeli karjait, őrjöngő dühvel kiabál, körmeivel kapaszkodik a fövénybe, könyökére támaszkodva akar kiszabadulni a puha talajból, jajveszékelve zokog: a fövény egyre emelkedik. Eléri a vállát, eléri az állát, már csak az arcza láltszik ki. A száj kiált: a fövény betömi; csend. A szemek még néznek: a fövény reájuk száll; éjszaka. Aztán a homlok is tűnni kezd, néhány hajszál reszket a fövény színe felett, egy kéz emelkedik ki a homokból, rángatódzik, csapkod és eltűnik. Egy ember rémesen eltörlődött a föld színéről.

Néha a lovas lovastól, a taligás taligástól sülyed el, — ott pihen a fövény alatt. Hajótörés ez a vízen kívül. A föld elnyeli az embert. A föld, melyet átjárt az oczeán, csapdává válik. Sík földnek mutatja magát és

szétnyílik, mint a hullám. Ilyen árulásokat is követ el a mélység.

E szörnyű kaland, mely a tenger bizonyos partjain mindig lehetséges, harmincz év előtt a párisi szennycsatornában is lehetséges volt.

A nagy átalakítások előtt, melyeket 1833-ban kezdtek meg, Páris földalatti útjain gyakran fordultak elő hirtelen földomlások.

Némely, különösen puha talajú helyeken a víz beszivárgott a csatorna alá; a fenék, mely a régi csatornákban ki volt kövezve, az új folyosókon pedig betonból állott, nem lévén támasztéka, besüppedt. A süppedés efféle padlón annyit jelent, mintha repedés vagy leszakadás lenne. A csatorna feneke bizonyos hosszúságban beomlott és a helyén támadt nyílást sárörvény töltötte ki. Ez már nem volt se föld, se víz, a mélysége azonban néha annál nagyobb volt. Rettenetes, ha valaki idetévedt. Ha a víz volt több: a halál gyorsan bekövetkezett, az ember megfulladt; ha a föld: a halál csak lassan jött, az ember elsülyedt.

El tudják képzelni ezt a halált? Ha az elsülyedés a tengerparton is rémes, hát még milyen a kloakában? A szabad levegő, a teljes világosság, a napfény, a tiszta láthatár, a hangos morajlás, az életet eső szabad felhők, a távolban feltűnő hajók, a mindenféle formában lehetséges reménység, az eshetőleges arrajárók, az utolsó perczig meg nem szűnő reménység helyett némaság, vakság, fekete boltozat, már eleve elkészült sírbolt belseje, sárba fulladás! Lassú beletemetkezés a rondaságba, kikövezett odú, melyben a fulladás az iszapból nyujtja ki karmait és torkon ragadja az embert; irtó bűz vegyül a halálhörgésbe; fövény helyett ganéj, a vihar szele helyett kénhydrogén, az oczeán helyett mocsok! És kiabálni, fogat csikorgatni, vonaglani, hánykolódni, haldokolni és fent a rengeteg város, mely mitsem tud erről!

Kimondhatatlan borzalom így halni meg! A halál néha bizonyos rettenetes méltósággal ellensúlyozza kegyetlenségét. Máglyán, hajótörésben lehet nagy az ember; a lángban úgy, mint a tajtékban lehetséges a fenséges magatartás; az elmúlás megdicsőüléssel járhat. Itt

nem. Itt piszkos a halál. Megalázó. A végső látományok undorítók. Csúnya, gyalázatos halál. Egy hordó malvasiai borba fulladni, mint Clarence, — ám legyen; pöczegödörbe, mint d'Escoubleau — borzalmas. Undorító végküzdelem. A hely eléggé sötét, hogy pokol lehessen és elég az iszap is, hogy mégis csak sár legyen és a haldokló nem tudja, kísértet lesz-e belőle vagy varangyos béka?

Mindenütt másutt gyászos a sírbolt; itt undorító.

A földomlás mélysége, épp úgy, mint hosszúsága és a sár sűrűsége különféle volt, a szerint, hogy milyen a talaj. A sár néhol három-négy, másutt nyolcz-tiz láb mély volt, néhol egyáltalában nem volt feneke. Némely helyen majdnem szilárd, másutt majdnem folyékony volt. Egyik-másik földomlásban egy napig is betartott volna, míg egy ember elsülyed, másutt viszont öt percz alatt eltünt volna. Jelentős tényező a sár sűrűsége is. Van hely, a hol egy gyermeket megbír, de a felnőtt már elsülyed benne. A menekülés első szabálya, hogy az ember minden terhet lehány magáról. Elhajítja a szerszámos tarisznyát, a puttont vagy a kapát; minden csatornamunkás ezzel kezdte, ha érezte, hogy a talaj ingadozni kezd alatta.

A földomlásnak különböző okai voltak: a talaj porhanyossága; valami más, még mélyebben történt beomlás; nagy nyári zápor; az állandó téli nyirkosság; huzamos esőzés. Néha a márgás vagy homokos talajon épült szomszédos házak súlya kinyomta helyéből a boltozatot vagy beroppantotta a csatorna falát. A Pantheon ily módon tömte el száz év előtt a Sainte-Geneviève-domb üregeinek egy részét. Néha, ha a csatorna beszakadt a házak nyomásától, az utczán a kövezet szétvált, repedés támadt, mely kígyózó vonalban követte a szakadás hosszát, a baj látható volt és a segítség nyomon következhetett. Viszont azonban gyakran megtörtént az is, hogy semmiféle külső hasadás se árulta el a belső pusztulást. Ilyenkor jaj volt a csatornatisztítóknak. Elővigyázat nélkül lépvén be a csatornába: könnyen odaveszhettek. A régi kimutatások említenek néhány csatornatisztítót, ki ily módon lelte halálát. Többek között

egy Poutrain Balázs nevű csatornatisztítót is említenek, aki a Carême-Prenant-utczai földomlásban fulladt a csatornába. Ez a Poutrain Balázs fivére volt Poutrain Miklósnak, aki 1785-ben, a mikor a temetőt bezárták, utolsó sírásója volt az Innocents-temetőnek.

Ugyancsak a csatornába fulladt a fiatal és szép d'Escoubleau vicomte is, kinek nevét föntebb említettük, egyik hőse Lérida ostromának, hol selyemharisnyában és zeneszóval indultak rohamra. D'Escoubleau, mikor egy éjjel ott lepték unokahugánál: Sourdis herczegnénél, belefulladt a Beautreillis-csatornába, hova a herczeg elől menekült. Sourdis herczegné, mikor elmondták neki e halálesetet, illatszeres üvegét kérte és a szagolgatásban elfelejtett sírni. Nincs szerelem, mely ilyen próbát kiállana: a kloaka kioltja. Hero nem mossa meg Leander holttestét. Thisbe befogja az orrát Pyramus előtt és azt mondja: Pfui!

VI.

A földomlás.

Valjean János egy ilyen földomlásba jutott.

Az efféle beszakadások akkoriban gyakoriak voltak a Champs-Elysées alatt, hol a talaj nagyon kevéssé volt alkalmas a vízszabályozó munkálatokra és roppant porhanyósságával nem adott támasztékot a földalatti építésének. E porhanyosság még nagyobb, mint a Saint-Georges városrész talajáé, melyet csak betonfeltöltéssel lehetett legyőzni. Mikor 1836-ban a Saint-Honoré külváros alatt felszedték a régi, kőből rakott csatornát, melyben most Valjean Jánost látjuk küzködni, a mozgó homok, mely a Champs-Elysées alatt egész a Szajnáig terjed, oly akadályt támasztott, hogy az új csatorna megépítése hat hónapig tartott, nagy bosszúságára a parti lakosoknak, különösen azoknak, kiknek palotájuk volt és fogatot tartottak. A munka nemcsak nehéz, de veszélyes is volt. Igaz, hogy négy és fél hónapig esett az eső és a Szajna háromszor megáradt.

A földomlást, melybe Valjean János belejutott, a

megelőző napi zápor okozta. A csatorna feneke, melyet az alatta levő homokréteg nem tudott szilárdan tartani, behorpadt és medenczét formált, melyben az esővíz meggyűlt. A víz először csak átszivárgott, aztán következett a beomlás. A helyéből kimozdult fenék belesülyedt az iszapba. Milyen hosszúságban? Nem lehetett megmondani. A sötétség még sűrűbb volt, mint másutt. Sárlyuk volt az éjszaka barlangjában.

Valjean János érezte, hogy a padló eltünik lábai alól. Belépett az iszapba. Fent víz volt, lent sár. Át kellett lábalni rajta. Visszamenni lehetetlenség volt. Marius haldoklott, Valjean János pedig ki volt merülve. De meg különben is, hova menne vissza? Valjean János tovább haladt. Annál inkább, mert az első lépéseknél a földomlás nem látszott valami mélynek. A mily mértékben azonban előbbre jutott, lábai annál mélyebbre süppedtek. A sár csakhamar a lábikrájáig, a víz pedig térden felül ért. Valjean János csak haladt tovább, két karjával oly magasra emelve Mariust a víz fölé, a mennyire csak tudta. A sár most már a térdhajlásáig, a víz pedig a derekáig ért. Visszamenni nem lehetett. Egyre jobban és jobban süppedt. Az iszap, mely elég sűrű volt, hogy egy embernek a súlyát elbirja, nyilván nem birt meg kettőt. Marius és Valjean János külön-külön meglábolhatták volna. Valjean János csak ment tovább, karjai között tartva azt a haldoklót, a ki talán már halott volt.

A víz a hóna-aljáig ért; érezte, hogy elmerül; a mély sárban már mozdulni is alig tudott. A sár sűrűsége, a mi föntartotta, egyszersmind akadály is volt. Valjean János mindegyre a feje felett tartotta Mariust és hallatlan erőfeszítéssel haladt előre; azonban mindinkább mélyebbre sülyedt. Már csak a feje volt künn a vízből és a két karja, melylyel Mariust emelte. A vízözönt ábrázoló régi festményeken látható egy-egy anya, ki ily módon menekül gyermekével.

Még mélyebbre süppedt; hátravetette a fejét, hogy a víz ne érjen a szájába és hogy lélegezhessen; ha valaki látja a sötétségben, azt hihette volna, hogy valami álarcz úszik a homályban; maga felett homályosan látta Marius lelógó fejét és sápadt arczát; kétségbeesett erő-

ködéssel előre nyujtotta a lábát, a láb valami szilárd tárgyat, támasztó pontot érintett. Ideje volt.

Fölegyenesedett, neki görbült és szinte dühvel vetette meg lábát e támaszponton. Olybá tünt ez neki, mint első foka a lépcsőnek, mely visszavezet az életbe.

E szilárd pont, mely a végső pillanatban akadt elébe az iszapban, kezdete volt a behorpadt, de meg nem szakadt, hanem a víz alatt is egy darabban maradt fenék emelkedésének. A jó kövezetnek megvan az a tulajdonsága, hogy csak meggörbül, de nem válik szét. A fenék részben elmerült, de szilárd összeállású része vájulatot alkotott és a ki az emelkedő részt elérte, meg volt mentve. Valjean János fölhaladt rajta és eljutott a beomlás tulsó végére.

Ahogy kijutott a vízből, beleütközött egy kődarabba és térdre esett. Úgy találta, hogy helyesen történt így és egy ideig ebben a helyzetben maradt, lelkével imába merülve.

Aztán felállt reszketve, fázva, bepiszkítva, meggörnyedve a haldokló súlya alatt és csepegve az iszaptól, de lelkében világossággal tele.

VII.

Az ember néha ott szenved hajótörést, hol kikötőt remél.

Újra elindult.

Úgy látszott azonban, ha életét nem vesztette is a beomlásban, erejét otthagyta. E végső erőfeszítés egészen kimerítette. Fáradtsága oly nagy volt, hogy minden harmadik-negyedik lépésnél meg kellett állania és a falhoz támaszkodnia. Egyízben le is kellett ülnie, hogy Mariust másképpen vegye a hátára és azt hitte, hogy nem is tud többet fölállani. De ha ereje meghalt is, erélye a legkevésbbé sem. Felkelt.

Kétségbeesetten, majdnem sebesen haladt tovább és vagy száz lépést tett így, lehajtott fejjel és szinte lélegzetvétel nélkül, mikor egyszerre falba ütközött. A csatorna egy hajlásához jutott és mert nem nézett maga elé, nekiment a falnak. Felvetette a szemeit és a folyosó vé-

gén, messze, nagyon messze maga előtt, világosságot pillantott meg. Ezúttal nem a szelelőlyuk kétes világossága volt, hanem jó s fehér világosság. A nap világossága.

Valjean János látta a kijárást.

Csak valamely elkárhozott lélek, mely a pokol tüzének közepette egyszerre megpillantja a gyehenna nyílását, érezheti azt, a mit Valjean János érzett. A lélek eszeveszetten repülne megnyesett szárnyainak csonkjával a ragyogó kapuhoz. Valjean János már nem érzett fáradtságot, nem érezte Marius súlyát se és izmai újra aczélból valók lettek. Inkább szaladt, semmint ment. A mily mértékben közeledett a nyíláshoz, ez annál határozottabb formát öltött. Félkörös ív volt, kevésbbé magas, mint a bolthajtás, mely fokonként alacsonyodott és kevésbbé széles, mint a folyosó, mely a bolthajtás alacsonyságával arányosan szűkült. Az alagút úgy végződött, mint a hordó, — hibás szűkítés, mely a fegyházak ablakait utánozza és a mely helyén való a börtönben, de helytelen a szennycsatornánál, a hol egyébiránt azóta már el is hagyták ezt a rendszert.

Valjean János odaért a kijáráshoz.

Ott megállt.

Csakugyan kijárás volt, de nem lehetett rajta kimenni.

Az íves nyílást erős rostély zárta el és a rostély, mely, minden látszat szerint, csak ritkán fordult el rozsdás sarkaiban, nagy lakattal volt elzárva, mely, egész vörösen a rozsdától, nagy téglának tünt fel. Látni lehetett a kulcslyukat és a vastag zárórész mélyen ült vas foglalatában. Egyike volt azoknak a Bastille-ba való lakatoknak, melyeknek a régi Párisban oly nagy volt a keletjük.

A rácson túl szabad levegő, a folyó, a nap, keskeny, de arra elég széles töltés, hogy az ember elmehessen rajta, a távolban a rakpartok, Páris, ez a nagy örvény, melyben oly könnyen el lehet rejtőzni, a széles láthatár, a szabadság. Jobbról lehetett látni a jénai hídat, balról a rokkantak hídját; a hely éppen alkalmas lett volna bevárni az éjjelt és akkor elmenekülni. Egyike volt Páris

legelhagyatottabb pontjainak; a töltés szembe nézett Gros-Caillou-val. A legyek ki-bejártak a rostély közein.

Fél kilencz óra lehetett. A nap leáldozott.

Valjean János a csatorna fala mellé, a fenék száraz részére fektette Mariust, aztán odalépett a rácshoz és mindkét kezével belekapaszkodott a vaspálczákba. A rázás hatalmas volt; az eredmény semmi. A rács meg se mozdult. Valjean János egymásután végigtapogatta a vaspálczákat, abban a reményben, hogy valamelyik kevésbbé áll szilárdan a helyében és feszítőül szolgálhat az ajtó kiemelésére vagy a lakat összetörésére. Egyik pálcza se engedett. A tigris fogai se ülnek szilárdabban üregükben. Nincs feszítő, nem lehetséges a kifeszítés sem. Az akadály legyőzhetetlen. Nincs mód kinyitni az ajtót.

Ez tehát az egésznek a vége? Mit tegyen? Merre forduljon? Visszamenjen, újra kezdje a rémes vándorlást? Ehhez nem volt ereje. Különben is, miként menjen át újra azon a beomláson, melyből csak csoda mentette meg? És aztán a beomlás mögött nem volt-e ott a czirkáló rendőrcsapat, melyet másodszor bizonyára nem sikerülne kikerülnie. És aztán hova menjen? Mely irányba? A lejtő követése nem vezet czélhoz. Ha egy másik kijáráshoz jut, az is el lesz zárva. Kétségtelen, hogy az összes kijárások el vannak zárva. A véletlen kimozdította helyéből azt a rostélyt, a melynek nyílásán lejött; de bizonyos, hogy a csatorna összes többi nyílásai el vannak zárva. Börtönbe menekült.

Vége. Mindaz, a mit Valjean János tett, hiábavaló volt. Azért fáradt a végkimerülésig, hogy kudarczot valljon . . .

Mindketten fogva voltak a halál sötét és roppant hálójában és Valjean János érezte, hogy a homályban a rezgő fekete szálakon ott szaladgál az iszonyatos pók.

Hátat fordított a rácsnak és odaroskadt a még mindig mozdulatlan Marius mellé, lesujtva és fejét lehorgasztva. Nincs kijárás. A szorongás végső cseppjét is ki kellett innia.

Kire gondolt e mély csüggedésben? Nem magára és nem is Mariusra. Cosette-re gondolt.

VIII.

A leszakadt kabátszárny.

E megsemmisülés közepette egy kéz nehezedett a vállára és egy halk hang szólította meg:

— Felezzünk!

Valaki itt, e sötétségben? Semmi se hasonlít annyira az álomhoz, mint a kétségbeesés. Valjean János azt hitte, álmodik. Nem is hallott lépteket. Lehetséges lenne? Felnézett.

Egy ember állt előtte.

Az ember zubbonyt viselt. Mezítláb volt. Czipőit a bal kezében tartotta. Alkalmasint azért vetette le, hogy Valjean János ne hallja meg, a míg odaér hozzá.

Valjean János egy pillanatig sem volt kétségben. Bármily váratlan volt is a találkozás, nyomban reáismert, hogy ki áll előtte. Thénardier volt.

Noha úgyszólván mintegy álomból riadt fel, Valjean János, szokva lévén a meglepetésekhez és a gyorsan elhárítandó, váratlan támadásokhoz, rögtön visszanyerte egész lélekjelenlétét. Különben is, a helyzet már nem válhatott rosszabbá; a nyomorúságnak van bizonyos mértéke, melyet már nem lehet fokozni és még Thénardier se növelhette az éjszaka sötétségét.

Egy pillanatnyi várakozás következett.

Thénardier mintegy ellenzőképpen homlokához emelte a tenyerét, aztán hunyorítva összehúzta a szemöldökeit, a mi az ajk könnyed lebiggyesztésével jellemző arczjátéka annak az igyekvésnek, mikor valaki reá akar ismerni egy másikra. Ezúttal Thénardier nem érte el ezt a czélt. Valjean János, mint már említettük, háttal volt a világosságnak, e mellett annyira elváltozott, sáros és véres volt, hogy fényes nappal se lehetett volna reáismerni. Ellenben Thénardier, kit szembe ért a rácson át beáramló világosság, a köznyelv kifejezésével szólva, szinte kiszúrta Valjean János szemét. Az elhelyezkedés e különbözősége elegendő volt, hogy abban a rejtelmes párbajban, mely e két ember között kezdődött, némi előnyt biz-

tosítson Valjean Jánosnak. Valjean János elleplezve találkozott a leálczázott Thénardier-vel.

Valjean János rögtön észrevette, hogy Thénardier nem ismerte meg.

Egy pillanatig méregetve nézték egymást a félhomályban. Thénardier törte meg a csendet.

— Hogy akarsz innen kijutni?

Valjean János nem felelt.

Thénardier folytatta:

— Az ajtót nem lehet kinyitni. Már pedig ki kell jutnod innen.

— Az igaz, — felelt Valjean János.

— Nos hát, felezzünk.

— Hogy érted ezt?

— Te megölted ezt az embert; helyes. Nekem viszont van kulcsom.

Thénardier ujjával Mariusra mutatott és folytatta:

— Nem ismerlek, de azért segítek neked. Bizonyosan jó barát vagy.

Valjean János kezdte érteni a dolgot. Thénardier gyilkosnak nézte.

Thénardier újra megszólalt:

— Hallgass ide, pajtás. Bizonyosan nem ölted meg ezt az embert, a nélkül, hogy megnézted volna, mi van a zsebében. Add nekem felét. Én kinyitom az ajtót.

És rongyos zubbonya alól félig kihúzva egy nagy kulcsot, hozzátette:

— Nézd, itt van.

Valjean János egész bután az ámulattól nézett; szinte kételkedett benne, hogy jól lát-e? A gondviselés jelent meg e borzalmas alakban, a jó angyal, Thénardier testét öltve magára.

Thénardier belenyúlt zubbonyának belső zsebébe, egy darab kötelet vont ki belőle és odanyujtotta Valjean Jánosnak.

— Nesze, — szólt, — reáadásul neked adom ezt a kötelet.

— Minek a kötél?

— Kő is kell, de azt majd találsz künn. Egész halommal van itt mindjárt.

— Minek a kő?

— Szamár, hát hogy akarod bedobni a folyóba? Kő meg kötél kell, mert különben fent úszik a vízen.

Valjean János elvette a kötelet. Nincs ember a világon, a kinél ne fordulnának elő ily gépies elfogadások.

Thénardier csattintott az ujjával, mint a kinek hirtelen eszébe jutott valami.

— Hanem mondd csak, pajtás, hogy vergődtél át a szakadáson? Én nem mertem bemenni. Phü! De nem jó szagod van!

Kis szünetet tartott, aztán folytatta:

— Én itt egyre kérdezgetlek, de igazad van, ha nem felelsz. Ez jó gyakorlat arra az időre, majd ha a vizsgálóbíró noszogat a beszédre. Meg aztán ha az ember nem beszél, legalább nem kell tartania tőle, hogy túlságos hangosan talál beszélni. Mindegy. Ha nem látom is az arczodat és nem tudom is a nevedet, ne gondold, hogy nem tudom, mi vagy és mit akarsz. Ismerjük az effélét. Kissé fejbe kólintottad ezt az urat és most szeretnél megszabadulni tőle. A folyó kellene, a hova mindenféle bolondságot be lehet dugni. No hát, én majd segítek rajtad. Segíteni egy derék ficzkón, a ki meg van szorúlva, — ez mindig kedvemre való.

Miközben így dícsérte Vajean Jánost a hallgatásáért, nyilván látszott, hogy szeretné megszólaltatni. Böködte a vállát, hogy valahogy a világosság felé fordítsa az arczát és a nélkül, hogy hangja valami sokkal erősebbé vált volna, felkiáltott:

— A szakadásról jut eszembe! Mégis csak nagy marha vagy. Miért nem dobtad abba ezt az embert?

Valjean János csak hallgatott.

Thénardier álláig húzva azt a rongyot, mely nyakkendőül szolgált neki — oly mozdulat, mely teljessé teszi a komoly ember értelmes voltának kifejezését — újra megszólalt:

— Egyébiránt, talán okosan tetted. A munkások, a kik holnap majd lejönnek, hogy betömjék a lyukat, bizonyosan megtalálták volna és aztán nyomról-nyomra haladva, rájöhetnének, hogy a te munkád. Valaki járt a csatornában? Kicsoda? Merre ment ki? Ki látta kijönni?

A rendőrség nagyon ravasz. A csatorna pedig elárulja az embert. Az ilyen lelet ritkaság itten, feltűnik, csak kevesen használják fel a csatornát dolgaikban, míg ellenben a folyó mindenkinek a szolgálatára áll. A folyó az igazi temető. Egy hónap mulva a saint-cloudi hálókban kifogják az embert. Hát aztán? Valami dög. Ki ölte meg ezt az embert? Páris. A rendőrség még csak nyomozást se indít. Helyesen cselekedtél.

Minél fecsegőbbé vált Thénardier, Valjean János annál mélyebben hallgatott. Thénardier újra megrázta a vállát.

— Azonban végezzünk. Osztozzunk. Te láttad a kulcsomat, mutasd meg a pénzedet.

Thénardier vad, alattomos, kissé fenyegető, de mégis barátságos kifejezéssel beszélt.

Valami különös volt a viselkedésében. Nem látszott valami nagyon nyugodtnak. Noha nem rejtelmeskedett: halkan beszélt. Időnként ajkára tette az újját és azt suttogta: pszt! Nem lehetett kitudni, miért? Csak ők ketten voltak. Valjean János azt gondolta, hogy valamelyik közeli zúgban más banditák is rejtőznek és Thénardier nem akar velük osztozni.

Thénardier újra megszólalt:

— Végezzünk. Mennyi volt a zsebében?

Valjean János elkezdett keresgélni a zsebeiben.

Emlékezhetünk reá, hogy mindig volt pénz nála. A folytonos eshetőségeknek kitett komor élet, melyre végzete kárhoztatta, törvénynyé tette számára ennek a megszokását. Ezúttal azonban üres kezekkel volt. A megelőző este, mikor felöltötte nemzetőri egyenruháját, gyászos elmerültségében elfelejtette zsebébe dugni az erszényét. Csak mellényzsebében volt valami kis csekélység. Kifordította a zsebet, mely csupa sár volt és a melyből egy húszfrancos arany, két ötfrancos és néhány rézgaras került elő.

Thénardier, alsó ajkát előre biggyesztve és nyakát jellemzetesen félrehajlítva jegyezte meg:

— Ezt ugyan olcsón ölted meg.

Aztán egész bizalmassággal végigtapogatta Valjean János és Marius zsebeit. Valjean János, a ki főleg arra

vigyázott, hogy háttal maradjon a világosságnak, tűrte a megmotozást. A hogy Marius kabátját vizsgálgatta, Thénardier boszorkánymesteri ügyességgel és a nélkül, hogy Valjean János észrevette volna, lehasított belőle egy darabot és odadugta a zubbonya alá, alkalmasint abban a számításban, hogy ez a darab posztó később még segítségére lehet a meggyilkolt és a gyilkos felismerésében. Egyébiránt nem talált többet a harmincz francnál.

— Igaz, — szólt, — ez az egész.

És feledve előbbi felszólítását, hogy felezzenek, zsebre tette az egész harmincz francot.

A garasokkal szemben egy pillanatig habozott. Azután meggondolva a dolgot, ezeket is zsebre dugta, miközben dörmögte:

— Mégse járja ilyen olcsón ölni meg az embereket.

E megjegyzés után újra kihúzta a kulcsot zubbonya alól.

— Most pedig, barátom, kimehetsz. Úgy van itt, mint a komédiás bódéban. Kimenetkor fizet az ember. Fizettél; mehetsz.

És nevetni kezdett.

Vajjon, mikor egy ismeretlenen segített a kulcsával és egy más valakit bocsátott ki ezen az ajtón, tisztán és önzetlenül csak az a szándéka vezette, hogy megmentsen egy gyilkost? Ebben joggal kételkedhetünk.

Thénardier segített Valjean Jánosnak hátára venni Mariust, aztán lábujjhegyen odament a rostélyhoz, intve Valjean Jánosnak, hogy kövesse. Az ajtónál kinézett a rácson, az ujját az ajkára tette és néhány másodperczig figyelően állt, aztán a kulcsot bedugta a lakat lyukába. A nyelv engedett és az ajtó kinyilt. Se nem zörgött, se nem csikorgott. Egész nesztelenül ment a dolog. Látható volt, hogy a vasrostély, melynek sarkai gondosan meg voltak olajozva, gyakrabban nyilt, semmint az ember gondolta volna. E simaságban volt valami félelmes; loppal való jövés-menés érzett ki belőle, az éjszaka embereinek néma ki- és bejárása, a bűn farkas-settengése. A csatorna nyilván bűntársi viszonyban volt valamely rej-

telmes bandával. Ez a hallgatag rostély orgazdálkodással foglalkozott.

Thénardier félig kinyitotta az ajtót, éppen csak annyira, hogy Valjean János kiosonhatott, újra betette a rostélyt, kétszer elfordította a kulcsot a lakatban és nem okozva több neszt, mint a mennyi egy sóhajtás, visszamerült a sötétségbe. Úgy ment, mintha bársonyos tigristalpakon járt volna. Egy pillanattal utóbb a rémes gondviselés visszatünt a láthatatlanságba.

Valjean János künn volt.

IX.

Mariust olyanvalaki is halottnak nézi, a ki ért a dologhoz.

Mariust lassan lecsúsztatta a töltésre.

Künn voltak a szabadban.

A miasma, a sötétség, a borzalom mögötte volt. Az egészséges, tiszta, éltető, friss, szabadon beszívható levegő áradt reá. Körülötte mindenütt csend, de a tiszta égbolton leáldozó nap elragadó csendje. Alkonyodott; közelgett az éjszaka, a nagy szabadító, mindazok barátja, kiknek homály-köpenyre van szükségük, hogy valamely aggodalomból kimenekülhessenek. Az ég mindenfelől megnyugvást kinált. A víz oly neszszel nyaldosta a töltést, a mely mintha csókolódzás lenne. A Champs-Elysées fáinak ormairól a fészkek légi párbeszéde hallatszott, a hogy jóéjszakát kívántak egymásnak. Néhány csillag, melyet csak a merengés volt képes megpillantani, gyenge sugárzással kezdte áttörni a halványkék égbolt roppant kupoláját. Az est kitárta Valjean János feje felett a végtelenség minden szelidségét.

Az a határozatlan és elbájoló óra volt, mely nem mond semmi biztosat. Már eléggé éjszaka volt, hogy bizonyos távolságban el lehessen tünni a szem elől és még eléggé nappal, hogy közelről megismerhesse egymást az ember.

Valjean Jánost néhány pillanatra ellenállhatatlanul lebűvölte e fenséges és simogató derű. Vannak per-

czek, a mikor az ember feled; a szenvedés megtagadja, hogy tovább kínozza a szerencsétlent; minden elhalványul az elmében; a béke reáborul az álmadozóra, mint az éjszaka és a sugárzó alkonyatban a lélek kicsillagosodik, mint az égbolt. Valjean János nem állhatta meg, hogy el ne nézze e rengeteg világos homályt, mely felette boltosult és az örökkévaló ég felséges csendjében lelke elragadtatásban és imában fürdött. Aztán hirtelen, mint a kiben újra feltámadt a kötelességérzés, Marius fölé hajolt és vizet merítve markába néhány cseppel gyöngéden meglocsolta Marius arczát. Marius szemhéjai nem nyiltak fel; félig nyitott szája azonban lélegzett.

Valjean János újra be akarta mártani kezét a folyóba, mikor egyszerre azt a megmondhatatlan kényelmetlenséget érezte, a mely elfogja az embert, ha valaki, a nélkül, hogy látná, a háta mögé toppan.

Már szóltunk erről az érzésről, melyet mindenki ismer.

Valjean János hátra nézett.

Mint az imént, most is csakugyan állt valaki mögötte.

Egy magastermetű férfi, hosszú kabátban, keresztbefont karokkal, jobb kezében vastag botot tartva, melynek ólomgombja kilátszott, állt néhány lépésnyire Valjean János mögött, a ki Marius fölé hajolva guggolt.

Úgy állt ott a félhomályban, mint valami jelenés. A közönséges ember megijedt volna tőle az alkonyat, a megfontolt ember pedig a vasas bot miatt.

Valjean János reáismert, hogy Javert.

Az olvasó kétségtelenül kitalálta, hogy Thénardier üldözője nem volt más, mint Javert. Javert, miután váratlanul megszabadult a torlaszok közül, a rendőrségre sietett, rövid kihallgatáson szóbelileg jelentést tett a rendőrfőnöknek, aztán nyomban hozzálátott szolgálatához, mely, mint a nála talált parancsból tudhatjuk, feladatává tette, hogy kutassa át a Szajna jobbpartjának Champs-Elysées tájéki részét, mely egy idő óta magára vonta a rendőrség figyelmét. Itt megpillantotta Thénardiert és követte. A többit már tudjuk.

Azt is könnyű megérteni, hogy Thénardier furfan-

gosságból nyitotta meg oly barátságosan Valjean János előtt a vasrácsot. Thénardier érezte, hogy Javert még mindig ott lappang; az üzőbevett embernek oly szimatja van, mely csalhatatlan; valami csontot kellett vetni ennek az ebnek. Egy gyilkos, — mily szerencse! Thénardier azzal, hogy maga helyett Valjean Jánost bocsátotta ki: zsákmányt juttatott a rendőrségnek, sajátmagáról pedig elterelte a figyelmet, kárpótolta Javert-t a várakozásért, a mi mindig hizeleg a kémnek, szerzett harmincz francot és méltán remélhette, hogy az ujabb ügy védelme alatt sikerülnie fog elmenekülni.

Valjean János egyik zátonyról a másikra jutott.

E két találkozás: először Thénardier, aztán Javert, — súlyos dolog volt.

Javert nem ismerte meg Valjean Jánost, aki, mint már mondtuk, nem hasonlitott magához. Javert továbbra is keresztbefonva tartva karjait egy észrevétlen mozdulattal szorosabban markolta a botot és száraz, nyugodt hangon kérdezte:

— Kicsoda ön?

— Én?

— Igen, ön.

— Valjean János vagyok.

Javert fogai közé vette a botot, behajlitotta térdeit, előre görbült, izmos két kezét Valjean János vállára tette, mely mintha két csípővas közé került volna, a szemébe nézett és reáismert. Arczuk csaknem összeért. Javert nézése rettenetes volt.

Valjean János mozdulatlan maradt Javert szorítása alatt, mint az oroszlán, mely engedi, hogy egy hiúz beléje vágja karmait.

— Javert felügyelő, — szólt Valjean János, — a hatalmába vagyok. Különben is ma reggel óta foglyának tekintem magamat. Nem azért mondtam meg a czimemet, hogy szökni próbáljak. Fogjon el. Csak egyet engedjen meg.

Javert úgylátszott, mintha nem hallaná. Szemét mereven Valjean Jánosra függesztette. Állával az orra alá szorította ajkait, a mi azt mutatta, hogy szilaj elgondolkodás dolgozik benne. Végre eleresztette Valjean Jánost,

felegyenesedett, újra ökölbe kapta a botot és mintha álomban beszélne, inkább mormogta, semmint érthetően mondta a kérdést:

— Mit csinál ön itt? És ki ez az ember?

Ismét nem tegezte Valjean Jánost.

Valjean János felelt és hangja mintha felébresztette volna Javert-t.

— Éppen róla akarok beszélni. Rendelkezzék velem, a hogy akar; de segítsen, hogy előbb hazaszállítsam őt. Egyebet nem kérek.

Javert arcza ránczba húzódott, mint mindannyiszor, ha azt vélték róla, hogy valami engedményt fog tenni. Mindazonáltal nem mondott nemet.

Újra lehajolt, kivette zsebkendőjét, megmártotta a vízben és megtörölte Marius vérző homlokát.

— Ez az ember a torlaszon volt, — szólt halkan és mintegy önmagához beszélve. — Ez az, a kit Mariusnak hívtak.

Elsőrangú kém volt, a ki akkor is megfigyelt, meghallott, eszébe szedett mindent, mikor a halál küszöbén vélte magát; még haldoklófélben is leskelődött és a sír lépcsőjére könyökölve jegyzeteket csinált.

Megfogta Marius kezét és az üterét kereste.

— Megsebesült, — szólt Valjean János.

— Meghalt, — szólt Javert.

— Nem. Még nem, — szólt újra Valjean János.

— Tehát idáig hozta a torlaszról? — kérdé Javert.

Nagyon el lehetett merülve gondolataiba, mert nem tudakolta tovább a szennycsatornán át való menekülés részleteit, sőt azt se vette észre, hogy Valjean János nem felel.

Valjean János a maga részéről csak egyre gondolt. Újra megszólalt:

— A Filles-du-Calvaire-utczában lakik, nagyapjánál . . . Már nem tudom a nevét.

Belenyult Marius zsebébe, kivette a tárczát, kinyitotta és odamutatta Javertnek azt a lapot, melyre Marius felírta volt a czímét.

Még eléggé világos volt, hogy az írást el lehessen olvasni. Javert szemében különben is volt valami az éj-

jeli madarak phosphorescálásából. Kibetűzte Marius sorait és maga elé dörmögte: Gillenormand, Filles-du-Calvaire-utcza 6.

Aztán hangosan kiáltott:

— Kocsis.

Emlékezhetünk reá, hogy a kocsi ott várt a parton. Javert magánál tartotta Marius tárczáját.

Egy pillanattal utóbb a kocsi, lekanyarodva az itató úton, ott volt a töltésen. Mariust reáfektették a hátsó ülésre és Javert Valjean Jánossal a szemközti ülésen foglalt helyet.

Az ajtó becsapódott és a kocsi gyors ügetéssel távozott a Bastille irányába.

Elhagyták a folyópartot és bejutottak az utczákba. A kocsis, fekete árnyalak a bakon, megostorozta sovány lovait. Bent a kocsiban siri csend. Marius mozdulatlanul feküdve a hátsó ülésen, mellére horgasztott fejével, lelógó karjaival, merev lábaival olybá látszott, mint a ki már csak a koporsóra vár; Valjean János olyan volt, mintha árnyék, Javert, mintha kőszobor lenne. Az éjszakával tele kocsiban, valahányszor egy-egy utczai lámpa előtt haladt el, mintha villámlás fénye esne reá, fakóan láthatóvá vált a három tragikus mozdulatlanság, melyet a véletlen így együvé gyüjtött: a holttest, a kísértet és a szobor.

X.

Az életét tékozló fiu hazatérése.

A kocsi minden zökkenésére egy csepp vér szivárgott elő Marius haja alól.

Már egészen beéjjeledett, mikor a kocsi a Filles-du-Calvaire-utcza 6. számú háza elé ért.

Elsőnek Javert szállt ki a kocsiból, egy szempillantással meggyőződött, hogy micsoda szám van a kapu felett, aztán megfogta a súlyos kopogtató vasat, mely, régi divat szerint, kossal öklelődő satyrt ábrázolt, erősen megzörgette a kaput. Ennek egyik szárnya kinyilt, melyet Javert egészen belökött. Félig láthatóvá vált a még félálomban ásítozó kapus, gyertyával a kezében.

Már mindenki aludt a házban. A Maraisban korán feküsznek az emberek, különösen lázadásos napokon. E jó öreg városrész, melyet a forradalom megriasztott, az álomba menekül, épp úgy, mint a gyermekek, kik a krampusz lépteit hallva, gyorsan a paplan alá dugják a fejüket.

A míg Javert zörgetett, Valjean János és a kocsis leemelték Mariust a kocsiból, úgy hogy Valjean János a hóna alatt, a kocsis pedig a térdhajlásban fogta.

Miközben Mariust így vitték, Valjean János a szakadt ruhák alá csúsztatta a kezét, megtapogatta Marius mellét és meggyőződött, hogy még dobog a szíve. Sőt valamelyest kevésbbé gyöngén dobogott, mintha csak a kocsi rázása jobban életre keltette volna.

Javert oly hangon, a hogy a kormány közegéhez illik, ha pártütők szolgálatában álló emberrel beszél, megkérdezte a kapustól:

— Itt lakik valami Gillenormand?

— Igen. Mi tetszik?

— Hazahoztuk a fiát.

— A fiát? — hebegte csodálkozva a kapus.

— Meghalt.

Valjean János, ki rongyosan és piszkosan Javert mögött állt és a kit a kapus némi iszonyattal nézett, nemet intett a fejével.

A kapus, úgy látszott, nem értett se Javert szavaiból, se Valjean János intéséből.

Javert újra megszólalt:

— A torlaszon volt és most itt van.

— A torlaszon! — kiáltott fel a kapus.

— Megölték. Keltse fel az apját.

A kapus nem mozdult.

— Menjen már! — kiáltott reá Javert.

És hozzátette:

— Holnap innen fogják eltemetni.

Javert elméjében az utczai élet megszokott eshetőségei szabatosan osztályozva voltak, a mi kútfeje az elővigyázatosságnak és az őrködésnek és minden dolognak megvolt a maga szakasza; a lehetőségek mintegy fió-

kokba voltak osztva, melyekből a kellő pillanatban előkerültek. Az utczában zaj, zavargás, farsangi mulatság és temetés fordulhatott elő.

A kapus beérte azzal, hogy felébresztette az inast. Az inas felkeltette Nicolette-et; Nicolette felébresztette Gillenormand kisasszonyt. A mi a nagyapát illeti, őt hagyták aludni, azt tartva, hogy úgyis elég korán fogja megtudni a dolgot.

Mariust felvitték az első emeletre, a nélkül, hogy a többiek a házban észrevettek volna valamit és letették egy ócska divánra Gillenormand úr előszobájában és míg Basque orvosért futott, Nicolette pedig a fehérnemüs almáriumban keresgélt: Valjean János érezte, hogy Javert a vállára teszi a kezét. Megértette a mozdulatot és lefelé indult, mögötte Javert-rel, ki nyomon követte.

A kapus úgy nézte távozásukat, mint a hogy jövetelüket nézte volt: megrémülve és álmosan.

Újra beültek a kocsiba, a kocsis pedig felkapaszkopodott a bakra.

— Javert felügyelő, — szólt Valjean János, — engedjen meg még egyet.

— Mit? — kérdé nyersen Javert.

— Hadd menjek haza egy perczre. Aztán tehet velem, a mit akar.

Javert, néhány pillanatra gallérjába húzva állát, gondolkodott, aztán leeresztette a kocsi ablakát:

— Kocsis, — szólt, — L'Homme-Armé-utcza 7.

XI.

Megrendülés.

Többé aztán egy szót se szóltak az egész úton.

Mit akart Valjean János? Be akarta fejezni, a mit kezdett. Figyelmeztetni akarta Cosette-et, megmondani neki, hol van Marius, talán némi hasznos útbaigazítást is akart adni és ha lehetséges, megtenni némi végső intézkedéseket. A mi őt illette, a saját személyét: ez be volt fejezve. Javert elfogta és ő nem ellenkezett. Másnak talán ilyen helyzetben eszébe jutott volna a kötél, melyet

Thénardier adott neki és az ablakrostélyra gondolt volna, mely az első börtönben várta; de a püspökkel való találkozás óta Valjean Jánosban mély vallásos habozás lakozott minden merénylettel szemben, irányult légyen bár ez akár saját maga ellen.

Az öngyilkosság, az ismeretlenen elkövetett e rejtelmes erőszaktétel, mely bizonyos mértékben a lélek halálát is magában foglalhatta, Valjean Jánosra nézve lehetetlenség volt.

A L'Homme-Armé-utczához érve a kocsi megállt, mert az utcza nagyon is szűk volt, semhogy behajthatott volna. Javert és Valjean János kiszállottak.

A kocsis alázatosan figyelmeztette a felügyelő urat, hogy a kocsi bársonya egészen bepiszkolódott a meggyilkolt ember vérétől és a gyilkos sáros ruhájától. Az ő felfogása szerint tudniillik ez volt a helyzet. Hozzátette, hogy bizonyos kárpótlás jár neki és zsebéből kihúzva könyvecskéjét, kérte a felügyelő urat, írjon neki „egy kis bizonylatot vagy mit".

Javert elhárította magától a könyvecskét, melyet a kocsis feléje nyujtott és kérdezte:

— Mi jár neked, mindent beleszámítva?

— Hét és egy negyed óra, meg a bársony is egészen új volt. Nyolczvan franc, felügyelő úr.

Javert négy aranyat vett ki a zsebéből és elbocsátotta a kocsist.

Valjean János azt gondolta, hogy Javert gyalog akarja bekisérni a rendőrállomáshoz, mely ott volt a közelben.

Beléptek az utczába. Mint rendesen, most is teljesen néptelen volt. Valjean János ment elől, Javert a nyomában. Elértek a 7-ik számú házhoz. Valjean János zörgetett. Az ajtó kinyílt.

— Jól van, — szólt Javert, — menjen fel.

És különös kifejezéssel és mintha megerőltetésébe kerülne így szólnia, hozzátette:

— Itt fogom várni.

Valjean János ránézett Javert-re. Az ilyen eljárás nem igen egyezett Javert szokásaival. Azonban, hogy gőgös elbizakodottság volt-e Javert részéről vagy az a

biztosság, melylyel a macska karmai távoláig el-elereszti az egeret: Valjean János el volt szánva, hogy kiszolgáltatja magát, végez a dologgal és nem lepte meg valami nagyon. Betaszította az ajtót, belépett a házba, a kapusnak, ki már lefeküdt és az ágyból húzta meg a zsinórt, odakiáltotta: Én vagyok! — és felhaladt a lépcsőn.

Felérve az első emeletre, megállt. Minden fájdalomútnak vannak állomásai. A lépcsőházi ablak nyitva volt. Mint a sok régi házban, a lépcső itt az utczáról kapta a világosságot és az utczára szolgált. Az utczai lámpa, mely éppen szemben volt, némi világosságot vetett a lépcsőfokokra és lehetségessé tette a világítás megtakarítását.

Valjean János, talán, hogy friss levegőt szívjon, talán csak gépiesen kinézett az ablakon. Kihajolt az utczára, mely rövid és szűk és a melyet a lámpa egész hosszában megvilágított. Valjean János szeme szinte káprázott az elámulástól. Azt utczán nem volt senki.

Javert elment.

XII.

A nagyapa.

Basque és a kapus azon a divánon, melyre hazahozatalkor letették, a még mindig mozdulatlanul fekvő Mariust átvitték a szalonba. Az orvos, kiért elszaladtak, megérkezett. Gillenormand néni felkelt.

Gillenormand néni kezeit tördelve rémülten járt fel s alá és egyéb nem telt tőle, mint hogy egyre sóhajtozta: Istenem! Istenem! Lehetséges-e? Néha még hozzátette: Minden tele lesz vérrel! Mikor már első ijedtsége elmúlt, a helyzet bizonyos philosophiája alakult ki elméjében, melynek a következő felkiáltásban adott kifejezést: Nem is végezhetett másként! Annyira azonban mégse ment, hogy hozzátette volna: *Én előre megmondtam!* — a mi pedig ilyenkor szokásos nyilatkozat.

Az orvos rendeletére tábori ágyat állítottak a diván mellé. Az orvos megvizsgálta Mariust és miután meggyőződött, hogy az ütérlökés még tapintható és hogy a Marius mellén levő seb nem áthatoló sérülés és a vér az

orrüregből folyik, a beteget vízszintesen fektette az ágyra, vánkos nélkül, úgy, hogy a fej egy síkban volt a testtel, sőt valamivel lejebb, és levettetett róla minden ruhát, hogy könnyebben lélegezhessen. Gillenormand kisasszony látva, hogy Mariust levetkőztették, visszavonult. Szobájába ment és leimádkozott egy olvasót.

Marius törzsén nem volt semmi belső sérülés. Egy golyó, mely a tárczához ütődött, eltérült útjából és a bordák mentén ijesztő hosszú, de nem mély, következőleg nem is veszélyes sebet okozott. A hosszú földalatti út alatt az eltört kulcscsont egészen kijött a helyéből és itt komoly rendetlenségek voltak. Mindkét karon kardvágások látszottak. Az arczot semmiféle seb se ektelenítette; de a koponyarész borítva volt sebekkel. Miféle sebek ezek? Csak a hajas fejbőrre szorítkoznak? Vagy a koponyacsontokat is érték? Ezt még nem lehetett megmondani. Aggasztó tünet volt, hogy ájulást okoztak és az efféle ájulásokból nem mindig szokott felébredni az ember. E mellett a vérzés is kimerítette a sebesültet. Övön alól a test alsó részét a torlasz fedezte volt.

Basque és Nicolette fehérneműket szabdaltak és pólyákat készítettek; Nicolette egymáshoz varrta a darabokat, Basque pedig tekercset csinált belőlük. Tépés hiányában az orvos egyelőre vattadarabokkal állította el a vérzést. Az ágy mellett három gyertya égett egy asztalon, melyen sorba rakva hevertek a sebészi műszerek. Az orvos hideg vízzel megmosta Marius arczát és haját. Egy tele vödör azonnal vérvörös lett. A kapus, gyertyával a kezében, világított.

Az orvost, úgy látszott, szomorú gondolatok foglalkoztatták. Időnként tagadóan rázta a fejét, mintha valamely saját magához intézett kérdésre válaszolna. Az orvos ilyen rejtélyes, önmagával folytatott beszélgetése rossz jel a betegre nézve.

Abban a pillanatban, mikor az orvos letörölte az arczot és újjával óvatosan fel akarta nyitni a még mindig lezárt szemhéjakat: a szalon hátterében kinyílt egy ajtó és egy magas sáppadt alak jelent meg a küszöbön.

A nagyapa volt.

Két nap óta a lázadás roppant izgatta, haragította

és foglalkoztatta Gillenormand urat. A megelőző éjjel nem tudott aludni és egész nap láza volt. Ez este, meghagyva, hogy jól elreteszeljék az ajtókat, korán lefeküdt és a fáradtságtól elszenderült.

Az aggastyánok álma nem mély. Gillenormand úr szobája szomszédos volt a szalonnal és bármily elővigyázatosak voltak is, a zaj felébresztette. Meglepetve a fénysávtól, mely az ajtó alatt látszott, felkelt és tapogatódzva odajött az ajtóhoz.

Ott állt a küszöbön, egyik kezével a félig kinyitott ajtó kilincsét fogva, fejét kissé előrehajtva, fehér, redőtlen hálóköntösben; olybá tűnt fel, mint valami kisértet, mely valamely sírba néz.

Megpillantotta az ágyat és a derékaljon a viaszfehérségü, lecsukott szemű, nyitott szájú, fakó ajkú vérző fiatalembert, övig meztelenre vetkőztetve, sebekkel borítva, mozdulatlanul, égő gyertyákkal körülötte.

A nagyapát tetőtől-talpig borzadás futotta át, már a mennyire megmerevedett tagjai borzongani tudtak; szemei, melyek szaruhártyája sárga volt az öregség miatt, üveges kifejezést öltöttek, arcza földszínüre, egy pillanat alatt földszínüre változott és szögletessé, mint a halálfej, karjai leestek, mintha valami rugó eltört volna bennök és csodálkozását reszkető kezeinek széttárt újjai tanúsították, térdei megcsuklottak és a hálóköntös nyílásán át látni lehetett sovány lábszárait, melyeken fehér szőrszálak borzolódtak és alig hallhatóan suttogta:

— Marius!

— Uram, — szólt Basque, — most hozták haza. A torlaszon volt és . . .

— Meghalt! — kiáltott fel az aggastyán dörgő hangon. — Ah! a zsivány!

És hirtelen átváltozással az aggastyán felegyenesedett, mint valami fiatalember.

— Uram, — szólt, — ön az orvos. Egyet mondjon meg. Meghalt, — ugy-e?

Az orvos, tetőpontján a zavarnak, hallgatott.

Gillenormand úr rémes nevetéssel tördelte karjait.

— Meghalt! Meghalt! Megölette magát a torlaszon!

Mert gyűlölt engem! Én ellenem tette! Ah! vérszopó! Hát így jöttél haza! Jaj nekem, meghalt!

Odament az egyik ablakhoz, kitárta mindkét szárnyát, mintha fulladozna és a sötétség felé fordulva, kibeszélt az utczára.

— Átszúrták, összevágták, megölték, darabokra szabdalták! Látjátok, a hitvány! Tudta, hogy várom, hogy rendbe szedettem a szobáját, hogy az ágyam fejénél van az arczképe, még egész kis gyermek korából! Tudta, hogy csak haza kellene jönnie, hogy évek óta hivogatom, hogy minden este ott ülök a kandalló előtt, térdeimre fektetve kezemet és nem tudva, mit csinálni, hogy belehülyülök a dologba! Jól tudtad, hogy csak haza kell jönnöd és azt mondanod: Én vagyok — és te lettél volna az úr a házban, engedelmeskedtem volna neked és vén fajankó nagyapáddal azt tehetted volna, a mit akarsz! Mindezt jól tudtad; de azt mondtad: Nem, vén royalista. Nem megyek! Odamentél a torlaszra és megöletted magadat rosszaságból! Hogy bosszút állj azért, a mit Berry herczegről mondtam neked! Gyalázat! Így feküdjék le az ember és aludjon nyugodtan! Meghalt. Erre kellett ébrednem.

Az orvos, ki kétfelé kezdett aggódni, egy pillanatra otthagyta Mariust, Gillenormand úrhoz lépett és megfogta a karját. A nagyapa hátrafordult, tágranyílt és véres szemekkel nézett az orvosra és nyugodtan így szólt hozzá:

— Köszönöm, uram. Nyugodt vagyok, férfi vagyok, láttam én XVI. Lajos halálát is, el tudom viselni a dolgokat. Csak egy a borzasztóság. Az, hogy az önök lapjai csinálnak minden bajt. Önöknek vannak firkálóik, fecsegőik, ügyvédeik, szónokaik, vitázhatnak, haladhatnak, világosodnak, kapnak emberi jogokat, sajtószabadságot és ime, hogy kerülnek haza a gyermekek. Ah! Marius! ez gyalázatos dolog volt! Meghalni! Én előttem! Torlaszon! Oh! a zsivány! Doktor, ön, azt hiszem, ebben a városrészben lakik. Ismerem jól. Ablakomból gyakran látom a kocsiján. Nos hát, mondok valamit. Tévedne, ha azt hinné, hogy mérges vagyok. Az ember nem mérgelődik egy halottal. Szamárság lenne. Ezt a gyermeket én

neveltem fel. Én már akkor is öreg voltam, mikor ő még egész kicsi volt. A Tuileriákban szokott játszani kis ásójával és hogy a felügyelők meg ne szidják, botommal betemettem a lyukakat, a miket ásott. Egyszer azt kiáltotta: Le XVIII. Lajossal és elszaladt. Nem az én hibám volt. Rózsás arczú, szőke fiúcska volt. Anyja korán elhalt. Vette észre, hogy a kis gyermekek mind szőkék? Mi ennek az oka? Az apja a loirei zsiványok közé tartozott; de a gyermekek ártatlanok apjuk vétkeiben. Emlékszem, mikor még csak ekkora volt, ni! Semmiképp se tudta kimondani a *d* betűt. Oly szeliden és oly csacsogva beszélt, hogy az ember madárcsicsergésnek hallhatta volna. Emlékszem, hogy egyszer a farnesi Hercules előtt az emberek körbe álltak, hogy megcsodálják, oly szép kis gyermek volt. Olyan feje volt, mint a milyeneket csak képeken lehet látni. Gyakran reákiabáltam, a botommal ijesztgettem, de ő tudta, hogy csak tréfa az egész. Reggel, ha bejött a szobámba, zsörtöltem vele, de azért olyan volt, mintha a napot hozta volna be hozzám. Az ember nem védekezhetik az ilyen tacskók ellen, megfogják és nem eresztik el. Tény dolog, hogy olyan szép volt, mint egy angyal. És most mi az ön véleménye az önök Lafayette-jéről, Constant Benjaminjáról, Tirecuir de Courcelles-jéről, a kik megölették? Ez nem maradhat ennyiben!

Mariushoz lépett, a ki még egyre halálsápadtan és mozdulatlanul feküdt és a kihez az orvos is visszatért és ott újra tördelni kezdte a kezeit. Az aggastyán halvány ajkai mintegy gépiesen mozogtak és néha-néha hörgésszerüleg egy-egy szó tört elő közülök, melyet alig lehetett meghallani.

— Ah! Szívtelen! Összeesküvő! Betyár! Szeptembrista! — Halk szemrehányások, melyeket egy haldokló intézett egy holttesthez.

Lassanként, merthogy a belső feszültségnek ki kell törnie, a szavak újra összefűződtek, de úgy tetszett, mintha a nagyapának már nem lett volna ereje a kimondásukra; hangja oly tompa és elhaló volt, mintha valami mélységből jött volna.

— Mindegy már nekem; én is meghalok. És ha elgondolom, hogy egész Párisban nem akadt fehérszemély,

a ki boldog lett volna, hogy ezt a nyomorultat boldogíthassa! Egy ilyen tacskó, ki a helyett, hogy szórakozna és élvezné az életet, csatába ment és agyonlövette magát, mint valami vadállat. És kiért? Miért? A köztársaságért! A helyett, hogy tánczmulatságokba járt volna, a hogy fiatalemberekhez való! Érdemes is húsz évesnek lenni. Szép kis butaság az a köztársaság! Szegény anyák, így szüljetek szép fiúkat! Rendben van, meghalt. Legalább két koporsó lesz a kapuszínben. Így helyben hagyattad magadat Lamarque tábornok szép szemeiért! Mid volt neked az a Lamarque tábornok? Az az izgága fecsegő? Megöletni magát egy halottért! Meg lehet bolondulni ebbe! Ki érti ezt? Húsz éves korban! És a nélkül, hogy hátranézne, nem hagy-e itt valakit! Szegény öregek, magányosan kell meghalniok. Dögölj meg, vén bagoly! Nos hát, annál jobb, már úgyis régen várom a halált, most legalább vége lesz. Már nagyon öreg vagyok, száz éves, százezer éves vagyok, már régóta jogom van a halálhoz. Most itt van. Vége mindennek, — végre! Mit szagoltatják vele az ammoniákot meg a többi szamárságot? Bolond orvos, hiába vesződik. Hagyja, meg van halva, alaposan meg van halva. Én értek hozzá, mert én is meghaltam. Nem olyan legény ez, hogy fél dolgot művelne. Gyalázatos, gyalázatos kor! Ezt mondom én az önök eszméiről, rendszereiről, tanítóikról, oraculumaikról, rongyos íróikról, csapni való philosophusaikról és összes forradalmaikról, melyek hatvan év óta ijesztgetik a Tuileriák hollóit. És mert nem volt benned könyörület, hogy így megöletted magadat, én még csak nem is bánom a halálodat, te gyilkos!

E pillanatban Marius lassan kinyitotta a szemét és tekintete, mely még fátyolozva volt a lethargikus csodálkozástól, megakadt Gillenormand úron.

— Marius! — kiáltott fel az aggastyán. — Marius! Édes kis Mariusom! Gyermekem! Drága fiam! Kinyitod a szemedet, reám nézel, élsz! Köszönöm!

És ájultan roskadt össze.

NEGYEDIK KÖNYV.

Javert kisiklása.

I.

Javert kisiklása.

Javert lassú léptekkel távozott a L'Homme-Arme-utczából.

Életében ezúttal először: lesütött fejjel ment és hasonlóképpen először életében: kezeit háta mögött tartotta.

Eddig a napig Javert Napoleon kétféle testtartása közül azt választotta, mely határozottságot fejez ki: a két kar keresztbefonva a mellen; a másikat, mely a határozatlanság kifejezője: a hátul összekulcsolt kezeket — nem ismerte. Most változás következett be; egész lassú és komor lényén szorongás látszott.

Nekivágott a hallgatag utczáknak.

Mindazonáltal egy bizonyos irányt követett.

A legrövidebb úton a Szajna felé tartott, kiért a Quai des Ormes-ra, végigment a parton, túl a Grève-téren és a Châtelet-téri őrállomás közelében, a Notre-Dame hídnál állt meg. A Szajna itten, egyfelől a Notre-Dame és a pénzváltók-hídja, másfelől a Quai de la Mégisserie és a Quai aux Fleurs között négyszögletes tó félét alkot, melyben sebes sodrással kering a víz.

A Szajna e részétől félnek a hajósok. A rohanó ár, melyet a híd azóta lerombolt malmának czölöpei még összébb szorítottak és sebesebbé tettek, roppant veszedelmes volt. Az egymáshoz ennyire közel levő két híd növeli a veszedelmet; a víz borzalmasan siet az ivek alatt. Rettenetes széles redőket görget; összehalmozódik és egymásra torlódik; neki rohan a híd oszlopainak és olybá tűnik fel, mintha vastag vízkötelekkel ki akarná szakítani azokat. A kik itt esnek a vízbe, nem merülnek többé a felszínre; a legjobb úszók is odavesznek.

Javert két könyökével a mellvédre támaszkodott, állát a tenyerébe hajtotta és mialatt körmei görcsösen mélyedtek sűrű barkójába: gondolkodott.

Belsejében valami változás, forradalom, katasztrófa ment végbe és ez volt oka, hogy vizsgálódás alá vegye magát.

Javert borzasztóan szenvedett.

Néhány óra óta Javert már nem volt egyszerű ember. Meg volt zavarva; e vakságában oly tiszta agyvelő elvesztette átlátszóságát; felhő támadt e kristályban. Javert lelkiismerete érezte, hogy valamit le kell vetkeznie; ezt be kellett ismernie. Mikor a Szajna töltésén oly váratlanul szembe találkozott Valjean Jánossal, egyrészt olyasvalamit érzett, mint a farkas, mikor újra megragadja zsákmányát, másrészt, mint a kutya, mikor újra megtalálja a gazdáját.

Két egyaránt egyenes utat látott maga előtt; de két utat és ez őt, a ki életében mindig csak egyetlen egyenes vonalat ismert, elrémítette. És reáadásul — iszonyatos helyzet! — e két út ellentétes volt. Az egyik egyenes vonal kizárta a másikat. Melyik az igazi?

Kimondhatatlan helyzetben volt.

Gonosztevőnek köszönni az életet, elfogadni és megfizetni ezt az adósságot, akarata ellenére egy sorban lenni az igazságszolgáltatás egy megbélyegzettjével, szívességért szívességgel fizetni neki; elhallgatni, hogy így szóljon hozzá: Eredj! — és viszont azt felelni: Légy szabad; személyes okoknak feláldozni a kötelességet, az egyetemes törvényt és érezni, hogy a személyes okokban is van valami egyetemes, sőt talán valami felsőbbrendű; elárulni a társadalmat, hogy hű maradjon lelkiismeretéhez: hogy mindez a képtelenség megvalósul és ő reá halmozódik — ez borzasztotta meg.

Az, hogy Valjean János megkegyelmezett neki, csodálkozásra indította; az, hogy ő, Javert, megkegyelmezett Valjean Jánosnak, megdermesztette.

Hova jutott? Kereste és nem találta meg magát.

Mit csináljon? Kiszolgáltassa Valjean Jánost? Ez rossz cselekedet. Szabadon hagyja Valjean Jánost? Ez is rossz. Az első esetben a törvény embere mélyebbre süllyed, mint a bagno foglya; a második esetben egy fegyencz fölébe emelkedik a törvénynek és a lába alá gyűri azt. Mindkét esetben reá, Javert-re, becstelenség vár. Bármelyiket választja: reá nézve bukást jelent. A végzetnek vannak bizonyos, a lehetetlenségbe néző

sziklafokai, melyeken túl az élet csak örvénylő mélység. Javert e sziklafokok egyikén állott.

Azok közé, a mik legjobban szorongatták, tartozott, hogy kénytelen volt gondolkozni. Ellentétes érzelmeinek heve egyenesen reákényszerítette. A gondolkozás szokatlan és különösképpen fájdalmas volt neki. A gondolkodásban mindig van bizonyos mennyiségű belső forradalom és Javert bosszús volt, hogy ilyesmit fedezhet fel magában.

A gondolkodás bármi felett, a mi kívül esik teendőinek szűk körén, mindenkor máskor haszontalan fáradságnak tünt volna fel neki; de az e nap eseményei felett való gondolkodás valóságos kínszenvedés volt számára. Pedig az ily megrendülések után okvetlenül kellett egy pillantást vetnie lelkiismeretébe és számot kellett adnia magának önmagáról.

Megborzongott, ha elgondolta, hogy mit követett el. Ő, Javert, minden rendőri szabály, minden társadalmi és igazságszolgáltatási szervezet, az egész büntető törvénykönyv ellenére szabadon bocsátott egy embert; így cselekedett, mert neki így tetszett; magánügyeit előbbre tette a közügynél; nem hallatlan dolog ez? Valahányszor szemébe nézett a névvel nem illethető tettnek, melyet elkövetett, tetőtől-talpig megreszketett. Mire határozza magát? Csak egy módon segíthet. Úgy, hogy gyorsan visszaér a L'Homme-Armé-utczába és börtönbe viteti Valjean Jánost. Világos, hogy ezt kellene tennie. Nem volt reá képes.

Valami elállta az útját.

Valami? Micsoda? Hát van más is a világon, mint törvényszék, végzés, rendőrség, hatóság? Javert ki volt forgatva magából.

Egy gályarab, kinek szent a személye! Egy fegyencz, kihez az igazságszolgáltatás nem nyúlhat hozzá! És mindez Javert dolga következtében!

Hogy Javert és Valjean János, a büntetésre és a bünhődésre hivatott, az a két ember, ki a törvény két felét képviselte, odajusson, hogy a törvény fölé helyezkedjék: — nem borzasztó ez?

Micsoda! Ilyen dolgok történjenek és senki se lakol-

jon? Valjean János erősebb legyen az egész társadalmi rendnél és szabadon maradjon, ő, Javert, pedig tovább egye a kormány kenyerét?

Merengése lassanként rettenetessé vált.

Javert még a Filles-du-Calvaire-utczába hazaszállított felkelő miatt is tehetett volna magának szemrehányást; de erre nem is gondolt. A kisebb bűn elenyészett a nagyobban. Egyébiránt ez a felkelő nyilván meg volt halva és a halál törvényesen véget vet az üldöztetésnek.

Valjean János, ez volt a teher, mely Javert elméjére nehezült.

Valjean János kiforgatta a rendes kerékvágásból. Mindaz, a mi eddig támaszpont volt Javert életében, összeomlott ez ember előtt. A nagylelkűség, melyet iránta tanusított, lesujtó hatással volt Javertre. És más dolgok is eszébe jutottak, olyanok, melyeket egykor hazugságoknak és őrültségeknek tartott. Valjean János mögött előtünt Madelaine úr és a két alak egymásba olvadt, úgy, hogy egyet alkotott és ezt az egyet tisztelet illette. Javert érezte, hogy valami borzalmas dolog ver gyökeret a lelkében: csodálat egy fegyencz iránt. Tisztelni egy gályarabot? Lehetséges ez? Javert megremegett e gondolatra és nem szabadulhatott tőle. Hiába küzködött. Belső bírája előtt kénytelen volt bevallani e nyomorult magasztosságát. Rettenetes volt.

Egy jótékony gonosztevő, egy résztvevő, szelid, segítségre kész, könyörületes gályarab, ki jóval fizeti vissza a rosszat, bocsánattal fizet a gyülöletért, bosszúállás helyett irgalmat gyakorol, készebb elveszni, semminthogy ellenségét veszejtse el, megmenti, a ki őt megütötte, az erény magaslatán térdel, közelebb van az angyalhoz, mint az emberhez! Javert-nek be kellett vallania, hogy e szörnyteremtés élő lény.

Ez nem tarthatott így tovább.

Bizonyos, — és ezt nyomatékkal mondjuk, — Javert nem adta meg magát ellenállás nélkül ennek a szörnynek, e gyalázatos angyalnak, e visszataszító hősnek, a ki egyformán keltett benne megbotránkozást és ámulatot. Mikor a kocsiban ott ült Valjean János közvetlen közelében: a tigris húszszor is felordított benne.

Húszszor is kisértetbe jött, hogy reávesse magát Valjean Jánosra, megragadja és felfalja, vagyis: becsukassa. Mert valóban, mi is lehetett volna egyszerűbb dolog ennél? Odakiáltott volna a legelső rendőrnek, a ki előtt elhaladtak: — Itt van egy fegyencz, a ki megszökött a neki kijelölt helyről! — Előszólíthatta volna a csendőröket: — Ez az ember a tietek! — Aztán elmenni, otthagyni az elkárhozottat, nem törődni vele és többé nem avatkozni a dologba. Ez az ember örökre a törvény foglya; a törvény tegyen vele, a mit akar. Nem igazságos dolog ez? Javert mindezt elmondta magában; túl akarta magát tenni az aggodalmakon, cselekedni akart, de épp úgy, mint most, nem tudott és valahányszor keze görcsösen Valjean János gallérja felé emelkedett, e kéz, mintha óriási súly nehezedne reá, lehanyatlott és Javert belsejében egy hangot, egy különös hangot hallott, mely így szólt: — Jól van. Csak szolgáltasd ki megmentődet. Aztán hozasd elő Pontius Pilatus tálát és mosd meg karmaidat.

Gondolatai visszaszálltak önmagára és Valjean János mellett, a ki megnőtt, ő maga, Javert letörpültnek tűnt fel.

Egy gályarab volt a jóltevője!

De hát miért is engedte meg ennek az embernek, hogy életben hagyja? A torlaszon joga volt hozzá, hogy megöljék. Élnie kellett volna e joggal. Valjean János ellenében segítségül kellett volna hívnia a többi felkelőt, erővel agyon kellett volna lövetnie magát; ez jobb lett volna.

A legfőbb szorongást az okozta neki, hogy elvesztette a bizonyosságot. Úgy érezte, mintha gyökerestől kitépték volna. A törvénykönyv letört csonk volt a kezében. Eddig ismeretlen kétségek merültek fel benne. Valami érzelmi forradalom dúlt benne, mely merőben mást mondott, mint a mit a törvény — életének eddig egyetlen zsinórmértéke — diktált. Többé nem volt elég, hogy megmaradjon a régi becsületességben. A váratlan tények egész serege támadt fel és igázta le. Egész új világ tűnt fel lelke előtt: az elfogadott és meghálált jótétemény, az önfeláldozás, az irgalmasság, a türelmesség, a könyörület

győzelme a szigorúságon, az emberek tekintetbe vétele, semmi végleges elitélés többé, semmi elkárhoztatás, könnycsepp a törvény szemében, valami Isten szerint való igazságszolgáltatás, mely ellentétes az emberek szerint való igazságszolgáltatással. A homályban egy eddig ismeretlen erkölcsi nap rettenetes felkeltét látta; borzadt és káprázott tőle. Bagoly, a mely kénytelen sas-szemekkel nézni.

Azt mondta magában: tehát igaz, vannak kivételek, a hatóság is zavarba jöhet, a törvényes szabály a rövidebbet húzhatja valamely ténynyel szemben, nem lehet mindent a törvénykönyv szövegébe kényszeríteni, vannak előre láthatatlan dolgok, melyeknek engedelmeskedni kell, lehetséges, hogy egy fegyencz erénye csapdát állítson egy hivatalnok erényének, megtörténhet, hogy a szörnyűséges isteni jelleget ölt, a végzetnek vannak ilyen alakoskodásai és kétségbeesve gondolta el, hogy ő maga se volt védve az ily meglepetés ellen.

Kénytelen volt beismerni, hogy van jóság. E fegyencz jó volt. És, hallatlan, ő maga is jó volt. Tehát kezdett romlani.

Gyávának lelte magát. Irtózott magától.

Javert szemében az eszmény nem az volt, hogy emberi, nagy, magasztos, hanem, hogy feddhetetlen legyen.

Már pedig az imént hibázott.

Hogy jutott idáig? Hogy történt ez? Nem tudta volna megmondani. Két tenyerébe fogta a fejét, de hiába erőlködött: nem tudta megmagyarázni magának.

Bizonyos, hogy mindig vissza akarta adni Valjean Jánost a törvénynek, melynek e Valjean János foglya, ő maga, Javert, pedig rabszolgája volt. A míg keze között tartotta, egy pillanatig se gondolt reá, hogy szabadon engedje. Keze mintegy tudtán kívül nyílt ki és bocsátotta el a zsákmányt.

Mindenféle rejtelmes ujságok tárultak fel szemei előtt. Kérdéseket intézett magához, felelt e kérdésekre és elborzadt a feleletektől. Megkérdezte: Mikor e fegyencz, e kétségbeesett ember, kit addig nyomoztam, míg végre üldözőbe vehettem és a ki lábai alá gyűrt, a ki bosszút

állhatott volna és a kinek e bosszúállást a harag épp úgy tanácsolta, mint személyes biztonsága, — meghagyta életemet és megkegyelmezett: mit cselekedett? Kötelességét teljesítette? Nem. Valamivel többet tett. És viszont én, a mikor megkegyelmeztem neki: mit cselekedtem? Kötelességemet teljesítettem? Nem. Valamivel többet tettem. Ennél a pontnál aztán megrémült. A mérleg megbillent; az egyik serpenyő lesülyedt a mélységbe, a másik felemelkedett az égbe és Javert attól, a melyik fent volt, nem iszonyodott kevésbbé, mint attól, a melyik lent volt. Jóllehet a legkisebb mértékben se volt az, a kit voltaireistának, bölcselőnek vagy hitetlennek neveznek, hanem ellenkezőleg: ösztönszerű tisztelettel viseltetett az uralkodó vallás iránt, — ezt csak úgy tekintette, mint a társadalom egész rendjének egy fenséges töredékét; a rend volt a dogmája és ezzel be is érte; a mióta felnőtt és hivatalnok volt: a rendőrség volt körülbelül egész hitvallása; úgy volt rendőrkém, mint a hogy — és ezt minden gúny nélkül és a szó legkomolyabb értelmében mondjuk — másvalaki pap. Egy feljebbvalót ismert: Gisquet urat és e napig eszébe se jutott a másik feljebbvaló: Isten.

Most egyszerre megérezte ez új főnököt: Istent és ez zavarba hozta.

E váratlan megjelenéssel szemben nem tudott tájékozódni; nem tudta, hogy mit kezdjen ezzel a feljebbvalóval, ő, a ki pedig tudta, hogy az alárendeltnek mindig meg kell hajolnia, nem szabad se engedetlenkednie, se gáncsolnia, se vitatkoznia, hanem ha a feljebbvaló nagyon is eltéveszti, nincs más segítsége, mint hogy beadja lemondását.

Azonban miként adja be lemondását Istennek?

Akárhogy volt is, — és mindig ide tért vissza, — egy dolog emelkedett ki előtte, az, hogy iszonyú törvénysértést követett el. Szemet hunyt egy visszaeső és megszökött fegyencz előtt. Szabadon bocsátott egy gályarabot. Ellopott egy embert a törvényektől, melyeknek pedig joguk volt ahhoz. Ezt tette. Többé nem értette magát. Már önmaga felől se volt biztos. Még az okokat se tudta, melyek cselekvésre indították; tettét-

nek csak a szédületét érezte. Minde pillanatig abban a vak hitben élt, mely a sötét becsületességet nemzi. E hit most elhagyta, e becsületesség kimúlt belőle. Mindaz, a mit hitt, szertefoszlott. Igazságok, melyekről nem akart tudni, most könyörtelenül ostromolták. Ezentúl más embernek kellett lennie. A hályogtól hirtelen megszabadított lelkiismeret sajátságos fájdalmait érezte. Látta, a minek irtózott a látásától. Üresen, haszontalannak érezte magát; előbbi életétől mintha elvágták volna. A hivatalos tekintély meghalt benne. Létének immár nem volt többé értelme.

Rettenetes helyzet! Megilletődve lenni!

Gránitból lenni és kételkedni! Valaki a büntetés szobra, melyet egy darabból formáltak a törvény öntődéjében és hirtelen észreveszi, hogy a bronzemlő alatt valami képtelen és engedetlenkedő jószág rejtőzik, mely majdnem hasonlít a szívhez! Odáig jut, hogy a jót jóval fizeti vissza, noha egész e napig azt mondta, hogy ez a jó — rossz! Házőrző eb és kezet nyal! Jégből van és olvad! Béklyó, mely kézzé válik! Ujjai egyszerre csak kinyilnak és elbocsátják a zsákmányt! Iszonyatos!

A kilőtt golyó nem tudja többé az útját és meghátrál.

Kényszerülve lenni bevallani: a csalhatatlanság nem csalhatatlan, a dogmában is lehet tévedés, a törvénykönyv szavával még nincs minden elintézve, a társadalom nem tökéletes, a fenhatóságba ingadozás vegyülhet, a mozdulatlanság is ropoghat, a bírák emberek, a törvény is tévedhet, a törvényszék is hibázhat! Repedést látni az égbolt rengeteg kék tükrén!

A mi Javertben történt: az egy egyenes vonalú lelkiismeret elgörbülése, egy léleknek útjából való kivetése volt, összezúzása egy becsületességnek, mely megtört Istenen. És bizonyára különös is volt, hogy a rend fűtőjét, a hatóság gépészét, a hogy a merev síneken vágtató vak vaslovon ül, egy fénysugár kiveti a nyeregből! Hogy a változhatatlan, a mértanian szabályos, a tökéletes meginog! Hogy a gőzgép számára is van damaszkusi út!

Hogy Isten, ki mindig az ember bensejében lakik

és maga lévén az igaz lelkiismeret, küzd a hamissal, megtiltja a szikrának, hogy kihamvadjon, megparancsolja a sugárnak, hogy emlékezzék a napra, beoltja a lélekbe, hogy ismerje meg az igazi absolutumot, szemben a képzelettel, — hogy az emberiség nem veszhet el, — hogy az emberi szív megölhetetlen: — vajjon mind e ragyogó jelenség, talán a legszebb bensőnk összes csodái között, megértésre lelt-e Javertben? Felfogta, számot adott-e róla Javert? Nyilván nem. De e megérthetetlen kétségbevonhatatlanság nyomása alatt megnyilni érezte koponyáját.

Javert e csodának nem annyira hőse, mint inkább áldozatja volt. Kétségbeesve szenvedte el. Mindebben nem látott mást, mint a további lét roppant megnehezítését. Úgy tetszett neki, hogy ezentúl örökké csak fojtottan fog tudni lélegzeni.

Hogy valami ismeretlen legyen a feje felett: ehhez nem volt hozzászokva.

Eddig mindaz, a mit maga felett látott, tiszta, világos, egyszerű volt; semmi bizonytalan, semmi homály; semmi, a mi ne lett volna meghatározva, egymás mellé rendezve, összefűzve, szabályozva, körülhatárolva, megállapítva, előrelátva. A hivatalos hatóság világa síma síkban terjedt ki; semmi lejtő se volt benne, semmi meredekség se mögötte. Javert az ismeretlent mindig csak lent látta. A szabálytalanság, a váratlanság, a chaos hirtelen megnyilása, az örvénybe való lesiklás lehetősége: mindez csupán az alsóbb régiók, a lázadók, a rosszak, a nyomorultak dolga volt. Most azonban Javert hanyatt vágódott és riadtan látta a hallatlan jelenséget: a mélységet, mely a magasban nyílik.

Micsoda! Tetőtől talpig le kell szerelnie? Merre nézzen? Miben bízzon? A mire meggyőződését alapította: összeomlott.

Micsoda! Egy nagyszívű bűnös megtalálta a társadalom vértjén a helyet, a hol lyukas! A törvény egy becsületes szolgája egyszerre két bűn közé kerülhet: vagy menekülni enged egy embert vagy elköveti a bűnt, hogy letartóztatja! Tehát azokban az utasításokban, melyeket az állam a hivatalnoknak ad, nem min-

den bizonyos! A kötelesség útjának is vannak átjárói! Micsoda? Igaz ez? Lehetséges, hogy egy volt bandita, ki az elitéltetések alatt görnyed, felemelkedik és végül is ő győzedelmeskedik? Hihető ez? Vannak tehát esetek, mikor a törvény hebegve kénytelen meghátrálni a felmagasztosult bűn előtt?

Igen, így van. Javert látta, hogy így van. Az ujjával érintette. Nemcsak, hogy nem tagadhatta, de maga is szerepelt benne. Mindez valóság. Gyalázat, hogy a valóság ily éktelen lehessen.

A tények, ha teljesítik kötelességüket, a törvény bizonyítékául szolgálnak; a tényeket Isten küldi. Vajjon az anarchia most már az égből fog alászállani?

Ekképpen — a szorongás nagyításában és az ámulás optikai csalódásában, — mindaz, a mi korlátozhatta és helyreigazíthatta volna benyomását, elenyészett és a társadalom, az emberiség, a világegyetem immár valami egyszerü és rettenetes vonalrajzban tünt fel előtte, — a bűnösség, a letárgyalt vád, a törvénykezés ereje, a törvényszékek souverain itélete, a hatóság, a kormány, a megelőzés és a megtorlás, a hivatalos bölcsesség, a törvényes csalhatatlanság, a tekintély elve, mindazok a dogmák, melyeken a politikai és polgári biztonság nyugszik, a souverainitás, az igazságszolgáltatás, a törvénykönyv logikája, a közigazság, — minden, minden csupa romhalmaz, chaos; ő maga, Javert, a rend vigyázója, a rendőrség szolgálatában álló megvesztegethetetlenség, a társadalom gondviselés-vérebe le van győzve, a földre sujtva és a romhalmaz tetején egy zöldsapkás ember áll, kinek dicsfény ragyog a homlokán. Ime, hova jutott Javert! Ime, mily borzalmas látomány lebegett lelke előtt.

Elviselhető ez? Nem.

Ha van kétségbeesett állapot, ez az volt. Csak két módon lehetett kibontakozni belőle. Vagy elszántan odamegy Valjean Jánoshoz és a gályarabot visszaadja a tömlöcznek, vagy pedig . . .

Javert felegyenesedett a mellvédre való könyöklésből és emelt fejjel, szilárd léptekkel az őrház felé tar-

tott, melynek a Châtelet-tér egyik sarkán messziről világított a lámpája.

Odaérve, az ablakon át egy városi rendőrt látott és belépett. Már arról a módról is, a hogy az ajtón benyitnak, a rendőrség emberei megismerik egymást. Javert megmondta a nevét, megmutatta az igazolványát és leült az asztalhoz, melyen egy szál gyertya égett. Volt még az asztalon toll is, aztán ólomból való tintatartó és egy csomó papirlap, esetleges jegyzőkönyvfelvételek és az őrjárat jelentései számára.

Ez az asztal, melyhez mindig hozzátartozik egy szalmaszék, valóságos intézmény. Ott található minden őrszobában; mindenütt egyformán fel van szerelve egy facsészével, melyben fűrészpor van és egy papirskatulyával, mely piros ragasztó ostyákkal van tele és legalsó alkalmatosságául szolgál a hivatalos stylusnak. Itt kezdődik az állam irodalma.

Javert fogta a tollat, maga elé vett egy ív papirt és elkezdett írni. Ime, mit írt:

„Néhány megjegyzés a szolgálat érdekében.“

Először is, kérem a préfet urat, hogy nézzen körül.

Másodszor: a foglyok, mikor kihallgatásról jönnek, lehúzzák czipőjüket és mialatt megmotozzák őket, mezítláb állnak a padlón. Sokan köhögve kerülnek vissza a börtönbe. Ez növeli a kórházi költségeket.

Harmadszor: az őrszemek beosztása helyes, de szükséges volna, hogy fontos esetekben legalább két rendőr sohase tévessze szem elől egymást, úgy, hogy ha az egyik, bármily okból, nem teljesítené kötelességét, a másik lássa és pótolja.

Negyedszer: érthetetlen, hogy a Madelonnettes-fogház külön szabályzata megtiltja a foglyoknak, hogy széket kapjanak, még ha fizetnek is érte.

Ötödször: a Madelonnettes-fogházban a kantin csak két vaspálczával van elrácsozva, a mi lehetségessé teszi a kantinosnénak, hogy a foglyok érintsék a kezét.

Hatodszor: azok a foglyok, az úgynevezett csaholók, kik a többi foglyot a társalgóba szólítják, két soust fizettetnek maguknak, hogy érthetően kiáltsák a fogoly nevét. Ez lopás.

Hetedszer: helytelen, hogy a Force-börtönben a látogatók a kiskorúak udvarán mennek át a társalgóba.

Nyolczadszor: a prefectura udvarán naponta lehet hallani, ahogy csendőrök elmesélik egyes vádlottak kihallgatásának lefolyását. Hogy egy csendőr, kinek szent magasságban kellene állani, elbeszéli, a mit a vizsgálóbíró szobájában hallott, ez súlyos szabályellenesség.

Kilenczedszer: Henryné tisztességes nő, kantinját nagyon tisztán tartja; de nem helyes, hogy a titkok egérfogójának tolózárja egy asszony kezére legyen bízva. Ez nem méltó a fejlett czivilizációhoz."

Javert e sorokat a legnyugodtabb és legszabályosabb betűvetéssel írta, nem hagyva el egyetlen vesszőt sem és erősen perczegtetve a papirt tolla alatt. Az utolsó sor alá odaírta:

Javert
I. osztályu felügyelő.

A Châtelet-téri rendőrállomáson.
1832 június 7-én hajnali 1 óra tájban."

Javert megszárította az írást, levélformára összehajtotta a papirost, leragasztotta, reá írta a hátára: *A központi főnökségnek,* otthagyta az asztalon és kijött az őrházból. A rácsozott üvegajtó becsapódott utána.

Újra átvágott a Châtelet-téren, kiért a partra és gépies szabatossággal visszatért ugyanarra a helyre, a honnan egy negyedóra előtt távozott, lekönyökölt és ismét ugyanabban a helyzetben a mellvédnek ugyanarra a koczkájára támaszkodott, mint az előbb.

A sötétség teljes volt. Az a siri pillanat borult a tájra, mely az éjfélre következik. Felhőkárpit fedezte el a csillagokat. Az ég sötét sűrűség volt. A Cité-beli házakból sehol sem látszott világosság; sehol senki; a meddig a parton és az utczákban el lehetett látni, teljes néptelenség; a Notre-Dame és a törvényszéki palota tornyai mintegy az éjszaka vonalainak tüntek fel. A part széle egy utczai lámpától vöröslött. A hidak vonalai belevesztek a ködbe. Az eső következtében a folyó magas vízállással hömpölygött.

A hely, a hol Javert könyökölt, már említettük, ép-

pen felette volt a Szajna sebes torlódásának és annak a félelmes örvénynek, mely szünet nélkül kavarog.

Javert előrehajtotta a fejét és lenézett. Minden fekete volt. Semmit se lehetett megkülönböztetni. Hallani lehetett a tajtékzás lármáját; de a folyó nem látszott. Néha-néha a szédítő mélységben valami fény jelent meg és ide-oda kígyózott, mert a víznek megvan az a képessége, hogy — nem tudni, honnan, — a legteljesebb éjszakában is szerez világosságot, melyet kígyóvá változtat. A fény elenyészett és minden visszamerült a sötétségbe. Úgy tetszett, mintha a végtelenség tárulna fel itt. Nem víz volt az ember alatt, hanem tátongó mélység. A meredek, párába burkolt, hirtelen elvégződő fal mintha a végtelenségbe könyökölt volna.

Nem látszott semmi, de érezni lehetett a víz ellenséges hidegét és a nedves kövek kellemetlen szagát. Zordon lehelet szállt fel a mélységből. A folyam inkább sejtett, mint észrevett áradása, a habok tragikus mormogása, a hídívezet sötét nagysága, a komor ür, mind az árnyék tele volt iszonyattal.

Javert néhány pillanatig mozdulatlanul nézett le a sötétség e nyilásába; oly mereven nézte a láthatatlant, mintha megfigyelte volna. A víz zúgott. Egyszerre levette kalapját és a part párkányára tette. Egy pillanattal utóbb magas és fekete alak állt a mellvéden, — ha valami megkésett arrajáró látja, kisértetnek nézhette volna, — előrehajolt a víz fölé, aztán felegyenesedett és lebukott a sötétségbe. Tompa loccsanás hallatszott és csak a sötétség volt tanúja a víz alá merült alak haláltusájának.

ÖTÖDIK KÖNYV.

Az unoka és a nagyapa.

I.

Ujra a czinktapaszos fa.

Kevéssel az események után, melyeket az imént beszéltünk el, Boulatruelle-t élénk izgalom érte.

Boulatruelle ugyanaz a montfermeili útkaparó, kivel e könyv homálytól beárnyékolt részeiben már találkoztunk.

Boulatruelle — az olvasó talán emlékszik reá — különféle és nem tiszta dolgokkal foglalkozott. Köveket zúzott az országúton és ugyanott meg-megkárosította az utasokat. Útkaparó és tolvaj létére volt egy álma: hitt a montfermeili erdőben elásott kincsekben. Azt remélte, hogy egyszer majd csak pénzt talál egy fa tövében; addig is nagy kedvteléssel az utasok zsebében kereste azt.

A jelen pillanatban azonban okosan viselkedett. Csak nagy bajjal sikerült megmenekülnie. Tudjuk, hogy a többi banditával együtt őt is ott csípték Jondrette padlásszobájában. Esete bizonyságul szolgál, hogy a bűnös gyöngének is lehet haszna: részegsége mentette meg. Sohasem sikerült kitisztázni, hogy mint tolvaj, vagy mint meglopott volt-e ott jelen? Miután kétségbevonhatatlan bizonyossággal megállapították, hogy a tőrvetés estéjén részeg volt, szabadlábra helyezték. Újra az erdőt választotta. Visszatért a Gagnyból Lagnyba vezető országútra, hogy rendőri felügyelet alatt tovább zúzza a követ az állam számára, komor képpel, elgondolkozva, kissé lehülve a tolvajlás szenvedélye iránt, mely majdnem vesztét okozta, de annál nagyobb gyöngédséggel fordulva a bor felé, melynek menekülését köszönhette.

A mi az izgalmat illeti, mely kevéssel azután érte, hogy visszatért gyeptetős útkaparói gunyhójába, ez a következő volt:

Egy reggel, a hogy Boulatruelle még napkelte előtt szokása szerint munkára — vagy talán lesre — ballagott, a bozótban megpillantott egy embert, kinek csak a hátát látta, de a kinek formája, a mennyire a távolból és a szürkületben kivehette, ismerősnek tünt fel előtte. Boulatruellenek, noha részeges volt, tiszta és éles emlékezőtehetsége volt, a mi elengedhetetlen védelmi fegyver mindenkinek, ki csak valamelyest is harczban áll a törvényes renddel.

— Hol az ördögbe láttam én már ezt az embert? — kérdezte magában

Azonban nem tudott felelni, csak annyit, hogy hasonlít valakihez, ott van a képe az emlékében.

Egyébiránt Boulatruelle, ha nem tudta is megállapítani az azonosságot, okoskodott és következtetett. Ez az ember nem erről a vidékről való. Úgy jött ide. Még pedig nyilván gyalog. Ilyen időtájban semmiféle kocsi se jön Montfermeilbe. Gyalogolt egész éjszaka. Honnan jön? Nem messziről. Mert nincs nála se tarisznya, se podgyász. Bizonyára Párisból. Miért jön az erdőbe? Mi dolga van itt ilyen időtájban? Mit keres?

Boulatruellenek eszébe jutott a kincs. A hogy erőltette magát, homályosan ráemlékezett, hogy néhány évvel ezelőtt már volt hasonló találkozása e helyen egy emberrel, a ki lehet, hogy ugyanaz, mint ez a mostani.

A hogy így elmélkedett, az emlékezés súlya alatt lehajtotta a fejét, a mi természetes mozdulat, de nem nagyon üdvös. Mikor újra fölemelte a fejét, már nem volt ott senki. Az ember eltünt a fák között és a szürkületben.

— Az áldóját, — szólt magában Boulatruelle, — megkeresem. Majd megtudom én, miféle atyafi. Bizonyosan van oka, a miért idejött; én is ott leszek. Az én erdőmben senkinek se lesz titka, a mit én is ne tudjak.

Fogta az ásóját, mely nagyon éles volt.

— Jó szerszám ez, — dörmögte, — hogy elboldoguljak a földdel vagy az emberrel.

És a hogy egyik fonalat a másikhoz fűzik, a menynyire lehetett, ugyanazon az úton vágott neki a sűrűnek, a merre az idegen mehetett.

Mikor már vagy száz lépést haladt, a felkelő nap is segítségére jött. A homokban itt-ott előtünő lábnyomok, letiport fűszálak, legázolt gaz, a bokrok fiatal ágai, melyek oly kecses lassúsággal emelkedtek fel, mint egy szép leány karjai, mikor reggel felébredéskor nyujtózik: mindez nyomul szolgált. Boulatruelle követte a nyomot, aztán elvesztette. Az idő telt. Boulatruelle egyre beljebb hatolt az erdőbe és eljutott valami dombfélére. Egy kora reggeli vadász, a ki valami távoli ösvényen fütyörészve haladt, eszébe juttatta Boulatruellenek, hogy felmászszék egy fára. Idős kora ellenére is fürge volt. A közel-

ben egy nagy bükkfa állott, méltó Tityrushoz és Boulatruellehez. Boulatruelle felmászott a bükkfára, oly magasra, a mennyire csak tudott.

Jó gondolat volt. A hogy arra felé nézett, a merre az erdő leginkább vadon volt, Boulatruelle egyszerre megpillantotta az idegent.

Alig látta meg, már is elvesztette szem elől.

Az idegen bement vagy inkább beosont valami meglehetős messze eső tisztásra, melyet nagy fák fedeztek el, de a melyet Boulatruelle nagyon jól ismert, mert látott ott egy beteg gesztenyefát, mely egy kőhalom mellett állt és melynek kérgére tapaszképpen nagy czinklemez volt szegezve. E tisztást valamikor Blaru telkének hívták. A kőhalmaz, melyet nem tudni, mi végből hordtak oda és a melyet már harmincz év óta ott lehetett látni, kétségkívül ott van még ma is. Semmi se oly hosszúéletű, mint egy kőhalom; legfeljebb még a deszkapalánk versenyezhet vele. Ez is, az is ideiglenesnek van szánva. Nyomós ok a megmaradásra!

Boulatruelle örvendező gyorsasággal inkább leugrott, mint lekúszott a fáról. Megtalálta a fészket; most már csak meg kell fogni a madarat. A híres kincs, a melyről álmodozott, alkalmasint ott rejtőzött.

Nem volt csekély dolog ehhez a tisztáshoz jutni. A járt ösvényeken, melyek ide-oda kanyarogtak, legalább is negyedóra kellett hozzá. Ha pedig egyenest nekivág, át a bozótos sűrűségen, úgy egy jó félórába is beletart az út. Boulatruelle elkövette a hibát, hogy ezt nem gondolta meg. Hitt az egyenes vonalban, a mi tiszteletreméltó optikai tévedés, de a mi már sok embernek okozta kárát. Bármily járhatatlan volt is a sűrűség, Boulatruelle ezt tartotta a jó útnak.

— Menjünk a farkasok Rivoli-utczáján át, — szólt magában.

Boulatruelle, a ki görbe utakhoz volt szokva, ezúttal vesztére az egyenes utat választotta.

Elszántan nekivágott a bokroknak.

Csalánnal, tüskével, szívós indákkal, tövises ágakkal volt dolga. Össze-vissza karczolódott.

A mély út fenekén patakhoz ért, melyen át kellett gázolnia.

Végre, mintegy negyven percz mulva, izzadva, lihegve, bőszen és kifáradva kiért a tisztásra.

Egy lélek se volt ott.

Boulatruelle odaszaladt a kőhalomhoz. Ott volt a helyén. Senki se vitte el.

A mi azonban az idegent illeti, eltünt az erdőben. Elmenekült. Hova? Merre? Melyik irányba? Lehetetlen volt kitalálni.

És, a mi a legszomorúbb, a kőhalom mögött, a czinklemezes fa előtt frissen ásott föld, egy ott feledt vagy ott hagyott ásó és egy lyuk volt látható.

A lyuk üres volt.

— Tolvaj! — kiáltott Boulatruelle és magasra emelt két öklét fenyegetően rázta a láthatár felé.

II.

Marius a polgárháboru után házi háborúságba kerül.

Marius hosszú ideig nem volt se élő, se halott. Heteken át feküdt deliriumos lázban és meglehetősen súlyos agyi tünetek léptek fel nála, melyek inkább a sebesüléssel kapcsolatos megrázkódtatásoknak, semmint maguknak a sebeknek voltak a következményei.

Egész éjszakákon át ismételgette Cosette nevét, a láz gyászos bőbeszédűségével és a haldoklás komor makacsságával. A sebek nagysága komoly veszedelemmel fenyegetett, mert a nagy sebek gennyes váladéka mindig felszívódhatott és bizonyos légköri behatások alatt megölhette a beteget; az orvos minden időváltozásnál, a legkisebb viharnál is nyugtalan volt.

— Csak semmi izgalom se érje a beteget, — ismételgette. A kötések bonyolultak és nehezek voltak, mert abban az időben még nem jöttek reá a ragasztótapaszszal való rögzítésre. Nicolette egy egész lepedőt, akkorát — mondá — „mint a szoba padozata“, használt el tépésnek. A chlorvizes borogatás és a pokolköves oldatok csak nehezen tudták megállítani az

üszkösödést. A meddig a veszedelem tartott, Gillenormand úr, ki magánkívül ült unokája ágyánál, épp úgy, mint Marius, nem volt se élő, se halott.

Mindennap, sőt néhanapján kétszer is, egy őszhajú, igen jó ruházatú úr — a kapus így írta le — eljött tudakozódni a beteg felől és nagy csomó tépést hozott a kötözéshez.

Végre szeptember 7-én, éppen négy hónappal a kínos éjszaka után, melyen haldokolva hozták haza nagyapjához, az orvos kijelentette, hogy most már felelősséget vállal életéért. A lábbadozás megkezdődött. Mariusnak mindazonáltal még több, mint két hónapig kellett feküdnie egy nyugágyon a kulcscsont törésének szövődményei miatt. Mindig van egy utolsó seb, mely nem akar begyógyulni és a mely, a beteg nagy unalmára, a végtelenbe nyujtja a kötözést.

Egyébként Marius a hosszú betegségnek és a hosszú lábbadozásnak köszönhette, hogy megmenekült az üldöztetéstől. Francziaországban nincs oly harag, még a nép haragját se véve ki, mely hat hónap alatt le ne csillapulna. A társadalom jelen viszonyai között a lázadásokban annyira mindenki hibás, hogy utánok általánosan szükségét érzik a szemethunyásnak.

Vegyük ehhez Gisquet minősíthetetlen rendeletét, melyben megparancsolta az orvosoknak, hogy jelentsék fel a sebesülteket és a mely felbőszítette nemcsak a közvéleményt, de elsősorban a királyt is, úgy, hogy e megbotránkozás védte a sebesülteket és a haditörvényszék, azokon kívül, kiket fegyverrel a kezükben, harcz közben fogtak el, nem mert háborgatni senkit. Mariust tehát nyugton hagyták.

Gillenormand úr először átszenvedett minden aggodalmat, aztán átélt minden elragadtatást. Csak nagy bajjal lehetett megakadályozni, hogy minden éjszakát a beteg mellett töltsön; nagy karosszékét odavitette Marius ágya mellé; leányától azt kívánta, hogy a legszebb fehérneműt darabolja fel a kötözések czéljára. Gillenormand kisasszony, mint okos és tapasztalt teremtés, módját tudta ejteni, hogy megmentse a szép fehérneműt és Gillenormand úrral elhitesse, hogy parancsa sze-

rint cselekedett. Gillenormand úr nem engedte megmagyaráztatni magának, hogy a batiszt nem olyan jó a tépéshez, mint a durva vászon és az új vászon nem olyan alkalmas, mint a régi. Jelen volt minden kötözésnél, melytől Gillenormand kisasszony szemérmesen távol tartotta magát és mikor az elhalt húst ollóval nyírták, hangosan jajgatott. Semmi se lehetett meghatóbb látvány, mint mikor öregesen remegő kezével egy csésze levest nyujtott a betegnek. Az orvost elhalmozta kérdéseivel. Nem vette észre, hogy folyton ugyanazokat a kérdéseket ismételgeti.

Azon a napon, mikor az orvos kijelentette, hogy Marius túl van a veszélyen, az öreg magánkívül volt az örömtől. Három aranyat adott a portásnak. Este, mikor szobájába tért, ujjaival csettentgetve gavotteot tánczolt és egy csintalan dalt énekelt hozzá.

Aztán egy székre térdelt és Basque, ki a félig nyitott ajtón át figyelte, meg volt győződve, hogy imádkozik.

Eddig nem hitt Istenben.

Az egyre gyorsabban haladó javulás minden újabb tünete a nagyapát újabb meg újabb elragadtatásba ejtette. Csupa örömből egész sereg gépies cselekedetet vitt végbe. Föl s alá járt a lépcsőn, a nélkül, hogy tudná, miért. Egy csinos szomszédasszonya egy reggel méltó csodálkozására nagy virágcsokrot kapott; Gillenormand úr küldte neki. A férj féltékenységi jelenetet csapott. Nicolette-et Gillenormand úr egyízben az ölébe akarta ültetni. Mariust báró úrnak szólította. Azt kiáltotta: Éljen a köztársaság!

Minden pillanatban megkérdezte az orvost: — Ugy-e, már nincs veszély? — Nagy anyai szemekkel nézte Mariust. Mikor Marius evett, le nem vette róla a szemét. Magára nem gondolt, magával nem törődött. Ő már mit se számított, Marius volt a ház ura. Örömében leköszönt a javára; unokája volt az unokájának.

E vidámságában olyan gyermek volt, a ki a legtiszteletreméltóbb. Nehogy fárassza a beteget vagy alkalmatlan legyen neki: mögéje állt és úgy mosolygott reá. Megelégedett, jókedvű, kedves, fiatal volt. Ősz

haja valami szelíd fenséget adott annak a derült fénynek, mely az arczán ragyogott. Elbájoló kép, ha a kellem csatlakozik a ránczokhoz. A vidor öregséget valami hajnali fény sugározza be.

A mi Mariust illeti, mialatt ápolták és kötözgették, folyton csak egy gondolata volt: Cosette.

A mióta a láz és a félrebeszélés megszünt: nem ejtette ki ezt a nevet és azt lehetett volna hinni, hogy már nem gondol reá. Hallgatott, éppen mert egész lelkét ez töltötte be.

Nem tudta, mi történt Cosette-tel; az egész Chanvrerie-utczai esemény olyan volt emlékezetében, mint valami felhő; szinte összefolyó árnyak lebegtek elméjében: Eponine, Gavroche, Mabeuf, Thénardierék, barátai, kiket a torlasz füstje burkolt körül. Fauchelevent úr sajátságos megjelenése e véres kalandban olybá tünt fel neki, mint valami rejtély a viharban; nem értette, hogy miként maradt életben; nem tudta, hogy ki és hogy hogyan mentette meg és környezetében se tudta ezt senki; mindössze csak annyit mondhattak neki, hogy éjszaka bérkocsin hozták a Filles-du-Calvaire-utczába; mult, jelen, jövő mind ködként gomolygott benne; de e ködben volt egy mozdulatlan pont, egy tiszta és szabatos, granitszilárdságú eszme, eltökélés, akarat: megtalálni Cosette-et. Neki az élet fogalma elválaszthatatlan volt Cosette fogalmától, szívében kijelentette, hogy az egyiket nem fogadja el a másik nélkül és rendíthetetlenül el volt határozva, hogy attól, a ki életre akarja kényszeríteni, nagyapjától, a sorstól, a pokoltól visszaköveteli eltünt boldogságát.

Nem titkolta maga előtt, hogy akadályokkal kell majd megküzdenie.

Ki kell emelnünk, hogy nagyapjának minden gondossága és gyöngédsége csak kevéssé hatotta meg és egyáltalában nem fegyverezte le. Először is nem tudott mindent, másodszor pedig beteg és talán még mindig lázas álmadozásában gyanakodva fogadta ezeket a nyájaskodásokat, mint valami idegen és új dolgot, melynek az a czélja, hogy megszelídítse őt. Hideg maradt. A nagyapa merőben hiába vesztegette szegény öreg

mosolyait. Marius azt mondta magában, hogy ez a viselkedés csak addig fog tartani, a míg ő, Marius, nem szól és hagyja a dolgokat; de mihelyt Cosette-ről lesz szó, más arczot fog látni és előtünik a nagyapa igazi képe. Akkor aztán baj lesz; újra felfakadnak a családi kérdések, újra kezdődik a viszonyok összehasonlítása, a gúnyolódás, Fauchelevent, Coupelevent, vagyon, szegénység, nyomor, kölöncz, jövő. Heves ellenállással fog találkozni, melynek elutasítás lesz a vége. Marius már eleve keményítette magát.

Aztán abban a mértékben, a hogy mindjobban éledt, felújultak benne egykori sérelmei is, emlékének régi sebei felszakadoztak, újra eszébe jutott a mult, Pontmercy ezredes ismét odaállt közéje és nagyapja közé és Marius azt mondta magában, hogy semmi igazi jóságot se remélhet attól, a ki oly igazságtalan és oly kegyetlen volt apjához. És az egészséggel együtt bizonyos keserűség tért vissza beléje nagyapja iránt. Az aggastyán szelíd szenvedéssel érezte ezt.

Gillenormand úr, noha nem mutatta, megfigyelte, hogy Marius, a mióta hazahozták és eszméletre tért, egyszer se szólította apjának. Igaz, hogy nem is urazta; de úgy szerkesztette meg mondatait, hogy mindkét megszólítást elkerülte.

Nyilvánvaló volt, hogy válság közeleg.

Mint a hogy ilyen esetben majdnem mindig történik, Marius, mielőtt harczra kelt volna, előcsatározást próbált. Ezt úgy hívják, hogy terepvizsgálat. Egy reggel Gillenormand úr, ujságot olvasgatva, kissé hányivetien szólt a conventről és royalista gúnynévvel illette Dantont, Saint-Just-öt és Robespierret.

— Az 1793-iki férfiak óriások voltak, — szólt szigorúan Marius.

Az aggastyán elhallgatott és egész nap nem szólt többé egy szót se.

Marius, a ki nem felejtette el, hogy első éveiben mily hajthatatlannak látta nagyapját, e hallgatást mélységes haragvásnak nézte, erős küzdelmet jósolt belőle és gondolatában még jobban előkészült a harczra.

Elhatározta, hogy visszautasítás esetében letépi a

kötéseket, újra eltöri a kulcscsontját, felszakítja sebeit és nem eszik semmit. Sebei voltak a fegyverei. Vagy Cosette vagy a halál.

A betegek alattomos türelmével várta a kedvező pillanatot.

E pillanat elérkezett.

III.

Marius támad.

Egy napon Gillenormand úr, miközben leánya az orvosságos üvegeket rendezgette sorba a szekrény márványlapján, fölébe hajolt Mariusnak és a lehető leggyengédebb hangján így szólt hozzá:

— Látod, kis Mariusom, a te helyedben én most már inkább húst enném, mint halat. A rántott hal nagyon jó a lábbadozás kezdetén, de hogy az ember lábra állhasson, ahhoz egy jókora cotelette kell.

Marius, ki már úgyszólván minden erejét visszanyerte, összeszedte magát, összeszorított két öklét a párnára támasztva felült, szemébe nézett nagyapjának, haragos arczot öltött és így szólt:

— Erről jut eszembe, hogy mondanom kell valamit.

— Mit?

— Azt, hogy meg akarok nősülni.

— Rendben van, — felelt a nagyapa és hangosan felnevetett.

— Mi az, hogy rendben van?

— Igen, rendben van. Megkapod a kis leányt.

Marius elámúlva és mintegy megszédülve minden tagjában remegett.

Gillenormand úr folytatta:

— Úgy van, megkapod azt a szép kis leányt. Egy öreg úr képében naponta idejön tudakozódni felőled. Amióta megsebesültél, sírással meg tépéscsinálással tölti az idejét. Utánajártam a dolognak. A L'Homme-Armé-utczában lakik, a 7-ik szám alatt. Tehát így vagyunk? Nőül akarod venni? Rendben van. Nőül fogod venni. Ez meglep, mi? Tervet szőttél magadban és azt gondoltad: Ke-

reken odamondom a dolgot ennek a nagyapának, ennek a régenséget meg a directorium korából maradt múmiának, e hajdani gavallérnak, e Géronte-tá változott Dorantenak. Ő is volt fiatal, neki is voltak szerelmi kalandjai, grisette-jei, Cosette-jei; ő is volt könnyelmű, ő is élvezte a tavaszt; majd eszébe juttatom én. Majd meglátjuk. Legyen harcz. Ah! Te a szarvánál akarod megfogni a bikát. Helyes. Én egy cotelette-et kinálok és te azzal felelsz: Igaz, meg akarok házasodni. Ezt nevezem aztán átmenetnek! Verekedésre számítottál! Nem tudtad, hogy én vén gyáva vagyok. Nos, miért nem beszélsz? Elállt a szavad. Hogy nagyapád még ostobább, mint te: arra nem voltál elkészülve. Az ügyvéd úr elfelejtette a szónoklatot, a mit betanult. Ez kellemetlen. Nos hát, csak mérgelődjél! Azt teszem, a mit akarsz; erre nem gondoltál. Mi? Te csacsi. Hallgass ide. Tudakozódtam, mert én is tudok ravaszkodni. Elbájoló leány és becsületes. A tisztből nem igaz egy szó se. Egész halom tépést csinált, igazi kincs és imád téged. Ha meghaltál volna, hárman lettünk volna; az én koporsóm után következett volna az övé. Mikor jobban lettél, arra gondoltam, hogy egyszerűen ideültetem az ágyadhoz; de hát a fiatal leányokat csak regényekben szokás rövidesen odatelepíteni a csinos sebesült ágyához, a ki iránt érdeklődnek. Az életben ez nem megy. Mit szólt volna a nénéd? Hiszen majdnem mindig egész meztelen voltál, barátom. Kérdezd meg csak Nicolette-től, ki egy pillanatra se mozdult el mellőled, hogy maradhatott volna-e itt nőszemély? És aztán mit mondott volna az orvos? A szép leány nem lázcsillapító. De hát végre is jól van, ne beszéljünk többet róla, rendben van, be van fejezve, vedd el. Ilyen kegyetlen ember vagyok én. Látod, mikor láttam, hogy nem szeretsz, így szóltam magamban: Mit csináljak, hogy megszerettessem magamat ezzel a szamárral? Azt mondtam: Ohó! Hiszen itt van a kezemben a kis Cosette, neki adom, akkor majd csak mégis szeretni fog egy kissé vagy pedig meg kell mondania, hogy miért nem. Ah! Azt hitted, hogy az öreg mennydörögni fog, lármát csap, nemet kiabál és botjával lecsap erre a napkeltére! Szó sincs róla. Cosette kell neked? Jó. Szerelem kell? Jó. Nekem nincs ellene kifogá-

som. Kegyeskedjék megnősülni, uram! Légy boldog, édes gyermekem.

És az aggastyán zokogásba tört ki.

Megragadta Marius fejét és két kezével odaszorította öreg kebléhez és mindketten sírtak. Ez is egyik formája a legnagyobb boldogságnak.

— Atyám! — kiáltott fel Marius.

— Ah! tehát szeretsz? — szólt az aggastyán.

Leírhatatlan pillanat volt. Egyikök se bírt szólani.

Végre az aggastyán hebegve megszólalt:

— Így ni! Végre felengedett. Azt mondta: Atyám.

Marius kiszabadította fejét a nagyapa karjaiból és szelid hangon szólt:

— De, atyám, most, hogy már jól érzem magamat, azt hiszem, láthatnám.

— Ez is rendben van. Holnap meglátod.

— Atyám!

— Nos?

— Miért nem ma?

— Jó, hát ma. Nem bánom, legyen ma. Háromszor mondtad: atyám, — ez megéri. Magam fogom elintézni a dolgot. Ide fog jönni. Mondom, hogy rendben van. Erről különben már vers is van. Így végződik *Az ifjú beteg* című elégia, melyet Chénier André írt, az a Chénier André, kit 1793-ban megöltek azok a gazem... azok az — óriások.

Gillenormand úr úgy látta, hogy Marius szemöldökei könnyedén összerándulnak, holott valójában Marius elragadtatott örömében nem is hallgatott oda és sokkal inkább gondolt Cosette-re, semmint 1793-ra. A nagyapa, reszketve, hogy ily alkalmatlanul keverte bele a dologba Chénier André nevét, sietett helyreigazítani szavait.

— Azaz hogy ez a kifejezés: megölték, — nem is helyes. A tény az, hogy a forradalom lángelméi, a kik nem voltak rossz emberek, ez bizonyos, hanem hősök voltak, úgy találták, hogy Chénier André kissé feszélyezi őket és ezért lenyak . . . Azaz, hogy ezek a nagyemberek a közjó érdekében thermidor hetedikén felkérték Chénier Andrét, hogy szíveskedjék felmenni a vér...

Gillenormand úr belezavarodott a mondatba és

nem tudta folytatni; nem tudván se bevégezni, se visszavonni és felizgatva a sok kedélyrázkódtatástól, míg leánya Marius vánkosát igazgatta, az aggastyán oly sebesen, a hogy korától kitelt, kirohant a hálószobából, becsapta maga mögött az ajtót és kivörösödve, fuldokolva, tajtékozva, kidüledt szemmel szemközt találta magát a derék Basque-kal, ki csizmákat kefélt az előszobában. Gillenormand úr nyakon ragadta Basque-ot és dühösen reákiáltott:

— Millió ördög, meggyilkolták a zsiványok.

— Kit?

— Chénier André-t!

— Igenis, — felelt a megrémült Basque.

IV.

Gillenormand kisasszony végül is nem rosszalja, hogy Fauchelevent úr csomagot hozott a hóna alatt.

Cosette és Marius viszontlátták egymást.

Hogy milyen volt e találkozás: — nem próbáljuk meg leírni. Vannak dolgok, melyeket nem lehet lefesteni. Ilyen például a nap is.

Az egész család, Basque-ot és Nicolette-et is beleértve, ott volt Marius szobájában, mikor Cosette belépett.

Megállt a küszöbön; úgy látszott, mintha fénykör venné körül.

A nagyapa épp az orrát akarta kifújni. Abbahagyta és orrát zsebkendőjében tartva és e fölött nézve Cosette-re, felkiáltott:

— Imádni való!

Aztán nagy lármával kifújta az orrát.

Cosette mámoros volt, el volt ragadtatva, meg volt rémülve, az égben érezte magát. Úgy meg volt ijedve, a hogy csak lehet a boldogságtól. Dadogott, hol elpirult, hol elsápadt, Marius karjai közé akarta vetni magát és nem merte. Szégyelte, hogy annyi ember előtt szeressen. Az emberekben semmi könyörület a boldog szerelmesek iránt; körülöttük maradnak, mikor ezek leg-

jobban szeretnének magukban lenni. Mert hiszen semmi szükségük sincs tanukra.

Cosette mögött egy őszhajú, komoly arczú, de azért — bár határozatlanul és szomorúan — mosolygó ember jött be. „Fauchelevent úr“ volt, — Valjean János.

Mint a hogy a kapus mondta: *nagyon jól volt öltözve.* Tiszta fekete új ruha volt rajta és fehér nyakkendőt viselt.

A kapus ezer mérföldnyire volt attól, hogy ebben a tisztes polgárban, e közjegyzőforma emberben reáismerjen arra a borzalmas hullaszállítóra, a ki június 7-ikének éjjelén rongyosan, piszkosan, visszataszító kísértetképpen, vértől és sártól borított arczczal megjelent előtte, karjaiban az eszméletlen Marius-szal. Mindazonáltal portási szimatja nem pihent. Mikor Fauchelevent úr Cosette-tel belépett a házba, a kapus nem állhatta meg, hogy oda ne sugja a feleségének:

— Nem tudom miért, de úgy tetszik, már láttam ezt az arczot.

Marius szobájában Fauchelevent úr mintegy félrevonulva ott állt az ajtó mellett. Hóna alatt egy kis csomagot tartott, mely nyolczadrét formájú könyvnek látszott és a mely papirba volt csomagolva. E papir zöldes volt és úgy látszott, mintha penészes lett volna.

— Vajjon ez az úr mindig könyvvel jár a hóna alatt? — kérdezte halkan Nicolette-től Gillenormand kisasszony, a ki nem szerette a könyveket.

— Eh! Tudós, — felelt ugyanoly hangon Gillenormand úr, ki meghallotta leánya szavait. — Hát aztán? Baj ez? Boulard úr, a kit jól ismertem, szintén mindig könyvvel járt és mindig valami irkafirkát szorongatott a szívéhez.

Aztán meghajolva, hangosan megszólalt:

— Tranchelevent úr . . .

Gillenormand úr tévedésében nem volt szándékosság, de a nevekkel való nem törődés hozzátartozott arisztokrata modorához.

— Tranchelevent úr, van szerencsém unokám, báró Pontmercy Marius úr számára megkérni a kisasszony kezét.

„Tranchelevent úr“ meghajolt.

— Rendben van, — szólt a nagyapa.

És Marius és Cosette felé fordulva és két karját áldóan kinyujtva, elkiáltotta:

— Most már szabad a csók.

A két fiatal teremtés nem várt másodszori felszólításra. A csicsergés megkezdődött. Halkan beszéltek. Marius felkönyökölt a nyugágyon, Cosette pedig állt mellette.

— Édes Istenem! — suttogta Cosette, — újra látlak. Te vagy! Ön az! Csatába menni! De miért? Hiszen ez borzasztó. Négy hónapig olyan voltam, mint a halott. Oh! de rossz voltál, hogy elmentél a csatába! Mit vétettem ellened? De megbocsátok, azzal a föltétellel, hogy ez soha többé nem fog megismétlődni. Az imént is, mikor odaüzentek hozzánk, hogy jőjjünk ide, azt hittem, hogy rögtön meghalok. De az örömtől. Oly szomorú voltam! Még arra se vettem időt, hogy felöltözzem; ijesztő lehetek. Mit fognak gondolni rólam a rokonai, hogy ilyen gyűrött gallér van rajtam? Hanem szóljon már! Folyton csak én beszélek. Még mindig a L'Homme-Armé-utczában lakunk. Azt mondják, hogy borzasztó volt a válla. Akkora seb volt rajta, hogy az ember beletehette volna az öklét. És ollóval nyírták a húst. Rettenetes! Annyit sírtam, hogy már nincs is szemem. Hogy is lehet ennyit szenvedni! Nagyapja igen jólelkű embernek látszik. Ne fárassza ki magát, ne támaszkodjék a könyökére, vigyázzon, még megint bajt csinál magának. Oh! de boldog vagyok! Vége a bajnak! Egész buta vagyok az örömtől. Annyi mindent akartam mondani és most semmi se jut az eszembe. Szeret még? A L'Homme-Armé-utczában lakunk. Ott nincs kert. Folyton tépést csináltam. Nézze csak, ez a maga hibája, szemölcs támadt az újjamon.

— Angyal! — szólt Marius.

Angyal — ez az egyetlen szó, melyet nem lehet elkoptatni. Nincs egyetlen más szó se, mely ellenállhatna annak a könyörtelenségnek, a hogy a szerelmesek úntalan ismételgetik.

Aztán, minthogy tanúk voltak jelen, elhallgattak és

nem szólva egy szót se, csupán arra szorítkoztak, hogy gyöngéden egymás kezét fogták.

Gillenormand úr a szobában levők felé fordult és reájuk kiáltott:

— Beszéljetek már hangosan. Lármázzatok. Rajta, egy kis zajt, az ördögbe is, hogy ők kedvükre cseveghessenek.

És Mariushoz meg Cosette-hez lépve, halkan odaszólt nekik:

— Tegezzétek egymást. Ne feszélyezzétek magatokat.

Az öreg Gillenormand kisasszony ámulva nézte a fény e beáramlását a megvénhedt otthonba. Ez ámulatban nem volt semmi ellenséges; tekintete a legkevésbbé se volt a bagoly megbotránkozott és irigy nézése; egy ötvenhét esztendős szegény ártatlanság egyűgyű szeme volt ez, melyből az elhibázott élet tekintett a diadalra, a szerelemre.

— Látod, Gillenormand kisasszony, — szólt az apja, — mindig mondtam, hogy ez lesz a vége.

Egy pillanatra elhallgatott és hozzátette:

— Most nézheted mások boldogságát.

Aztán Cosette felé fordult:

— Mily csinos! Mily csinos! Mintha Greuze festette volna. Ez tehát egyedül a tiéd lesz, gazficzkó! Ah! gazember, ezúttal szépen megmenekültél, szerencséd, hogy nem vagyok tizenöt évvel fiatalabb, mert akkor karddal verekednénk. No lám, egészen szerelmes vagyok önbe, kisasszony. De ez nem is csoda. Joga van hozzá. Oh! be szép kis lakodalom lesz! Mi ugyan a Saint-Denis du Saint-Sacrement plébániához tartozunk, de szerzek engedélyt, hogy a Szent Pál-templomban esküdjenek. Ezt a jezsuiták építették. Sokkal csinosabb. A jezsuita építészet remeke azonban Namûrben van. A Saint-Loup-templom. Ha majd egybekeltek, el kell oda menniök. Megéri az utat. Lássa, kisasszony, én teljesen az ön véleményén vagyok: a leányoknak férjhez kell menniök, ezért vannak a világon. Van egy bizonyos Szent Katalin, a kinek mindig szeretném beköttetni a fejét. Leánynak maradni: szép, de rideg állapot. A biblia azt mondja:

Szaporodjatok. A nép megmentésére Jeanne d'Arc-ok kellenek; de a nép megtartására anyákra van szükség. Éppen ezért, menjetek férjhez, bájos leánykáim. Igazán, nem látom be, mire jó, ha valaki leány marad. Igaz, hogy külön kápolnájuk van a templomban és beléphetnek a Szent Szűz társaságába; de, az áldóját, egy derék, jó férj és egy év mulva egy kövér szőke tacskó, a ki vígan szopik és rózsás kis lábaival nevetve rugdossa az anyja keblét: ez mégis csak többet ér, mint viaszgyertyát tartani a vecsernye alatt és énekelni: *Turris eburnea!*

A nagyapa perdült egyet kilenczvenéves sarkán és újra megszólal:

— Igaz, ni!

— Mi az, atyám?

— Nem volt egy bizalmas barátod?

— De igen, Courfeyrac.

— Mi lett belőle?

— Meghalt.

— Helyes.

Gillenormand úr leült a fiatalok mellé, leültette Cosette-et és ránczos két kezébe fogta négy kezüket.

— Gyönyörű leány! Igazi remekmű ez a Cosette! Kis leány és előkelő hölgy egy személyben. Kár, hogy csak báróné lesz; marquisnénak született. Micsoda szempillák! Gyermekeim, ne engedjétek eltántorítani magatokat, hogy jó úton vagytok. Szeressétek egymást. Egész a butaságig. A szerelem az emberek butasága és az Isten bölcsessége. Imádjátok egymást. Csakhogy — folytatta hirtelen elkomorodva, — mily szerencsétlenség! Most jut eszembe! Vagyonomnak több, mint a fele életjáradékban van elhelyezve. A meddig élek, csak megleszünk; de halálom után, majd úgy húsz év múlva, szegény gyermekeim, nem lesz egy garastok se! Báróné asszony, az ön szép fehér kacsói kénytelenek lesznek dologba fogni.

Ekkor egy komoly és nyugodt hang szólalt meg.

— Fauchelevent Euphrasia kisasszonynak hatszázezer franc hozománya van.

Valjean János hangja volt.

Eddig egy szót se szólt, szinte el is feledték, hogy ott van és úgy állt egyenesen és mozdulatlanul e boldog emberek mögött.

— Ki az az Euphrasia kisasszony? — kérdé a nagyapa felriadva.

— Én vagyok, — szólt Cosette.

— Hatszázezer franc? — ismételte Gillenormand úr.

— Talán tizennégy vagy tizenötezer franc hiányzik belőle, — szólt Valjean János.

És az asztalra tette a csomagot, melyet Gillenormand kisasszony könyvnek nézett.

Valjean János maga bontotta ki a csomagot; bankjegyköteg volt. Átlapozták és megolvasták. Ötszáz darab ezerfrancos és százhatvannyolcz ötszázfrancos bankjegy volt. Összesen ötszáznyolczvannégyezer franc.

— Ez aztán a jó könyv, — szólt Gillenormand úr.

— Ötszáznyolczvannégyezer franc! — mormogta a nagynéni.

— Így már rendben van a dolog, úgy-e, Gillenormand kisasszony? — szólalt meg újra a nagyapa. — Hunczut Marius! Milliomos grisette-et fedez fel az álmok erdejében! Így bízzék az ember a fiatalemberek szerelmében! A diákok hatszázezer francos leányokat találnak. Cherubin még jobb pénzszerző, mint Rothschild.

— Ötszáznyolczvannégyezer franc! — ismételte halkan Gillenormand kisasszony. — Ötszáznyolczvannégy! Annyi, mintha hatszázezret mondana az ember!

A mi Mariust és Cosette-et illeti, ők egymást nézték és alig vették tudomásul e csekélységet.

V.

Inkább bízza az ember erdőre a pénzét, semmint ügyvédre.

Az olvasó kétségkívül hosszas magyarázat nélkül is megértette már, hogy Valjean János a Champmathieu-ügy után, mikor első ízben sikerült egypár napra megszöknie, Párisba sietett és még jókor fölvette Laffitte-tól

a pénzt, melyet Madeleine néven Montreuil-sur-Mer-ben szerzett és hogy félve az újabb elfogatástól, a mi csakugyan hamarosan be is következett, a pénzt elásta a montfermeili erdőben, a már említett tisztáson. Az összeg, hatszázharminczezer franc, csupa bankjegy volt, nem foglalt el nagy helyet és belefért egy dobozba; a dobozt azonban, nehogy a nedvesség ártson neki, Valjean János egy kis tölgyfa ládikába tette, melyet megtöltött gesztenyefa forgácscsal. Ugyane ládikába tette másik kincsét is: a püspök gyertyatartóit. Emlékezhetünk, hogy e gyertyatartókat akkor vitte magával, mikor Montreuil-sur-Mer-ből megszökött. Az az ember, kit Boulatruelle egy este megpillantott, Valjean János volt. Később, valahányszor pénzre volt szüksége, erre a tisztásra zarándokolt. Ez a magyarázata azoknak az elutazásoknak, melyekről szóltunk. A bokrok között egy rejtekben, melyet csak ő ismert, egy ásót is tartogatott. Mikor Marius lábbadozni kezdett, Valjean János, érezve, hogy közeledik az idő, a mikor e pénzre szükség lehet, elment érte, és megint ő volt, a kit Boulatruelle, ezúttal reggel és nem este, az erdőben látott. Az ásót Boulatruelle örökölte.

A teljes összeg ötszáznyolczvannégyezer és ötszáz franc volt. Az ötszáz francot Valjean János elvette magának.

— Aztán majd meglátjuk, — gondolta.

Ez összeg és a Laffitte-nál elhelyezett hatszázharmiczezer franc közti különbség volt az 1823-tól 1833-ig terjedő tíz év kiadása. A zárdában töltött öt esztendő csak ötezer francba került.

A két ezüst gyertyatartót Valjean János a kandalló párkányára tette és ott ragyogtak Toussaint nagy bámulatára.

Egyébiránt Valjean János tudta, hogy megszabadult Javerttől. Hallotta, de meg a *Moniteur*-ben olvasta is, hogy egy Javert nevü rendőrfelügyelőt holtan találtak a Pont-au-Change és a Pont-Neuf között egy mosóhajó alatt és hogy egy levél, melyet ez a feddhetetlen és feljebbvalóitól nagyrabecsült ember hátrahagyott, elmezavarban elkövetett öngyilkosságra enged következtetni.

— Már az igaz, — gondolta Valjean János, — hogy bolondnak kellett lennie, mikor szabadon eresztett, noha a kezében voltam.

VI.

A két öreg, mindegyik a maga módja szerint, mindent elköve t, hogy Cosette boldog legyen.

Mindent rendbehoztak az esküvőre. Az orvos kijelentette, hogy februárban megtarthatják a lakodalmat. Deczemberben voltak. Néhány tökéletes boldogsággal tele hét gyorsan telt el.

A legkevésbbé boldog nem a nagyapa volt. Negyedórákig elnézegette Cosette-et.

— Csodamód csinos leány! — kiáltott. — És oly szelídnek és jónak látszik! Hiába minden, soha életemben nem láttam bájosabb leányt. Később aztán majd jönnek az erényei és illatozni fog, mint az ibolya. Igazi gráczia! Az ilyen teremtés mellett csak nemesen lehet élni. Marius fiam, báró vagy, gazdag vagy, kérlek, hadd abba a prókátoroskodást.

Cosette és Marius hirtelen léptek át a sírból a paradicsomba. Az átmenet csak kevéssé volt előkészítve, ha nem kápráztatja, elszédíthette volna őket.

— Érted a dolgot? — kérdé Marius Cosettetől.

— Csöppet sem, — felelt Cosette, — de úgy tűnik fel előttem, mintha a jó Isten reánk nézne.

Valjean János megtett mindent, elsimított, kiegyenlített, könnyüvé tett mindent. — Oly buzgalommal és látszólag ugyanoly örömmel sietett Cosette boldogsága felé, mint maga Cosette.

Minthogy valamikor polgármester volt, meg tudott oldani egy kényes kérdést, melynek titkába egyedül ő volt beavatva: tudniillik, hogy miként van Cosettenek polgári állása. Nyersen megmondani a valóságot, — ki tudja? — ez még talán meghiúsította volna a házasságot. Valjean János kimentette Cosette-et minden nehézségből. Családot szerkesztett neki csupa meghalt emberekből, a mi a legjobb módszer, hogy semmiféle felszólalástól se kelljen tartani. Cosette utolsó sarja volt egy kihalt csa-

ládnak. Nem az ő leánya volt, hanem egy másik Fauchelevent-é. Két Fauchelevent, két testvér volt kertész a Petit-Picpus zárdában. Tudakozódtak a zárdában; csupa kedvező felvilágosítást és tiszteletreméltó tanúbizonyságot hallottak. A derék apáczák, kik kevéssé voltak illetékesek és még kevésbbé voltak hajlandók az apasági kérdések tárgyalására és nem értettek a csalafintasághoz, sohasem tudták bizonyoson, hogy a két Fauchelevent közül Cosette melyiknek volt a leánya. Azt mondták, a mit mondatni akartak velök és buzgó meggyőződéssel mondták. Jegyzőkönyvet vettek fel. Cosette Fauchelevent Euphrasia kisasszony lett a törvény előtt. Apátlan, anyátlan árva. Valjean János úgy rendezte a dolgot, hogy Fauchelevent néven Cosette gyámjaként szerepelt, Gillenormand úr pedig gyámtársa lett.

A mi az ötszáznyolczvannégyezer francot illeti, ez örökség volt, melyet egy oly hölgy hagyományozott Cosette-nek, a ki ismeretlen kívánt maradni. A hagyomány eredetileg ötszázkilenczvennégyezer francot tett ki, de tízezer franc elfogyott Euphrasia kisasszony neveltetésére, mely tízezer francból ötezret maga a kolostor kapott. E hagyatékot, mely egy harmadik személy kezébe volt letéve, nagykorúsága napján vagy pedig férjhezmenetelekor kellett átadni Cosettenek. Mindez, a mint látjuk, igen elfogadhatóan hangzott, különösen azzal a nyomatékkal, a mit a félmilliónál nagyobb összeg adott neki. Volt ugyan egy és más különösség a dologban, de ezt nem látták; az egyik érdekeltnek bekötötte a szemét a szerelem, a többinek pedig a hatszázezer franc.

Cosette megtudta, hogy nem leánya ennek az öreg embernek, kit oly sokáig apjának szólított. Ez csak rokon volt; egy másik Fauchelevent volt az igazi apja. Bármikor máskor e fölfedezés elszomorította volna. Ebben a kimondhatatlanul boldog órában azonban csak kis árnyék, csipetnyi elborulás volt és annyira örömben élt, hogy a felhő nem tartott sokáig. Ott volt neki Marius. A fiatal ember feltünt, az öreg letünt. Ilyen az élet.

Meg aztán Cosette régtől megszokta, hogy rejtélyeket lásson maga körül. Mindenki, kinek gyermekkora titokzatos volt, mindig kész bizonyos lemondásokra.

Mindazonáltal Valjean Jánost tovább is atyjának szólította.

Cosette, ki a menyországban érezte magát, el volt ragadtatva Gillenormand úrtól. Igaz, hogy a nagyapa elhalmozta bókokkal és ajándékokkal. Míg Valjean János azon fáradozott, hogy Cosettenek rendes helyet szerezzen a társadalomban és megtámadhatatlanná tegye a származását: Gillenormand a nászi kelengyével foglalkozott. Cosettenek ajándékozott egy csipkeruhát, melyet még a nagyanyja viselt.

— A divat megújul, — mondá, — ma roppant szeretik a régi holmikat és az aggkorombeli fiatal nők úgy öltözködnek, mint gyermekkoromban az öreg asszonyok.

Kifosztotta tisztes lakkozott szekrényeit, melyek tömve voltak és a melyeket évek óta nem nyitott ki.

— Vallassuk ki ezeket a matronákat, — mondá, — és lássuk, mi van a begyükben.

Zajosan turkált a hasas fiókokban, melyek tele voltak feleségeinek, szeretőinek és ősanyáinak ruháival. Szövetek, festett bársonyszoknyák, aranynyal himzett indiai selyemkendők, melyeket mosni lehetett, génuai és alençoni csipke, régi ötvösművű ékszerek, mikroszkopikus csataképekkel ékes elefántcsontszelenczék, apró dísztárgyak, szalagok — mind odaajándékozta Cosettenek. Cosette, szinte magánkívül a szerelemtől, melyet Marius iránt érzett és a hálától, mely Gillenormand úr iránt kelt benne, selyembe és bársonyba öltözött végnélküli boldogságról álmadozott. Úgy tetszett neki, mintha angyalok tartanák menyasszonyi kosarát. Lelke az ég azúrjában szállt a belgiumi csipke szárnyán.

A szerelmesek mámorához, mint már említettük, csak a nagyapa elragadtatása volt fogható. A Filles-du-Calvaire utczai ház diadaltól visszhangzott.

A nagyapa minden reggel új meg új csecsebecsékkel lepte meg Cosette-et. Minden elképzelhető ékességet reá aggatott.

Az apróságokból a nagyapa bölcseleti rendszert vont ki.

— A szerelem jó dolog; de efélék is kellenek hozzá. A boldogsághoz hozzátartozik a felesleges. A boldogság

maga csak az okvetetlenül szükséges. Díszítsétek fel minél több felesleges dologgal. Palota és az ő szíve. A szíve és a Louvre. A szíve és a versaillesi szökőkutak. Adjátok nekem pásztorleánykámat és igyekezzetek, hogy herczegnő legyen. Hozzátok ide Phillist ibolyakoszorúsan és adjatok hozzá százezer livres évjáradékot. Pásztorjelenetet akarok látni, de végtelenbe sorakozó márványoszlopok alatt. Szeretem a pásztorjátékot és szeretem az aranyból és márványból összerakott tündérképet is. A boldogság a maga szárazságában hasonlít a száraz kenyérhez. Az ember megeszi, de nem ebéd. Feleslegeset, haszontalant, bőséget, olyat akarok, a minek nem lehet hasznát venni. Emlékszem, hogy a strassburgi székesegyházban láttam egy órát, mely oly nagy volt, mint egy háromemeletes ház és a mely kegyeskedett mutatni, hogy hány óra van, de a melyen nem látszott, hogy erre a célra készült. Ez az óra, mikor elütötte a delet vagy az éjfélt, a delet, a nap óráját, az éjfélt, a szerelem óráját, vagy akárhányadik órát, bemutatta a holdat és a csillagokat, a földet és a tengert, a madarakat és a halakat, Phöbust és Phébét, az egész zsibvásárt, a tizenkét apostolt, V. Károly császárt, Eponine-t, Sabinust és utánuk egy sereg aranyozott emberke következett, a kik reáadásul trombitáltak. Arról a bájos harangjátékról nem is szólok, mely minden pillanatban megcsendült, a nélkül, hogy az ember tudta volna, miért. Felérne ezzel egy hitvány fehér lap, mely csak az órákat mutatja? Én a strassburgi nagy óra pártján vagyok és többre becsülöm, mint a fekete-erdei kakukot.

Gillenormand úr főként az esküvőről szeretett beszélni és dithyrambusaiban kidöntötte a tizennyolczadik század összes szekrényeit.

— Ti nem értetek az ünnepélyek művészetéhez. Nem tudtok örömnapot rendezni, — kiáltott fel. — A ti tizenkilenczedik századotok csupa szükösség. Hiányzik belőle a tulság. Nem ismeri a gazdagságot, az előkelőséget. Minden dologban kopaszra van nyirva. A ti harmadik rendetek unalmas, szintelen, nyugtalan, formátlan. Polgárleányaitok legfőbb álma: egy csinos boudoir paliszander bútorokkal és calicot függönyökkel. Helyet! he-

lyet! Garas úr feleségül veszi Fillér kisasszonyt. Micsoda pompa és fényűzés! Aranyat ragasztottak egy viaszgyertyára. Ilyen ez a mai világ. Inkább a sarmaták között élnék. Ah! megmondtam én már 1787-ben, hogy mindennek vége, mikor egyizben Rohan herczeget, Léon herczegét, Chabot herczegét, Montbazon herczegét, Soubise marquisját, Thouars vicomteját, Francziaország pairjét kétkerekű kocsin láttam Longchampba hajtatni! Ez megtermette gyümölcseit. A mostani században az emberek üzleteket kötnek, a börzén játszanak, pénzt szereznek és fösvénykednek. Gondozzák és fényesítgetik a külsejüket, ki vannak öltözve, ki vannak mosdatva, ki vannak vasalva, símára vannak borotválva, le vannak fésülve, ki vannak csiszolva, kefélve, tisztálkodva, símák, mint a kavics, ki vannak csinosítva, de belsejükben, az áldóját, oly ganajdombok és pöczegödrök vannak, hogy visszariasztanának egy tehenészleányt is, a ki pedig a kezébe szokta kifújni az orrát. Én előttem e századnak az a jeligéje, hogy — piszkos tisztaság. Ne haragudj, Marius, hadd beszéljek, látod, a népről nem mondok semmi roszszat, sőt dicsérem a te népedet, de helyén valónak találom, hogy egy kissé megmosdassam a polgárságot. Hadd folytatom. Az igazi szeretet korhol igazán. Én hát kimondom nyiltan, hogy ma az emberek megházasodnak, de nem tudnak lakodalmat tartani. Bizony sajnálom a régi szokások kedvességét. Sajnálok mindent. A díszt, a lovagiasságot, a kecses és udvarias magaviseletet, a vidám fényűzést, mikor a zene hozzátartozott a lakodalomhoz, symphonia fent, lábdobogás lent, a tánczot, az asztalt körülülő jókedvü arczokat, a sikamlós madrigálokat, a dalokat, a tüzijátékot, a harsogó nevetést, az egész zenebonát, a nagy szalagcsokrokat. Sajnálom a menyasszony harisnyakötőjét. A menyasszony harisnyakötője rokona Venus övének. Mi körül forgott a trojai háború? Nos hát, Helena harisnyakötője körül. Miért harczoltak? Miért hasította ketté az isteni Diomedes Merionaeus fején a nagy érczsisakot? Mert Helena megengedte, hogy Paris elvegye harisnyakötőjét. Cosette harisnyakötőjéről Homer új Iliast írna. Belevenne egy vén fecsegőt is, a milyen én vagyok és Nestornak nevezné. Azelőtt, barátom, a régi

jó időkben az emberek okosan házasodtak, jó szerződést csináltak, aztán jó mulatságot csaptak. A hogy a jegyző kihúzta a lábát, belépett a tánczmester. Meg aztán, tudjátok, a gyomor jóravaló valami, — megköveteli a magáét és részt akar venni a lakodalomban. Akkoriban az ember jól vacsorált és szép szomszédnője volt, a ki csak mérsékelten takarta el a keblét. Oh! azok a szélesen nevető szájak és be vígak is voltak az emberek! Az ifjúság olyan volt, mint a virágbokréta; minden fiatal ember orgonaággal vagy rózsacsokorral végződött. A katona is pásztor volt és ha valaki dragonyoskapitány volt, módját ejtette, hogy legalább Florian legyen a neve. Az emberek iparkodtak, hogy csinosak legyenek. Himzéssel, szalagokkal borították el magukat. A polgárember olyan volt, mint valami virág; a marquis, mint valami drágakő-gyüjtemény. Nem hordtak vastagtalpú czipőket, se csizmákat. Kecsesek, ragyogók, selymesek, elbájolók voltak, a mi azonban nem akadályozta, hogy kard legyen az oldalukon. A colibrinak is van csőre meg karma. A század egyfelől kényes, másfelől hősies volt és szavamra, mulattak az emberek. Ma mindenki komoly. A polgár fösvény, felesége szégyenlős, — szerencsétlen század. Képesek lennétek kikergetni a grácziákat, mert hogy nagyon ki van vágva a ruhájuk. Ma úgy rejtegetik a szépséget, mintha rút volna. A forradalom óta mindenki hosszú nadrágban jár, még a tánczosnők is. A ballerinától is komolyságot kívánnak. Méltóságosnak kell lenni. Ki-ki nagyon zokon venné magától, ha az álla nem volna benyomva a nyakravalójába. A húszéves ficzkó, ha megnősül, azt akarja, hogy hasonlítson Royer-Collard úrhoz. És tudjátok, mit érnek el ezzel a méltóságossággal? Azt, hogy kicsinyesek. Tanuljátok meg: az örvendezés nemcsak vidám, de nagy dolog is. Vígan szeressétek egymást, az ördögbe is, és ha házasodtok, házasodjatok lázzal, eszeveszetten, a boldogság teljes lármájával és zenebonájával! Jó, a templomban legyetek komolyak. De mihelyt vége a misének, azt a tagadóját! tündérjátékkal kell körültánczoltatni az új párt. A lakodalomnak királyinak és mesésnek kell lennie; a szertartásnak össze kell kötnie a rheimsi kathedralist a chanteloupi pagodával. Irtózom a siránkozó

lakodalomtól. Az áldóját is! Legalább ezen a napon legyetek az Olympuson. Istenek legyetek. Tündéreknek kellene lennetek és odaragadtok a földhöz. Tudod, barátom, minden vőlegénynek egy-egy Aldobrandini herczegnek kell lennie. Használjátok fel az életnek ezt a páratlan pillanatát, hogy hattyukkal és sasokkal repüljetek, másnap aztán lezuhanhattok a békák polgárvilágába. Ne fukarkodjatok a násznál, ne fosszátok meg pompájától; ne garasoskodjatok azon a napon, melyen ragyogtok. A lakodalom nem háztartás. Oh! ha tetszésem szerint tehetném, be pompás volna. Hegedüszó zengene a fákról. Az én programmom: égszínkék és ezüst. Belevenném az ünnepbe a mezei istenségeket, meghívnám a dryadokat meg a najádokat. Amphitrite lakodalma, rózsaszín felhő, kecsesen fésült meztelen nymphák, egy akadémiai tag, a ki versekben ünnepli az istennőt, díszkocsi, mely elé tengeri szörnyek lennének fogva . . . Ez lenne aztán az ünnepély, ez már tenné, vagy pedig nem értek a dologhoz.

Mialatt a nagyapa lyrai túláradásában magamagát hallgatta, Cosette és Marius megittasúltak, hogy szabadon nézhették egymást.

Gillenormand néni mindezt rendíthetetlen egykedvűséggel nézte. Öt-hat hónap óta egész sereg izgalmon esett át. Marius hazatért; Mariust sebesülten hozták haza; Mariust a torlaszról hozták; Marius meghalt; Marius él; Marius összebékült a nagyapával; Marius eljegyezte magát; Marius egy szegény leány vőlegénye; Marius egy milliomos hölgy vőlegénye. A hatszázezer franc volt az utolsó meglepetés, mely érte. Aztán visszatért fiatalkori közömbössége. Rendesen eljárt a misére, lemorzsolta olvasóját, vallásos elmélkedéseket olvasott és *Ave*-kat suttogott a lakás egyik sarkában, míg a másikban az *I love you* suttogása járta és Marius-t meg Cosette-et elmosódva, úgy látta, mint két árnyékot. Az árnyék ő maga volt.

A tétlen aszkétaságnak van bizonyos foka, mikor a lélek, melyet az elmerülés semlegessé, idegessé tett az élet dolgai iránt, földrengésektől meg katasztrófáktól eltekintve, mitsem vesz észre, nem érzi az emberi

benyomásokat, se a kellemeseket, se a kínosakat. — Az ilyen ájtatosság — szokta mondani Gillenormand úr leányának — az agyvelő náthája. Nem érzed az életet. Nem érzed a rossz szagot, de a jót se.

Egyébiránt a hatszázezer franc véget vetett a vén leány határozatlanságának. Apja megszokta annyira keveset törődni a véleményével, hogy meg se kérdezte, beleegyezik-e Marius házasságába. A maga módja szerint, hirtelen határozott, nem lévén más gondolata, mint hogy — zsarnokból rabszolgává változva — kielégítse Mariust. Arra, hogy a nagynéni is itt van és neki is lehet véleménye, nem is gondolt és ez, bármennyire birkatürelmü volt is, bántotta Gillenormand kisasszonyt. Belsejében kissé fellázadva, noha kivülről mi sem látszott rajta, így szólt magában: Apám nélkülem határozott a házasság felől; én nélküle fogok dönteni az örökség dolgában. Ő ugyanis gazdag volt, míg apja nem volt az. E tárgyban várt mindmostanig az elhatározással. Valószinü, hogy ha Marius szegényen házasodott volna, Gillenormand kisasszony is szegénységben hagyta volna. Annál rosszabb unokaöcsém uramra nézve! — gondolta volna. — Koldust vesz feleségül; hát csak legyen is koldus. Cosette félmilliója azonban tetszett a néninek és más felfogásra birta a szerelmes pár iránt. Tisztelettel kell viseltetni hatszázezer franc iránt és nyilvánvaló volt, hogy Gillenormand kisasszony nem cselekedhet másként, mint hogy vagyonát a fiatalokra hagyja, lévén, hogy ezeknek úgy sincs reá szükségük.

Úgy határozták, hogy az új pár a nagyapánál fog lakni. Gillenormand úr minden áron át akarta nekik adni a maga szobáját, mely a legszebb volt az egész házban.

— *Ettől meg fogok ifjulni,* — mondá. — *Már rég feltettem magamban, hogy nászéjszakát rendezek a szobámban.*

Mindenféle régi galans holmival diszítette fel a szobát. A mennyezetet valami különös szövettel huzatta be, melyet utrechti bársonynak mondott és melynek kék alapszíne aranypettyekkel meg piros virágokkal volt tarkázva.

— D'Anville herczegné ágya is ilyen szövettel volt elfüggönyözve Roche-Guyonban, — mondta.

A kandallóra egy meisseni porczellán-figurát állított, mely karmantyút tartott a meztelen hasán.

Gillenormand úr könyvtárszobáját nevezték ki Marius ügyvédi irodájának, mert hát tudvalevőleg a rendtartás megköveteli, hogy minden ügyvédnek legyen irodája.

VII.

Alomképek a boldogságban.

A szerelmesek naponta látták egymást. Cosette jött látogatóba Mariushoz, Fauchelevent úr kíséretében.

— Ez aztán a felfordult világ, — jegyezte meg Gillenormand kisasszony. — A menyasszony jár a vőlegényhez udvaroltatni magának.

De hát Marius lábadozása alatt így szokták meg és a Filles-du-Calvaire-utczai karosszékek, melyek kényelmesebbek voltak, mint a L'Homme-Armé-utczai szalmaszékek, meggyökeresítették e szokást. Marius és Fauchelevent úr találkoztak, de nem beszéltek egymással. Úgy tetszett, mintha ez közös megegyezés lett volna náluk. Minden leánynak kell kísérő. Cosette Fauchelevent úr nélkül nem jöhetett volna. Marius szemében Fauchelevent úr Cosette láthatásának volt a feltétele. Elfogadta a feltételt. Határozatlanul és tüzetesebb fürkészés nélkül, az emberiség sorsának általános javulása szempontjából hozva szőnyegre a politika kérdéseit: módját ejtették, hogy egy kissé többet mondjanak egymásnak, mint csak igent és nemet. Egyszer a közoktatásról lévén szó, melyet Marius ingyenesnek és kötelezőnek kívánt, úgy hogy mindenféle formában kínálkozzék és mindenki részesüljön benne, mint a levegőben és a napfényben, vagyis hogy mindenki beszívhassa: teljesen egyetértettek és majdnem beszélgettek egyással. Marius ez alkalommal észrevette, hogy Fauchelevent úr jól beszél, sőt bizonyos emelkedettséggel. Mindazonáltal hiányzott belőle valami. Fauchelevent úr valamivel kevesebb és valamivel több volt a művelt embernél.

Marius belül, elméjének mélyében számtalan néma kérdést intézett Fauchelevent úrhoz, ki ő iránta egyszerűen jóakaratú hűvösséget tanúsított. Néha kételkedett emlékeiben. Lyuk, sötét folt volt az emlékezetében, valami tátongó mélység, melyet négy havi haldoklás vájt. Sok minden veszett el ebben. Annyira jutott, hogy azt kérdezte magában, vajjon csakugyan Fauchelevent úr, egy ily komoly és nyugodt ember volt-e az, kit a torlaszon látott?

Egyébiránt nem ez volt az egyetlen ámulás, a mit a mult fel- és leszálló jelenései elméjébe begyökereztettek. Ne higyjük, hogy megszabadult az emlékezet mindama nyomásaitól, melyek még akkor is, ha boldogok, megelégedettek vagyunk, kényszerítenek bennünket, hogy búskomoly pillantással nézzünk hátra. Abban a fejben, mely nem fordul vissza az elmosódott láthatár felé, nincs se gondolat, se szerelem. Marius néha tenyerébe hajtotta a fejét és a homályos, zajló mult átvonult agyának derengésén. Újra látta Mabeuf elestét, hallotta Gavroche énekét a kartácszáporban, ajka érezte Éponine homlokának hidegét, Enjolras, Courfeyrac, Combeferre, Bossuet, Grantaire, összes barátai elébetűntek és ismét eltűntek. Mindezek a drága, fájdalmas, derék, elbájoló vagy tragikus lények álmok voltak csupán? Éltek valaha? A lázadás füstje burkolta körül valamennyiöket. A nagy lázak roppant álmokkal járnak. Marius kérdezgette, megtapogatta magát; káprázatként fogta el az elmult valóságok emléke. Hová lettek? Csakugyan igaz, hogy meghaltak? Valamennyien lezuhantak a sötétbe, kivéve őt magát. Mindannyian mintha valami színpadi függöny mögött tüntek volna el. Az életben vannak ilyen függönylebocsátások. Isten áttér a következő felvonásra.

És ő, vajjon ugyanaz volt-e, mint azelőtt? Ő, a szegény: gazdag; elhagyatott volt: család veszi körül; reménytelen volt és most nőül veszi Cosette-et. Úgy tetszett neki, mintha sírbatételen ment volna át; feketén szállt alá beléje és fehéren kelt ki belőle. A többiek ott maradtak a sírban. Néha a mult mind e visszatért és jelenvaló alakjai körbe álltak körülötte és elkomorították; ilyenkor Cosette-re gondolt és felderült; de semmi más,

mint csak ez a boldogság tudta elfeledtetni a katasztrófát.

Fauchelevent úr majdnem szintén ez elenyészett alakok közé tartozott. Marius csak habozva hitte el, hogy a torlaszon látott Fauchelevent ugyanaz, mint az a test és vér Fauchelevent, ki oly komolyan ül Gillenormand úr mellett. Az előbbi alkalmasint inkább csak egyike volt azoknak a nyomasztó álomképeknek, melyeket az önkívület órái hoznak elő és sodornak tova. Egyébiránt mindkettőjük természete merev zárkózottság lévén egymással szemben: Mariusnak lehetetlen volt, hogy e tárgyban kérdést intézzen Fauchelevent úrhoz. Ez még csak eszébe se jutott. Már említettük ezt a jellemző részletet.

Hogy két ember, kiknek közös titkuk van, bizonyos hallgatag megegyezés folytán egyetlen szóval se tér ki e tárgyra: ez nem oly ritka dolog, mint a hogy hinnők.

Egyetlen-egyszer Marius megkoczkáztatott egy kísérletet. Valahogy belekeverte a beszédbe a Chanvrerie-utczát és Fauchelevent úr felé fordulva megkérdezte:

— Ön ismeri ezt az utczát, ugyebár?

— Micsoda utczát?

— A Chanvrerie-utczát.

— Sejtelmem sincs ilyen nevű utczáról, — felelt Fauchelevent úr a világ legtermészetesebb hangján.

A felelet, mely az utcza nevére és nem magára az utczára vonatkozott, bizonyítóbbnak tűnt fel Marius előtt, mint a milyen volt.

— Határozottan álmodtam, — gondolta. — Képzelődés az egész. Valaki más volt, a ki hasonlít hozzá. Fauchelevent úr nem volt ott.

VIII.

Két ember, kit nem lehet megtalálni.

A boldogság azonban, bármily nagy volt is, nem törölt ki Marius elméjéből minden más gondolatot.

Miközben az esküvőre készülődtek, addig is, míg

a kitűzött nap elérkezik, fáradságos és lelkiismeretes visszatekintő kutatásokat végeztetett.

Többfelé tartozott hálával; apjáért is meg magáért is.

Hálával tartozott Thénardiernek és hálával tartozott annak az ismeretlennek, ki őt, Mariust, hazahozta Gillenormand úrhoz.

Marius ragaszkodott hozzá, hogy megtalálja a két embert; előbb nem akart megházasodni, hogy boldog legyen és feledje őket, mert attól tartott, hogy a kötelesség e ki nem fizetett adósságai árnyékot vetnek ezentúl már oly sugaras életére. Lehetetlennek érezte, hogy e szenvedés-hátralékot meghagyja és azt akarta, hogy mielőtt vidáman belép a jövőbe, nyugtája legyen a multról.

Hogy Thénardier gonosztevő, az mitse változtatott a tényen, hogy megmentette Pontmercy ezredest. Thénardier mindenki előtt bandita volt, csak Marius szemében nem.

Marius, nem tudván, hogy miként folyt le igazán a waterlooi jelenet, nem tudta, hogy apja abban a sajátságos helyzetben volt Thénardierrel szemben, hogy neki köszönhette az életét, a nélkül, hogy egyszersmind hálával is tartozna neki.

Az ügynökök között, kiket Marius a kereséssel megbizott, egynek se sikerült, hogy nyomára akadjon Thénardiernek. Az eltünés tökéletesnek látszott. Thénardier felesége még a vizsgálat tartama alatt meghalt a börtönben. Thénardier és kisebbik leánya: Azelma, az egyedüliek, kik ebből a siralmas családból megmaradtak, visszamerültek a homályba. A társadalmi Ismeretlenség örvénye hallgatag összecsapódott felettük. Még azt a rezgést, azokat az ugyanegy középpontú homályos gyűrűket se lehetett látni a felszínen, melyek jelzik, hogy ott esett be valami a mélységbe és ott kell kutatni utána.

Miután Thénardierné meghalt, Boulatruelle kibujt a vád alól, Claquesous eltünt, a főbb vádlottak megszöktek a börtönből: a Gorbeau-házbeli merénylet pöre körülbelül megfeneklett. Az ügy meglehetősen földerítetlen maradt. Az esküdtszék kénytelen volt beérni két kisebb-

rendű bűnössel: Panchaud, más néven Printanier, más néven Bigrenaille-lel és Demi-Liard-dal, kiket tíz esztendei gályarabságra itéltek. Elmenekült bűntársaikra életfogytiglani kényszermunkát mértek, Thénardiert pedig, a ki vezérük és a főbűnös volt, halálra itélték, — mind *in contumaciam*. Ez az ítélet volt az egyedüli dolog, a mi Thénardierből megmaradt, gyászosan világítva reá az eltemetett névre, mint a gyertya, mely koporsó mellett ég.

Egyébiránt a halálos itélet Thénardiert, attól való féltében, hogy újra elfogják, a legmélyebb mélységbe nyomván vissza, még növelte a sűrű sötétséget, mely ezt az embert befedezte.

A mi a másikat, azt az ismeretlent illeti, ki megmentette Mariust, a nyomozás, miután eleinte valami eredményre vezetett, egyszerre megszakadt. Sikerült megtalálni a bérkocsit, mely junius 6-ának estéjén Mariust hazahozta a Filles-du-Calvaire-utczába. A kocsis elmondta, hogy junius 6-án egy rendőrtisztviselő parancsára délután három órától éjszakáig állt a Champs-Élysées-parton, a nagy-csatorna nyilása felett; este kilencz óra táján a csatorna vasajtaja, mely a folyó töltésére szolgál, kinyilt; egy ember jött ki a csatornából, hátán egy halottnak látszó emberrel; a rendőr, ki az ajtó közelében állt lesben, letartóztatta az élőt és átvette a halottat, aztán „az egész társaság“ a kocsiban a Filles-du-Calvaire-utczába hajtatott, ott letették a holtat és ez a halott Marius úr volt; a kocsis reáismer, „noha“ most élő ember; a rendőr meg a másik ember újra beültek a kocsiba, a kocsis lovai közé vágott és mikor már csak néhány lépésnyire volt a Porte-des-Archivestől, reákiáltottak, hogy álljon meg, kifizették és a rendőr meg a másik otthagyták, elmentek, és ő nem tud többet, mert nagyon sötét volt.

Marius, már mondtuk, mire se emlékezett. Csak annyit tudott, hogy abban a pillanatban, mikor a torlaszon megtántorodott, hátulról egy kéz erélyesen megragadta, aztán minden elsötétült előtte. Csak Gillenormand úr házában tért eszméletre.

Elmerült a találgatásokba.

A maga azonossága felől nem lehettek kétségei. De hát miként történhetett, hogy bár a Chanvrerie-utczában roskadt le, a rendőr a Szajna partján, a Pont des Invalides közelében szedte fel? A vásárcsarnokoktól valaki elvitte a Champs-Elyséesre. És hogyan? A csatornán át. Hallatlan odaadás!

Valaki! De ki?

Ezt az embert kereste Marius.

Ennek az embernek, a ki megmentője volt, se híre, se hamva. Sehol a legkisebb nyom se.

Marius, noha e részben nagy óvatosságra volt kötelezve, a rendőrfőnökségig ment a nyomozásban. Az itt kapott fölvilágosítások épp oly kevéssé vezettek eredményre, mint a többiek. A rendőrség még kevesebbet tudott, mint a kocsis. Semmiféle oly elfogatásról se tudtak, mely junius 6-án a nagy-csatorna nyilásánál történt; semmiféle jelentést se kaptak erről a dologról, melyet ennélfogva egyszerűen mesének tartottak. A mese kieszelését pedig a kocsisnak tulajdonították. A kocsis, ha borravalót akar, mindenre képes, még a kitalálásra is. Pedig hát a tényhez nem férhetett kétség és Marius se kételkedhetett benne, ha csak — mint már mondtuk — a maga személyazonosságában is nem akart kételkedni.

Minden megfejthetetlen volt e sajátságos talányban.

Hova lett az a rejtélyes ember, kit a kocsis, hátán az elájult Marius-szal, kijönni látott a nagy-csatornából és a kit a lesben álló rendőr letartóztatott, mert rajta csípte, hogy meg akar menteni egy felkelőt? És hova lett maga a rendőr is? Miért hallgat? Annak az embernek sikerült elmenekülnie? Megvesztegette a rendőrt? És az az ember miért nem ad életjelt Mariusnak, ki mindent neki köszönhet? Ez az önzetlenség nem kevésbbé csodálatos, mint maga a megmentés. Miért nem mutatkozik az az ember? Talán felette áll a megjutalmazásnak; de a hálának senki se áll felette. Meghalt? Micsoda ember volt? Milyen formájú? Senki se tudott válaszolni. A kocsis azt mondta: Nagyon sötét volt. Basque és Nicolette rémületükben mást se láttak, mint csak véres fia-

tal gazdájukat. Egyedül a kapus, ki gyertyájával megvilágította Marius tragikus hazaérkeztét, vette észre a kérdéses embert és ime, milyen leírást adott róla: „Ijesztő volt."

Abban a reményben, hogy a kutatásban még hasznára lehetnek, Marius megőriztette a véres ruhadarabokat, melyeket nagyapjához való hazahozatalakor viselt. Ahogy a kabátot nézték, észrevették, hogy az egyik szárnya le van tépve. Hiányzott.

Egy este Marius, Cosette és Valjean János jelenlétében, szóba hozta ezt a különös kalandot, elmondta, mennyit tudakozódott és hogy minden iparkodása hiábavalónak bizonyul. Fauchelevent úr hideg arczán türelmetlen kifejezés jelent meg, mire Marius élénken és oly hangon, mely szinte haragosan rezgett, felkiáltott:

— Úgy van, akárki volt is, fenséges ember volt. Tudja, mit tett? Úgy jelent meg, mint egy arkangyal. Belevetette magát a csatába, kiszabadított, megnyitotta a csatornát, odavonszolt, odavitt. Másfél mérföldnyi utat kellett megtennie borzalmas földalatti folyosókon, meggörnyedve, sötétben, piszokban, több mint másfél mérföldet, egy holttesttel a hátán! És miért? Egyedül azért, hogy megmentse a holttestet. És ez a holttest én voltam. Azt mondta magában: Talán van benne még egy szemernyi élet; e nyomorúságos kis szikráért koczkára teszem a magam életét! És nem egyszer, de húszszor is koczkára tette! Minden lépés meg-megújuló veszedelem volt. Bizonyosság, hogy mikor kilépett a csatornából, elfogták. Ezt tette az az ember. És nem várt érte semmi jutalmat. Ki voltam én? Egy felkelő. Mi voltam? Egy letiport ember. Oh! ha Cosette hatszázezer francja az enyém volna . . .

— Az öné, — szólt közbe Valjean János.

— Nos hát, — felelt Marius, — odaadnám, csak megtalálhatnám azt az embert!

Valjean János hallgatott.

HATODIK KÖNYV.

Az álmatlan éjszaka.

I.

1833 február 16-ika.

Az éjszaka, mely 1833 február 16-ikáról 17-ikére virradt, áldott éjszaka volt. Árnyéka felett nyitva volt az ég. Ez az éjjel volt Marius és Cosette lakodalmi éjszakája.

A nappal gyönyörű volt.

Nem volt olyan mesés, mint a minőnek a nagyapa álmodta, nem volt az a tündérjáték, melyben cherubok és cupidók röpködnek az új pár felett, — oly esküvő, mely méltó, hogy plafondképnek fessék meg; de édes és mosolygó volt.

1833-ban az esküvő tekintetében még más divat uralkodott, mint ma. Francziaország még nem vette át Angliától azt a legnagyobb foku gyöngédséget, hogy a férj elrabolja feleségét, kilépve a templomból megszökik vele, szégyenkezve rejti boldogságát és a csődbe jutott kereskedő magaviseletét egyesíti az énekek énekének elragadtatásával. Még nem látták be, mennyi szűziesség, finomság és illedelmesség van abban, hogy az ember postakocsiban zökkentetgeti a paradicsomát, ostorpattogással vegyíti annak rejtelmét, fogadói ágyat tesz meg nászi ágygyá és a szabott árú banális hálófülkében, a postakocsis és fogadóbeli szobaleány légyottjával keverve hagyja az élet legszentebb emlékeit.

A tizenkilenczedik század második felében már nem elég a szalagos polgármester és az egyházi díszbe öltözött pap, a törvény és Isten, a lonjumeaui postakocsis se hiányozhatik: piroshajtókás, pitykegombos kék kabát, rezes szám, zöld bőrnadrág, káromkodás, hamis aranypaszománt, viaszos vászonnal bevont kalap, beporozott haj, óriási ostor és nagy csizma. Francziaország még nem vitte annyira az elegancziában, hogy, mint az angol *nobility,* széttaposott papucsokkal és ócska czi-

pőkkel dobáltassa meg az új pár hintóját, Churchill, a későbbi Marlborough emlékére, ki esküvője napján kénytelen volt elszenvedni nagynénje haragjának kitörését, a mi aztán szerencsét hozott neki. A czipők és papucsok még nem tartoznak a lakodalmi szertartáshoz; de csak türelem, ha a jó izlés tovább terjed, majd ez is elkövetkezik.

1833-ban még nem volt divat, hogy az emberek vágtatva házasodjanak.

Abban az időben még — furcsa felfogás! — azt képzelték, hogy az esküvő bizalmas és társas ünnep, a partriarchalis lakoma nem rontja a családi ünnepélyt, a jókedv, ha még oly magasan csapong is, feltéve, hogy nem lépi át a tisztesség határait, nem árt a boldogságnak és hogy helyes és jó, ha két élet egyesülése, melyből család fog kihajtani, otthon kezdődik és a házasélethez ott marad tanúnak a nászi szoba.

És az emberek elég szemérmetlenek voltak, hogy otthon tartották meg a lakodalmat.

A lakodalom tehát, megfelelően e ma már letünt divatnak, Gillenormand úr házában ment végbe.

Bármily természetes és mindennapi dolog is, hogy az emberek egybekelnek, a kihirdetés, az okmányok beszerzése, a polgári esküvő, a templom mindig okoz valami bonyodalmat. Nem készülhettek el, csak február 16-ikára.

Már pedig — ezt a részletet tisztára csak a pontosság kedvéért említjük — úgy volt, hogy 16-ika éppen húshagyó keddre esett. Habozás, aggályok, különösen Gillenormand kisasszony részéről.

— Húshagyó kedd! — kiáltott fel a nagyapa. — Hiszen csak annál jobb. A közmondás is azt tartja: Ki húshagyó kedden esküszik — gyermekeivel nem veszekszik. Semmi akadály. Legyen 16-án az esküvő! Vagy akarod, hogy elhalaszszuk, Marius?

— Semmiesetre sem! — felelt a szerelmes vőlegény.

— Tehát esküdjünk, — szólt a nagyapa.

Az esküvőt tehát, nem törődve a nyilvános mulatságokkal, 16-án tartották meg. Esett az eső, de a boldog-

ság számára az égen mindig van egy kis kék folt, melyet a szerelmesek látnak, még ha az egész világ esernyőt feszít is maga fölé.

A megelőző este Valjean János Gillenormand úr jelenlétében átadta Mariusnak az ötszáznyolczvannégyezer francot.

Minthogy az egybekelő felek vagyonközösségre léptek, az okmányok dolgát hamarosan elintézték.

Toussaint immár nem kellett Valjean Jánosnak; Cosette örökölte és szobaleányi rangra léptette elő.

A mi Valjean Jánost illeti, Gillenormand úr házában egy szép szobát rendeztek be számára és Cosette oly ellenállhatatlanul mondta: Kérem, apám, — hogy majdnem megigérte az odaköltözést.

Néhány nappal az esküvő előtt Valjean Jánost baleset érte; kissé megzúzta jobb kezének hüvelykujját. A baj nem volt nagy és Valjean János nem engedte, hogy bárki is foglalkozzék vele; nem kötöztette, sőt nem is mutatta senkinek, még Cosettenek se. Mindazonáltal kénytelen volt a karját felkötve hordani és nem írhatta alá a házassági szerződést. Helyette is Gillenormand úr írta alá, mint Cosette másik gyámja.

Nem fogjuk elvezetni az olvasót se a polgármesteri hivatalba, se a templomba. Nem való két szerelmest ennyire elkísérni és a vőlegényi csokor feltűzésével az ember rendszerint hátat fordít a drámának. Csak egy mozzanatot említünk, mely aközben játszódott le, mikor a lakodalmi menet a Filles-du-Calvaire-utczából a Szent Pál-templomba ment és a melyet egyébiránt a násznép nem is vett észre.

Ez időtájban a Szent Lajos-utcza északi részét újra kövezték. A Parc-Royal-utczánál el volt zárva és a kocsik nem hajthattak a legrövidebb úton a Szent Pál-templomhoz. Kerülni kellett és a legegyszerűbb volt, hogy a boulevardon át menjenek. Egy vendég megjegyezte, hogy húshagyókedd van és a boulevardon nagy torlódás lesz.

— Már miért? — kérdezte Gillenormand úr.

— Az álarczosok miatt.

— Annál jobb, — felelt a nagyapa. — Menjünk

arra. A fiatalok házasodnak; belépnek a komoly életbe. Jó, ha már most kezdenek hozzászokni az álarczosokhoz.

A boulevard felé indultak. Az első hintóban ült Cosette, Gillenormand kisasszony, Gillenormand úr és Valjean János. Marius, ki még külön volt választva menyasszonyától, megfelelően a szokásnak, a második kocsiban következett. A lakodalmas menet, a hogy kiért a Filles-du-Calvaire-utczából, bejutott a hosszú kocsisorba, mely a Madeleine-től a Bastille-ig és a Bastilletől a Madeleineig terjedt.

Az álarczosok hemzsegtek a boulevardon. Hiába eredt meg minduntalan az eső: Paillasse, Pantalon és Gille nem tágítottak. Az 1833-iki tél vidám jókedvében Paris Velenczévé változott. Ma már nem lát az ember ily húshagyókeddet. Miután minden csupa farsangi komédia: nincs már többé igazi farsang.

A gyalogjárók tele voltak sétálókkal, az ablakok kiváncsiakkal. A terasszok, melyek a színházak előcsarnokait tetőzik, zsúfolva voltak nézőkkel. Az álarczosokon kívül nézték azt a húshagyó keddi, mindenféle járműből való kocsisort, melyben bérkocsik, szekerek, hintók és cabrioletek szorosan egymásután és a szigorú rendőri intézkedések következtében mintegy összevasalva következtek. Mindenki, ki e kocsik valamelyikében ült, egyszerre néző is volt meg látványosság is. A két szélen városi rendőrök vigyáztak, hogy a két párhuzamos végtelen kocsisor, mely egymással ellentétes irányban haladt, meg ne akadjon és semmi se gátolja a kettős áramot, melylyel e kocsifolyamok egyike fölfelé, a másik lefelé, az egyik a Chaussée d'Antin, a másik a Saint-Antoine külváros felé hömpölygött. Az úttest közepén szabadon jöttek-mentek Francziaország pairjeinek és a nagykövetteknek czímeres hintói. Néhány pompázó és jókedvű farsangi csoport, nevezetesen az is, mely a farsangi ökröt jelképezte, ugyanezt az előjogot élvezte. Paris e vidámságába Anglia belepattogott az ostorával: lord Seymour postakocsija, népies gúnykiáltásoktól követve, nagy zajjai robogott tova.

A kettős kocsisorban, mely mellett városi őrök nyargalásztak föl-alá, mint a juhászkutyák, nagynénék-

kel és nagyanyákkal zsufolt tisztes családi hintók következtek egymásra, melyek hágcsóin üde gyermekcsoportok ültek, hét éves Pierrot-k, hat éves Pierrette-ek, elbájoló kicsi lények, kik érezve, hogy kiegészítő részét teszik a közmulatságnak, át voltak hatva álarczosdijuk méltóságának tudatától és hivatalos komolysággal viselkedtek.

Néha-néha a kocsisor valamelyik pontján zavar támadt; ilyenkor az egész sor megállt, mígnem a csomó megoldódott. Egyetlen kocsi megakadása elég volt, hogy az egész sor megakadjon. Aztán újra elindult a menet.

A lakodalmas kocsik abban a sorban voltak, mely a boulevard jobb oldalán a Bastille felé tartott. A Pont-aux-Choux-utcza táján valami zavar következtében meg kellett állani. Szinte ugyane pillanatban megállt a másik kocsisor is, mely a Madeleine felé tartott. A lakodalmasokkal szemben egy álarczosokkal telt kocsi állott.

A párisiak jól ismerik az ilyen kocsikat, vagy inkább: álarczosokkal rakott szekereket. Ha hiányoznának egy húshagyó keddről, az emberek rosszakaratú dolgokat sejtenének és azt mondanák: *Ez alatt lappang valami. Alkalmasint megbukik a kormány.* Cassandrák, Harlekinek és Colombinák, mindenféle groteszk jelmez a török kaftánjától a vadember állatbőrös gunyájáig, Herkulesek, kik marquisnőket emelgetnek, halaskofák, kik előtt még Rabelais is befogná a füleit, menadok, kik még Aristophanest is arra birnák, hogy lesüsse a szemeit, kóczparókák, rózsaszínű trikók, torzképhez való szemüvegek, pillangóval díszített háromszegletes kalapok, kiabálás, csípőre tett kezek, kihivó állások, meztelen vállak, elálczázott arczok, meztelen szemérmetlenség, tomboló chaos, melyet felvirágozott kocsis sétáltatott: — ilyenek voltak ezek a szekerek.

Görögországnak Thespis kordéja kellett; Franczia-országnak Vadé kocsija kell.

Mindent ki lehet parodizálni, még a paródiát is. A saturnaliákból, az antik szépség ez arczfintorgatásaiból a mind fokozottabb és fokozottabb durvaságokon át kifejlődött a húshagyó kedd, a hajdan szőlőlevelekkel koronázott és napsugárral elárasztott bacchanalia pedig,

mely isteni félmeztelenségben mutatott márványkebleket, ma, az észak nedves ködében, farsanggá változott.

Az álarczos kocsik hagyománya a monarchia legrégibb korszakáig követhető. XI. Lajos számadókönyvei húsz soust engedélyeznek a palotafőnöknek „három álarczos kocsira". Ma ezek a zajongó emberhalmok rendszerint valamely régi omnibusz tetejét lepik el vagy pedig valami kimustrált hatósági hintóra telepednek. Húszan vannak egy kocsiban, mely hat emberre van számítva. Jut belőlük a bakra, a felhágóra, az ernyő vázára, a rúdra. Még a lámpára is. Ülnek, állnak, feküsznek, guggolnak, lógatják a lábukat. A nők a férfiak ölét foglalják el. Messziről nyüzsgő fejek piramisa látszik, melynek tetejéről a halaskofai katekizmus igéit köpködik a népre. A rajta levő tömegtől roppanttá nőtt kocsi győzedelmes képpel halad előre. Röhögés az elején, zsivaj a hátulján. Az emberek kiabálnak, énekelnek, üvöltenek, nevetnek rajta, vonaglanak az örömtől; ordít rajta a vidámság, lángol a gúnyolódás, kitárul a kedélyesség; két gebe vontatja az apotheosissá vált bohózatot: — a nevetés diadalszekerét.

E nevetés nagyon is czinikus, semhogy őszinte lenne. És csakugyan: gyanus is. E nevetésnek hivatása van: meggyőzni a párisiakat, hogy farsang van.

E kocsik, melyek körül valami homályt lát borongani az ember, gondolkodóba ejtik a bölcsészt. A kormánynak része van bennök. Kitűnik valami rejtelmes rokonság a nyilvánosság emberei és a nyilvános nők között.

Hogy az egymásra halmozott gyalázatosságok vígságot eredményeznek, hogy a becstelenségnek a nemtelenségre tornyosításával csiklandozni lehet a népet, hogy a kémkedés, támasztékul szolgálva a prostitutiónak, szemérmetlen vele együtt való fellépésével szórakoztatja a tömeget, hogy a nép szívesen látja elvonulni maga előtt egy kocsi négy kerekén ezt a szörnyűséges eleven halmot, mely félig ganéj, félig világosság, a mely ugat és énekel, hogy tapsolnak a szégyen e páváskodásának láttára, hogy a sokaságnak nem is ünnep, ha a rendőrség fel nem vonultatja az öröm e húszfejű hydráit: — ez bi-

zonyára szomorú dolog. De hát mit tegyünk? A nevetés sujtja és menti e felszalagozott és felvirágozott iszapdombokat. A köznevetés bűntársa az egyetemes lealacsonyodásnak. Vannak bizonyos egészségtelen ünnepek, melyek felbontják a népet és csőcselékké teszik. A csőcseléknek pedig, épp úgy, mint a zsarnokoknak, bohóczok kellenek. Páris mindannyiszor, a mikor nem a fenséges, úgy a bolondos nagy város. A farsang hozzátartozik a politikához. Páris, valljuk be, szívesen játszat komédiát a gyalázattal. Uraitól — ha vannak urai — csak egyet kér: lisztezzétek be a sarat. Róma ugyanilyen kedvű volt. Szerette Nerót. Nero farsangi bohócz volt — titáni méretekben.

Mint már említettük, véletlenül úgy esett, hogy egy ilyen álarczos csoport, mely egy nagy hintóban himbálódzott, megállt a boulevard baloldali szélén, ugyanakkor, mikor a nászmenet a jobb szélen állt meg. Az álarczosok kocsija szemben volt azzal a kocsival, melyben a menyasszony ült.

— Ni csak! — szólalt meg az egyik álarczos. — Lakodalmasok.

— Nem igaziak, — felelt neki egy másik. — Mi vagyunk az igaziak.

És a boulevard nagyon is széles lévén, semhogy átszólhattak volna a násznéphez, de meg a rendőr közbelépésétől is tartva, a két álarczos másfelé fordította tekintetét.

Az álarczos kocsinak egy pillanattal utóbb már dolga volt, mert a tömeg hurrogatni kezdett, a mi álarczos menetnél annyi, mintha beczézgetés lenne és a két embernek, ki a nászmenetre megjegyzést tett, ugyancsak iparkodnia kellett, hogy a többivel együtt a vásárcsarnokok szótárából vett lövegekkel feleljen a néptorok hatalmas ütlegeire. Rémes metaphora-csere folyt a tömeg és az álarczosok között.

Ezenközben azonban két másik álarczos, ki ugyanazon a kocsin ült, egy kissé öreges formájú, rengeteg fekete bajszú és óriási orrú spanyol, meg egy sovány, fiatal halárúsleány, kinek arczát kis fekete álarcz fedte, szintén észrevette a nászmenetet és míg társaik meg a néze-

getők kölcsönösen sértegették egymást, halkan párbeszédbe kezdett.

A zsivaj fedezte és elnyelte társalgásukat. A megmegeredt eső átáztatta a nyitott kocsit; a februári szél különben sem szokott meleg lenni és a halárúsleány, kinek ki volt vágva a ruhája, miközben a spanyolnak felelgetett, egyre didergett, nevetett és köhögött.

Ime a párbeszéd:

— Hallod.

— Mit, apám?

— Látod azt az öreget?

— Melyiket?

— Itt szemben, az első lakodalmas kocsiban.

— A ki fekete kendőben tartja a kezét?

— Azt.

— Nos?

— Biztos, hogy ismerem.

— Ah!

— Akaszszanak fel és ne tudjak szólni egy szót se, ha nem ismerem ezt a figurát.

— Ma mindenki figura.

— Látod a menyasszonyt, ha kihajolsz?

— Nem.

— És a vőlegényt?

— A vőlegény nem ebben a kocsiban ül.

— Nem?

— Ha csak az a másik öreg nem az.

— Próbáld meg, hajolj ki, a hogy csak tudsz, talán meglátod a menyasszonyt.

— Nem lehet.

— Mindegy. Annak az öregnek van valami a rovásán. Biztos, hogy ismerem.

— Hát aztán?

— Nem lehet tudni. Az ember nem tudja, minek veszi hasznát!

— Én fütyülök az öregekre.

— Mondom, hogy ismerem.

— Hát csak ismerd.

— Hogy az ördögbe kerül ide?

— Hiszen mi is itt vagyunk.

— Micsoda lakodalom ez?
— Honnan tudjam?
— Hallgass ide.
— Nos?
— Megtehetnél valamit.
— Mit?
— Szállj le és menj utánuk.
— Miért?
— Hogy hova mennek és mi van a dologban. Eredj, leányom, neked jó lábaid vannak.
— Nem mehetek le a kocsiról.
— Miért?
— Ide vagyok fogadva.
— A teremtését!
— Mai napom a rendőrfőnökségé.
— Persze.
— Ha leszállok, az első rendőr, a ki meglát, bekísér. Tudhatod.
— Igaz, tudom.
— Mára a kormányt szolgálom.
— Persze. Ez az öreg egészen kihoz a sodromból.
— Talán nem szereted az öregeket? Pedig te nem vagy fiatal leány.
— Az első kocsiban ül.
— Nos?
— A menyasszony kocsijában.
— Hát aztán?
— Tehát ő az apa.
— Bánom is én!
— Mondom, hogy az apa.
— Van itt annyi apa, mint a szemét.
— Hallgass ide.
— Hallgatok.
— Tudod, hogy én csak álarczosan járhatok ki. Itt most el vagyok bujva és nem tudják, hogy ki vagyok. Holnap azonban már nem lesznek álarczosok. Hamvazó szerda. Könnyen megeshetnék, hogy újra elcsípnek. Vissza kell bújnom az odvamba. De te szabadon jöhetszmehetsz.
— Nem nagyon.

— Mégis csak inkább, mint én.
— Nos hát?
— Meg kell tudnod, hogy hova megy ez a násznép.
— Hogy hova megy?
— Igen.
— Hát a Cadran Bleu-be.
— Az nem is erre van.
— Akkor a Râpée-be.
— Vagy máshova.
— A hova akar. Senki se tilthatja meg neki.
— Nem erről van szó. Mondom, meg kell tudnod, hova megy a násznép azzal az öreggel és micsoda lakodalom ez.

— Ez az egész? Nem rossz! Felkutatni egy lakodalmas menetet, mely húshagyó kedden ment végig a boulevardon! Akár azt mondaná az ember, hogy egy gombostűt keressen meg a szénapadláson. Lehetetlen.

— Mindegy, meg kell próbálni. Érted, Azelma?

A boulevard két oldalán a két sor kocsi, egymással ellenkező irányban, újra megindult és az álarczosok kocsija elvesztette szem elől a menyasszony hintóját.

II.

Valjean János karja még mindig fel van kötve.

Megvalósítani az álmot. Kinek adatott ez meg? Erre nézve bizonyára választások történnek az égben. Valamennyien jelöltek vagyunk, tudtunk nélkül. Az angyalok szavaznak. Cosette és Marius a megválasztottak közé tartoztak.

Cosette úgy a polgármesteri hivatalban, mint a templomban gyönyörű és megható volt. Toussaint öltöztette fel és Nicolette segített neki e munkában.

Cosette fehér selyem ruhát viselt, mely csipkével volt borítva, a menyasszonyi fátyol angol csipkéből készült, nyakán gyöngysor, fején narancsvirág koszorú; — minden csupa fehér és Cosette ragyogott e fehérségben. Ártatlansága mintegy megdicsőültnek látszott e fénylő

világosságban. Azt mondta volna az ember, hogy egy szűz, a ki most változik istennővé.

Marius dús haja fényes és illatos volt. A sűrű fürtök alatt itt-ott halovány vonalak látszottak: a torlaszon kapott sebek hegedései.

A nagyapa, ki öltözékében és modorában most még inkább egyesítette, mint valaha, Barras korának minden eleganciáját, büszkén, fölemelt fejjel vezette Cosette-et. Helyettesítette Valjean Jánost, ki nem nyujthatta felkötött karját a menyasszonynak.

Valjean János feketébe öltözve követte őket és mosolygott.

— Fauchelevent úr, — szólt hozzá a nagyapa, — ez aztán a szép nap. Megszavazom, hogy vége legyen a bánatnak és a bajnak. Mától fogva sehol se legyen többé szomorúság. Az áldóját! Elrendelem az örvendezést! A bajnak nincs többé létjoga. Szégyen az égre, hogy még vannak boldogtalan emberek. A rossz nem az embertől ered, a ki alapjában véve jónak születik. Minden emberi nyomorúságnak székhelye és központi kormánya a pokol, más néven az ördög Tuilerieája. No lám, már úgy beszélek, mint valami demagóg! A mi engem illet, nekem már nincs politikai véleményem. Csak arra szorítkozom, hogy minden ember legyen gazdag, vagyis jókedvű.

Mikor a szertartások végeztével, miután a polgármester és a pap előtt elmondták az összes lehetséges igeneket, a városházán és a sekrestyében beírták nevüket a lajstromba, gyűrűt cseréltek, szorosan egymás mellett térdeltek a fehér selyemlepel alatt, tömjénfüsttől körülfolyva, végre, egymás kezét fogva, Marius fekete, Cosette fehér ruhában, megcsodálva és irigyelve, előttük az ezredesi vállrojtokkal ékeskedő szolgával, ki alabárdjával keményen kopogtatta a templom kövezetét, az álmélkodó nézők két sora között elértek a templom kitárt kapujába, hogy kocsiba üljenek, vagyis mikor már minden megvolt: Cosette még mindig nem tudott hinni benne. Mariusra, a tömegre, az égre nézett; úgy látszott, mintha attól félt volna, hogy felébred. Nyugtalan és csodálkozó arczkifejezése még fokozta bájosságát. Hazamenet ugyanabba a kocsiba ültek: Marius Cosette mellé; Gillenor-

mand úr és Valjean János a szemközti ülésen foglaltak helyet. Gillenormand kisasszony hátrább került egy fokkal: a második kocsiban ült.

— Gyermekeim, — szólt a nagyapa, — most már báró úr és báróné asszony vagytok, harminczezer livres évi jövedelemmel.

Cosette Mariushoz hajolt és megcsiklandozta fülét az angyali suttogással:

— Tehát igaz? A feleséged lettem. A tiéd vagyok.

Mindketten ragyogtak. A visszahozhatatlan és soha többé meg nem ismétlődő pillanatot élvezték: a teljes ifjúság és a teljes boldogság összetalálkozásának káprázató pillanatát. Megvalósították Prouvaire versét: ketten együttvéve se voltak még negyven évesek. Két lilion kelt egybe. Nem látták, hanem csak nézték egymást. Cosette dicsfénytől körülragyogva pillantotta meg Mariust; Marius oltáron látta Cosette-et. És ez oltáron és e dicsfényben, a hogy a két apotheosis összeolvadt, a háttérben, Cosette-nek egy felhő mögött, Mariusnak fényözön közepette ott volt az eszményi, a valóságos dolog, a csók és az álom találkozása, a nászágy.

Minden szenvedés, a melyen keresztül mentek, mámorként újult meg bennök. Úgy tűnt fel nekik, mintha a bánat, az álmatlan éjszakák, a könnyek, az aggodalmak, a megrémülések, a kétségbeesés, czirógatássá és sugarakká váltan még elragadóbbá tennék az elragadtatás közelgő óráját és hogy az átélt szomorúság arra szolgál, hogy még fényesebbé tegye az örömöt. Mily jó, hogy szenvedtek! A szerencsétlenség dicsfénybe vonta boldogságukat. Szerelmök hosszú halálküzdelme mennybeszállással végződött.

Mindkettejük lelkében ugyanaz az elragadtatás uralkodott, kéjes árnyalattal Mariusban, szeméremmel vegyülve Cosette-ben. Halkan mondták egymásnak: Elmegyünk megnézni Plumet-utczai kis kertünket. Cosette ruhájának redői reáterültek Mariusra.

Az ily nap kimondhatatlan vegyüléke az álomnak és a valóságnak. Az ember már birtokában van valakinek, de még csak sejt. Még van idő a találgatásra. Leírhatatlan érzés ezen a napon még csak a délnél tartani és

az éjfélre gondolni. A két szív gyönyöre kiáradt a tömegre és vidámságot vetített a járókelőkre.

A Saint-Antoine-utczában az emberek megálltak a Szent Pál-templom előtt, hogy a kocsi ablakán át lássák rezegni a narancsvirágokat Cosette fején.

Aztán visszatértek a Filles-du-Calvaire-utczába, haza. Marius, Cosette-tel az oldalán, diadalmasan és sugározva haladt fel a lépcsőn, melyen pár hónap előtt haldokolva vitték fel. A szegények, kik az ajtó előtt csoportosultak és osztozkodtak erszényök tartalmán, megáldották őket. Mindenütt csupa virág. A ház nem kevésbbé úszott illatárban, mint a templom; a tömjén után — rózsák. Marius és Cosette a végtelenből jövő énekhangokat hallottak; Isten lakozott a szívökben; sorsuk csillagos égboltozatként tűnt fel nekik; fejök felett a felkelő nap fényét látták. Egyszerre ütött az óra. Marius Cosette elbájoló meztelen karjára nézett és azokra az elbájoló rózsaszínű dolgokra, melyek ruhacsipkéin határozatlanul áttetszettek és Cosette, észrevéve Marius tekintetét, a szeme fehérjéig elpirult.

A Gillenormand-család régi barátai közül számosan meg voltak híva. Tolongtak Cosette körül; mindenki igyekezett, hogy minél előbb bárónének szólítsa.

Gillenormand Théodule, ki már kapitány volt, szintén eljött Chartresből, hol az ezred állomásozott, hogy jelen legyen unokafivérének, Pontmercy bárónak az esküvőjén. Cosette nem ismert reá.

Viszont ő is, hozzá lévén szokva, hogy a nők elkényeztessék, épp oly kevéssé emlékezett Cosette-re, mint a többi leányra.

— Mennyire igazam volt, hogy nem hittem abban a dzsidás-történetben, — szólt magában Gillenormand úr.

Cosette sohasem volt gyöngédebb Valjean Jánoshoz. Tökéletesen egyetértett Gillenormand úrral és míg az aggastyán aphorismákban meg életelvekben formulázta az örömöt, Cosette illatként árasztotta a szerelmet és a jóságot. A boldogság azt akarja, hogy az egész világ boldog legyen.

A hogy Valjean Jánossal beszélt, megtalálta ugyan-

azt a hanglejtést, melylyel kisleány korában szokott beszélni. Körülczirógatta mosolyával.

Az ebédlőben lakomához volt terítve.

A fényes világítás elkerülhetetlen szükséglete a nagy örömnek. A boldogok nem hajlandók elfogadni a ködöt és a sötétséget. Nem egyeznek bele, hogy feketék legyenek. Az éjszaka, ám jó; de sötétség nem kell. Ha nincs nap, teremteni kell egy másikat.

Az ebédlő tömve volt vidámsággal. A középen, a ragyogó fehér asztal felett velenczei csillár függött, mindenféle színű, kék, ibolyaszín, vörös, zöld madarakkal a gyertyák között; a csillár körül virágfüzérek; a falon három- és ötágú karosgyertyatartók; tükrök, kristály-, üveg-, porczellán-, faience-edények, arany- és ezüstnemű, — minden ragyogott és örvendezett. A gyertyatartók közeit virágcsokrok töltötték ki, úgy hogy a hol a szem nem világosságot látott, virágban gyönyörködhetett.

Az előszobában három hegedű és egy fuvola tompítva Haydn quartettjeit játszotta.

Valjean János a szalonban ült, az ajtó mögött, melynek szárnya reáhajolt, úgy hogy majdnem elfedezte. Néhány pillanattal, mielőtt asztalhoz ültek, Cosette hirtelen odaugrott eléje és két kezével szétterjesztve menyasszonyi ruháját, mélyen bókolt neki és gyöngéden hamiskás nézéssel megkérdezte:

— Meg van elégedve, apám?

— Igen, — felelt Valjean János. — Meg vagyok elégedve.

— Akkor hát nevessen.

És Valjean János nevetett.

Néhány pillanattal utóbb Basque jelentette, hogy tálalva van.

A vendégek, élükön Gillenormand úrral, ki Cosette-et vezette, beléptek az ebédlőbe és tetszésük szerint elhelyezkedtek az asztal körül.

A menyasszony széke mellett jobbról, balról egy-egy nagy karosszék állott. Az egyik Gillenormand úr, a másik Valjean János számára. Gillenormand úr leült. A másik karosszék üres maradt.

Tekintetükkel keresték Fauchelevent urat
Már nem volt jelen.
Gillenormand úr megkérdezte Basque-ot:
— Nem tudod, hol van Fauchelevent úr?
— Éppen mondani akartam, — felelt Basque. — Fauchelevent úr azt mondta, mondjam meg, hogy kissé fáj a fájós keze és ezért nem vacsorázhat a báró úrral meg a bárónéval. Bocsánatot kér, holnap reggel el fog jönni. Elment.

Ez üres karosszék egy pillanatra lehűtötte a lakodalmi ebéd jókedvét. De ha Fauchelevent úr hiányzott is, Gillenormand úr ott volt és a nagyapa kettő helyett is sugárzott. Kijelentette, hogy Fauchelevent úr jól tette, ha, mert fáj a keze, korán aludni tér, de azért nincs baj. E nyilatkozat elegendő volt. De különben is, mi egy homályos sarok az öröm ily kiáradásában? Cosette és Marius azt az önző és áldott perczet élvezték, melyben az ember csak egyre képes: a boldogságra. Meg aztán Gillenormand úrnak támadt egy ötlete is:

— Az áldóját, ez a karosszék üres. Ülj bele, Marius. Nagynénéd, noha joga van hozzád, meg fogja engedni. Ez a karosszék neked van itt. És így helyes. Fortunatus Fortunata mellett.

Az egész társaság tapsolt. Marius elfoglalta Cosette mellett Valjean János helyét és a dolog úgy elrendeződött, hogy Cosette, kit eleinte elszomorított Valjean János távolléte, végül is örült, hogy így történt. Ha arról volt szó, hogy Marius helyettesítsen valakit, Cosette még az Istent se sajnálta volna. Fehér selyemczipős kis lábát Marius lábán nyugtatta.

A karosszék elfoglalásával Fauchelevent úr nem szerepelt többé és már semmi se hiányzott. Öt percz se telt bele, és az egész asztal nevetett, a feledés teljes lendületével.

A lakoma vége felé Gillenormand úr felállt és kezében pezsgős pohárral, mely csak félig volt megtelve, nehogy kilenczvenkét esztendős ujjának remegése kiloccsantsa a tartalmát, — felköszöntötte az új párt.

— Nem menekülhettek meg két beszéd végighallgatásától, — kiáltott fel. — Délelőtt a papét kellett meg-

hallgatnotok, most a nagyapáét. Hallgassatok ide. Mondok nektek egy tanácsot: imádjátok egymást. Nem akarom hiába szaporítani a szót, egyenesen a czélnak tartok: legyetek boldogok. Higyjétek el: az egész teremtésben csak a gerliczék bölcsek. A philosophusok azt mondják: mérsékeljétek örömötöket. Én azt mondom: Freszszétek szabadjára az örömöt. Legyetek szerelmesek, mint az ördögök. Dühösen. A philosophusok ostobaságokat fecsegnek. Menjenek a pokolba bölcsességükkel. Lehet-e túlságos sok az illat, a nyiladozó rózsabimbó, a csattogó csalogány, a zöld lomb, a hajnalhasadás az élemben? Lehet-e túlságos nagyon tetszeni egymásnak? Vigyázz, Estelle, nagyon is csinos vagy! Vigyázz, Némorin, nagyon is szép vagy! Micsoda szamárság! Hát lehet túlságos elbájolás? Lehet túlságosan élni? Túlságosan boldognak lenni? Mérsékeljétek örömötöket. Hogyisne! Le a philosophusokkal! A bölcsesség az örvendezés. Örvendezzetek, örvendezzünk. Azért vagyunk-e boldogok, mert jók vagyunk, vagy azért vagyunk jók, mert boldogok vagyunk? A Sancy-gyémántot azért nevezik-e Sancynak, mert Harlay de Sancy-é volt vagy mert hatszáz karat a súlya? Nem tudom; az élet tele van ily rejtvényekkel; a fődolog, hogy birtokunkban legyen a Sancy, a boldogság. Legyünk boldogok akadéskoskodás nélkül. Engedelmeskedjünk vakon a napnak. Mi a nap? A szerelem. A ki szerelmet mond: asszonyt ért. Ez aztán mindenható, a nő. Kérdezzétek csak meg ettől a demagóg Mariustól, hogy nem rabszolgája-e ennek a zsarnok Cosette-nek? És teljes jószántából, a gyáva! A nő. Nincs az a Robespierre, ki megállhatna előtte; a nő uralkodik. Én már csak ennek az egy királyságnak vagyok a híve: a nő királyságának. Micsoda Ádám? Éva birodalma. Évára nézve nem volt 1789. Volt liliomos királyi pálcza, volt földgömbbel koronázott császári jogar, Nagy Károly jogara vasból volt, Nagy Lajosé aranyból; a forradalom két újjával kettétörte valamennyit, mint a szalmaszálat, — vége, széttörve hever a földön, nincs többé királyi pálcza; de mutassatok forradalmat, mely e kis illatos hímzett zsebkendő ellen irányult. Csak egyet. Próbáljátok meg. És miért oly megdönthetetlen? Mert lenge szövet. Ah! Ti a tizenkilencze-

dik századot jelentitek? Hát aztán? Mi voltunk a tizennyolczadik század. És épp oly ostobák voltunk, mint ti. Ne képzeljétek, hogy mert ma a betegségnek meg tánczcnak más a neve, a világ valami nagyot változott. A nőket mindig szeretik. És ez nem is lesz soha se máskép. Ezek a kis ördögök a mi angyalaink. Úgy van, a szerelem, a nő, a csók: sohasem fogtok kiszabadulni ebből a bűvös körből; a mi engem illet, szeretnék visszatérni beléje. Melyitek látta felkelni a végtelenben, mindent lecsillapítva és úgy nézve a hullámokra, mint valami asszony, a Venus csillagot, a mélység e nagy kaczérkodó teremtését, az óczeán Célimène-jét? Az óczeán, ez aztán a kemény Alceste. Nos hát, hiába duzzog; Vénusnak csak meg kell jelennie és már mosolyog. A nagy buta állat hódol neki. Valamennyien így vagyunk vele. Harag, zivatar, villámlás, a tetőig csapó tajték. Belép egy nő, felkel egy csillag: térdre! Hat hónap előtt Marius verekedett; ma megnősül. Helyes. Úgy van, Marius, úgy van, Cosette, igazatok van. Csak keményen egymásért, szerelmeskedjetek, pukkaszszatok meg bennünket az irigységtől, hogy nem követhetjük példátokat, bálványozzátok egymást. Szedjétek csőrötökbe mindazt a boldogságmorzsát, a mi a földön van és rakjatok fészket. Az áldóját, szerelmet érezni, szerelmet élvezni: — nagy csoda, ha az ember fiatal! Ne gondoljátok, hogy mindezt ti találtátok fel. Én is álmadoztam, ábrándoztam, sóhajtoztam; nekem is volt a lelkemben holdsugár. A szerelem olyan gyermek, hogy már hatezer esztendős. A szerelem hosszú ősz szakállt viselhetne. Mathuzsálem tacskó Cupidóhoz képest. Hatvan évszázad óta a férfi és a nő szerelemmel bajlódnak egymással. Az ördög, a ki ravasz ficzkó, gyülölete tárgyává tette az embert; az ember, a ki még ravaszabb, szerelemre gyulladt a nő iránt. Ily módon több jót szerzett magának, mint a mennyi rosszat az ördög tudott okozni neki. Ezt a kibúvót már a földi paradicsomban megtalálták. Régi találmány, kedves barátaim, de azért mégis teljesen új dolog. Fordítsátok hasznotokra. Legyetek Daphnis és Chloe, addig is, a míg Philemon és Baucis lesz belőletek. Rendezkedjetek be úgy, hogy ha együtt vagytok, semmitek se hiányozzék; Cosette nap

legyen Mariusnak és Marius az egész mindenség Cosette-nek. Ne felejtsd el, Cosette, hogy neked a szép idő férjed mosolya és tartsd eszedben, Marius, hogy neked az eső feleséged könnyezése. Házasságtokban soha se essen az eső. Jó számot húztatok a sorsjátékban: a megszentelt szerelmet; megnyertétek a főnyereményt, vigyázzatok reá, zárjátok el, ne tékozoljátok, imádjátok egymást és ne törődjetek a többivel. Higyjétek el, a mit mondok. A józan ész szavai ezek. És a józan ész nem hazudhat. Úgy legyetek, hogy egymásban lássátok a magatok vallását. Mindenki a maga módja szerint imádja Istent. Nos hát, a tagadóját! Isten imádásának az a legjobb módja, hogy az ember szereti a feleségét. Szeretlek! — ez az én kátém. A ki szeret: igazhiten van. Barátaim, éljen a nő! Azt mondják, öreg vagyok; csodálom, mert roppant fiatalnak érzem magamat. Az erdőbe szeretnék menni, madárfüttyöt hallgatni. E két gyermek, kinek sikerült elérnie, hogy szép és megelégedett legyen, egészen megittasít. Magam is megházasodnám, ha volna kivel. Lehetetlen, hogy Isten másért teremtett bennünket, mint azért, hogy bálványozzunk, nyögdécseljünk, turbékoljunk, kakaskodjunk, reggeltől estig szerelmeskedjünk, kis nőnk szemébe nézzünk, büszkélkedjünk, diadalmaskodjunk, tánczoljunk, — ez az élet czélja. Ime, rossz néven ne vegyétek, így gondolkoztunk mi, a mi időnkben, mikor még mi voltunk fiatalok. Ah! kutya terringette, de bájos, kedves, gyöngéd nők voltak akkoriban! Pusztítottam is köztük. Szeressétek egymást. Igazán, ha az emberek nem szeretnék egymást, nem tudnám megmondani, hogy mi értelme van a tavasznak, és a mi engem illet, megkérném a jó Istent, hogy zárja el mindazt a szép dolgot, a mit nekünk mutogat, vegye vissza és rakja el a fiókjába a virágokat, a madarakat és a csinos leányokat. Gyermekeim, a vén nagyapa megáld benneteket.

Az egész est élénken, vidáman, kedvesen telt. A nagyapa jókedve mindenkit magával ragadott és a vendégek hozzáalkalmazkodtak e csaknem százados vidorsághoz. Tánczoltak egy kicsit, nevettek sokat; nagyon szeretetreméltó lakodalom volt.

Zajongtak, aztán csendesség támadt.

Az új pár eltünt.

Pár perczczel éjfél után Gillenormand úr háza templommá lett.

És itt megállunk. A nászéj küszöbén mosolygó angyal áll, újját ajakára illesztve.

A lélek elmélkedésbe merül a szentély előtt, melyben a szerelem istentisztelete folyik.

Az ily házak felett bizonyára valami fényesség ragyog. Az öröm, mely bennök lakozik, világosság formájában áttör a falak kövein és szertesugárzik a homályban. Lehetetlen, hogy e szent és végzetes ünnep ne küldjön égi kisugárzást a végtelenbe. A szerelem a magasztos olvasztó tégely, melyben a férfi összeolvad a nővel; az egyes, a hármas, a végleges lét, az emberi szentháromság származik belőle. Két lélek ez egybeszületése bizonyára megrendíti még a sötétséget is. A szerelmes férfi pap; az elragadtatott szűz megrettenést érez. Ez öröm egy része felszáll Istenhez. A hol igazi a házasság, vagyis a hol szerelem van: az eszményinek is van része benne. A nászi ágy egy darab hajnal a sötétségben. Ha a testi szem fel volna ruházva a képességgel, hogy megpillantsa a felsőbb élet félelmes és elbájoló képeit, alkalmasint azt látná, hogy az éj alakjai, a szárnyas ismeretlenek, a láthatatlan világ lakói megelégedetten, áldóan sereglenek a világló ház körül, mutogatva egymásnak a szelíd rémületben levő szűz feleséget és az emberi boldogság visszfényét tüntetve fel isteni arczukon. Ha a gyönyörtől mámoros hitestársak, kik e magasztos órában egyedül vélik magukat, hallgatódznának, homályos szárnysuhogást hallanának szobájukban. A tökéletes boldogság együttjár az angyalok résztvételével. A kis homályos hálófülkének az egész ég a boltozata. Ha két ajk, melyet a szerelem megszentelt, teremtésre közeledik egymáshoz, lehetetlen, hogy e kimondhatatlan csók felett megreszketés ne fussa át a csillagok roppant rejtelmét.

Ez a boldogság az igazi. Nincs más öröm, mint ez az öröm. A szerelem az egyedüli elragadtatás. Minden más csak sírás.

Ha az ember szeret vagy szeretett: — elég. Ne kí-

vánjatok többet. Ez az egyetlen gyöngyszem, mely az élet homályos redői között található. Szeretni: — ez a megtökélyesedés.

III.

Az elválhatatlan.

Hova lett Valjean János?

Közvetlenül azután, hogy Cosette kedves ingerkedésére elnevette magát, minthogy senki se figyelt reá, Valjean János felkelt és észrevétlenül kilopódzott az előszobába. Ugyanaz a szoba volt ez, melybe nyolcz hónap előtt sártól, vértől és lőportól feketén hazahozta az unokát a nagyapának. A régi faburkolat lombbal és virágfüzérekkel volt díszítve; a zenészek azon a dívánon ültek, melyre Mariust lefektették. Basque, fekete kabátban, rövid nadrágban, fehérharisnyásan és fehérkeztyűsen, rózsakoszorúval körített minden tálat, melyet felszolgáltak. Valjean János oda mutatta neki felkötött karját, megbízta, hogy mentse ki távollétét és távozott.

Az ebédlő ablakai az utczára szolgáltak. Valjean János néhány pillanatig mozdulatlanul állt a sötétben e sugárzó ablakok alatt. Hallgatódzott. A lakoma zavaros lármája lehatolt hozzá. Hallotta a nagyapa hangos és oktató hangját, a hegedűket, a tányérok és poharak zörgését, a nevetést és a jókedvű zajban megkülönböztette Cosette édes vidor hangját.

Kijött a Filles-du-Calvaire-utczából és elindult a L'Homme-Armé-utcza felé.

Hazamenet áthaladt a Saint-Louis-utczán, a Culture-Saint-Catherine- és a Blancs-Manteaux-utczán; ez ugyan kissé a leghosszabb út volt, de viszont ez volt az az út, a melyen, hogy a Vieille-du-Temple-utczabeli sarat és torlódást kikerülje, három hónap óta naponként végigjött Cosette-tal, mikor őt a L'Homme-Armé-utczából a Filles-du-Calvaire-utczába kísérte.

Az az út, melyen Cosette járt volt, Valjean János számára minden más utat lehetetlenné tett.

Valjean János benyitott a házba, melyben lakott.

Gyertyát gyujtott és felment. A lakás üres volt. Toussaint se volt már ott. Valjean János léptei ezúttal nagyobb zajt okoztak a szobában, mint rendesen. Az összes szekrények tárva voltak. Bement Cosette szobájába. Az ágy nem volt áthúzva. A vánkoshuzat is csipkék nélkül hevert az összehajtott terítőn, a párnán, melynek kilátszott a szövete és a melyen többé senki se fog hálni. Mindazokat a kis apró női tárgyakat, melyek Cosette-é voltak, elvitték; csak a nagy bútorok maradtak meg és a négy fal. Toussaint ágya is le volt szerelve. Csak egy ágy volt megvetve, mint a mely vár valakit: Valjean János ágya.

Valjean János körülhordozta tekintetét a falakon, behajtott néhány szekrényajtót és járt-kelt egyik szobából a másikba.

Aztán a maga szobájában lévén, a gyertyát letette az asztalra.

Karját kivette a kendőből és úgy tett-vett vele, mintha semmi baja se lenne.

Közeledett ágyához és tekintete — véletlenül történt-e vagy szándékosan? — megakadt az *elválhatatlan*-on, melyre Cosette féltékeny volt, azon a kis ládikán, melytől sohasem vált meg. Június 4-én, mikor átköltözött a L'Homme-Armé-utczába, a ládikát odatette egy kis asztalra, az ágya mellé. Élénken odalépett az asztalkához, zsebéből kivett egy kulcsot és kinyitotta a ládikát.

Lassan kiszedegette belőle a ruhadarabokat, melyekben tíz év előtt Cosette eljött Montfermeil-ból. Először a kis fekete szoknyát, aztán a fekete kendőt, aztán a jó nagy gyermekczipőket, melyeket Cosette szinte még most is felhúzhatott volna, oly kicsi volt a lába, aztán a vastag újjast, a kötött alsószoknyát, aztán a zsebekkel ellátott kötényt, aztán a pamutharisnyákat. E harisnyák, melyeken még meglátszott egy kis lábszár kecses formája, nem voltak hosszabbak, mint Valjean János kezefeje. Mind fekete színű volt. Ő maga vette neki ezeket a ruhákat Montfermeilben. Valjean János a ládikából sorba kirakta valamennyit az ágyára. Elmerengett. Emlékezett. Télen volt, hideg deczemberi napon, Cosette félmeztele-

nül didergett rongyaiban, szegény kis lába egész vörös volt a fapapucsban. Ő, Valjean János, levettette vele e rongyokat és reá adta e gyászruhát. Lent a sírban az anya bizonyára örült, hogy leánya gyászt visel érte, de főleg, hogy jó melegen van felöltözve. Valjean Jánosnak eszébe jutott a montfermeili erdő; együtt haladtak át rajta, Cosette és ő; eszébe jutott a hideg idő, a lombtalan fák serege, a madárszó nélküli erdő, a nap nélküli ég; mindegy — szép volt. Rendezgette az apró holmikat az ágyon, a kendőt az alsószoknya mellé, a harisnyákat a czipők mellé, az újjast a szoknya mellé és tekintete egyikről a másikra járt. Cosette egész kis csöppség volt, a nagy bábut a karjai között szorongatta, aranyát a kötény zsebébe tette, nevetett, egymás kezét fogva haladtak egymás mellett és Cosettenek senkije se volt a világon, csak ő.

És Valjean János tisztes ősz feje lehanyatlott az ágyra, e stoikus vén szív megtört, arcza mintegy beletemetkezett Cosette ruháiba és ha e pillanatban lett volna valaki a lépcsőn, iszonyú zokogást hallott volna.

IV.

Immortale jecur.

A régi félelmes harcz, melynek már nem egy mozzanatát láttuk, újra kezdődött.

Jákob csak egy éjjel küzdött az angyallal. Mily sokszor láttuk már Valjean Jánost, a hogy lelkiismerete a sötétben torkon ragadta és a hogy eszeveszetten küzdött vele.

Példátlan viaskodás! Néha a láb csúszik meg, máskor a talaj omlik be. Hányszor ragadta meg és tiporta le a jóra kényszerített lelkiismeret! Hányszor térdelt mellére a kérlelhetetlen igazság! Az engesztelhetetlen világosság, melyet a püspök gyujtott meg benne és felette, hányszor ragyogott könyörtelenül a szemébe, mikor vak szeretett volna lenni! Hányszor egyenesedett fel a harczban, kapaszkodott sziklába, támaszkodott sophismákra fetrengett a porban, hol maga alá gyűrve lelkiismeretét

hol pedig ettől leigázva. Hányszor történt, hogy valamely kétértelmüség, az önzés valamely áruló okoskodása után felháborodott lelkiismerete a fülébe kiáltotta: Gyalázatos! Engedetlenkedő gondolata hányszor hörgött görcsösen a nyilvánvaló kötelesség előtt! Ellenállás Istennel szemben. Gyászos verejtékezés. Hány titkos sebe volt, melynek csak ő tudott a vérzéséről? Micsoda horzsolások siralmas létén! Hányszor emelkedett fel véresen, megkínozva, összetörve, kétségbeeséssel a szívében, derüvel a lelkében! És legyőzött létére győztesnek érezve magát! És lelkiismerete, miután megtépte, szétmarczangolta, összetörte: félelmesen, ragyogva, nyugodtan állt felette és azt mondta neki: Most pedig eredj békében!

Azonban mily gyászos béke követte az ily sötét harczot!

Ezen az éjszakán Valjean János érezte, hogy most vívja utolsó csatáját.

Egy kínos kérdés várt feleletre.

A gondviselés útjai nem mind egyenesek, nem húzódnak egyenes vonalban az ember előtt; vannak átjáróik, vak végződéseik, homályos fordulataik és nyugtalanító torkolataik, a honnan több út nyílik. Valjean János e pillanatban e válaszutak legveszedelmesebbikénél állt.

A jó és rossz végső kereszteződésének pontjára érkezett. Maga előtt látta e sötét találkozást. Ezúttal is, mint már életének annyi fájdalmas pillanatában, két út kinálkozott előtte: az egyik csábító, a másik elrémítő. Melyiket válassza?

Azt, a mely elrémítette, a rejtelmes ujj mutatta neki, melyet valamennyien megpillantunk, valahányszor tekintetünket a homályba mélyesztjük.

Valjean Jánosnak újra választania kellett a borzalmas kikötő és a mosolygó hányattatás között.

Tehát igaz? A lélek meggyógyulhat; a sors — nem. Rettenetes! Gyógyíthatatlan végzet!

A kérdés, mely elintézést igényelt, ez volt:

Miként viselkedjék Valjean János Cosette és Marius boldogságával szemben? E boldogságot ő maga akarta, ő maga teremtette meg; maga döfte magába és most, a hogy nézi, oly megelégedést érezhet, mint a késmüves,

ki reáismer saját jelére a tőrön, melyet vértől gőzölögve húz ki a kebeléből.

Cosette megkapta Mariust, Marius birtokába vette Cosette-et. Mindenök megvolt, még a gazdagság is. És ez az ő műve.

De most, hogy e boldogság létrejött, megvan, mit csináljon vele ő, Valjean János? Feltolja magát hozzája? Úgy tegyen, mintha tulajdonosa volna? Igaz, hogy Cosette másé; de vajjon ő, Valjean János, megtartsa-e Cosette-ből mindazt, a mit megtarthatna? Megmaradjon-e továbbra is annak a kissé bizonytalan, de tiszteletet élvező apának, a ki eddig volt? Nyugodtan betelepedjék Cosette házába? Bevigye-e szó nélkül multját e jövőbe? Megjelenjék-e, mint akinek joga van hozzá és elfátyolozott arczczal odaüljön e fényes tűzhelyhez? Mosolyogva a maga tragikus kezébe fogja-e ez ártatlanok kezét? Járjon-keljen-e a Gillenormand-ház békés szalonjában azokkal a lábakkal, melyeket a törvény megbecstelenítő árnyéka kísér? Osztozkodjék-e Cosette és Marius sorsában? Sűrűbbé tegye-e a borongást a saját homlokán és a felhőt az övékén? Összekösse-e kettejük boldogságával a maga boldogtalanságát? Tovább is hallgasson-e? Szóval: a végzet sötét némájának szerepét játssza-e e két boldog teremtés mellett?

Hozzá kell szokva lenni a végzet felbukkanásaihoz, hogy az ember fel merje vetni tekintetét, ha bizonyos kérdések a maguk iszonytató meztelenségében állanak elő. A jó és a rossz rejtőzik a szigorú kérdőjel mögött. Mit fogsz tenni? — kérdi a sphinx.

Valjean János hozzá volt szokva e próbatételekhez. Mereven szemébe nézett a sphinxnek.

Minden oldalról szemügyre vette a kérlelhetetlen problémát.

Cosette, e bájos lény volt e hajótörött mentődeszkája. Mit csináljon? Belekapaszkodjék vagy eleressze?

Ha belekapaszkodik, kimenekül a romlásból, visszatér a napvilágra, ruhájáról és hajáról lepereg a keserű víz, meg van mentve, él.

Ha elereszti?

Visszamerül a mélységbe.

Fájdalmasan tanakodott elméjével, vagy inkább: viaskodott, birkózott, dühösen, hol az akaratával, hol a meggyőződésével.

Szerencse volt reánézve, hogy tudott sírni. Ez talán megvilágosította. A kezdet azonban borzalmas volt. Még irtózatosabb vihar tört ki benne, mint az volt, a mely Arrasba sodorta. A mult odatolakodott a jelen mellé; Valjean János összehasonlította a kettőt és zokogott. Mikor aztán a könnyek csatornája megnyilt: kétségbeesetten vonaglott.

Úgy érezte, hogy nem mehet tovább.

Hejh! mily hirtelen és gyászos megakadás, ha az irtózatos birkózásban, mely önzésünk és a kötelesség között folyik, mikor zavartan, elkeseredetten, kétségbeesve hátrálunk megváltozhatatlan eszményünk előtt, lépésről-lépésre, küzdve minden talpalatnyi helyért, menekülést remélve, kijárást keresve — egyszer azt veszszük észre, hogy fal van mögöttünk.

Érezni a szent árnyékot, mely elállja az utat!

A láthatatlan kérlelhetetlenség, — mily rettenet!

A lelkiismerettel sohasem alkudhatik meg az ember. Határozz, Brutus; határozz, Cato! A lelkiismeret feneketlen, mert isteni. Az ember egész életének munkáját, szerencséjét, gazdagságát, sikereit, szabadságát vagy hazáját, jólétét, nyugalmát, örömét, mindenét beledobja e kutba. Még! Még! Ürítsétek ki az edényt! Borítsátok fel az urnát! A szívet is bele kell dobni.

A pokol régi ábrázolásainak ködében látható valahol egy ilyenforma hordó.

Nem menthető-e, ha végül is az ember meg akarja tagadni a további áldozást? Van-e joga a feneketlenségnek? A végtelen láncz nem mulja-e felül az emberi erőt? Ki kárhoztatná Sisyphost és Valjean Jánost, ha azt mondja: elég!

Az anyag engedelmességének határt vet a dörzsölés; vajjon nincs-e határa a lélek engedelmességének is? Ha az örökmozgó lehetetlenség, kívánható-e az örök önfeláldozás?

Az első lépés semmi; az utolsó a nehéz. Mi volt a Champmathieu-ügy Cosette házasságához és ahhoz ké-

pest, a mit ez maga után von. Mi az: visszatérni a bagnoba — ahhoz képest: visszamerülni a semmibe?

Oh! első lépés lefelé, — mily borus vagy te! Oh! második lépés, — mily fekete vagy te!

Hogy tehetné az ember, hogy ne fordítsa el a fejét?

A vértanúság fellengülés, maró fellengülés. Kínszenvedés, mely megszentel. Az első pillanatban beleegyezhet az ember; reáül az izzó trónra, fejére teszi az izzó koronát, elfogadja az izzó vasgömböt, kezébe veszi az izzó királyi pálczát; de fel kell öltenie még a lángpalástot is és nincs-e egy pillanat, mikor a nyomorult test fellázad és az ember le akar köszönni a megkínzásról?

Végre Valjean Jánosra reáborult a megtörtség nyugalma.

Fontolgatott, gondolkozott, vizsgálgatta a fény és az árnyék rejtelmes mérlegének két serpenyőjét.

Odavigye a bagnót e két gyermek boldogságába, vagy beteljesítse a maga visszavonhatatlan elmerülését. Egyfelől Cosette, másfelől a saját maga feláldozása.

Mely megoldásnál állapodott meg?

Mire határozta el magát? Mi volt a végleges válasz, melyet belsejében a végzet megvesztegethetetlen kérdésére adott? Mely ajtó megnyitására szánta el magát? A kikutathatatlan mélységek között, melyek környezték, melyiket választotta? Melyik végletet fogadta el? Melyik örvénynek bólintott igent a fejével?

Szédülős merengése az egész éjszakán át tartott.

Napkeltéig ott maradt ugyanabban a helyzetben, reáhajolva az ágyra, meggörnyedve a sors roppant terhe alatt, összetörve talán, ökölbe szorított kezekkel, kinyujtott karokkal, mint a kit keresztrefeszítettek, aztán arczczal a földre dobtak. Tizenkét órán át, egy hosszú téli éjszaka tizenkét óráján át maradt ebben a helyzetben, megdermedve, a nélkül, hogy a fejét felemelte vagy egy szót is szólt volna. Mozdulatlan volt, mint a holttest, miközben gondolata a földön hempergett hydra módjára, vagy felrepült, mint a sas. A ki így mozdulatlanul látta, azt mondta volna, hogy meghalt; egyszerre görcsösen összerázkódott és ajka megcsókolta Cosette ruháját, melyhez oda volt tapadva. Ekkor lehetett látni, hogy él.

Ki láthatta? Mert hiszen Valjean János egyedül volt és kivüle senki se volt a szobában.

Az, a ki ott van a sötétségben.

HETEDIK KÖNYV.

A kehely utolsó cseppje.

I.

A hetedik kör és a nyolczadik ég.

A lakodalom után való nap rendszerint magányosságban telik el. Az emberek tisztelik a boldogok elvonulását. És egy kissé az elkésett alvást is. A látogatások és üdvözlések zsivaja csak később kezdődik újra. Február 17-én egy kissé már elmult a dél, mikor Basque, ki törlővel és tollseprővel az előszobában takarítgatott, halk kopogtatást hallott az ajtón. A látogató nem csengetett, a mi ilyen napon nagy tapintatosságnak a jele. Basque kinyitotta az ajtót és Fauchelevent urat pillantotta meg. Bevezette a szalonba, melyben még összevissza volt minden és a mely olybá tűnt fel, mint a tegnapi öröm csatatere a harcz lezajlása után.

— Tetszik tudni, — szólt Basque, — kissé későn ébredtünk fel.

— Felkelt már a gazdája? — kérdé Valjean János.

— Hogy van a nagyságos úr karja? — válaszolt Basque.

— Jobban. Felkelt már az úr?

— Melyik? A régi vagy az új?

— Pontmercy úr.

— A báró úr? — kérdezte Basque felegyenesedve.

Az ember főleg a cselédei számára báró. Reájuk is háramlik valami gazdájuk méltóságából; mint egy philosophus mondja: érzik a czím horzsolását és ez hizeleg nekik. Marius, noha közbevetőleg mondva, harczos köztársasági volt és ezt be is bizonyította, most, akarata ellenére is, báró volt. E czím tekintetében egy

kis forradalom ment végbe a családban. Most már Gillenormand úr volt az, a ki ragaszkodott hozzá, míg Marius már nem fektetett reá súlyt. De hát Pontmercy ezredes azt írta: *Fiam viselni fogja czimemet* és Marius engedelmeskedett. Meg aztán Cosette, kiben kezdett kigubózni az asszony, el volt ragadtatva, hogy báróné lehet.

— A báró úr? — ismételte Basque. — Megnézem. Majd jelentem neki, hogy itt van Fauchelevent úr.

— Nem. Ne mondja meg, hogy én vagyok. Csak annyit mondjon, hogy valaki négyszemközt óhajt vele beszélni és ne mondjon neki nevet.

— Ah! — röppent el Basque ajkáról.

— Meg akarom lepni.

— Ah! — ismételte Basque, — ezzel a második ah!-val válaszolva az elsőre.

És bement.

Valjean János egyedül maradt.

A szalonban, mint már említettük, még teljes volt a rendetlenség. Úgy tünt fel, hogy ha az ember jól odafigyel, még hallhatja a lakodalom elmosódó lármáját. A padlón szerteszét virágok hevertek, melyek a koszorukból és a nők hajdíszéről hullottak le. A tövig égett gyertyák viasz-cseppkődíszszel ékesítették a csillárok kristályüvegét. Egyetlen egy butor se állt a helyén. A szoba sarkaiban három-négy összetolt és kört formáló karosszék mintegy folytatta a beszélgetést. Mindennek mosolygós színe volt. A halott ünnepélynek is van bizonyos kelleme. Itt a boldogság látszott. E rendetlen összevisszaságban álló székeken, e hervadó virágok között, e kihamvadt gyertyák alatt az öröm gondolatai tanyáztak. A csillárok világosságát a napfény váltotta fel és vidáman beragyogott a terembe.

Néhány percz telt el. Valjean János mozdulatlanul állt azon a helyen, a hol Basque hagyta. Nagyon sáppadt volt. Szemei karikásak voltak és az álmatlanság folytán annyira besüppedtek üregükbe, hogy szinte eltüntek. Kabátján az egész éjjelen át le nem vetett ruha fáradt ránczai látszottak. Könyökei fehéresek voltak attól a pihétől, melyet az ágynemühöz való dörzsölés hagy a

posztón. Valjean János az ablak rajzolatát nézte, melyet a napfény a padlóra vetített.

Az ajtón nesz hallatszott; Valjean János felnézett. Marius belépett, emelt fővel, mosolygó ajkkal, valami megmondhatatlan ragyogással az arczán, derült homlokkal, diadalmas tekintettel. Ő sem aludt.

— Ön az, atyám, — kiáltott fel, megpillantva Valjean Jánost. — Az az ostoba Basque oly rejtélyes arczot vágott! Azonban nagyon is korán jön. Még csak fél egy óra van. Cosette alszik.

E szó: atyám, — Marius ajkán és Fauchelevent úrhoz intézve, annyit jelentett, mint: végtelen boldogság. Tudjuk, hogy kettejük között mindig bizonyos idegenkedés, hidegség és feszültség uralkodott; jég választotta el őket, melynek törnie vagy olvadnia kellett. Marius annyira mámoros volt, hogy a távolság megszünt, a jég elolvadt és Fauchelevent úr, mint Cosettenek, neki is apa lett.

Tovább beszélt. A szavak túláradva ömlöttek ajkairól, a hogy ez az öröm ily isteni paroxysmusaiban történni szokott:

— Nagyon örülök, hogy eljött! Ha tudná, mennyire hiányzott tegnap? Jó napot, atyám. Hogy van a keze? Jobban, ugyebár?

És megelégedve a kedvező válaszszal, melylyel maga felelt a kérdésre, folytatta:

— Ugyancsak sokat beszéltünk önről. Cosette annyira szereti önt! Ne felejtse el, hogy itt várja a szobája. Tudni se akarunk többé a L'Homme-Armé-utczáról. Egyáltalában nem. Hogy is mehetett egy ily beteges, mogorva, csunya utczába, melynek az egyik végét sorompó zárja el, melyben hideg van és a melybe be se lehet menni? Ide fog költözni hozzánk. Még pedig már ma. Vagy pedig Cosette-tel gyülik meg a baja. Mert figyelmeztetem, feltett szándéka, hogy mindnyájunkat az orrunknál fogva vezessen. Ön már látta a szobáját, ott van a miénk mellett, a kertre néz. A zárt megigazították, az ágy meg van vetve, minden készen van, csak be kell költöznie. Cosette egy nagy, hollandi bársonynyal bevont karosszéket állított az ágya mellé és azt

mondta neki, nyujtsd feléje a karjaidat. Az ablaka alatt levő akáczfabokrokban minden tavaszszal csalogány fészkel. Két hónap mulva már itt lesz. Jobbkéz felől a csalogányfészek, balkézt a mi fészkünk. Éjszaka a csalogány dala, nappal Cosette csacsogása. A szobája délnek fekszik. Cosette majd rendbe rakja a könyveit, Cook kapitány utazását, Vancouver útleirását meg a többi holmit. Azt hiszem, van egy kis ládikája, melyhez nagyon ragaszkodik. Díszhelyet szemeltünk ki a számára. Ön meghódította nagyapámat, tetszik neki. Együtt fogunk élni. Tud whistezni? Nagyapám oda lesz a boldogságtól, ha tud vele whistezni. Mikor nekem a törvényszéki palotában lesz dolgom, majd ön viszi sétálni Cosette-et. Karonfogva fogja vezetni, tudja, mint egykor a Luxembourg-kertben. Szigoruan el vagyunk tökélve, hogy nagyon boldogok leszünk. És önnek részt kell vennie boldogságunkban, érti, atyám? Ah! igen, ma velünk reggelizik, ugy-e?

— Uram, — szólt Valjean János, — valamit kell önnek mondanom. Én volt fegyencz vagyok.

A megérthető hangok hatása az elme számára is ugyanúgy ki van mérve, mint a hallhatóké a fül számára. E szavak: *Én volt fegyencz vagyok* — Fauchelevent úr szájából jöve és Marius fülébe hatolva, túlestek e határon. Marius nem hallotta. Úgy tetszett, hogy mondtak neki valamit, de nem tudta, hogy mit. Nyitott szájjal állott.

Ekkor észrevette, hogy az az ember, a ki vele beszél, borzalmas látvány. Káprázatában eddig még nem tűnt fel neki, hogy mily rettenetesen sáppadt.

Valjean János kioldotta a fekete kendőt, melylyel karja fel volt kötve, lecsavarta a vászondarabot, melylyel keze be volt pólyázva és csupasz hüvelykújját odamutatta Mariusnak.

— Nincs a kezemnek semmi baja, — szólt.

Marius odanézett a hüvelykújjra.

— Nem is volt, — folytatta Valjean János.

Csakugyan nem látszott rajta semmi sérülés.

Valjean János tovább beszélt:

— Úgy illett, hogy távol tartsam magamat az ön

lakodalmától. A mennyire tudtam, távol is maradtam. Ezt a sérülést eszeltem ki, hogy ne kövessek el névhamisítást, ne tegyem érvénytelenné a házassági okmányokat, ne kelljen aláírnom semmit.

Marius dadogva válaszolt:

— Mit akar ezzel mondani?

— Azt, — felelt Valjean János, — hogy gályarab voltam.

— Megőrülök! — kiáltott fel Marius iszonyodva.

— Pontmercy úr, — folytatta Valjean János, — tizennyolcz évet töltöttem gályarabságban. Lopásért. Aztán életfogytiglani rabságra itéltek. Lopásért. Visszaeső voltam. Most pedig szökevény vagyok.

Marius hiába hátrált a valóság elől, hiába utasította vissza a tényt, hiába fejtett ki ellenállást a nyilvánvalósággal szemben; meg kellett magát adnia. Kezdte érteni a dolgot és, a mint ilyen esetekben történni szokott, többet értett a kelleténél. Valami belső villámlás czikázott át rajta; elméjében egy gondolat villant fel, mely megremegtette. Borzalmas jövőt pillantott meg maga előtt.

— Mondjon meg mindent! Mondjon meg mindent! — kiáltott. — Ön Cosette apja!

És kimondhatatlan irtózattal két lépést hátrált.

Valjean János fölemelte a fejét, oly méltósággal, hogy szinte a szoba mennyezetéig nőtt.

— Hinnie kell nekem, uram és noha a mi eskünk nem számít a törvény előtt . . .

Itt megállt. Aztán, egy percznyi hallgatás után, fenséges és síri fölénynyel, lassan és minden egyes szótagot hangsúlyozva folytatta:

— Hinni is fog. Hogy én lennék Cosette apja? Isten előtt mondom, hogy nem. Pontmercy báró úr, én egy faverollesi paraszt vagyok. Favágással kerestem a kenyeremet. Az én nevem nem Fauchelevent, hanem Valjean János. Senkije se vagyok Cosette-nek. Legyen nyugodt.

— Ki bizonyítja? . . . — dadogta Marius.

— Én. Miután mondom.

Marius reánézett erre az emberre. Sötéten és nyu-

godtan állott. Semmiféle hazugság sem fakadhatott az ily nyugalomból. A megdermedés őszinte. E síri hidegségben érezni lehetett az igazságot.

— Hiszek önnek, — szólt Marius.

Valjean János bólintott a fejével, mintegy tudomásvételeképpen annak, a mit Marius mondott és folytatta:

— Mi vagyok én Cosette-nek? Egy idegen. Tíz évvel ezelőtt még azt sem tudtam, hogy a világon van. Igaz, hogy szeretem. Az öreg emberek szeretik a gyermekeket, kiket már kiskorukban is ismertek. Ha az ember megöregszik, nagyapának érzi magát minden kis gyermekkel szemben. Azt hiszem, felteheti, hogy bennem is van valami, a mi hasonlít a szívhez. Cosette árva volt. Se apja, se anyja. Szüksége volt reám. Ezért kezdtem el megszeretni. A gyermek oly gyönge kis teremtés, hogy bárki, még az olyan ember is lehet pártfogójuk, mint én. Efféle kötelességet teljesítettem én Cosette-tel szemben. Nem hiszem ugyan, hogy az ily semmiséget jogosan lehetne jó cselekedetnek nevezni; de hát ha az, ám jó, mondjuk, hogy jó cselekedetet követtem el. Tekintse enyhítő körülménynek. Ma Cosette kiválik életemből; utaink elválnak. Mostantól fogva nem vagyok senkije, semmije. Ő Pontmercy báróné. Más gondviselés őrködik felette. És Cosette nyer e változással. Minden helyesen van. A mi a hatszázezer francot illeti, ön még nem szólt róla, de én megelőzöm a kérdését. Ez a pénz letét. Hogy miként került kezeim közé? Mellékes. A fő, hogy visszaadom a letétet. Többet nincs mit követelni rajtam. Reáadásul azonban megmondtam az igazi nevemet is. Bár ez is csak én reám tartozik. De hát azt akartam, hogy ön tudja, ki vagyok.

És Valjean János az arczába nézett Mariusnak.

Mindaz, a mit Marius érzett, tolongó és összefüggéstelen volt. A végzet bizonyos szélrohamai vernek fel ily zavaros hullámokat lelkünkben.

Mindnyájan éltünk már át ily zavaros pillanatokat, melyekben minden szanaszét porzik lelkünkben és azt mondjuk, a mi eszünkbe jut és a mi nem éppen az, a mit mondanunk kellene. Vannak oly hirtelen feltárások, melyeket nem birunk el és a melyek megittasítanak, mint

valami vészes ital. Mariust annyira elkábította az új helyzet, mely most feltünt előtte, hogy majdnem oly hangon felelt ez embernek, mint a ki haragszik a vallomásért.

— De hát végre is, — kiáltott fel, — miért mondja ezt el nekem? Ki kényszeríti reá? Megtarthatta volna a titkát magának. Nem árulták el, nem keresik, nem üldözik. Valami okának kell lennie, hogy önként áll elő ezzel a leleplezéssel. Folytassa. Valami még hátra van. Miért tesz vallomást? Mi okból?

— Mi okból? — felelt Valjean János oly halk és tompa hangon, hogy azt lehetett volna mondani, nem is annyira Mariushoz, mint inkább saját magához beszél. — Csakugyan, mi okból mondja ez a fegyencz, hogy: Fegyencz vagyok? No hát, igen, nagyon sajátságos okból. Becsületességből. Lássa, az a baj, hogy van a szívemben egy fonál, mely megkötve tart. Az ilyen fonál különösen akkor válik elszakíthatatlanná, ha az ember megöregszik. Az egész élet elkopik körülöttünk; csak ez a fonál nem. Ha elszakíthattam, a csomóját megoldhattam vagy kettévághattam, ha elmehettem volna: meg lennék mentve. Csak el kellett volna utaznom; a Bouloy-utczában ott állanak a gyorskocsik; önök boldogok, én távozom. Megpróbáltam az elszakítást, húztam, rángattam a fonalat, nem engedett, nem szakadt el, a szívemet is vele kellett volna kitépnem. Ekkor azt mondtam magamban: Nem tudok másutt élni, csak itt. Itt kell maradnom. Azonban hát igen, igaza van, ostoba vagyok, miért nem maradtam egyszerűen itt? Ön felajánl egy szobát a házában, Pontmercy-né szeret, azt mondja a karosszéknek: nyujtsd feléje karjaidat, az ön nagyapja kedvel, szívesen lát, együtt fogunk lakni, együtt étkezünk, karonfogva fogok járni Cosette-tel, — bocsánat, a bárónéval, még nem szoktam el a régi megszólítástól, — közös lesz a ház, az asztal, a tűzhely, télen együtt ülünk a kandalló körül, nyáron együtt sétálgatunk, ez az öröm, a boldogság. Egy családot fogunk alkotni. Családot!

E szónál Valjean János arcza vad kifejezést öltött. Összefonta karjait, tekintetével lábai előtt a padlót nézte, mintha át akarta volna fúrni és hangja egyszerre harsogó lett.

— Családot! Nem. Én nem tartozom semmiféle családhoz. Nem tartozom az öméhez. Nem tartozom az emberek családjához. Azokban a házakban, hol az emberek családi körben vannak, én felesleges vagyok. Vannak családok; de az én számomra nincsenek. Én vagyok az a boldogtalan, a ki mindenünnen ki van rekesztve. Volt-e apám és anyám? Szinte kételkedem benne. Azon a napon, a melyen férjhez adtam e gyermeket, minden be volt fejezve; boldog, azzal a férfival van, kit szeret. Mellettök egy jó aggastyán, — láttam, hogy az angyalok házasélete áll előtte, az öröm lakozik körülötte, minden jól van és azt mondtam magamnak: Te pedig ne lépj be! Igaz, hogy hazudhattam volna, megcsalhattam volna mindnyájukat, megmaradhattam volna Fauchelevent úrnak. A míg Cosette-ért tettem, hazudhattam; de most már magamért hazudnám és ezt nem tehetem. Elég lett volna, ha hallgatok és minden a réginél maradt volna. Ön azt kérdi, mi kényszerít hát a szólásra? Csekélység. A lelkiismeretem. Pedig hiszen mégis csak könnyű lett volna hallgatnom. Az egész éjszakát azzal töltöttem, hogy megpróbáltam, reábeszélni magamat a hallgatásra. Ön gyóntat és a mit mondok, oly rendkívüli, hogy csakugyan joga van a meggyóntatásra. Nos hát, igen, az egész éjjel érveket mondogattam magamnak, igen jó érveket, megtettem mindent, a mi csak kitelt tőlem. Azonban két dologgal nem birtam boldogulni. Nem tudtam elszakítani a fonalat, mely szívemet ideköti, idelánczolja és nem tudtam elhallgattatni valakit, a ki halkan megszólal, valahányszor magamban vagyok. Ez hajtott ide, hogy mindent megvalljak önnek. Mindent vagy majdnem mindent. Mert van, a mit felesleges lenne elmondanom, a mi csak reám tartozik, — azt megtartom magamnak. A lényegest tudja. Fogtam a titkomat és elhoztam ide. És kiöntöttem ön előtt. Nem volt könnyü elhatározás. Egész éjjel küzködtem. Ah! ne gondolja, hogy nem mondtam el magamnak, hogy ez nem olyan eset, mint a Champmathieu-ügy, hogy ha eltitkolom nevemet, ezzel még nem okozok kárt senkinek, hogy a Fauchelevent nevet maga Fauchelevent adta nekem, jutalmul egy szívességért, a mit neki tettem, megtarthat-

nám és nagyon boldog lennék abban a szobában, melyet ön fölajánlott nekem, nem háborgatnék senkit, elvonulnék kis zúgolyomba és míg maga Cosette az öné lenne, engem boldoggá tenne a gondolat, hogy ugyanabban a házban lakom, mint ő. Mindegyikünknek megfelelő rész jutna a boldogságból. Tovább is Fauchelevent úr maradok és minden rendben van. Igen, minden, kivéve a lelkemet. Mindenfelől csupa öröm; de a lelkem mélyén feketeség. Nem elég, ha az ember boldog; megelégedettnek is kell lennie. Megmaradtam volna Fauchelevent úrnak, igazi arczomat elfedeztem volna, az önök nyiltságával szemben titokba burkolóztam volna, az önök fényes nappalába árnyékot vegyítettem volna. Szó nélkül, egyszerűen behoztam volna a bagnot az ön otthonába, azzal a gondolattal ültem volna asztalánál, hogy ha tudná, ki vagyok, elkergetne, kiszolgáltattam volna magamat a cselédekkel, kik, ha ismernének, borzadnának tőlem! Hozzáértem volna önhöz ezzel a könyökkel, melyet joga van visszataszítania, loptam volna a kézszorításait! A tisztelet megoszlott volna a tiszteletreméltó ősz haj és a gyalázatban megfehéredett ősz haj között! Azokban a bizalmas órákban, mikor minden szív fenékig feltárul egymás előtt, mikor négyen ültünk volna egymás mellett: a nagyapja, önök ketten és én, egy ismeretlen is ült volna közöttünk! Itt éltem volna önökkel és az lett volna az egyetlen gondom, hogy soha fel ne emeljem a követ, mely borzalmas kutam nyílását fedi. Én, a halott, feltoltam volna magamat önök közé, a kik élnek. És Cosette-et életfogytiglan magamnak itéltem volna. Ön, Cosette és én, mindhárman viseltük volna a zöld sapkát! Nem borzad? Eddig csak a legszerencsétlenebb ember vagyok; ezzel a legszörnyűségesebb lettem volna. És ezt a bűnt mindennap elkövettem volna! Ezt a hazugságot mindennap elhazudtam volna! Ezt az éji arczot mindennap felöltöttem volna! És gyalázatomból mindennap részt juttattam volna önöknek! Mindennap! Önöknek, az én kedveseimnek, gyermekeimnek, az ártatlanoknak! Semmi az, hallgatni? Oly egyszerű dolog nem beszélni? Nem, nem egyszerű. Van hallgatás, a mely hazudik. És én csöppenként ittam volna a

hazugságot, a csalást, méltatlanságomat, gyávaságomat, árulásomat, bűnömet, aztán kihánytam volna és megint újra megittam volna, éjfélkor végeztem és délben újra kezdtem volna, hazudtam volna a jó-nappal és hazudtam volna a jóéjszakával, hazugsággal aludtam és hazugsággal ettem volna, hazugsággal néztem volna Cosette arczába, az elkárhozott mosolyával feleltem volna az angyal mosolyára; gyalázatos gazficzkó lettem volna! És miért? Hogy boldog legyek. Hogy boldog legyek, én! Hát van nekem jogom boldognak lenni? Én kívül állok az életen, uram!

Valjean János elhallgatott. Marius feszülten hallgatta. A gondolatok és rettenetek ily lánczolata nem enged félbeszakítást. Valjean János újra meghalkította hangját, de hangja most már nem tompán, hanem gyászosan hangzott.

— Ön azt kérdi, miért beszélek? Nem árultak el, nem keresnek, nem üldöznek, mondja ön. De igen! El vagyok árulva, üldöznek, kergetnek! Ki teszi ezt? Én magam. Magam zárom el magam elől az utat és vonszolom, lökdösöm, elfogom, kivégzem magamat és ha az ember maga fogja magát, úgy jól meg van fogva.

És megmarkolva kabátját és Marius felé vonva a posztóját, folytatta:

— Nézze meg ezt az öklöt! Nem gondolja, hogy ez a megmarkolás nem ereszti el egykönnyen ezt a gallért? Nos hát, a lelkiismeret még sokkal különben tud szorítani. Ha az ember boldog akar lenni, nem szabad, hogy tudatára jusson a kötelességnek; mert mihelyt felismeri a kötelességet, ez nem kegyelmez. Szinte azt lehetne mondani, hogy megbünteti az embert, a miért megismerte; azonban nem; megjutalmazza, mert oly pokolba veti, a hol közvetlen közelben érzi maga mellett az Istent. Belsőnk még nincs is egészen szétmarczangolva és már békében vagyunk magunkkal.

És megindító kifejezéssel hozzátette:

— Pontmercy úr, ne vegye közönséges értelmükben a szavakat, én becsületes ember vagyok. A magam szemében éppen az emel fel, hogy ön előtt lealacsonyítom magamat. Egyszer már voltam így; de akkor ke-

vésbbé volt fájdalmas a dolog; semmi se volt. Úgy van, becsületes ember vagyok. Ha ön a magam hibája következtében továbbra is becsülne: már nem lennék az; most, hogy megvet, az vagyok. Az a végzetem, hogy mindig csak lopott tiszteletben lehet részem, a tisztelet megaláz magam előtt és lesujt és mert becsülöm magamat, szükségem van reá, hogy megvessenek. Ekkor aztán fölegyenesedem. Fegyencz vagyok, a ki lelkiismeretének engedelmeskedik. Tudom, hogy az nem illik össze. De hát mit csináljak? Így van. Kötelezettségeket vállaltam magammal szemben és meg is tartom azokat. Vannak találkozások, melyek megkötnek bennünket, vannak véletlenek, melyek belevonnak bennünket a kötelességteljesítésbe. Lássa, Pontmercy úr, velem sokféle dolog történt az életben.

Valjean János újra elhallgatott, látható erőlködéssel nyelve le a nyálát, mintha szavai keserű utóízt hagytak volna szájában, aztán folytatta:

— Ha az ember ennyire borzad önmagától, nincs joga, hogy e borzalmat tudtuk nélkül megossza másokkal; nincs joga, megfertőzni őket a pestisével, magával rántani őket a mélységbe, a nélkül, hogy észrevennék; nincs joga reájuk borítani a vörös zubbonyt; nincs joga becsempészni a maga nyomorúságát másnak a boldogságába. Odalopózni azokhoz, a kik egészségesek és a sötétben hozzájuk dörgölni a láthatatlan fekélyt: undok dolog ez. Fauchelevent hiába kölcsönözte ide a nevét: nincs jogom viselni; megajándékozhatott vele, de én nem fogadhatom el. A név annyi, mint egy bizonyos valaki. Lássa, uram, noha csak paraszt vagyok, gondolkodtam és olvasgattam valami keveset és láthatja, hogy meglehetősen ki tudom fejezni, a mit mondani akarok. Számot adok magamnak a dolgokról. Neveltem magamat. Nos hát, igen, elcsenni egy nevet és reáülni: — ez becstelenség. Az abc betűit is el lehet lopni, akárcsak valami erszényt vagy órát. Hogy megtestesült névhamisítás, élő tolvajkulcs legyek, hogy soha egyenesen ne nézhessek, hanem mindig csak lopva és leskelődve, belől gyalázatosnak érezzem magamat — nem! nem! nem! Inkább szenvedni, vérezni, sírni, körmeimmel tépni a hú-

somat, kínok között vonaglani. Ime, ezért mondtam el önnek mindent. Jószántamból, — mint ön mondja.

Kínosan lélegzett és kivágta az utolsó mondatot:

— Egykor elloptam egy kenyeret, hogy élhessek; most, hogy élhessek, nem akarok nevet lopni.

— Hogy élhessen? — vágott közbe Marius. — Az élethez nincs szüksége a névre.

— Ah! én értem, hogy mit mondtam, — felelt Valjean János lassan többizben bólintva a fejével.

Csend lett. Mindkettő elhallgatott és elmerült a gondolatok örvényébe. Marius az egyik asztal mellett ült és szája szélét egyik behajtott ujján nyugtatta. Valjean János fel s alá járt. Végre mozdulatlanul megállt egy tükör előtt. Aztán, mintha valami benső gondolatmenetet követne, belenézve a tükörbe, a nélkül, hogy látta volna magát, megszólalt:

— Most legalább megkönnyebbültem!

Újra elkezdett fel s alá járni a szalon egyik végétől a másikig. A hogy megfordult, észrevette, hogy Marius nézi a menését. Leírhatatlan kifejezéssel jegyezte meg neki:

— Egy kissé húzom a lábamat. Most már tudja, miért.

Egészen Marius felé fordult és folytatta a beszédet:

— És most, uram, képzelje el a következőket: Nem szóltam semmit, megmaradtam Fauchelevent úrnak, ideköltöztem önökhöz, a családhoz tartozom, a szobámban lakom, papucsban jövök a reggelihez, este hármasban megyünk a színházba, a bárónét elkísérem a sétáira, együtt élünk, ön a maga fajtájabelinek tart. Egy szép napon, a hogy együtt üldögélünk, beszélgetünk, nevetünk, egyszerre hallja, hogy egy hang e nevet kiáltja: Valjean János! És a rettenetes kar, a rendőrség, kinyul a sötétből és hirtelen letépi álarczomat!

Elhallgatott. Marius megborzadva állt fel. Valjean János újra megszólalt:

— Mit szól hozzá?

Marius hallgatása volt a felelet.

Valjean János folytatta:

— Nos hát, láthatja, igazam volt, hogy nem hall-

gattam. Legyenek önök boldogok, éljenek a menyországban, a napfényben, érjék be vele és ne bánják, hogy egy szegény elkárhozott miként szaggatja a keblét és miként teljesíti a kötelességét. Egy nyomorult áll ön előtt, uram.

Marius lassan végigment a szalonon és mikor odaért Valjean Jánoshoz, feléje nyujtotta a kezét.

Mariusnak azonban magának kellett megfognia Valjean János kezét, mert ő nem nyujtotta, hanem csak odaengedte Mariusnak, aki úgy érezte, mintha márványkezet szorítana.

— Nagyapámnak vannak barátai, — szólt Marius. — Ki fogjuk eszközölni, hogy kegyelmet kapjon.

— Szükségtelen, — felelt Valjean János. — Azt hiszik, hogy meghaltam és ez elég. A halottak nincsenek rendőri felügyelet alatt. Nyugodtan rothadhatunk. A halál ugyanannyi, mint a kegyelem.

És kihúzva kezét Marius kezéből, valami kérlelhetetlen méltósággal hozzátette:

— Különben is, teljesíteni, a mit a kötelesség parancsol: — ez az egyetlen barát, kihez segítségért folyamodom és csak arra a kegyelemre van szükségem, melyet lelkiismeretem ad.

E pillanatban a szalon másik végén csendesen kinyilt az ajtó és a nyilásban megjelent Cosette feje. Csak szelid arczát lehetett látni, haja bájos rendetlenségben, szemhéjai még duzzadtak voltak az alvástól. Olyan mozdulattal, mint a madár, mely a fészekből kidugja a fejét először férjére tekintett, aztán Valjean Jánosra, és mosolyogva, mintha egy rózsa kelyhéből hangzott volna, reájuk kiáltott:

— Fogadjunk, hogy politikáról beszélnek. Micsoda csacsiság, a helyett, hogy velem töltenék az időt!

Valjean János összerezzent.

— Cosette! . . . — dadogta Marius. És elhallgatott. Azt lehetett volna mondani, hogy két bűnös áll Cosette előtt, kiket tetten értek.

Cosette sugárzó tekintettel nézte mindkettejüket. Szemében a paradicsom ragyogott.

— Most megcsíptelek benneteket. Az ajtón át hallottam, a mint tisztelt apám uram ilyeneket mondott: —

A lelkiismeret . . . A kötelesség . . . Csupa politika. Nem kell. Nem való, hogy már a második napon politikával foglalkozzanak. Ez nem igazság.

— Tévedsz, Cosette, — felelt Marius. — Üzleti dolgokról beszélünk. Arról tanácskozunk, hogy miként helyezhetnők el a legelőnyösebben a te hatszázezer francodat . . .

— Bánom is én, — vágott közbe Cosette. — Itt vagyok. Kellek?

És elszántan átlépve a küszöböt, belépett a szalonba. Dús redőjü, bő ujjú fehér köpeny volt rajta, mely a nyakától a lábahegyéig ért. A régi góth képek aranykarikáiban láthatók ilyen elbájoló zsákok, melyek egy-egy angyalt takargatnak.

Cosette tetőtől-talpig végignézett magán egy nagy tükörben, aztán kimondhatatlan elragadtatással felkiáltott:

— Volt egyszer egy király meg egy királyné. Oh! de boldog vagyok!

Ezzel mélyen meghajolt Marius és Valjean János előtt.

— Nos tehát, — szólt, — ideülök mellétek egy karosszékbe. Félóra mulva reggelizünk, addig beszélhettek, a mit akartok. Tudom, hogy a férfiaknak beszélni valójuk van egymással; én majd szép csöndesen hallgatok.

Marius megfogta a karját és szerelmesen szólt neki:

— Üzleti dolgokról beszélgetünk.

— Ah! igaz, — felelt Cosette, — kinyitottam az ablakot, egész sereg veréb van a kertben. Igazi veréb, nem maskara. Ma hamvazószerda van, de nem a madaraknak.

— Mondom, hogy üzleti dolgokról beszélgetünk. Menj, kis Cosette-em, hagyj magunkra egy pillanatra. Számokról van szó. Elunnád magadat.

— Roppant csinos nyakkendőd van, Marius. Ön nagyon kaczér, uram. Nem fogok unatkozni.

— De biztosítlak, hogy igen.

— Nem, ha mondom. Hiszen ti vagytok itt. Nem fogom érteni, hogy mit beszéltek, de hallgatni foglak benneteket. Ha az ember hallja azoknak a hangját, kiket

szeret, nincs szüksége megérteni a szavakat, melyeket mondanak. Csak együtt akarok lenni veletek. Itt maradok.

— Édes drága Cosette-em, nem lehet!

— Nem lehet?

— Nem.

— Hát jó, — felelt Cosette. — Pedig annyi ujságot mondhattam volna. Elmondtam volna, hogy a nagyapa még alszik, hogy a néni a misére ment, apám szobájában füstöl a kandalló, Nicolette elhivatta a kéményseprőt, Toussaint és Nicolette már veszekedtek. Nicolette kicsúfolta Toussaint beszédét, hogy dadog. Nos hát, nem fogsz megtudni semmit. Nem lehet? Lehetetlen? Hát ha én is azt mondom, hogy lehetetlen? Melyikünk fogja jobban megbánni? Kérlek, édes kis Mariusom, hadd maradjak itt veletek.

— Esküszöm, hogy magunkra kell maradnunk.

— Ugyan, hát vagyok én valaki?

Valjean János nem szólt egy szót se. Cosette feléje fordult:

— És mi az, apám? Először is csókoljon meg. Miért nem fogja pártomat? Hát ilyen apám van nekem? Látja, milyen szerencsétlenül mentem férjhez. Ver az uram. Jöjjön, csókoljon meg rögtön.

Valjean János Cosette felé indult.

Cosette Marius felé fordult:

— Önnek pedig fittyet hányok.

És homlokát odanyujtotta Valjean Jánosnak.

Valjean János még egy lépéssel közeledett feléje.

Cosette hátralépett.

— Milyen sápadt, apám. Fáj a karja?

— Már meggyógyult, — felelt Valjean János.

— Rosszul aludt?

— Nem.

— Szomorú?

— Nem.

— Csókoljon meg. Ha jól érzi magát, ha jól alszik, ha boldog: — elengedem a dorgálást.

És újra feléje nyujtotta homlokát.

Valjean János csókot nyomott a homlokra, melyen égi visszfény ragyogott.

— Mosolyogjon.

Valjean János engedelmeskedett. Kísértetnek volt a mosolya.

— Most pedig védelmezzen meg férjemmel szemben.

— Cosette! . . . — szólt közbe Marius.

— Szidja meg, apám. Mondja neki, hogy itt kell maradnom. Előttem bátran lehet beszélni. Ne gondolják, hogy olyan roppant ostoba vagyok. Be nagy dolog is, a miről beszélnek! Üzleti ügyek, betenni a pénzt valami bankba. Ez aztán a nagy dolog! A férfiak minden csekélységgel rejtélyeskednek. Itt akarok maradni. Ma nagyon csinos vagyok. Nézd csak, Marius.

És imádni való vállvonítással, valami bájos duzzogással reánézett Mariusra. Mintha villámlás czikázott volna kettőjük között. Bánták is, hogy van még valaki a szobában!

— Szeretlek! — szólt Marius.

— Imádlak, — szólt Cosette.

És ellenállhatatlanul egymás karjaiba borultak.

— Most pedig, — szólt Cosette kis diadalmas ajkbiggyesztéssel, miközben helyreigazította köpenyének ránczait, — itt maradok.

— Nem lehet, — felelt Marius könyörgő hangon. — El kell végeznünk valamit.

— Még most sem?

Marius komoly hangon felelt:

— Hidd el, Cosette, hogy lehetetlen.

— Ah! uram, ön a mogorva férfit játszsza? Jó. Megyek. És ön, apám, nem kelt védelmemre. Tudják meg, uraim, hogy önök kiállhatatlan zsarnokok. Megyek és megmondom a nagyapának. Ha azt hiszik, hogy visszajövök és könyörögni fogok, — nagyon csalódnak. Bennem van büszkeség. És most már önöknek kell jönniök én hozzám. Majd meglátják, hogy unatkozni fognak nélkülem. Megyek. Rendben van.

És kiment.

Két másodperczczel utóbb az ajtó ismét kinyilt, a

nyilásban újra megjelent Cosette rózsás, üde arcza és odakiáltotta a két férfinak:

— Nagyon haragszom.

Az ajtó bezárult és újra minden elsötétült.

Olyan volt az egész, mintha egy eltévedt napsugár hirtelen s tudtán kívül átsuhant volna az éjszakán.

Marius megnézte, hogy az ajtó jól be van-e téve.

— Szegény Cosette! — mormolta, — ha megtudja . . .

E szavakra Valjean János minden tagjában megreszketett. Megrémült tekintettel nézett Mariusra.

— Cosette! Igen, igaz, ön mindezt el fogja mondani Cosette-nek. Igaza van. Lássa, erre nem is gondoltam. Az embernek egyes dolgokhoz van bátorsága, másokhoz nincs. Uram, kérem önt, könyörgök önnek, uram, adja legszentebb becsületszavát, hogy nem szól neki. Hát nem elég, ha ön tudja? Elmondhattam önnek a dolgokat magamtól, minden kényszerítés nélkül, elmondtam volna az egész világnak, mit bánom én! De ő, ő nem tudja, hogy mi ez és elborzadna. Egy fegyencz! Meg kellene neki magyarázni, hogy mi az a fegyencz. Olyan ember, a kit gályarabságra itéltek. Egyszer látta is a menetet. Oh! Istenem!

Leroskadt egy karszékbe és kezeibe rejtette az arczát. Nem lehetett hallani, de válla rángatódzásáról látszott, hogy sír. Néma zokogás, szörnyű zokogás.

A zokogásban fuldoklás van. Valjean Jánost valami görcsös rángatódzás fogta el, hátra kellett dőlnie, hogy levegőt kapjon, lelógó karjai szabaddá tették könnyektől ázott arczát és Marius hallotta, a mint halkan, oly halkan, hogy úgy hangzott, mintha feneketlen mélységből jönne, mormolta:

— Oh! bár meghalnék!

— Legyen nyugodt, — szólt Marius, — megőrzöm a titkát.

És, talán kevésbbé meghatva, mint a hogy kellett volna lennie, egy óra óta kénytelen lévén megbarátkozni a váratlan szörnyűséggel és látva, hogy Fauchelevent úr helyett fokról-fokra egy gályarab lép elébe, lassanként beleélve magát e gyászos valóságba és a helyzet termé-

szetes lejtője szerint tudatára jőve a távolságnak, mely közte és ez ember között támadt, Marius hozzátette:

— Nem tehetem, hogy szó nélkül hagyjam azt a letétet, melyet ön oly híven és oly becsületesen átadott. Ez derék cselekedet. Illő, hogy jutalmat kapjon érte. Állapítsa meg ön az összeget. És ne féljen, hogy túlságos sokat talál kérni.

— Köszönöm, uram, — felelt Valjean János szeliden.

Egy pillanatig elgondolkozva maradt, mutató újjával gépiesen simogatva hüvelykújjának körmét, aztán megszólalt:

— Végeztünk körülbelül mindennel. Még csak egy dolog van hátra . . .

— Micsoda?

Valjean Jánoson küzdelmes habozás látszott és hangtalanul, csaknem elfuladva, inkább dadogta, semmint mondta:

— Most, hogy mindent tud, uram, ön, a kinek joga van rendelkezni, gondolja, hogy többé nem láthatom Cosette-et?

— Azt hiszem, hogy jobb lenne, — felelt hidegen Marius.

— Hát nem fogom látni, — mormolta Valjean János.

És az ajtó felé indult.

Megfogta a kilincset, a závár engedett, az ajtó kinyilt, Valjean János kitárta annyira, hogy kiférhetett a nyiláson, egy pillanatig mozdulatlanul állott, aztán újra betette az ajtót és visszafordult Marius felé.

Már nem halovány volt, hanem kékes sáppadt. Szeme nem könnyezett, hanem valami tragikus fény lobogott benne. Hangja újra sajátságosan nyugodt lett.

— Nézze, uram, — szólt, — ha megengedi, mégis el fogok jönni, hogy lássam. Higyje el, hogy ez a kívánság nagyon a szívemhez nőtt. Ha nem ragaszkodtam volna annyira hozzá, hogy láthassam Cosette-et, nem vallottam volna be önnek azokat a dolgokat, melyeket elmondtam, hanem elutaztam volna. De mert ott akartam maradni, a hol Cosette van és azt akartam, hogy továbbra is láthassam, becsületesen el kellett mondanom

önnek mindent. Ön ért engem, ugyebár? Hiszen ez oly világos. Lássa, már több, mint kilencz éve, hogy magamhoz vettem. Eleinte abban a Gorbeau-házban laktunk, aztán a kolostorban, utóbb pedig a Luxembourg-kert mellé költöztünk. Ön ott látta először. Emlékszik kék bársony kalapjára? Aztán az invalidusok környékén laktunk, egy rácsos, kertes házban. A Plumet-utczában. Nekem az udvar végén volt a lakásom, hova lehallottam a zongorázását. Így telt az életem. Sohase hagytuk el egymást. És ez így tartott több, mint kilencz éven át. Úgy voltam, mintha az apja lettem volna és ő az én gyermekem. Nem tudom, Pontmercy úr, hogy ért-e ön engem, de hogy most elmenjek, ne lássam őt többé, ne beszélhessek vele, ne legyen többé semmim: — ez nagyon nehéz lenne. Ha nem tiltja meg, néha-néha eljövök Cosette-hez. Nem fogok gyakran jönni. És nem fogok sokáig maradni. Ön rendelkezhetnék, hogy lent, a kis szobában találkozzam Cosette-tel. A földszinten. Nem bánom, ha a cselédek számára való hátsó kis ajtón jövök is be; de ez talán feltünést keltene. Azt hiszem, jobb lesz, ha azon az ajtón jövök, a merre mindenki. Igazán, uram, nagyon szeretném egy kissé még látni Cosette-et. Oly ritkán, a hogy ön akarja. Képzelje magát az én helyzetembe; nekem már ez az egyetlen a világon. Meg aztán óvatosnak is kell lenni. Ha egyáltalában nem jönnék többé, ez kellemetlen benyomást ébresztene, különösnek találnák a dolgot. De meg aztán azt is megtehetem, hogy csak este jönnék, mikor már kezd éjjeledni.

— Jöjjön el minden este, — szólt Marius. — Cosette várni fogja önt.

— Ön nagyon jó, uram, — felelt Valjean János.

Marius meghajtotta magát, a boldogság kikisérte az ajtóig a kétségbeesést és a két férfi megvált egymástól.

II.

A felvilágosítás homályai.

Marius meg volt rendülve.

Az a távolságféle, melyet maga és amaz ember között érzett, kit Cosette mellett látott, immár meg volt ma-

gyarázva. Volt abban az emberben valami titokszerű, a mitől ösztöne visszatartotta. E titok a legijesztőbb szégyen volt: a bagno. Ez a Fauchelevent úr egy Valjean János nevű gályarab volt.

Ily titokra bukkanni a boldogság közepette: annyi, mintha az ember scorpiót találna a gerliczefészekben.

Cosette és Marius boldogsága tehát ezentúl ily szomszédságra lesz kárhoztatva? Befejezett tény ez? Ez embernek az elfogadása hozzátartozik a házasság beteljesüléséhez? Nem lehet ez ellen tenni semmit?

Marius nőül vette a fegyenczet is?

Az ember hiába viseli a fény és öröm koszorúját, hiába élvezi az élet nagy bíboros óráját, a boldog szerelmet: az ily megrázkódtatások még az arkangyalt is kizökkentenék elragadtatásából, még a félistent is dicsőségéből.

Mint a hogy az ily váratlan változásoknál mindig történni szokott: Marius feltette magának a kérdést, hogy nem kell-e önmagának szemrehányást tennie? Nem volt-e híján a sejtésnek? Nem volt-e elővigyázatlan? Nem kábította-e el magát akarata ellenére? Talán egy kissé. Nem bocsátkozott-e a dolgok felderítésére irányuló kellő óvatosság nélkül abba a szerelmi kalandba, mely Cosette nőülvételéhez vezette? Megállapította — és a magunkra vonatkozó, magunktól végzett ily megállapítások rendjén történik, hogy az élet lassan-lassan megjavít bennünket — megállapította természetének ábrándos és rajongó vonását, azt a belső felhőfélét, mely sok emberben megvan és mely a szenvedély és a fájdalom paroxysmusaiban szétterül és megváltoztatva a lélek hőmérsékletét, elhatalmasodik az ember felett, annyira, hogy lelkiismerete ködbe borul. Nem egyszer említettük már Marius egyéniségének e jellemző tulajdonságát. Eszébe jutott, hogy szerelmének mámorában, a Plumet-utczában, abban az elragadtatással teljes hat-hét hétben egy szót se szólt Cosette-nek a Gorbeau-házban lejátszódott drámáról, melyben az áldozat oly sajátszerűen néma volt az egész harcz alatt és oly különös mód menekült el a rendőrök bejövetele után. Miként történhetett, hogy nem beszélt róla Co-

sette-nek? Holott oly közelfekvő és oly borzalmas volt. Miként történhetett, hogy egy szóval se említette Thénardieréket, főleg azon a napon, mikor Éponine-nel találkozott. Most szinte fáradságába került megmagyaráznia magának akkori hallgatását. Mindazonáltal számot adott magának róla. Eszébe jutott elborultsága, mámora, a mindent magába olvasztó szerelem, az eszmény világába való elragadtatás és — mint az az alig észrevehető mennyiségű értelem, mely a lélek e szenvedélyes és boldog állapotába vegyült — talán az a homályos és tompa ösztön is, hogy rejtse és tüntesse el emlékezetében ezt a szörnyű kalandot, melynek félt az érintésétől, melyben nem akart játszani semmiféle szerepet, a melytől távol akarta magát tartani és a melynek nem lehetett se elbeszélője, se tanúja, a nélkül, hogy egyszersmind vádlónak is ne kellett volna lennie. Különben is, e néhány hét olyan volt, mint a villámlás; nem értek reá semmi másra, mint csak arra, hogy szeressék egymást. Végül pedig mindent tekintetbe véve, mindent megmérlegelve, vajjon, ha elbeszélte volna Cosette-nek a Gorbeau-házban lejátszódott eseményt, ha megemlítette volna neki Thénardieréket, micsoda következménynyel járt volna ez, még ha fel is fedezte volna, hogy Valjean János gályarabságot szenvedett? Változtatott volna ez rajta, Mariuson? Változtatott volna Cosette-en? Meghátrált volna? Kevésbbé imádta volna? Kevésbbé vette volna nőül? Nem. Változtatott volna valamit a dolgon? Nem. Tehát nincs mit bánni, nincs mit szemére vetnie magának. Minden helyesen történt. Külön isten őrködik az ittasok ama fajtája felett, melyet a szerelmesek seregének neveznek. Marius vakon is azon az úton haladt, melyet látószemmel választott volna. A szerelem bekötötte a szemeit és úgy vezette. Hova? A paradicsomba.

E paradicsom azonban immár egyfelől a pokollal volt szomszédos.

Az idegenkedésbe, melyet Marius ez ember, e Fauchelevent iránt érzett, a kiből egyszerre Valjean János lett, most már borzalom is vegyült.

E borzalomban azonban volt valami könyörület, sőt bizonyos csodálkozás is társult hozzá.

E tolvaj, ki másodszor is képes volt lopni, átszolgáltatott egy letétet. És minő letétet? Hatszázezer francot. E letétről csak ő maga tudott. Az egészet magának tarthatta volna és az egészet átszolgáltatta.

E mellett még le is leplezte magát. Senki és semmi se kényszerítette reá. Ha most tudják, hogy ki volt: tőle tudják. E vallomástétel többet jelentett a megaláztatás vállalásánál: vállalása volt a veszedelemnek is. Az elitéltnek az álarcz nem csak álarcz, hanem búvóhely is. Ő lemondott erről a búvóhelyről. A hamis név annyi, mint a biztosság; elhajította magától e biztosságot. Ő, a gályarab, örökre elrejtőzhetett volna egy tisztességes család körében; ellenállt e kísértésnek. És miért? Lelkiismereti aggályból. Maga mondta az igazság ellentmondást nem türő hangján. Mindent összevéve: bárkicsoda volt is ez a Valjean János, kétségtelen, hogy a lelkiismeret felébredt benne. Valami rejtelmes megigazulás kezdődött itt és az aggálykodás minden látszat szerint már régóta elhatalmasodott ezen az emberen. Közönséges emberek nem szoktak alávetve lenni az igaz és a jó ily rohamainak. A lelkiismeret felébredése a lélek nagyságának mutatója.

Valjean János őszinte volt. E látható, tapintható, törhetetlen őszinteség, melyet az általa neki magának okozott fájdalom is nyilvánvalóvá tett, feleslegesnek mutatott minden utánjárást és hitelességet adott mindannak, a mit ez az ember mondott. Sajátságos fordulata a helyzetnek! Mit ébresztett Fauchelevent úr? Bizalmatlanságot. Mit ébresztett Valjean János? Bizalmat.

A titokzatos mérlegelés folyamán, melyet Marius gondolatában Valjean Jánosra nézve végzett, tekintetbe vette a positiv és tekintetbe a negativ dolgokat és igyekezett valami egyenleghez jutni. Mindez azonban mintha valami viharban kavargott volna Marius, a hogy azon erőlködött, hogy tiszta fogalmat alkosson magának erről az emberről és gondolatának mélyében — úgyszólván — üzőbe vette Valjean Jánost, valami végzetes ködben hol elvesztette, hol pedig újra megtalálta.

A becsülettel átszolgáltatott letét, a nyilt vallomás — ez rendjén volt. Olyanformán tűnt fel, mint a villám

czikázása a felhőben, aztán minden megint sötétségbe borult.

Bármily zavarosak voltak is Marius emlékei, valami árnyék kísértett benne.

Mi volt tulajdonképpen az a Jondrette-féle kaland? Miért történt, hogy mikor a rendőrök beléptek, ez az ember panasztevés helyett megugrott? Erre a kérdésre Marius most már meg tudott felelni. Azért, mert elitélt és szökésben levő fegyencz volt.

Másik kérdés: Mit keresett ez az ember a torlaszon? Mert Marius most már határozottan látta ez emléket, előtünt, mint a vegyi tinta a tűz melegénél. Ez az ember ott volt a torlaszon. De nem harczolt. Mit keresett tehát? E kérdésre egy kísértet jelentkezett és ez adta meg a választ. Javert. Marius emlékében tisztán felmerült a gyászos kép, a hogy Valjean János magával hurczolja ki a torlaszból az összekötözött Javert-t és még most is hallotta a kis Mondétour-utcza mögül a borzalmas pisztolylövést. A kém és e gályarab alkalmasint gyülölték egymást. Az egyik útjában volt a másiknak. Valjean Jánost a bosszúállás vágya hozta a torlaszra. Későn jött. Alkalmasint tudta, hogy Javert ott foglyul esett. A korzikai vendetta behatolt bizonyos alsó rétegekbe, a hol aztán a törvény erejével uralkodik. Oly egyszerű, hogy azok a lelkek, melyek még csak félig fordultak a jó felé, semmi különöst se lelnek benne és a bűnbánat útjára tért bűnös szíve olyan, hogy visszariadhat a lopástól, de nem érez kétséget a bosszúállással szemben. Valjean János megölte Javert-t. Kétségtelennek látszott, hogy így történt.

Végül még egy kérdés; de erre már nem volt felelet. És e kérdés úgy szorította Mariust, mintha harapófogó lenne. Miként történhetett, hogy Valjean János léte oly hosszú időn át egybe volt fűzve Cosette életével? A gondviselésnek micsoda sötét játéka hozta érintkezésbe e gyermeket ezzel az emberrel? Az égben is kovácsolnak tehát kettős béklyókat és Isten kedvét leli benne, hogy összelánczolja a démont az angyallal? Lehetséges, hogy a bűn és az ártatlanság szobatársak legyenek a nyomor rejtelmes bagnojában? Az elítéltek ama hegy-

szorosában, melyet emberi sorsnak neveznek, megeshet, hogy két oly homlok kerül egymás mellé, melyek közül az egyik gyermekien tiszta, a másik félelmetes, az egyik a hajnal isteni fényében fürdik, a másik örök bélyegét viseli a villámcsapásnak? Mi idézte elő ez érthetetlen párosodást? Mi módon, miféle csoda folytán állhatott elő életközösség e kis égi teremtés és e vén elkárhozott között? Ki kötözhette a bárányt a farkashoz és — a mi még érthetetlenebb — a farkast a bárányhoz? Mert a farkas szerette a bárányt, a bősz zordonság imádta a gyöngét és kilencz éven át az angyalnak a szörnyeteg volt a támasza. Cosette gyermekkorát, életre keltét, szűzi növekedését a világosság felé ez az éktelen odaadás védelmezte. Itt a kérdések, hogy úgy mondjuk, számlálhatatlan rejtvénybe leveledzettek, a mélységek fenekén új mélységek nyiltak és Marius már nem hajolhatott szédülés nélkül Valjean János fölé. Ki ez az örvénylő ember?

A genesis ősi jelképei örökkévalók. Az emberi társadalomban, a hogy kiformálódott, mindaddig, a míg a nagyobb világosság meg nem változtatja, csak két ember van, a felsőbbrendű és az alantas. Az egyik a jó, — Abel; a másik a gonosz, — Kain. Ki hát ez a gyöngéd Kain? Ki ez a bandita, ki vallásos imádatába merült egy szűznek, őrködött felette, nevelte, védte, felmagasztosította és míg ő maga tisztátlan volt, tisztasággal vette körül? Ki ez a szennycsatornaember, ki annyira tisztelte ez ártatlanságot, hogy egyetlen foltot se ejtett rajta? Ki ez a Valjean János, a ki felnevelte Cosette-et? Ki ez az árnyalak, kinek az volt az egyetlen gondja, hogy távol tartson minden homályt és minden felhőt a felkelő csillagtól?

Ez volt Valjean János titka és ez egyszersmind Isten titka is volt.

Marius meghátrált e kettős titok elől. Az egyik fele bizonyos mértékben megnyugtatta a másik fél tekintetében. Isten épp oly látható volt e kalandban, mint Valjean János. Istennek megvannak az eszközei. Azt használja, a melyiket akarja. Nem tartozik számadással az embernek. Mit tudunk mi Isten útjai felől? Valjean János munkálkodott Cosette-en. E lélek kissé az ő műve. Ez kétségtelen. Nos, és aztán? A munkás borzasztó; de a mű cso-

dálatra méltó. Isten úgy hajtja végre a csodákat, a hogy neki tetszik. Megalkotta a bájos Cosette-et és felhasználta hozzá Valjean Jánost. Úgy tetszett neki, hogy ilyen különös munkatársat válasszon. Ki vonhatja ezért felelősségre? Vajjon ez az első eset, hogy a trágya segíti a tavaszt kivirágoztatni a rózsát?

Marius ezekkel a feleletekkel válaszolt magának és kijelentette, hogy jó feleletek. Az itt felsorolt dolgok egyikére nézve se kérdezte meg magát Valjean Jánost, a nélkül, hogy beismerte volna, hogy nem meri megkérdezni. Imádta Cosette-et, Cosette az övé volt és Cosette ragyogóan tiszta volt. Ez elég volt neki. Micsoda megvilágosításra volt még szüksége? Cosette maga volt a világosság. Szüksége van a világosságnak a megvilágításra? Mindene meg volt; mit kívánhatott még? Nem elég a minden? Semmi köze Valjean János személyes dolgaihoz. Miközben ez ember végzetes árnya fölé hajolt a nyomorultnak ebbe az ünnepélyes nyilatkozatába kapaszkodott: *Senkije se vagyok Cosette-nek. Tíz évvel ezelőtt még azt se tudtam, hogy a világon van.*

Valjean János egy véletlen arramenő volt. Ő maga mondta. Nos hát, arra ment és elment. Bármi volt is a szerepe: ez bevégződött. Immár Mariusra hárult a feladat, hogy Cosette mellett a gondviselés dolgát végezze. Cosette a fénylő azurban megtalálta azt, a ki hasonló volt hozzá, szerelmesét, férjét, égi férfitársát és mikor szárnyait kibontva, megdicsőülve felszállt a magasba, ott hagyta a földön üres és csúf álczáját, Valjean Jánost.

Bármilyen gondolatkörben forgolódott is Marius, végül mindig visszajutott ahhoz a borzalomhoz, melyet Valjean Jánossal szemben érzett. Szent borzalom volt ez talán, mert, mint már említettük, valami *quid divinumot* érzett ebben az emberben. Azonban akárhogy erőlködött is és bármennyire kereste az enyhítő körülményeket, mindig arra a végeredményre jutott, hogy Valjean János gályarab volt, vagyis olyan ember, kinek a társadalmi létrán nincs is helye, mert a legalsó fokon is alól van. Az utolsó ember után következik a gályarab. A fegyencz, hogy úgy mondjuk, már nem tartozik az élők közé. A törvény megfosztotta mindattól az emberi mivolttól, a mit

valamely embertől elvehet. A bűntetőjogi kérdésekben Marius, jóllehet demokrata volt, még a kérlelhetetlenség rendszerénél tartott és azokról, kiket a törvény sujtott, merőben ugyanúgy gondolkodott, mint a törvény. Mondjuk ki, még nem járta meg a haladás egész útját. Még nem jutott odáig, hogy különbséget tegyen az ember és az Isten írása, a törvény és a jog között. Még nem vizsgálta meg és vette mérlegelés alá, hogy mi jogon rendelkezik az ember a visszavonhatatlannal és a helyrehozhatatlannal. A *megtorlás* szó nem lázította fel. Egyszerűnek látszott előtte, hogy az írott törvény bizonyos megtöréseit örök szenvedés kövesse és a társadalom elkárhoztató ítéletét a czivilizáczió eszközének tekintette. Még itt tartott, de készen, hogy utóbb okvetetlenül előbbre jusson, mert természete jó és alapjában csupa lappangó haladásból alkotott volt.

Ez eszmekörben Valjean János éktelennek és visszataszítónak látszott neki. A megbélyegzett és kitaszított ember volt. A fegyencz. E szó úgy hangzott a fülébe, mint az itéletnap harsonája és miután hosszan vizsgálgatta Valjean Jánost, utolsó mozdulata az volt, hogy félrefordította a fejét. *Vade retro.*

Marius — és ezt nyomatékkal kell ismételnünk, — noha vallatás alá fogta Valjean Jánost, a mennyiben ez maga mondta: *ön meggyóntat,* mégse intézett hozzá két-három döntő kérdést. Nem mintha nem jutottak volna eszébe, de félt tőlük. Jondrette-ék padlásszobája! A torlasz! Javert! Ki tudja, hova vezettek volna ezek a földerítések? Valjean János nem olyan embernek látszott, a ki meghátrál és ki tudja, hogy Marius, miután előre taszította, nem szerette volna-e megállítani? Bizonyos végletes esetekben nem történt-e meg már mindnyájunkkal, hogy miután feltettünk egy kérdést, bedugtuk fülünket, hogy ne halljuk a feleletet? Különösen mikor szeret, fogja el az ily gyávaság az embert. Nem okos dolog a végletekig firtatni a sötét helyzeteket, főként, ha életünk megbonthatatlan része össze van velök kapcsolva. Valjean János kétségbeesett vallomásaiból rémes világosság csaphatott volna ki és ki tudja, nem érte volna-e az a borzalmas fény Cosette-et is? Ki tudja, nem maradt

volna-e belöle valami pokoli csillogás az angyal homlokán? A villám pörkölése is menykőcsapás. A végzet teremt oly kapcsolatokat, hogy a visszfény komor törvénye folytán maga az ártatlanság is a bűn színeit ölti fel. A legtisztább alakok is örökre magukon viselhetik valami borzalmas szomszédság lángjának visszaverődését. Okkal vagy ok nélkül: Marius félt. Máris tulságos sokat tudott. Inkább el akarta magát vakítani, semmint még többet látni. Megzavarodva karjaiba kapta és elvitte Cosette-et és behunyta a szemét Valjean János előtt.

Ez ember az éjszaka volt, élő és borzalmas éjszaka. Ki merne a mélyére hatolni? Irtózatos az árnyék vallatása. Ki tudja, hogy mit felelne? A hajnal örökre megfeketülhetne tőle.

E lélekállapotban Mariust kínos zavarral töltötte el a gondolat, hogy ennek az embernek még ezentúl is lesz valamelyes érintkezése Cosette-tel. Most szinte szemrehányást tett magának, hogy nem tette fel azokat a kérdéseket, melyek elől meghátrált és a melyek kérlelhetetlen és végleges elhatározásra vezethettek volna. Nagyon is jónak, túlságos szelidnek, túlságos — mondjuk ki a szót — gyöngének találta magát. E gyöngeség esztelen engedékenységre birta. Meg hagyta magát indítani. Rosszul tette. Egyszerűen és kereken el kellett volna utasítania Valjean Jánost. Valjean János éget, — meg kellett volna szabadítani a házat ez embertől. Marius haragudott magára, haragudott azokra az érzésekre, melyek elkábították, elvakították és elragadták. Elégedetlen volt magával.

Mit csináljon immár? Valjean János látogatásai mélységesen ellenszenvesek voltak neki. Minek jön ez az ember ide? Mit tegyen vele? Itt megállt, nem akarta feszegetni a dolgot, nem akart a mélyére hatolni, nem akart maga-magába nézni. Igéretet tett, igéretre ragadtatta magát, Valjean János birta igéretét és az embernek meg kell tartania a szavát még egy fegyenczczel szemben is, sőt különösen egy fegyenczczel szemben. Mindenesetre legelsőbb is Cosette iránt tartozott kötelességgel. Ennek a teljesítése volt reá nézve az irányadó.

Mindezek a gondolatok zavarosan kergetődztek

Marius agyában és össze-vissza ütköződtek. Mély nyugtalanság tartotta fogva. Nem volt könnyü dolog e nyugtalanságot leplezni Cosette előtt; de a szerelem lángeszűvé teszi az embert és Mariusnak sikerült az elpalástolás.

Egyébiránt, látszólag minden czél nélkül, kikérdezgette Cosette-et, ki ártatlan volt, mint a hogy a galamb fehér és nem sejtett semmit. Szóba hozta gyermekkorát, serdülő éveit és egyre jobban meggyőződött, hogy a mennyire ember jó, atyai és tiszteletet érdemlő lehet: ez a gályarab olyan volt Cosette iránt. Mindez, a mit Marius sejtett és feltételezett, valóság volt. E sötét csalán szerette és oltalmazta e liliomot.

NYOLCZADIK KÖNYV.

Estszürkület.

I.

A földszinti szoba.

Másnap, mikor az est leszállt, Valjean János kopogtatott a Gillenormand-ház kapuján. Basque fogadta. Basque lent volt az udvarban, mintha parancsot kapott volna erre. Megesik, hogy néha azt mondja az ember a szolgának:

— Várja be ezt meg ezt az urat, ha majd jön.

Basque be se várva, hogy Valjean János szóljon neki, megkérdezte:

— A báró úr meghagyta, hogy kérdezzem meg uraságodat, fel akar-e menni vagy itt lent marad?

— Lent maradok, — felelt Valjean János.

Basque, teljes tisztelettel egyébiránt, kinyitotta a földszinti szoba ajtaját, és szólt:

— Rögtön jelentem a bárónénak.

A szoba, melybe Valjean János belépett, bolthajtásos és nedves földszinti helyiség volt, mely alkalomadtán pinczéül szolgált, az utczára nézett, vörös téglalapokkal

volt padlózva és csak gyér világosságot nyert az egyetlen vasrostélyos ablakon át.

E szoba nem tartozott azok közé, melyek a seprőt meg a törlőrongyot nyugtalanítják. A por nyugodtan ülepedett benne. A pókok üldözése még nem volt szervezve. Az egyik ablaküveg hosszában széles, jó fekete, halott legyekkel tarkázott pókháló ékeskedett. Az alacsony és kicsi szoba butorzata egy csomó üres palaczk volt, mely az egyik sarokban hevert fölhalmozva. A sárgára meszelt falról nagy lemezekben vált le a vakolat. A háttérben feketére festett fakandalló volt. Tűz égett benne, a mi mutatta, hogy számítottak Valjean János feleletére: *Lent maradok.*

A kandalló elé, egymással szemben két karosszéket állítottak. A két szék közé, szőnyegképen, egy ócska ágyterítő-darab volt leterítve, a melyből több szál látszott, mint gyapot.

A szobában a kandalló tüze és az ablakon át beszürődő szürkület szolgáltatta a világítást.

Valjean János fáradt és kimerült volt. Már napok óta se nem evett, se nem ivott. Leroskadt az egyik karszékbe.

Basque bejött, égő gyertyatartót tett a kandallóra és megint kiment. Valjean János, a ki lehorgasztott fővel, állát a mellén nyugtatva ült, nem vette észre se Basqueot, se a gyertyát.

Egyszerre felriadva felegyenesedett. Cosette állt mögötte.

Nem látta bejönni, de megérezte, hogy bejött.

Valjean János hátrafordult. Reánézett Cosettere. Cosette imádásra méltóan szép volt. De a mit ez az átható tekintet nézett, az nem a szépség volt, hanem a lélek.

— No már, apám, — kiáltott fel Cosette, — mindig tudtam, hogy különös ember, de ezt mégsem vártam. Ilyen gondolat! Marius azt mondja, hogy maga kívánta így.

— Igen, én.

— Tudtam előre, hogy ez lesz a felelet. Jól van.

De figyelmeztetem, hogy ezért még számolunk. Addig is kezdjük az elején. Csókoljon meg.

És feléje nyujtotta az arczát.

Valjean János mozdulatlanul állott.

— Meg se moczczan. Ezt is megjegyzem magamnak. Úgy áll, mint a ki bevallja, hogy bűnös. Mindegy; megbocsátok. Jézus Krisztus azt mondta: Tartsd oda a másik orczádat is. Itt van.

És a másik orczáját nyujtotta feléje.

Valjean János nem mozdult. Úgy állt, mintha lábai a padlóhoz lettek volna szegezve.

— A dolog kezd komoly lenni, — szólt Cosette. — Mit vétettem? Ezennel kijelentem, hogy haragszom. Ki kell békítenie. Velünk fog ebédelni.

— Már ebédeltem.

— Nem igaz. Majd megmondom Gillenormand úrnak, hogy szidja össze. A nagyapák arra valók, hogy rendreutasítsák az apákat. Jőjjön, menjünk fel a szalonba. De rögtön.

— Lehetetlen.

Cosette ingadozni érezte maga alatt a talajt. Abbahagyta a parancsolgatást és áttért a kérdezésre:

— De miért? És csak a legcsunyább szobában akar velem találkozni. Ez borzasztó.

— Tudod . . .

Valjean János félbeszakította a megkezdett mondatot és helyreigazítóan folytatta:

— Tudja, báróné, különcz vagyok és megvannak a magam rögeszméi.

Cosette csodálkozva ütötte össze két kis kezét:

— Báróné? . . . Tudja? . . . Ez megint valami új! Mi ez?

Valjean János azzal a szivettépő mosolylyal nézett reá, melyet Cosette már többször látott az arczán.

— Báróné akart lenni. És báróné lett.

— De nem önnek, apám.

— Ne szólítson többet apjának.

— Hát minek?

— János úrnak. Vagy egyszerűen Jánosnak.

— Már nem az apám? Én már nem vagyok Co-

sette? János úr? Mi ez? Csupa felfordulás! Mi történt? Nézzen csak kissé a szemembe. És nem akar velünk lakni! Nem költözik be a szobájába! Hát mit követtem én el? Mit vétettem? Történt valami?

— Semmi.

— Nos hát?

— Minden úgy van, mint volt.

— De ön megváltozott.

Valjean János újra ugyanoly mosolylyal nézett reá, mint az előbb.

— Miután Cosette Pontmercy báróné lett, én viszont János úr lehetek.

— Nem értem. Mindez csupa ostobaság. Majd engedelmet kérek az uramtól, hogy önt János úrnak nevezhessem. Reménylem, nem fogja megengedni. Nagyon elszomorít. Az embernek lehetnek rögeszméi, de azért még nem szükséges, hogy bánatot okozzon kis Cosette-jének. Ez nem jól van. Önnek, a ki jó ember, nincs joga, hogy rossz legyen.

Valjean János nem felelt.

Cosette élénken megragadta mindkét kezét és ellenállhatatlan mozdulattal az arczához emelve, odanyomta nyaka és az álla közé, a mi a legnagyobb gyöngédséget kifejező mozdulat.

— Oh! — szólalt meg, — legyen jó.

És folytatta:

— Jónak lenni pedig annyit jelent, hogy legyen kedves, jőjjön ide lakni, itt is vannak madarak, épp úgy, mint a Plumet-utczában, hagyja ott azt a sötét odút a L'Homme-Armé-utczában, ne adjon fel rejtvényeket, viselje magát úgy, mint a többi ember, ebédeljen velünk, reggelizzék velünk, legyen az apám.

Valjean János kiszabadította kezeit.

— Már nincs szüksége apára. Van férje.

Cosette-et elfutotta a méreg.

— Már nincs szükségem apára? Igazán nem is tudom, hogy lehet ily badarságokat mondani!

— Ha Toussaint itt volna, — folytatta Valjean János olyan embernek a hangján, a ki tekintélyeket keres és kész minden ágba megkapaszkodni, — ő is megmondaná,

hogy mindig megvoltak a magam különös szokásai. Most is olyan vagyok, a milyen voltam. Mindig szerettem a sötét odúmat.

— De itt hideg van. Az ember nem is lát. Nagyon csunya dolog, hogy János úr akar lenni. Nem akarom, hogy engem magázzon.

— A hogy idejöttem, — felelt Valjean János, — a Saint-Louis-utczában egy asztalosnál láttam egy bútordarabot. Ha szép asszony volnék, megszereztetném. Egy kis öltöző asztal, olyan, a milyenek ma divatosak. Azt hiszem, úgy nevezik, hogy rózsafából készült. Faragott betétekkel. Jó nagy tükör is van hozzá és egy csomó fiók. Nagyon csinos.

— Hu! A vén medve! — felelt Cosette.

És elbájoló kedvességgel fogait összeszorítva, ajkait szétnyitva reáfujt Valjean Jánosra. A megtestesült kellem utánozta a macskát.

— Fel vagyok háborodva, — folytatta. — Tegnap óta valamennyien csak mérgesítenek. Egy kukkot se értek a dologból. Ön nem védelmez meg Marius-szal szemben. Marius nem támogat önnel szemben. Egészen magamra vagyok hivatva. Berendezek egy nagyon csinos szobát. A jó Istent is beletettem volna. És a nyakamon hagyják a szobát. Megmondom Nicolette-nek, hogy főzzön jó kis ebédet. Nem kell az ebédem. Apám azt akarja, hogy János úrnak nevezzem és egy borzalmas csúf pinczében fogadjam, hol a falakat kiverte a penész és a hol a csillárt üres palaczkok, a függönyöket pókhálók helyettesítik! Tudom, hogy ön különös ember, hát legyen; de az új házasoknak legalább egy kis fegyverszünetet enged az ember. Nem kellene mindjárt rögtön folytatni a különösségét. Tehát nagyon jól meglesz abban a csúf L'Homme-Armé-utczában. Én roppant szerencsétlennek éreztem magamat benne! Mit akar tőlem? Nagyon roszszul bánik velem! Pfuj!

És hirtelen komolyra váltan, mereven Valjean János szemébe nézett és hozzátette:

— Haragszik, hogy boldog vagyok?

Az ártatlanság néha tudtán kívül nagyon is mélyre hatol. E kérdés, mely Cosettenek merőben egyszerűnek

látszott, Valjean Jánosnak nagyon mélyértelmű volt. Cosette csak harczolni akart és sebet tépett.

Valjean János elsápadt. Egy pillanatig szótlanul állt, aztán kimondhatatlan kifejezéssel és mintha önmagának felelt volna: mormogta:

— Az ő boldogsága volt életem czélja. Most már elbocsáthat az Isten. Cosette, te boldog vagy; az én időm betelt.

— Ah! azt mondta: *te!* — kiáltott fel Cosette.

És a nyakába ugrott.

Valjean János magánkívül odaszorította a kebléhez. Szinte úgy tetszett, mintha ismét visszavette volna.

— Köszönöm, apám! — szólt Cosette.

Az elragadtatás kínos érzésbe fordult Valjean Jánosban. Gyöngéden lefejtette magáról Cosette karjait és a kalapja után nyult.

— Nos? — kérdé Cosette.

— Megyek, báróné; várják, — felelt Valjean János.

És az ajtó küszöbéről hozzátette:

— Az imént tegeztem. Mondja meg férjének, hogy ez többé nem fog előfordulni. Bocsásson meg.

Valjean János távozott és ott hagyta Cosette-et, ámultan e rejtélyes búcsúvétel felett.

II.

További hátrálás.

Másnap ugyanabban az órában Valjean János ismét eljött.

Cosette nem ostromolta kérdésekkel, nem csodálkozott többé, nem fakadt ki, hogy fázik, nem említette a szalont; óvatosan kikerülte úgy az „apám“, mint a „János úr“ megszólítást. Hagyta, hogy Valjean János magázza, bárónénak czímezze. Csak az örömében volt valami csökkenés. Szomorú lett volna, ha szomorúnak lennie egyáltalában lehetséges lett volna.

Valószínű, hogy közte és Marius között egyike azoknak a párbeszédeknek folyt le, melyekben a férj azt mondja, a mit akar, nem magyaráz meg semmit és mégis

kielégíti a szeretett nőt. A szerelmesek kiváncsisága nem igen terjed messzebbre, mint szerelmök határa.

A földszinti terem kissé jobb formát kapott. Basque kihordta a palaczkokat, Nicolette pedig leseperte a pókhálópamatokat.

Minden következő estének ugyanaz az órája meghozta Valjean Jánost. Mindennap eljött, nem lévén ereje, hogy ne vegye betű szerint Marius szavait. Marius úgy rendezte a dolgot, hogy sohasem volt otthon, mikor Valjean János jött. A ház hozzászokott Fauchelevent úr látogatásainak sajátságos voltához. Toussaint is segített ebben. *Fauchelevent úr mindig ilyen volt,* — mondogatta. A nagyapa kimondta a döntvényt: — Eredeti ember. És ezzel minden meg volt magyarázva. Különben is kilenczvenéves korban az ember már nem köthet új barátságokat. Minden el van már rendezve és minden új ember zavar. Nincs számára hely; az összes szokások megrögződtek. Fauchelevent úr vagy Tranchelevent úr, — a nagyapa maga se óhajtott mást, mint hogy lerázhassa magáról „ezt az urat".

— Ezek a különczök a legközönségesebb emberek, — mondta. — Mindenféle furcsaságot művelnek, minden ok nélkül. Canaples marquis még ennél is rosszabb volt. Megvásárolt egy palotát és fent lakott a padláson. Nevetséges emberek.

Senki se látta a sötétséget, mely mindez alatt lappangott. De hát ki is sejthette volna? Indiában vannak mocsarak, melyek vize megmagyarázhatatlanul folyton hullámzik, a nélkül, hogy a szél fújná és háborog, holott csendesnek kellene lennie. Az ember csak a felszínét látja ez ok nélkül való forrongásnak és nem veszi észre a hydrát, mely a mélységben csapkod.

Sok embernek van ily titkos szörnyetege, rejtett baja, melyet táplál, sárkánya, mely marczangolja, kétségbeesése, mely éjjeleit betölti. Az ilyen ember külsőleg hasonlít a többihez, jön, megy. Senki se tudja, hogy rémes, ezerfogu élősdi fájdalom lakozik benne, mely halálra kínozza. Senki se tudja, hogy ebben az emberben örvény kavarog, mely látszólag vesztegel, de feneketlenül mély. Néha bizonyos érthetetlen zavarodás mutat-

kozik a felszínen. Rejtelmes fodrozódás, mely eltűnik, majd újra előáll, a mélységből buborék száll fel és szétpattan. Csekélység és mégis rettenetes valami. Az ismeretlen szörnyeteg lélegzése.

Bizonyos különös szokások: akkor jönni, mikor a többiek mennek, eltünni, mikor mások előjönnek, mindig akként mutatkozni, mintha el lenne falazva a többiektől, keresni az elhagyott utakat és a néptelen utczákat, nem elegyedni a társalgásba, kerülni a tömegeket és az ünnepélyeket, jómódúnak lenni és szegényen élni, minden vagyonosság mellett is kapukulcscsal járni és a maga gyertyájával világítani a lépcsőn — mindezek a jelentéktelen különczségek, e tovatünő buborékok gyakran borzalmas mélységből erednek.

Több hét telt el így. Az új élet lassanként hatalmába vonta Cosette-et: az új ismeretségek, melyek a férjhezmenetelhez kapcsolódnak, a látogatások, a háztartás gondjai, az élvezetek, a komoly dolgok. Cosette élvezetei nem voltak költségesek; tulajdonképpen abban az egyben összegeződtek, hogy Marius-szal legyen. Vele menni, vele maradni: — ez volt életének fő foglalatossága. Mindig új és új öröm volt nekik, hogy karonfogva mehetnek emelt fejjel az utczán, nem kell rejtőzniök, mindenki láthatja őket és mégis egyedül vannak. Egy kis kellemetlensége azonban mégis akadt Cosette-nek. Toussaint nem tudott megférni Nicolette-tel, a két vén leányt lehetetlen volt megegyeztetni egymással és Toussaint távozott a házból. A nagyapa jól érezte magát; Mariusnak néha volt egy-egy pöre; Gillenormand kisasszony békésen folytatta azt a félreeső életmódot, melylyel beérte; Valjean János naponként eljött.

A tegezés megszünése, a magázás, a báróné, a János úr megszólítás lassanként mássá tette Cosette szemében. Az iparkodás, melylyel Cosette-et el akarta idegeníteni magától, nem volt hiába. Cosette egyre vidámabb és vidámabb lett és gyöngédsége egyre jobban és jobban csökkent. Mindazonáltal még mindig nagyon szerette Valjean Jánost és ő érezte is ezt. Egyszer hirtelen így szólt hozzá:

— Ön az apám volt, már nem az apám; nagy-

bátyám volt, már nem a nagybátyám; Fauchelevent úr volt, János úr lett. Kicsoda hát ön tulajdonképpen? Nem szeretem ezeket a dolgokat. Ha nem tudnám, hogy oly jó ember, félnék öntől.

Valjean János még mindig a L'Homme-Armé-utczában lakott, mert nem birta elszánni magát, hogy odahagyja azt a lakást, melyben Cosette is lakott.

Eleinte csak pár perczig maradt Cosette-nél és távozott.

Lassan-lassan reászokott, hogy látogatásai kevésbbé legyenek rövidek. Szinte azt lehetett volna mondani, hogy kihasználta a napok hosszabbodásának felhatalmazását: korábban jött és később távozott.

Egy izben Cosettenek kicsúszott a száján a megszólítás: Apám. Az öröm villáma czikázott át Valjean János komor öreg arczán; de nyomban kijavította Cosette beszédét.

— Nevezzen csak Jánosnak, — mondta.

— Ah! igaz, — felelt nevetve Cosette, — János úr.

— Helyes, — szólt Valjean János.

És elfordult, hogy Cosette ne lássa, a mint könnyező szemét törli.

III.

Emlékezés a Plumet-utczai kertre.

Ez volt az utolsó eset. E végső felragyogás után teljes sötétség következett. Semmi bizalmasság, semmi csókkal kísért jó-napot, vége az oly mélységesen gyöngéd megszólításnak: apám! Valjean János a maga kivánságára és a maga hibájából egymásután kiesett minden boldogságából; el kellett szenvednie, hogy miután egy napon egészében elvesztette Cosette-et, lassanként újra elvesztette részletenként is.

A szem végül is hozzászokik a pincze világosságához. Valjean János beérte vele, hogy naponként egy-egy pillanatra láthatja Cosette-et. Egész élete e találkozásokban központosult. Leült Cosette mellé és hallgatag nézte

vagy pedig a régi időkről beszélt neki, gyermekkoráról, a kolostorról, akkori kis barátnőiről.

Egy délután, — egyike volt április első napjainak, már meleg, de még kissé csipős, a nap csapongó vidorságának a pillanata, mikor a kertek, melyek Marius és Cosette ablakai alatt terültek el, olyanok voltak, mintha most ébrednének, a rózsák bimbóztak, virágos loncz kúszott a vén falakra, a fűben pipitér nyiladozott, a levegőben fehér lepkék röpködtek, a szél, az örök mennyegző e hegedüse a fák között az első hangokat próbálgatta a nagy symphoniából, melyet a régi költők kikeleti megújulásnak neveztek — Marius így szólt:

— Megbeszéltük, hogy ellátogatunk a Plumet-utczai kertünkbe. Menjünk. Nem szabad hálátlanoknak lennünk.

És elszálltak, mint két fecske, mely a tavasz elé röpül. A Plumet-utczai kert olyan hatást tett reájuk, mint a hajnal. Az életben már mögöttük volt az a valami, a mit szerelmök tavaszának lehetne nevezni. A Plumet-utczai ház, minthogy a bérlet évekre szólt, még mindig Cosette-é volt. Beléptek e kertbe és e házba. Ott újra megtalálták és ott felejtették magukat. Este a rendes időben Valjean János eljött a Filles-du-Calvaire-utczába.

— A báróné elment a báró úrral és még nem jött haza, — szólt Basque.

Valjean János némán leült és várt egy óráig. Cosette még mindig nem jött haza. Valjean János lehorgasztotta a fejét és távozott.

Cosette annyira mámoros volt a „kertjükben“ való sétától és annyira örömmel töltötte el, hogy „egy napot a multjában élt“, hogy másnap egyébről se beszélt, csak erről. Észre se vette, hogy aznap nem látta Valjean Jánost.

— Hogy mentek oda? — kérdezte Valjean János.

— Gyalog.

— És hogy jöttek vissza?

— Bérkocsin.

Valjean Jánosnak egy idő óta feltünt, hogy a fiatal pár milyen szűkös életmódot folytat. Ez kellemetlenül érintette. Marius szigoruan takarékoskodott és Valjean János kereste az értelmét. Megkoczkáztatta a kérdést:

— Miért nem tartanak fogatot? Havi ötszáz francért egész csinos kocsit lehet kapni. Hiszen gazdagok.

— Nem tudom, — felelt Cosette.

— Ez is olyan dolog, — folytatta Valjean János, — mint hogy Toussaint elment és nem fogadtak helyette senkit. Miért?

— Nicolette is elég.

— De hiszen szüksége lenne szobaleányra.

— Elég nekem Marius is.

— Külön háztartást kellene vezetniök. Külön cselédség, kocsi, páholy. Semmi jó se felesleges. Miért nem használják ki, hogy gazdagok? A gazdagság növeli a boldogságot.

Cosette nem felelt.

Valjean János látogatásai nem lettek kurtábbakká. Sőt ellenkezőleg. Ha a szív csúszik: nincs megállás a lejtőn.

Valjean János, ha meg akarta hosszabbítani látogatását és el akarta feledtetni az idő mulását, csak Mariust magasztalta; elmondta, hogy szép, nemes, bátor, elmés, ékesszóló, jó. Cosette örömben úszott és Valjean János újra kezdte a dicséreteket. Ki nem fogytak a mondanivalóból. Marius, — ez a szó kimeríthetetlen volt; e hat betű mindegyike köteteket foglalt magában. Ily módon aztán Valjean János elérte, hogy sokáig maradhatott. Látni Cosette-et, elfeledkezni mellette: — oly édes volt ez! Balzsam a sebére. Több izben megtörtént, hogy Basque-nak kétszer is kellett jelentenie:

— Gillenormand úr üzeni a bárónénak, hogy tálalva van.

Az ily napokon Valjean János mélyen elgondolkozva ballagott haza.

Volt tehát valami igazság abban a báb-hasonlatban, mely Marius elméjében felmerült? Valjean János csakugyan afféle báb volt, mely makacsul látogatóba jár a pillangóhoz?

Egy izben még tovább maradt, mint rendesen. Másnap észrevette, hogy a kandallóban nincs befütve. — Ni csak, — szólt magában, — nem tüzel. — És a következő

magyarázattal nyugtatta meg magát: — Természetes. Áprilisban vagyunk. Már vége a fagynak.

— Istenem! de hideg van itt! — kiáltott fel Cosette, a hogy belépett.

— Dehogy, — felelt Valjean János.

— Ön mondta Basque-nak, hogy ne fütsön be?

— Igen. Pár nap mulva már május van.

— De hiszen júniusig fűt az ember. Az ilyen pinczében meg egész éven át.

— Azt hittem, hogy már felesleges tüzet rakatni.

— Ez is egyike az ön furcsa gondolatainak.

Másnap megint be volt fűtve. A két karosszék azonban a terem másik végében állott, az ajtó mellett.

— Mit jelenthet ez? — kérdezte magában Valjean János.

Fogta a karosszékeket és odaállította, a hol rendesen állni szoktak, a kandalló mellé.

A kandalló tüze mindazonáltal felbátorította. A beszélgetést még tovább nyujtotta, mint máskor. A hogy felállt, hogy távozzon, Cosette így szólt hozzá:

— Furcsa dolgot mondott tegnap a férjem.

— Mit?

— Így szólt: Cosette, harminczezer livres évjáradékunk van. Huszonhétezer a te pénzed után, háromezer, a mit nagyapámtól kapok. — Igen, ez harminczezer, — feleltem. — Volna-e bátorságod, — folytatta, — hogy csak háromezerből éljünk? — Akár semmiből is, — feleltem, — feltéve, hogy veled élek. — Aztán megkérdeztem: — Miért kérded? — Azt felelte: Csak azért, hogy tudjam.

Valjean János nem talált szavakat. Cosette bizonyára valami magyarázatot várt tőle; de Valjean János komoran hallgatott. Hazament a L'Homme-Armé-utczába; annyira el volt mélyedve, hogy eltévesztette az ajtót és a saját lakása helyett a szomszéd házba nyitott be. Csak a mikor már a második emeleten volt, vette észre a tévedést és újra lement a lépcsőn.

Elméjében hemzsegett a sok hozzávetés. Nyilvánvaló volt, hogy Mariusnak aggodalmai támadtak a hatszázezer franc felől, félt, hogy ez a pénz valami nem tiszta forrásból ered, sőt — ki tudja? — talán reájött,

hogy magának Valjean Jánosnak a pénze. Tétovázott e gyanús vagyonnal szemben, nem akarta elfogadni és inkább szegényen akart élni Cosette-tel, semmint hogy valami zavaros eredetű gazdagság tegye úrrá.

E mellett Valjean János mintegy homályos kitessékelést is kezdett érezni.

Másnap szinte összerázkódott, mikor belépett a földszinti szobába. A karosszékek eltüntek. Semmiféle szék se volt a szobában.

— Ah! — kiáltott fel Cosette, mikor belépett, — nincsenek karosszékek! Hova lettek?

— Nincsenek itt, — felelt Valjean János.

— Ez már mégis sok!

Valjean János hebegve válaszolt:

— Én mondtam Basque-nak, hogy vigye el a székeket.

— Miért?

— Mert ma csak pár perczig maradok.

— Az még nem ok, hogy az ember állva maradjon.

— Azt hiszem, Basque-nak kellettek a karosszékek a szalonba.

— Minek?

— Bizonyára vendégek lesznek.

— Nem jön senki.

Valjean János nem birt szólni.

Cosette vállat vont.

— Kivitetni a karosszékeket! A minap a tüzet oltatta el. Igazán különös ember!

— Isten vele, — mormolta Valjean János.

Nem mondta: Isten vele, Cosette. De arra se volt ereje, hogy azt mondja: Isten vele, báróné.

Lesujtva távozott.

Ezúttal megértette az intést.

Másnap nem jött el. Cosette csak este vette ezt észre.

— Nini, — szólt, — János úr ma nem jött el.

Szíve táján könnyű elszorulást érzett, de alig jutott ennek a tudatára, Marius egy csókja már másfelé terelte a figyelmét.

A következő napon megint nem jött Valjean János.

Cosette nem gondolt reá, az estét jókedvüen töltötte, az éjszakát átaludta, úgy, mint rendesen és csak a mikor felébredt, jutott eszébe Valjean János. Oly boldog volt! Nicolette-et elszaladtatta János úrhoz, hogy nem beteg-e és hogy miért nem jött el az este? Nicolette aztán meghozta János úr válaszát. Nem beteg. El volt foglalva. Nemsokára eljön. Mihelyt csak teheti. Egyébként kis időre el akar utazni. A báróné bizonyára emlékszik, hogy időnkint el szokott utazni. Ne nyugtalankodjanak miatta. Ne is törödjenek vele.

Nicolette, mikor belépett János úrhoz, elismételte előtte úrnőjének tulajdon szavait. A báróné kérdezteti, hogy „János úr miért nem jött el az este?"

— Már két napja nem voltam ott, — felelt Valjean János szeliden.

Ez a megjegyzés azonban lesiklott Nicolette-ről és nem is említette Cosette-nek.

IV.

Vonzás és kihamvadás.

1833 tavaszának végső és nyarának első hónapjaiban a Marais városrész gyér járókelői, a boltosok és a kapuban álldogáló semmittevők egy fekete ruhába öltözött, tiszta külsejű aggastyánt láthattak, a ki minden nap, ugyanabban az időben, a besötétedés kezdetekor kijött a L'Homme-Armé-utczából, elhaladt a Blancs-Manteaux előtt, végigment a Culture-Sainte-Cathérine-utczán és az Écharpe-utczánál balra fordulva betért a Saint-Louis-utczába.

Itt lassan, előre hajtott fejjel lépkedett, se nem látva, se nem hallva, tekintetét változatlanul ugyanarra a pontra szegezve, mely mintha csillagos fényben ragyogott volna előtte és a mely nem volt más, mint a Filles-du-Calvaire-utcza sarka. Minél közelebb jutott e sarokhoz, tekintete annál csillogóbbá vált; valami öröm ragyogott fel, belső napkeltéhez hasonlóan, a szemében, arcza megbűvölt és elérzékenyült kifejezést öltött, ajka határozatlanul mozgott, mintha szólna valakihez, a kit nem lát és oly lassan

haladt előre, a hogy csak tudott. Szinte azt mondta volna az ember, hogy noha kívánkozik odaérni, fél a pillanattól, a mikor ott lesz. Mikor már csak néhány ház választotta el attól az utczától, mely úgy látszott, mintha vonzaná magához, lépteit annyira meglassította, hogy szinte olybá tűnt fel, mintha nem is menne. Fejének ingadozása és tekintetének merevsége az iránytűt juttatta eszébe az embernek, mely a sarkot keresi. Azonban bármennyire húzta is az odaérést, egyszer csak mégis oda kellett érnie. Eljutott a Filles-du-Calvaire-utczához; itt megállt és reszketve, valami komor félénkséggel kidugta fejét a végső ház sarka mögül és benézett az utczába és e tragikus tekintetben volt valami, a mi a lehetetlenség káprázatához, a bezárt paradicsom képének felragyogásához hasonlított. Aztán egy könnycsepp, mely lassan meggyülemlett szemének sarkában és elég nagy lett, hogy kicsorduljon, gördült végig az arczán és néha megakadt a szájaszegletén. Az aggastyán érezte keserű izét. Néhány pillanatig így állt, mintha kőszobor lett volna, aztán ugyanazon az úton és ugyanazokkal a léptekkel visszament és minél messzebb jutott a saroktól, tekintete annál inkább fénytelenné vált.

Lassanként az aggastyán felhagyott vele, hogy egész a Filles-du-Calvaire-utcza sarkáig menjen; megállt félúton, a Saint-Louis-utczában, néha kissé arrébb, másszor kissé hátrább. Egyszer a Culture-Sainte-Cathérine-utcza sarkán állt meg és onnan, messziről nézett a Filles-du-Calvaire-utcza irányába. Aztán csöndesen megrázta a fejét, mint a ki nemet int magának és visszafordult.

Nemsokára már a Saint-Louis-utczáig se jött. Eljutott a Pavée-utczáig, megrázta a fejét és visszament; aztán már csak a Trois-Pavillons-utczáig, majd már csak a Blancs-Monteaux-utczáig jött. Azt lehetett volna mondani, hogy olyan, mint az inga, mely megállófélben egyre kisebb kilengéseket végez, mignem majd egészen meg fog állani.

Mindennap ugyanabban az időtájban távozott hazulról, ugyanabban az útba kezdett; de már nem járta végig és talán a nélkül, hogy tudta volna, folyton rövidítette. Egész arczkifejezése ezt az egyet tükrözte: Mi

végre? Tekintete fénytelen volt; semmi csillogás többé. A könny is kiszáradt; már nem gyűlt pillái sarkában; e mélázó szem száraz volt. Fejét még mindig előre nyujtotta; álla olykor meg-megmozdult; sovány nyakán szánalmat keltettek a ránczok. Néha, ha rossz idő volt, esernyőt vitt a hóna alatt; de nem nyitotta ki. A városrészbeli jó asszonyok azt mondták róla: Egy jámbor. A gyermekek nevetve kisérgették.

KILENCZEDIK KÖNYV.

Végső alkony, végső virradás.

I.

Szánalom a szerencsétleneknek, de elnézés a boldogoknak.

Rettenetes dolog boldognak lenni! Hogy megvan elégedve az ember! Mennyire úgy találja, hogy minden rendben van! Elérvén az élet hamis czélját: a boldogságot, mennyire feledi az igazi czélt: a kötelességet!

Mindazonáltal mondjuk ki, hogy igazságtalanság lenne elitélni Mariust.

Marius, mint már elmondtuk, házassága előtt nem intézett kérdéseket Fauchelevent úrhoz, azóta pedig félt kérdéseket intézni Valjean Jánoshoz. Bánta az igéretet, melyre elragadtatta magát. Gyakran mondogatta magában, hogy helytelenül cselekedett, mikor ezt az engedményt tette a kétségbeesésnek. Arra szorítkozott, hogy lassanként mindjobban távol tartsa házától Valjean Jánost és a mennyire csak lehet, kitörölje Cosette elméjéből. Mintegy folyton odaállt Cosette és Valjean János közé, biztos lévén, hogy ekképpen Cosette nem veszi észre Valjean Jánost, sőt nem is gondol reá. Több volt ez a kitörlésnél: eltűntetés volt.

Marius azt tette, a mit helyesnek és szükségesnek tartott. Azt vélte, hogy Valjean János kíméletes, de megingás nélkül való eltávolítására komoly okai vannak, azok, a melyeket már hallottunk és olyanok, a melyeket

később fogunk hallani. A véletlen úgy hozta magával, hogy egy per alkalmával, melyben mint védő szerepelt, találkozott a Laffitte-czég egy volt hivatalnokával és a nélkül, hogy kereste volna, rejtelmes felvilágosításokra bukkant, melyeknek azonban nem járhatott a végére, részint tiszteletből a titok iránt, melynek megőrzését megigérte, részint pedig tekintetből Valjean János iránt, hogy mily veszedelmes a helyzete. E pillanatban azonban azt tartotta, hogy fontos kötelességet kell teljesítenie: visszaadni a hatszázezer frankot valakinek, kit a lehető legóvatosabban keresett. Addig is tartózkodott tőle, hogy hozzányúljon a pénzhez.

A mi Cosette-et illeti, ő mitsem tudott e titokról; de mindazonáltal méltánytalanság lenne elítélni őt.

Mariusból valami mindenható delejes áramlat hatott reá, mely azt okozta, hogy ösztönszerűen, szinte gépiesen úgy cselekedett, a hogy Marius óhajtotta.

Érezte, hogy Marius akarata János úrral szemben is működik és alkalmazkodott hozzá. Felesleges volt, hogy férje bármit is mondjon neki; Cosette homályosan, de határozottan hatása alatt volt ki nem mondott szándékainak és vakon engedelmeskedett. Ez engedelmesség itt abban állott, hogy ne emlékezzen reá, a mit Marius elfelejtett. És erre nézve semmi erőfeszítést se kellett tennie. A nélkül, hogy tudná és a nélkül, hogy e miatt vádolni lehetne: lelke annyira egygyé lett férje lelkével, hogy a mi Marius elméjében árnyékba borult, az ő elméjében is elhomályosult.

Mindamellett ne menjünk túlságos messze; Valjean Jánosra vonatkozólag e feledés és e kitörlés csak felületes volt. Cosette inkább el volt kábulva, semmint hogy feledékenynyé vált volna. Lelke mélyében még mindig nagyon szerette azt az embert, kit oly sokáig nevezett apjának. De férjét még jobban szerette. Ez egy kissé megbontotta szíve mérlegének egyensúlyát, lebillentette az egyik serpenyőt.

Néha megtörtént, hogy Cosette szóba hozta Valjean Jánost és csodálkozott. Marius azonban lecsendesítette:

— Azt hiszem, nincs Párisban. Hiszen mondta, hogy elutazik.

— Igaz, — felelt Cosette. — Azelőtt is el szokott utazni. De nem ilyen hosszú időre.

Kétszer-háromszor is elküldötte Nicolette-et a L'Homme-Armé-utczába, tudakozódni, hogy János úr visszajött-e már? Valjean János azt feleltette, hogy nem.

Cosette nem kérdezősködött többet, mert csak egyre volt szüksége a világon: Mariusra.

Mondjuk el még, hogy Marius és Cosette is elutaztak néhány napra. Vernonba mentek. Marius elvitte Cosette-et apja sírjához.

Marius lassanként elvonta Cosette-et Valjean Jánostól és Cosette engedte, hogy így történjék.

Egyébiránt az, a mit bizonyos esetekben nagyon is kemény szóval a gyermekek hálátlanságának neveznek, nem mindig oly elítélendő, mint a hogy hiszik. Ez a természet hálátlansága. A természet, mint már másutt is mondtuk, előre néz. Érkezőkre és távozókra osztja az élő lényeket. A távozók az árnyék, az érkezők a világosság felé fordulvák. Innen az az eltérés, mely az öregek részéről végzetszerü, a fiatalok részéről pedig önkénytelen. Ez az eltérés, mely eleinte észrevehetetlen, lassanként mindjobban növekszik, mint minden elágazódás. Az ágak, bár nem válnak le a törzsről, egyre jobban távolodnak tőle. Nem az ő hibájuk. A fiatalság az öröm, a mulatság, az élénk világosság, a szerelem felé tart. Az öregség pedig a bevégződés felé. Nem tévesztik egymást szem elől, de már nem ölelkeznek. A fiatalok érzik az élet kihülését, az aggastyánok a sír hidegét. Ne vádoljuk e szegény gyermekeket.

II.

A kiégett lámpa utolsó fellobbanásai.

Valjean János egy napon lejött a lépcsőn, három lépést tett az utczán, leült egy sarokkőre, ugyanarra, a melyen a június 5-éről 6-ikára virradó éjjel elgondolkozva ülni látta; néhány perczig ott üldögélt, aztán fölment a lakásába. Ez volt az inga utolsó kilengése. Másnap nem

mozdult ki hazulról. Harmadnap nem mozdult ki az ágyból.

A kapus felesége, ki szerény ebédjéről, mely rendszerint valami főzelék vagy néhány megzsírozott főtt burgonya volt, gondoskodni szokott, reátekintett a barna cseréptányérra és fölkiáltott:

— De hiszen tegnap nem is evett, szegény jó ember!

— De igen, — felelt Valjean János.

— A tányér úgy van, a hogy felhoztam.

— Nézze meg a vízes korsót. Üres.

— Ez csak azt mutatja, hogy ivott, de nem, hogy evett.

— De hát ha csak vízre éheztem! — szólt Valjean János.

— Azt szomjúságnak hívják és ha e mellett nem eszik az ember, akkor láz a neve

— Majd holnap eszem.

— Vagy holnapután. Miért nem ma? Ki hallott már ilyen beszédet: Majd holnap eszem! Hozzá se nyúlt az ételhez! Pedig olyan jó izű volt!

Valjean János megfogta az öreg asszony kezét:

— Igérem, hogy megeszem, — szólt jóakaró hangon.

— Nem vagyok megelégedve önnel, — felelt a kapusné.

Valjean János nem látott más emberi teremtést, csak ezt az asszonyt. Párisban vannak utczák, melyekben senki se jár és vannak házak, melyekbe nem jön senki. Valjean János ilyen utczában és ilyen házban lakott.

A mikor még kijárt, egy zsibárúsnál néhány garasért vett egy kis rézfeszületet, melyet egy szegre odaakasztott szembe az ágyával. Az effajta díszt mindig jó látni.

Egy hét telt el, a nélkül, hogy kimozdult volna a szobájából. Folyton feküdt. A kapusné szólt is az urának:

— A szegény öreg egyre az ágyban fekszik, nem eszik. Nem sokáig húzza már. Bánata van, biztos. Nekem ugyan ki nem veri a fejemből senki, hogy a leánya szerencsétlenül ment férjhez.

A kapus a férfi felsőbbség hangján felelt:

— Ha gazdag, hivasson orvost. Ha nincs pénze: ne hivasson. Ha nem lesz orvosa: meghal.

— És ha hivat orvost?

— Akkor is meghal, — felelt a kapus.

A kapusné egy csorba késsel nekiállt a füvet gyomlálni, mely a küszöb előtti kövezet koczkái között burjánzott és munkaközben dörmögve beszélgetett magával:

— Kár érte. Egy ilyen tiszta öreg ember! Olyan fehér, mint a csibe.

A tulsó soron megpillantotta a városrészbeli orvost, ki éppen arra ment. Megszólította, hogy menjen fel Valjean Jánoshoz.

— A második emeleten lakik. Mindjárt az első ajtó. Csak tessék benyitani. A szegény öreg fekszik és az ajtó nincs bezárva.

Az orvos felment Valjean Jánoshoz és beszélt vele. Mikor lejött, a kapusné megkérdezte:

— Na, orvos úr?

— Nagyon beteg.

— Mi a baja?

— Minden és semmi. Minden látszat szerint olyan ember, a ki elvesztett valami kedves lényt. Ez halálos lehet.

— Mit mondott?

— Hogy nincs semmi baja, jól érzi magát.

— Eljön még, orvos úr?

— Igen, — felelt az orvos. — De inkább valaki másnak kellene eljönnie.

III.

Egy toll is nehéz annak, a ki egykor felemelte Fauchelevent szekerét.

Egy estefelé Valjean János csak nagy nehezen tudott felkönyökölni; megtapintotta a karját és nem érezte az üterét; lélegzete rövid és akadozó volt; érezte, hogy gyöngébb, mint bármikor. Erre nagy erőfeszítéssel felült

és felöltözött. Régi napszámosruháját vette magára. Amióta nem járt ki, visszatért ehhez a ruhához, a mely inkább kedvére volt, mint más. Öltözködés közben többször meg kellett állania. Csak a zubbony ujjába való belebujásra is gyöngyözött homlokán az izzadság.

A mióta egyedül volt, ágyát odaállította az előszobába, hogy minél kisebb részt lakjon az üres lakásból.

Kinyitotta a ládikát és kiszedte Cosette ruháit.

Odaterítette az ágyra.

A püspök gyertyatartói ott álltak a helyükön, a kandalló párkányán. Valjean János egy fiókból két viaszgyertyát vett ki és beletűzte a gyertyatartókba. Aztán, bár még világos nappal volt, — nyár volt, — meggyujtotta a gyertyákat. Így lát néha az ember fényes nappal égő fáklyákat azokban a szobákban, melyekben halott van.

Minden lépés, melyet egyik bútortól a másikig tett, kimerítette, úgy hogy kénytelen volt leülni. Ez nem a rendes fáradtság volt, mely kimeríti és megújítja az erőt; a még lehetséges mozdulatok végső maradványa fogyott itt; az élet kimerülése volt ez, mely kínos erőfeszítésekben aprózódik el és a mely után nincs újrakezdődés.

Az egyik szék, melyre leroskadt, éppen szemközt állott azzal a reánézve oly végzetes, Mariusra nézve oly gondviselésszerű tükörrel, melyben az itatósról leolvasta Cosette felfordított írását. Valjean János belepillantott e tükörbe és nem ismerte meg magát. Nyolczvan éves volt; Marius esküvője előtt alig ötven évesnek nézte volna az ember; ez az egy év harminczat számított. Homlokán nem az aggkor redője, hanem a halál rejtelmes jele látszott. A kérlelhetetlen köröm barázdája. Arcza petyhüdt volt; bőre olyan színű, mintha már földdel lenne behintve; szájaszöglete mindkét oldalt lefelé húzódott, mint azon az arczon, melyet a régiek a síremlékekre véstek; szemrehányó kifejezéssel nézett maga elé az ürbe; az ember ama nagy tragikai lények egyikének nézhette volna, kiknek panaszuk van valakire.

Abban az állapotban, a csüggedtségnek abban a végső szakában volt, mikor a fájdalom már nem folyik,

hanem — úgy szólván — megalvadt, a kétségbeesés megkövesülése gyanánt nyomja a lelket.

Az éj leszállt. Valjean János az asztalt és az ócska karosszéket nagy kínnal odahúzta a kandalló mellé és tollat, tintát és papirost tett az asztalra.

Azután elájult. Mikor magához tért, szomjúságot érzett. Nem tudván felemelni a vizes korsót, nagy erőlködéssel a szájadékához hajolt és úgy ivott egy kortyot.

Aztán — mindezt ülő helyzetben, mert nem tudott állani — az ágy felé fordult és tekintetét a kis fekete szoknyán meg a többi drága emléken nyugtatta.

Az ily nézés órákhosszat tart és úgy tetszik, mintha csak pillanatokig tartott volna. Egyszerre Valjean János összerázkódott, fázás fogta el; reákönyökölt az asztalra, melyet a püspök gyertyatartóiban égő gyertyák világítottak meg és kezébe vette a tollat.

Minthogy hosszú idő óta nem használta már se a tollat, se a tintát, a toll hegye hátrafelé görbült, a tinta pedig kiszáradt. Fel kellett kelnie, hogy néhány csöpp vizet keverjen a tintához, a mit csak úgy tudott megtenni, hogy közben kétszer-háromszor is leült és kénytelen volt a toll hátával írni. Közben-közben letörölte az izzadságot homlokáról.

Keze remegett. Csak nagy lassan tudta leírni a következő sorokat:

„Cosette, én megáldlak téged. Megmagyarázom az egész dolgot. Férjed helyesen tette, mikor megérttette velem, hogy el kell maradnom házatoktól; egy kissé ugyan tévesen vélekedett, de igaza volt. Kitünő ember. Szeresd őt nagyon, ha majd már meghaltam. Pontmercy úr, szeresse ön is mindig az én drága gyermekemet. Cosette, ezt a levelet itt fogják találni, leírom, hogy mit akarok neked mondani, számokat fogsz olvasni benne, ha ugyan még tudok reájuk emlékezni, jól figyelj, ez a pénz a tied. Ennyi az egész. A fehér üvegmáz Norvégiából jön, a fekete Angliából, a fekete üveggyöngy Németországból. Az üvegmáz könyebb, értékesebb, drágább. Francziaországban épp úgy lehet utánozni, mint Németországban. Csak egy kis két négyszög hüvelyknyi üllő kell hozzá meg egy borszeszlámpa a viasz megpuhítására. A viaszt az-

előtt gyantával és korommal csinálták és négy francba került a fontja. Én mézgából meg terpentinből csináltam. Így csak harmincz sousba kerül egy font és a minősége sokkal jobb. A csattokat lilaszín üvegből készítik, melyeket ezzel a viaszszal ragasztanak a drótvázra. Vasszín tárgyakhoz ibolyaszín, aranyszínüekhez fekete üveg kell. Spanyolország nagyon sokat vásárol. Ez az üvegmáz országa . . ."

Itt megállt, a toll kihullott ujjai közül, elfogta az a kétségbeesett zokogás, mely lényének mélyéből szállt fel, fejét két tenyere közé fogta és elgondolkozott:

— Oh! — kiáltott fel belsejében (a panaszos felkiáltásokat csak Isten hallja) — vége. Nem látom többé. Egy mosoly volt, mely végigsiklott rajtam. Úgy lépek be az éjszakába, hogy meg sem pillanthatom többé. Oh! csak egy perczet, csak egy pillanatot, hogy halljam a hangját, megfoghassam a ruháját, reánézhessek, nézhessem őt, az angyalt és aztán ám haljak meg! Meghalni, az semmi; az a borzasztó, hogy meghalok, a nélkül, hogy láthatnám. Mosolyogna reám, szólna hozzám. Ártana ez valakinek? Nem; vége, soha többé. Egyedül vagyok. Istenem, Istenem! soha sem fogom már látni.

E pillanatban kopogtak az ajtón.

IV.

A tinta, mely fehérre mos.

Ugyane napon, jobban mondva: ugyanez estén, Mariusnak, mikor fölkelt az asztaltól, hogy szobájába vonuljon, mert egy iratcsomót akart áttanulmányozni, Basque átadott neki egy levelet és hozzátette:

— A levél írója künn van az előszobában.

Cosette karonfogta a nagyapát és lement járni egyet a kertbe.

A levélnek épp úgy lehet rossz formája, mint egy embernek. Durva papir, esetlen hajtás; vannak levelek, melyekre csak reá kell nézni és már visszatetszenek. Az a levél, melyet Basque átadott, ilyenfajtájú volt.

Marius elvette. Dohányszag érzett rajta. Semmi se

ébreszti fel annyira az emlékeket, mint valamely szag. Marius ráismert e dohányra. Megnézte a címzést: *Méltóságos báró Pommerci úr ő méltóságának. Palotájában.* A dohányról megismerte az írást is. Azt lehetne mondani, hogy a meglepetésnek vannak villámlásai. Ily villámlás czikázott át Mariuson.

A szaglóérzék, az emlékezet e rejtelmes segítője, egész világot keltett benne új életre. Ugyanaz a papiros, ugyanaz a hajtás, ugyanaz a fakó tinta, ugyanaz az ismert írás és főként ugyanaz a dohányszag. Marius előtt újra megjelent a Jondrette-padlásszoba.

Sajátságos szeszélye a véletlennek! A két nyom közül, melyeket annyira keresett, az egyik, az, a melynek feltalálásáért legutóbb is oly sokat vesződött és a melyről már azt hitte, hogy örökre elveszett, egyszerre saját magától vetődik az útjába.

Gyorsan felbontotta a levelet és a következőket olvasta:

„Méltóságos báró úr!

Ha a legfelsőbb Lény tehetségekkel áldott volna meg, most Thénard báró lehetnék, az institut tagja (tudományos akadémia), de nem vagyok az. Csak a nevem az, mint az övé és szerencsémnek fogom tartani, ha ez a hasonlóság ajánlásúl szolgál a báró úr nagyszívű jószívüségébe. A jótétemény, melylyel megtisztel, kölcsönös lesz. Tudok egy titkot, mely egy egyénre vonatkozik. Ezen egyén összeköttetésben van a báró úrral. A titkot a báró úr rendelkezésére bocsátom, mert hasznát akarom a báró úrnak. Megmondom a legegyszerübb módját, hogy becses házából kikergesse azon egyént, kinek nincs hozzá joga, mert a báróné ő méltósága előkelő származás. Az erény szentélye nem lakhat egy fedél alatt a bűnnel, a nélkül, hogy leköszönne.

Itt az előszobában várom a méltóságos báró úr parancsait.

Tisztelettel

Thénard.“

Az aláírás nem volt hamis név, csak egy kissé meg volt rövidítve.

Egyébiránt a stylus véglegessé tette a felismerést. A levél teljes tájékoztatással szolgált. Semmiféle kétségnek se volt helye.

Mariust heves izgatottság fogta el. A meglepetés után öröm villant fel benne. Most már még csak a másikat kell megtalálnia, azt az embert, a ki megmentette az életét és aztán nincs mit kívánnia.

Kihuzta íróasztalának egyik fiókját, kivett belőle néhány bankjegyet, a zsebébe gyűrte, a fiókot újra bezárta és csengetett. Basque kinyitotta az ajtót.

— Bocsássa be, — szólt Marius.

Basque jelentette:

— Thénard úr.

Egy férfi lépett be a szobába.

Újabb meglepetés Marius számára. A ki belépett, teljesen ismeretlen volt előtte.

Idős ember volt, nagy orrú, álla a nyakravalójába szorítva, zöld szemüveget hordott, mely fölé még zöld selyem ellenző volt erősítve, haja simán és fényesen lapult a halántékára, olyasformán, mint az angol főúri kocsisok parókája. Haja ősz volt. Tetőtől talpig feketébe volt öltözve, kopott, de tiszta ruhába; nadrágzsebéből czifraságokkal teleaggatott óraláncz csüngött ki, zsebórát sejtetve. Kezében ócska kalap. Meghajolva lépkedett és mély köszönése még növelte hátának görbületét.

Az első pillanatra látni lehetett, hogy a nagyon is bő öltözet, noha gondosan be volt gombolva, nem az ő testére készült. És itt egy kis kitérést kell tennünk.

Élt akkoriban Párisban, a Beautreillis-utcza egyik omladozó vén házában, az Arsenal közelében egy ügyes zsidó, kinek az volt a mestersége, hogy gazficzkókat tisztességes emberré változtatott. Nem hosszú időre, mert ez alkalmatlan lett volna a gazficzkónak. Az átváltoztatás hamar ment, egy vagy két napra szólt, napi harmincz sousért, valami oly öltözék segítségével, mely lehetőleg hasonlított a tisztességes emberek átlagos ruhájához. A ruhakölcsönzőt *átváltó*-nak nevezték; a párisi tolvajok adták neki ezt a nevet és más nevét nem is tudták. Meglehetősen teljes ruhatára volt és a ruhák, melyekbe az embereket belebújtatta, annyira, a mennyire

megjárták. Holmija foglalkozás és rang szerint volt elosztva; boltjának mindegyik szegén elnyűve és kopottan egy-egy társadalmi állás lógott. Itt egy hivatalnoki ruha, amott papi öltöny, aztán bankár-ruha, nyugalmazott katonatiszt öltönye, egy másik szegen olyan ruha, a mely írót sejtetett, még arrább államférfi-öltöny. Ez a zsidó volt a jelmeztárosa annak a roppant drámának, melyet a gazemberség játszik Párisban. Oduja volt a kulissza, mely mögül a tolvajlás kilépett és a mely mögé a csalás eltűnt. Egy rongyos csavargó belépett a ruhatárba, letett harmincz soust, a szerep szerint, melyet játszani akart, kiválasztotta a megfelelő ruhát és mikor kilépett: a gazficzkó valaki mássá változott. Másnap a ruha hűségesen megint otthon volt és az átváltót, a ki mindenét reábízta a tolvajokra, sohasem lopták meg. Csak egy kellemetlenség volt e ruhákkal: nem illettek; nem azokra voltak szabva, a kik hozzájuk folyamodtak és az egyiknek nagyon is szorosak, a másiknak nagyon is bővek voltak. Minden gazember, a ki kisebb vagy nagyobb volt az átlagosnál: kényelmetlenül érezhette magát az átváltó ruháiban. Nem volt szabad se hogy nagyon kövér, se hogy nagyon sovány legyen. Az átváltó csak a közönséges termetű emberekre számított. A mindennapi gazficzkót tartotta szem előtt, ki se nem kövér, se nem sovány, se nem magas, se nem alacsony. E miatt aztán néha nehéz volt eleget tenni a klienseknek, kik aztán úgy segítettek magukon, a hogy tudtak. Annál rosszabb a kivételes termetüekre nézve! Az államférfi-ruha például, mely tetőtől-talpig fekete, következőképp megfelelő volt, Pitt-nek nagyon bő, Castelcicala-nak nagyon szűk lett volna. Az államférfi-ruha a következőleg szerepelt a tulajdonos lajstromában: „Fekete posztó kabát, fekete gyapjúszövet nadrág, selyem mellény, csizma és fehérnemű.“ Jegyzetképp ott volt mellette: *Volt nagykövet*, és ehhez a következő kellékek álltak rendelkezésre: „Külön dobozban: gondosan fésült paróka, zöld szemüveg, fityegő óraláncz és két, hüvelyknyi hosszú, gyapottal körülcsavart tollszár.“ Mindez az államférfi és volt nagykövet felszereléséhez tartozott. Az egész öltöny, ha szabad így mondani, ki volt fáradva; a varrás kifehérlett és az

egyik könyökön valami határozatlan gomblyukforma nyilás látszott, e mellett egy gomb is hiányzott; de mindez mellékes volt. Az államférfi karja, mely mindig a kabát alá dugva a szívén nyugodott, eltakarta a gomb hiányát.

Ha Marius ismerős lett volna Páris titkos berendezésével, nyomban felismerte volna, hogy a látogató, kit Basque bebocsátott, az átváltótól vette kölcsön az államférfi-ruhát.

Marius csalódása, hogy nem az lépett be, a kit várt, barátságtalanságba fordult az idegen iránt. Mialatt ez mélyen hajlongott előtte, tetőtől-talpig végigmustrálta és száraz hangon kérdezte:

— Mit kíván?

Az idegen nyájas arczfintorítással, melyhez csak egy krokodil hizelgő mosolya lehet hasonló, felelt:

— Azt hiszem, már volt szerencsém találkozni a báró úrral. Gondolom néhány év előtt Bagration herczegnénél és ő kegyelmességénél, Dambray vicomte-nál, Francziaország pairjénél.

A gazemberségben mindig jó taktika úgy tenni, mintha az ember reáismerne valakire, a kit soha se látott.

Marius feszült figyelemmel hallgatta az idegen szavait. Figyelte a hangját, kezének mozdulatát; de csalódása egyre nagyobb lett. Az idegen reszelős orrhangon beszélt, mely merőben más volt, mint az az éles, metsző hang, melyet várt. Nem tudta, mit véljen.

— Nem ismerem, — szólt, — se Bagration herczegnét, se Dambray urat. Soha nem voltam se az egyiknél, se a másiknál.

A felelet nyersen hangzott; de az idegen azért csak tovább kellemeskedett:

— Úgy hát bizonyára Chateaubriand-nál láttam a báró urat. Nagyon jó ismerem Chateubriand-t. Igen kedves ember. Gyakran mondogatta: Thénard barátom, parancsol egy pohár bort?

Marius homloka egyre szigorúbb ránczokba húzódott.

— Soha se volt szerencsém Chateaubriand úrnál megjelenhetnem. Végezzünk. Mit óhajt?

Az idegen a kemény hangra még mélyebben hajlongott.

— Báró úr, legyen kegyes, hallgasson meg. Amerikában, Panama vidékén van egy Joya nevű falu. Az egész falu egyetlen házból áll. Egy háromemeletes, a napon szárított téglákból épült nagy négyszögletes ház, mindegyik oldala ötszáz láb hosszú és mindegyik emelete tizenkét lábbal beljebb, mint az alatta levő, úgy hogy mindegyik emeletet terrasz veszi körül. Az épület közepén udvar, mely tele van élelemmel és lőszerkészlettel. Az épületen nincsenek ablakok, csak lőrések; nincsenek ajtók csak hágcsók. Hágcsókon kell felmenni az első terraszra, az első terraszról a másodikra, a másodikról a harmadikra, hágcsókon kell lemenni az udvarba; a szobákban nincsenek ajtók, csak csapóajtók; nincsenek lépcsők, hágcsók vezetnek hozzájuk. Este a csapóajtókat leeresztik, a hágcsókat felhúzzák, a lőréseken kidugják a puskacsöveket; nincs reá mód, hogy valaki bejuthasson; nappal ház, éjjel erőd, nyolczszáz lakos, — ilyen az a falu. Miért ez a nagy elővigyázatosság? Azért, mert veszedelmes a vidék, tele van emberevőkkel. És hogy mégis miért mennek oda lakni? Azért, mert nagyszerű ország, tele van aranynyal.

— Mit akar ezzel a sok beszéddel? — vágott közbe Marius, kit a csalódás után most már türelmetlenség fogott el.

— Mindjárt megmondom, báró úr. Fáradt egykori diplomata vagyok. A régi czivilizácziókal nem boldogulok. Kísérletet akarok tenni a vadakkal.

— Tehát?

— Báró úr, a világnak az önzés a törvénye. A napszámba dolgozó parasztasszony hátrafordul, ha a postakocsi elrobog az országúton, a birtokos parasztasszony, ki saját földjét műveli, nem fordul hátra. A szegény ember kutyája megugatja a gazdagot, a gazdag emberé a szegényt. Mindenki csak saját magát nézi. Az érdek az emberek czélja. Az arany a mágnes.

— Nos? Végezzen.

— El szeretnék menni Joyaba. Hárman vagyunk.

Én, a feleségem és leányom, a ki nagyon szép leány. Az út hosszú és sokba kerül. Némi pénzre volna szükségem.

— Mi közöm nekem ehhez? — kérdé Marius.

Az idegen, a keselyüre emlékeztető mozdulattal, kinyujtotta nyakát a gallérjából és még nyájasabb mosolygással felelt:

— A báró úr nem olvasta el a levelemet?

Ez körülbelül úgy is volt. Marius alig vette tudomásul a levél tartalmát. Inkább az írást látta, semmint a levelet olvasta. Jóformán nem is emlékezett reá. Meg aztán egy percz óta más valami foglalkoztatta a figyelmét. Ez a pár szó: A feleségem meg a leányom. Átható pillantást vetett az idegenre. A vizsgálóbíró se nézhetett volna szigorúbban. Valóságos kutató pillantás volt. Csak ennyit felelt:

— Mondja meg, mit akar.

Az idegen a zsebébe mélyesztette két kezét, felemelte a fejét, de a nélkül, hogy a háta is kiegyenesedett volna, és a zöld szemüveg alól fürkésző oldalpillantást vetett Mariusra.

— Parancsára, báró úr. Megmondom. Egy titkot akarok önnek eladni.

— Titkot?

— Titkot.

— A mely reám vonatkozik?

— Egy kissé.

— Mi az a titok?

Marius egyre figyelmesebben és figyelmesebben vizsgálgatta az ismeretlent.

— Ingyen kezdem, — szólt az idegen. — Meglátja, érdekes dolog.

— Beszéljen.

— Báró úr, önnél egy rablógyilkos rejtőzik.

Marius összerezzent.

— Nálam? Nem igaz, — szólt.

Az idegen könyökével végigsimította a kalapját és rendületlenül folytatta:

— Rablógyilkos. És megjegyzem, báró úr, hogy nem régi, elavult, elfeledni való dolgokról beszélek, melyeket az elévülés semmivé tett a törvény és a megbá-

nás az Isten előtt. Mostani, jelenlegi tényekről beszélek, melyekről az igazságszolgáltatás még nem tud. Azonban folytatom. Ez az ember hamis név alatt belopódzott az ön bizalmába, majdnem a családjába. Én megmondom az igazi nevét. Még pedig ingyen.

— Hallgatom.

— A neve Valjean János.

— Tudom.

— Azt is megmondom, még pedig szintén ingyen, hogy mi ez az ember?

— Hadd hallom.

— Volt gályarab.

— Tudom.

— Tudja, a mióta volt szerencsém megmondani.

— Nem. Már előbb tudtam.

Marius fagyos hangja, az ismételt *tudom,* az a rövidség, mely útját állja a társalgásnak, valami tompa haragot ébresztett az ismeretlenben. Lopva dühös, de nyomban ismét kialvó pillantást vetett Mariusra. Bármily rövid volt is azonban ez a pillantás, azok közé tartozott, melyekre az ember reáismer, ha már egyszer látta és Marius észrevette. Bizonyos fellobbanások csak bizonyos lelkekből eredhetnek; a szem, a gondolat e szelelőlyukja, kigyulad tőlük; a szemüveg mit sem rejt el; csak annyit ér, mint az üvegablak a pokol előtt.

Az ismeretlen mosolyogva szólalt meg újra:

— Nem bátorkodom megczáfolni a báró urat. Mindenesetre azonban láthatja, hogy jól vagyok értesülve. Hanem a mit még el akarok mondani, azt csak én tudom. És ez a báróné ő méltósága vagyonára vonatkozik. Igen különös titok. Eladó. Ön az első, a kinek odakínálom. Nem drága. Húszezer franc az ára.

— Tudom ezt a titkot is, épp úgy, mint a többit.

Az idegen úgy érezte, hogy egy kissé olcsóbb árt kell szabnia.

– Báró úr, adjon tízezer francot és beszélek.

— Ismétlem, hogy semmi újat se mondhat. Mindent tudok.

Az ismeretlen szeme újra megvillant. Felkiáltott:

— De hát mégis csak kell ennem ma. Mondom,

hogy igen sajátságos titok. Báró úr, én elmondom. Adjon húsz francot.

Marius mereven a szemébe nézett:

— Tudom az ön titkát, épp úgy, mint a hogy tudtam Valjean János nevét, sőt tudom az ön nevét is.

— Az én nevemet?

— Igen.

— Az nem nagy dolog, báró úr. Volt szerencsém megírni és meg is mondani önnek. Thénard.

— Dier.

— Mi?

— Thénardier.

— Ki az?

A sündisznó, ha veszélyben forog, felborzolja a tüskéit, a scarabaeus halottnak teteti magát, a gárda négyszöget formál; ez az ember nevetésre fakadt.

Aztán egy porszemet fricskázott le kabátja újjáról.

Marius folytatta:

— Továbbá ön Jondrette is, a napszámos. Aztán Fabantou a színész, Genflot a költő, a spanyol Don Alvarés és Balizardné.

— Miné?

— Korcsmája volt Montfermeilben.

— Korcsmám, nekem? Soha.

— Mondom, az ön neve Thénardier.

— Tagadom.

— És azt is mondom, hogy gazember. Fogja.

És Marius bankjegyet vont ki a zsebéből és az arczába dobta.

— Köszönöm! Bocsánat! Ötszáz franc! Báró úr!

És az idegen egészen magánkívül, mélyen meghajolt és megragadva a bankjegyet, ide-oda forgatva vizsgálgatta.

— Ötszáz franc! — szólalt meg újra elámulva. És halkan hebegte: — Komoly bankó.

Aztán hirtelen felkiáltott:

— Hát jó. Csevegjünk kényelmesen.

És majomügyességgel hátravetette a haját, levette a szemüveget, orrából kivette és eltüntette a két tollszá-

rat, melyről az imént szó volt, — szóval: levette az arczát, mint a hogy más ember leveszi a kalapját.

Szeme kigyuladt; egyenetlen, itt-ott kidudorodó és fent mély ránczoktól árkolt homloka szabad lett, orra hegyes, mint a csőr, — újra előtünt a ragadozó természetű ember kegyetlen és eszes arczéle.

— A báró urat nem lehet megcsalni, — szólt száraz hangon, melyből eltünt minden reszelősség, — Thénardier a nevem.

És meggörbült háta kiegyenesedett.

Thénardier, mert csakugyan ő volt, roppant meg volt lepetve; ha képes lett volna reá, még zavarban is lett volna. Ő akart csodálkozást kelteni és neki kellett csodálkoznia. E megaláztatásért ötszáz francot kapott és ez elfogadható kárpótlásnak tünt fel előtte; de azért mégis álmélkodott.

Most látta először Pontmercy bárót és ez a Pontmercy báró, minden álöltözet ellenére, reáismert, sőt gyökeresen reáismert. És a báró nemcsak ő vele volt tisztában, de úgylátszik, Valjean Jánossal is. Ki lehet ez a majdnem még pelyhes ajkú, oly fagyos és oly nagylelkű fiatal ember, ki tudja az emberek nevét, minden nevét és a ki megnyitja előttük az erszényét, ki úgy bánik a gazemberekkel, mint valami vizsgálóbíró és úgy fizet nekik, mint a kit lóvá tettek?

Thénardier, emlékezhetünk reá, jóllehet szomszédja volt, soha se látta Mariust, a mi gyakori eset Párisban; valamikor homályosan hallotta leányaitól, hogy van egy Marius nevű nagyon szegény fiatal ember, ki ott lakik a házban. A nélkül, hogy ismerte volna, megírta neki azt a levelet, melyről annak idején szóltunk. Gondolata semmi közösséget se állapított meg e Marius és Pontmercy báró között.

A mi a Pontmercy nevet illeti, említettük, hogy a waterlooi csatatéren e névnek csak a két utolsó szótagját hallotta és erre mindig azzal a jogos megvetéssel gondolt, mely kijár annak, a mi csak köszönet.

Egyébiránt, leánya: Azelma révén, kit a február 16-iki jegyes pár nyomába küldött, valamint saját kutatásai folytán sok dolgot megtudott és rejtekének mélyén

nem egy titkos szálat sikerült neki megragadnia. Szorgos nyomozással kiderítette vagy legalább következtetései útján kitalálta, ki volt az az ember, kivel egy bizonyos napon a nagycsatornában összetalálkozott. Az emberről aztán könnyen reátalált a névre. Tudta, hogy Pontmercy báróné nem más, mint Cosette. Erre nézve azonban hallgatag akart maradni. Ki volt Cosette? Tulajdonképpen maga se tudta. Sejtette, hogy törvénytelen gyermek, — Fantine története mindig gyanúsnak tünt fel előtte; de miért beszélne erről? Hogy megfizettesse a hallgatását? Azt tartotta, ennél jobb vásárt is csaphat. De meg különben is, ha minden bizonyíték nélkül azzal állít be Pontmercy báróhoz, hogy: *Az ön felesége fattyúgyermek*, ezzel minden valószínüség szerint csak azt éri el, hogy a férj sarka érintkezésbe jön a látogató vékonyával.

Thénardier véleménye szerint a Marius-szal való társalgás még meg sem kezdődött. Meg kellett hátrálnia, változtatni kellett a stratégián, más helyzetből és más ponton kellett támadni; de azért még semmi lényeges se volt elveszve és ötszáz franc máris a zsebében volt. E mellett olyan mondanivalója volt, mely kétségtelenül döntő jelentőségű és Thénardier még ezzel az oly tájékozott és oly jól felfegyverzett Pontmercy báróval szemben is erősnek érezte magát. A Thénardier-féle embereknek minden párbeszéd egy-egy csata. Milyen helyzetet foglalt el abban, mely most fog megindulni? Nem tudta, hogy kivel beszél, de tudta, hogy miről beszél. Belsejében gyors szemlét tartott és miután kimondta: *Thénardier a nevem* — várt.

Marius elgondolkozva állott. Végre tehát kezében tartotta Thénardier-t. Az az ember, kinek annyira óhajtotta a megtalálását, ott volt előtte. Most hát eleget tehet Pontmercy ezredes ajánló sorainak. Szégyenkezett, hogy e hős valamivel adósa lehet e banditának és hogy a sír mélyéből kibocsátott váltó, melyet atyja az ő, Marius terhére állított ki, mindeddig nincs kifizetve. Abban a bonyolódott helyzetben, melyben Thénardier-vel szemben volt, arra is gondolt, hogy meg kell bosszúlnia az ezredest a szerencsétlenségért, hogy egy ily gazficzkó mentette meg. Bárhogy legyen is azonban: meg volt elé-

gedve. Végre tehát megszabadítja az ezredes árnyékát ettől a méltatlan hitelezőtől és szinte úgy tetszett neki, hogy az adósok börtönéből menti ki apja emlékét.

E kötelességen kívül még egy másikat is kellett teljesíteni: kideríteni, a mennyiben ez lehetséges, Cosette vagyonának az eredetét. Úgy látszott, itt az alkalom. Thénardier talán tud valamit. Lehet, hogy haszonra válik, ha belát ez ember lelkének a mélyébe. Ezzel akarta kezdeni.

Thénardier zsebébe dugta a „komoly bankót" és majdnem gyöngéd nyájassággal nézett Mariusra.

A hallgatást Marius törte meg.

— Thénardier, — szólt, — megmondtam az ön nevét. Most pedig akarja, hogy megmondjam, mi az a titok, melyet előttem fel akar fedezni? Nekem is megvannak az értesüléseim és majd meglátja, hogy többet tudok, mint ön. Valjean János, mint ön is mondja, csakugyan rablógyilkos. Rabló, mert meglopott egy gazdag gyárost, Madeleine urat, kinek ezzel romlását okozta. És gyilkos, mert meggyilkolta Javert rendőrügynököt.

— Nem értem, báró úr, — szólt közbe Thénardier.

— Mindjárt megérti. Hallgasson ide. Volt a pas-de-calais-i kerületben 1822 táján egy ember, kinek valami régi baja volt az igazságszolgáltatással, de a ki Madeleine név alatt újra felemelkedett és visszaszerezte becsületét. Ez az ember a szó legteljesebb értelmében igaz ember volt. Egy iparággal, a fekete üveggyöngy-gyártással gazdaggá tette az egész várost. Maga is meggazdagodott, de csak mellékesen, mintegy járulékosan. Tápláló apjuk volt a szegényeknek. Kórházakat, iskolákat alapított, meglátogatta a betegeket, kiházasította a leányokat, támogatta az özvegyeket, magához fogadta az árvákat, — mintegy gyámja volt az egész vidéknek. A becsületrend keresztjét nem fogadta el; kinevezték polgármesternek. Egy kiszabadult fegyencz tudta, hogy valamikor elitélték, feljelentette, elfogatta és felhasználta az elfogatást, hogy Párisba jöjjön és Laffitte bankárral — ezt magától a pénztárostól tudom — hamisított nyugta alapján több, mint egy félmilliót kifizettessen magának, a mely pénz Madeleine úré volt. Ez a fegyencz, ki Ma-

deléine urat meglopta, Valjean János. A mi a másik dolgot illeti, erre nézve se mondhat olyat, a mit nem tudnék. Valjean János megölte Javert rendőrügynököt; pisztolylövéssel terítette le. Magam is ott voltam.

Thénardier oly fölényes tekintettel nézett Mariusra, mint a megvert ember, ki újra felülkerekedett és a ki egy pillantás alatt visszanyerte mindazt, a mit elvesztett. Azonban a mosoly nyomban újra megjelent az arczán, mert az alárendeltnek macskaszerüen kell lepleznie diadalát a feljebbvalóval szemben és Thénardier csak enynyit mondott:

— Báró úr, tévúton járunk.

És nagyobb nyomaték okából megpörgette az óralánczán lógó holmikat.

— Micsoda? — pattant fel Marius. — Nem hiszi? Ezek tények!

— Képzelődések. A bizalom, melylyel a báró úr megtisztel, kötelességemmé teszi, hogy ezt megmondjam. Mindenekelőtt igazság és méltányosság. Nem szeretem, ha igazságtalanul vádolnak valakit. Báró úr, Valjean János nem lopta meg Madeleine urat és Valjean János nem gyilkosa Javert-nek.

— Ez már mégis sok! Hogy mer így beszélni?

— Két oknál fogva.

— Melyek azok? Hadd hallom.

— Az első ez: Valjean János nem lopta meg Madeleine urat, mert ő maga volt Madeleine úr.

— Micsoda mese ez?

— A második ok pedig ez: Nem ölte meg Javert-t, mert Javert önmaga ölte meg magát.

— Mit akar ezzel mondani?

— Hogy Javert öngyilkosságot követett el.

— Bizonyítékot! Bizonyítékot! — kiáltott Marius magán kívül.

Thénardier minden szótagot külön hangsúlyozva felelt:

— Javert rendőrügynököt a vízbe fulladva találták a Pont-au-Change egyik hajója alatt.

— Bizonyítékot!

Thénardier oldalzsebéből egy széles szürke papir-

borítékot vett ki, melyben különböző nagyságú összehajtogatott papirlapok voltak.

— Itt vannak az okmányaim, — szólt nyugodtan.

És hozzátette:

— Báró úr, az ön érdekében alaposan tisztába akartam jönni Valjean Jánossal. Azt állítom, hogy Valjean János és Madeleine: egy és ugyanaz a személy és azt állítom, hogy Javert-nek Javert volt a gyilkosa és a mikor ezt mondom, megvannak a bizonyítékaim. Nem írott bizonyítékok, az írás gyanús, az írást lehet hamisítani, hanem nyomtatott bizonyítékok.

Miközben ekként beszélt, Thénardier két megsárgúlt, fakó nyomású és erősen dohányszagú újságot vett ki a borítékból. Az egyik újság, mely minden hajlásnál el volt szakadva, úgy hogy csupa négyszögletes foszlányból állott, sokkal régibbnek látszott, mint a másik.

— Két állítás, két bizonyíték, — szólt Thénardier. És a két lapot odanyujtotta Mariusnak.

Az olvasó ismeri e két lapot. Az egyik, a régebbi, a *Drapeau blanc* 1823 július 25-iki száma volt, melyet e munka egyik megelőző részében idéztünk és a mely megállapította Madeleine úrnak Valjean Jánossal való azonosságát. A másik, a *Moniteur* 1832. június 15-iki száma, közölte Javert öngyilkosságát, hozzá téve, hogy Javert, a rendőrfőnöknek tett szóbeli jelentése szerint, miután a Chanvrerie-utczai torlaszon foglyul ejtették, életét egy felkelő nemeslelkűségének köszönhette, a kinek pisztolya csöve előtt állott és a ki a helyett, hogy agyonlőtte volna, a levegőbe lőtt.

Marius elolvasta a közleményeket. Nyilvánvaló, biztos, kétségbevonhatatlan bizonyítékok voltak, a két lapot nem nyomtatták külön, hogy Thénardier mellett tanúskodjanak; a *Moniteur* közlése hivatalos volt és a rendőrfőnökségtől eredt. Marius nem kételkedhetett. A pénztárnok tévedett, a mit mondott, nem volt igaz. Valjean János alakja hirtelen megnövekedve lépett ki a homályból. Marius nem birta visszatartani magát, hogy örömében felkiáltson:

— De hiszen akkor ez a szerencsétlen ember csodálatot érdemel! A pénz őt illette, ő volt Madeleine, egy

egész vidék gondviselése! Valjean János Javert megmentője! Hős, szent ember!

— Se nem szent, se nem hős, — szólt Thénardier. — Gyilkos és tolvaj.

És oly ember hangján, a ki érzi a fölényét, hozzátette:

— Csak nyugodtan.

Tolvaj, gyilkos, e szavak, melyekről Marius azt hitte, hogy végleg ki vannak küszöbölve és a melyek újra felhangzottak, úgy hatottak reá, mint a jeges zuhany.

— Mégis? — kérdezte.

— Változatlanul, — felelt Thénardier. — Valjean János nem lopta meg Madeleine-t, de azért mégis tolvaj. Nem ölte meg Javert-t, de azért mégis gyilkos.

— Azt a negyven év előtti nyomorúságos lopást érti, — felelt Marius, — melyet, mint ezek a lapok is tanúsítják, egy egész élet bűnbánatával, lemondásával és erényességével tett jóvá?

— Gyilkosságot és tolvajlást mondtam, báró úr. És ismétlem, hogy mostani dolgokról beszélek. A mit el fogok mondani, teljesen ismeretlen. Senki se tud róla. És a báró úr talán reá fog jönni, hogy honnan ered az a vagyon, melyet Valjean János oly ravaszul a báróné ő méltóságának adományozott. Ismétlem, ravaszul, mert nem ügyetlen fogás, hogy az ember ily adomány révén befurakodjék egy tisztességes házba, melynek osztozik a jólétében és egy csapással a bűnt is leplezi, meg a lopott jószágot is élvezi, elrejti a nevét és családot szerez magának.

— Ellent mondhatnék önnek, — szólt közbe Marius, — de csak folytassa.

— Báró úr, mindent el fogok mondani és az ön nagylelkűségére bízom a jutalmat. E titok aranyat ér. Ön azt mondhatná: Miért nem fordultál Valjean Jánoshoz? Nagyon egyszerű okból. Tudom, hogy lemondott a vagyonáról, lemondott az ön javára és ezt igen helyesen tette; de most már nincs egy garasa se, üres a marka és mert nekem némi pénzre van szükségem, hogy elmehessek Joyaba, ő helyette, a kinek semmije sincs, önhöz for-

dulok, a kinek mindene megvan. Kissé fáradt vagyok, engedje meg, hogy leüljek.

Marius leült és intett neki, hogy ő is üljön le.

Thénardier beletelepedett egy kipárnázott székbe, a két ujságot összehajtogatva újra bedugta a borítékba és miközben körmével benyomkodta a *Drapeau blanc*-ot ez mormogta:

— Ugyancsak sok fáradságomba került, a míg ezt megszerezhettem.

Miután a rendezkedéssel végzett, keresztbe vetette lábait, hátradőlt a székben, mint az olyan ember, ki biztos a felől, a mit mondani fog és ünnepélyesen, minden szót megnyomva elkezdte:

— Báró úr, 1832 június 6-án, tehát körülbelül most egy esztendeje, a lázadás napján egy ember lent járt a párisi nagy csatornában, ott, a hol a rokkantak-hídja és a jénai híd között a csatorna beletorkollik a Szajnába.

Marius hirtelen közelebb húzta székét Thénardieréhez. Thénardier észrevette ezt a mozdulatot és lassan, mint a szónok, a ki markában tartja hallgatóját és érzi, hogy ellenfele szívdobogva figyel reá, folytatta a beszédet:

— Ez az ember, kinek — a politikától idegen okok miatt — rejtőzködnie kellett, a csatornát választotta lakásának és kulcsa is volt hozzá. Ismétlem, június 6-án történt, esti nyolcz óra tájban. Az ember neszt hallott a csatornában. Meglepetve a falszöglet mögé vonult és lesett. Léptek nesze volt, valaki jött a homályban és éppen feléje. Csodálatos dolog! Nem volt egyedül a csatornában. A csatorna nyílását elzáró rács nem volt messze. Az a kis világosság, a mi ezen beszűrődött, lehetővé tette az embernek, hogy megpillantsa a feléje közeledőt és lássa, hogy valamit visz a hátán. Meggörnyedve haladt. A meggörnyedt ember egy régi fegyencz volt és egy holttestet czipelt. Világos, hogy gyilkosság történt. A rablás magától értetődik; az ember nem szokott ingyen gyilkolni. A fegyencz persze a folyóba akarta dobni a holttestet. Megjegyzendő, hogy a fegyencznek, ki a csatorna mélyéből, valahonnan messziről jött, mielőtt a rácsos nyílás-

hoz juthatott, szükségképen útba kellett ejtenie egy borzalmas beomlást, a hol, úgy látszik, ott hagyhatta volna a holttestet; de a munkások, kik a beomlás eltisztításán dolgoztak, már másnap megtalálták volna a meggyilkolt embert és ez nem lett volna ínyére a gyilkosnak. Inkább terhével együtt lábalt át a beomláson, a mi iszonyú munka lehetett; lehetetlen alaposabban koczkára tenni az életet. Nem is értem, hogy került ki élve.

Marius még közelebb vonta a székét. Thénardier felhasználta e mozdulatot, hogy hosszan lélekzetet vegyen. Aztán folytatta:

— Báró úr, a csatorna nem olyan hely, mint a Mars-mező. Hiányzik ott minden, még a tér is. Ha két ember akad ott össze, össze kell ütközniök. Ezuttal is így történt. A csatorna lakosa és az idegen kénytelenek voltak, bár nem volt kedvökre, jó napot mondani egymásnak. Az idegen így szólt amahhoz: — *Látod, mi van a hátamon, ki kell jutnom, neked van kulcsod, add ide.* E fegyencz rettenetes erejű ember volt. Nem volt tanácsos ellenkezni vele. Mindazonáltal az, kinél a kulcs volt, elkezdett tárgyalni, tisztán csak azért, hogy időt nyerjen. Szemügyre vette a halottat, de csak annyit láthatott, hogy fiatal, jó ruha van rajta, gazdag embernek látszik és vér borítja. Beszélgetés közben módját ejtette, hogy a gyilkos tudta nélkül, hátulról letépjen egy darabot a meggyilkolt ember kabátjából. Tetszik tudni, az ilyesminek bizonyító ereje van; nyomra vezethet és reásütheti a bűnt a bűnösre. A ruhafoszlányt zsebébe dugta, aztán kinyitotta az ajtót, az embert, hátán a teherrel, kieresztette és elsietett, mert nem akart még jobban belelegyedni a kalandba és főleg nem akart ott lenni, mikor a gyilkos beledobja áldozatát a folyóba. Most már méltóztatik érteni. Az, a ki a holttestet vitte, Valjean János volt; a kulcsos ember én voltam és a ruhadarab . . .

Thénardier ezzel egy darab összerongyolódott és sötét foltokkal borított posztót vett ki a zsebéből és két mutatóújja meg két hüvelykújja közé fogva odatartotta Marius elé.

Marius sápadtan, alig lélegezve, szemét mereven a posztódarabra szegezve felállt, és a nélkül, hogy egy

hangot is szólna, pillantását le nem véve a ruhafoszlányról, hátrált a fal felé és hátranyujtott jobb kezével tapogatózva keresett egy kulcsot, mely a kandalló mellett egy falszekrény zárába volt dugva. Megtalálta a kulcsot, kinyitotta a szekrényt és oda se nézve, kitágult pupilláit el nem fordítva a szövetdarabról, melyet Thénardier kiterjesztve tartott, belenyúlt a szekrénybe.

Ezenközben Thénardier tovább beszélt:

— Báró úr, igen nyomós okaim vannak azt hinni, hogy a meggyilkolt fiatal ember valami gazdag idegen volt, kit Valjean János tőrbe csalt és a kinél nagy összeg pénz volt.

— A fiatal ember én voltam és ez itt a ruha! — kiáltott fel Marius és vértől átitatott ócska fekete kabátot dobott a padlóra.

Aztán kiragadva Thénardier kezéből a foszlányt, a kabát fölé térdelt és a letépett szárny helyére odaillesztette a rongyot. Teljesen megfelelt; a kabát ki volt egészítve.

Thénardier meg volt kövülve. Felsültem! — gondolta.

Marius reszketve, kétségbeesetten, sugárzóan egyenesedett fel.

Zsebébe nyúlt és dühösen Thénardierhez lépve szinte az arcához nyomta ötszáz és ezer frankos bankjegyekkel tele öklét.

— Ön gyalázatos ember! Hazug, rágalmazó, gonosztevő. Ön vádolni jött azt az embert és igazságot szerzett neki; el akarta veszejteni, de csak dicsőíteni tudta. Ön a tolvaj! Ön a gyilkos! Én láttam önt, Thénardier-Jondrette a L'Hôpital-boulevardi padlásszobában. Eleget tudok önről, hogy a bagnóba vagy még roszszabbra juttassam, ha akarnám. Itt van ezer franc, nyomorult.

És egy ezerfrancosat vetett oda Thénardiernek.

— Ah! Jondrette, Thénardier, hitvány gazember! Tanuljon ebből a leczkéből, titkok zsibárúsa, rejtelmek turkálója. Itt van még ötszáz franc és takarodjék. Waterloonak köszönheti, hogy megmenekül.

— Waterloo? — dörmögte Thénardier, miközben az ötszáz francot az ezer franckal együtt zsebregyűrte.

— Úgy van, gyilkos! Ott megmentette egy ezredesnek az életét.

— Egy tábornoknak, — vágott közbe Thénardier, fölvetve a fejét.

— Ezredesnek, — ismételte Marius haragosan. — Tábornokért nem adnék egy garast se. És idejön, hogy gyalázatosságokat kövessen el. Mondom, nincs bűn, a mely nem terhelné önt. Menjen! Tűnjék el. Éljen boldogul, de többet ne halljak önről. Ah! szörnyeteg! Itt van még háromezer franc. Fogja. És már holnap el fog indulni Amerikába, leányával együtt, mert a felesége már meghalt, gyalázatos hazudozó. Ott leszek, hogy elutazzék, nyomorult bandita és elinduláskor kap tőlem még húszezer francot. Menjen és akasztassa fel magát másutt.

— Báró úr, — felelt Thénardier, földig hajolva, — örök hála.

És Thénardier távozott, mitsem értve az egészből, elámulva és elragadtatva a bankjegy-villámcsapás édes arany-menykövétől.

Úgy volt, mintha villám ütötte volna, de egyszersmind meg is volt elégedve. Nagyon haragudott volna, ha el lett volna látva villámhárítóval e menykőcsapás ellen.

Végezzünk most mindjárt ezzel az emberrel. Két nappal az imént elmondott dolgok után, Marius gondoskodásából leánya: Azelma társaságában hamis névvel útra kelt Amerikába, zsebében egy húszezer francról szóló hitellevéllel, mely New-Yorkban volt beváltandó. Thénardier erkölcsi nyomorúsága gyógyíthatatlan volt, Amerikában is az maradt, a mi Európában volt. Egy gonosz embernek néha már a hozzáérése is elég, hogy megrothasszon valami jó cselekedetet és rosszat származtasson belőle. Azzal a pénzzel, a mit Mariustól kapott, Thénardier rabszolgakereskedő lett.

Mihelyt Thénardier kihúzta a lábát, Marius a kertbe futott, hol Cosette még mindig sétált.

— Cosette! Cosette! — kiáltotta. — Jer! Jer gyorsan. Menjünk. Basque, kocsit! Jer, Cosette. Oh! Istenem!

Ő mentette meg az életemet! Ne veszítsünk egy perczet se! Vedd fel a kendődet.

Cosette azt hitte, megőrült és engedelmeskedett neki.

Marius alig tudott lélegzeni. Kezét a szívére szorította, hogy elnyomja szívdobogását. Nagy léptekkel járt fel s alá, megölelte Cosette-et.

— Oh! Cosette, mily szerencsétlen vagyok! — mondta.

Magánkívül volt. Valjean Jánosban valami magas és komor alakot kezdett látni. Valami példátlan, fenséges és szelíd, roppant és alázatos erény képe derengett előtte. A fegyencz Krisztussá magasztosult át. Marius szeme belekáprázott e csodába. Nem tudta, hogy valójában mit lát, de nagy dolog volt.

Egy percz mulva a kocsi ott állt a kapu előtt.

Marius felsegítette Cosette-et és aztán maga is beugrott a kocsiba.

— L'Homme-Armé-utcza 7, — szólt a kocsisnak.

A kocsi elindult.

— Oh! de örülök! — szólt Cosette. — A L'Homme-Armé-utcza. Már nem is mertem említeni. Meglátogatjuk János urat.

— Atyádat, Cosette. Mert most még inkább atyád, mint bármikor. Azt mondtad, hogy nem kaptad meg a levelet, melyet Gavroche-sal küldtem. Bizonyosan az ő kezébe jutott. És ő, Cosette, eljött a torlaszra, hogy megmentsen. És mert szükségét érzi, hogy úgy viselkedjék, mint egy angyal, mellékesen megmentett másokat is; megmentette Javert-t. Kirántott a mélységből, hogy neked adjon. A hátán vitt át a borzalmas csatornán. Oh! mily hálátlan szörnyeteg vagyok! Miután gondviselésed volt neked, gondviselésem lett nekem. Képzeld el, hogy volt ott egy iszonyatos gödör, a melybe százszor is bele lehet fulladni, belefulladni a sárba, Cosette! És ő átvitt rajta. El voltam ájulva, semmit se láttam, semmit se hallottam, mit sem tudhattam, hogy milyen kalandon megyek keresztül. Elhozzuk, nálunk kell maradnia, akár akarja, akár nem. Feltéve, hogy otthon van! Hogy megtaláljuk! Életem hátra levő részét annak

szentelem, hogy őt tiszteljem. Igen, Cosette, így kellett lennie. Biztos, hogy Gavroche neki adta oda a levelet. Most már minden világos. Érted, ugy-e?

Cosette egy szót se értett az egészből.

— Igazad van, — mondta.

Ezalatt a bérkocsi tovább robogott.

V.

Éjszaka, mely mögött virrad a nappal.

A kopogtatásra, mely ajtaján hallatszott, Valjean János hátrafordult.

— Szabad, — szólt gyönge hangon.

Az ajtó kinyilt. Cosette és Marius megjelentek.

Cosette berohant a szobába.

Marius állva maradt a küszöbön, az ajtó keretéhez támaszkodva.

— Cosette! — szólt Valjean János és kitárt karokkal, remegve, révedezve és sápadtan, szemében kimondhatatlan örömmel felegyenesedett a székében.

Cosette, zihálva a megilletődéstől odaborult Valjean János keblére.

— Atyám! — szólt.

Valjean János megzavarodva hebegte:

— Cosette! Ő! Ön, asszonyom! Te vagy! Oh! Istenem!

És Cosette karjai közé szorítottan felkiáltott:

— Te vagy! Itt vagy! Tehát megbocsátasz?

Marius, lesütve szemét, hogy megakadályozza könnyei kigördülését, egy lépést tett előre és a zokogás elfojtása végett görcsösen összeszorított ajkai között mormolta:

— Atyám!

— És ön, ön is megbocsát? — szólt Valjean János.

Marius nem volt képes felelni és Valjean János hozzátette:

— Köszönöm.

Cosette ledobta kendőjét és az ágyra vetette kalapját.

— Akadályoz a mozgásban, — mondta.

És az aggastyán ölébe ülve, bájos mozdulattal félresímította ősz fürtjeit és megcsókolta a homlokát.

Valjean János, mintha nem is tudna magáról, hagyta, hogy tegyen, a mit akar.

Cosette, ki csak nagyon homályosan fogta fel, hogy mi történik, megkettőztette hízelgéseit, mintha le akarná róni Marius adósságát.

Valjean János hebegve szólalt meg:

— Mily buta is az ember! Azt hittem, hogy már sohasem látom többé. Képzelje csak, Pontmercy úr, épp, a mikor beléptek, mondtam magamban: Vége. Itt a kis szoknyája, én nyomorult ember vagyok, többet nem látom Cosette-et, — épp akkor mondtam, mikor önök már jöttek fel a lépcsőn. Milyen buta is voltam! Látja, ilyen buta az ember! De hát a jó Isten nélkül számítottam. A jó Isten azt mondta: Azt hiszed, hogy elhagynak, szamár! Nem. Ez nem úgy megy. Mert hát lássuk csak, itt van egy szegény ember, kinek szüksége van egy angyalra. És az angyal eljön és a szegény ember újra meglátja Cosette-et! Oh! nagyon boldogtalan voltam.

Egy pillanatig nem tudott szólni, aztán folytatta:

— Igazán szükségem volt, hogy néha-néha egy pár perczre láthassam Cosette-et. A szív is rágódni akar valamin, mint a kutya a csonton. De hát éreztem, hogy nincs ott a helyem. Mondtam is magamnak mindenféle okot: nincs szükségük reád, maradj az odúdban, nincs jogod untatni őket. Oh! áldassék a jó Isten! Újra látom Cosette-et! Tudod-e, Cosette, hogy a férjed nagyon szép ember? És milyen csinos, hímzett gallérod van. Szeretem ezt a mintát. Ugy-e bár a férjed választotta. Azonban fátyolt is kell venned. Pontmercy úr, engedje meg, hogy tegezzem a feleségét. Már nem tart sokáig.

Cosette vette át a szót:

— Mily csunyaság, hogy így elhanyagolt bennünket! Hol járt? És miért maradt el ily sokáig? Máskor csak három-négy napig szokott távol lenni. Ideküldtem Nicolette-et, mindig azt felelték: Nincs itthon. Mikor jött meg? Miért nem értesített bennünket? Tudja, hogy nagyon megváltozott! Oh! a rossz apa! Beteg volt és mi

nem is tudtuk! Nézd csak, Marius, fogd meg a kezét, milyen hideg.

— Tehát itt vannak, Pontmercy úr! Ugy-e, megbocsát? — ismételte Valjean János.

E szóra mindaz, a mi Marius szívét dagasztotta, utat tört magának és kifakadt:

— Hallod, Cosette, mit mond? Bocsánatot kér tőlem. És tudod, hogy mit tett értem? Megmentette az életemet. Sőt többet tett. Nekem adott téged. És miután megmentett és téged nekem adott, mit tett magával? Feláldozta magát. Ilyen ember ő. És nekem, a hálátlannak, a feledékenynek, a könyörtelennek, nekem, a bűnösnek mondja: Köszönöm. Cosette, ha egész életemet a lábai előtt tölteném, az is kevés lenne. Értem, érted, Cosette, keresztülment a torlaszon, a csatornán, a tüzes kemenczén, a kloakán, mindenen! Átvitt a halálon, melyet elhárított tőlem és a melyet vállalt a maga számára. Minden bátorság, minden erény, minden hőslelkűség, minden szentség megvan benne! Cosette, ez az ember — angyal!

— Csitt, csitt! — szólt halkan Valjean János. — Mire való mindezt elmondani?

— De ön, — kiáltott fel Marius tisztelettől áthatott haraggal, — ön miért nem mondta? Ön is hibás. Megmenti az emberek életét és eltitkolja előlük! Sőt többet tesz! Azzal az ürügygyel, hogy leálczázza magát, elrágalmazza magát. Ez borzasztó!

— Az igazat mondtam, — felelt Valjean János.

— Nem mondta, — vágott vissza Marius. Az igazság — az egész igazság és ezt nem mondta el. Ön volt Madeleine úr, — miért nem mondta meg? Megmentette Javert-t, — miért nem mondta meg? Önnek köszönhetem az életemet, — miért nem mondta meg?

— Mert úgy gondolkodtam, mint ön. Úgy láttam, hogy igaza van. Nekem távoznom kellett. Ha ön tudta volna azt a csatornabeli dolgot, ott tartott volna magánál. Tehát hallgatnom kellett. Ha szóltam volna, mindenkinek kényelmetlenséget okoztam volna.

— Kényelmetlenséget? Már kinek? — fakadt ki Marius. — Azt hiszi talán, hogy itt fog maradni? Elvisszük

magunkkal. Jóságos Istenem! ha meggondolom, hogy tisztára véletlenül tudtam meg mindezt! Jön velünk. Hozzánk tartozik. Ön Cosette apja és az enyém is. Egy napot se marad tovább ebben a borzalmas házban. Ne is képzelje, hogy holnap még itt lesz.

— Holnap, — felelt Valjean János, — már nem leszek itt, de nem leszek önöknél sem.

— Mit akar ezzel mondani? — kérdezte Marius. — Ohó! szó sincs többé utazgatásról. Többé nem fog elhagyni bennünket. Ön a miénk. Nem bocsátjuk el.

— Ezúttal már hiábavaló minden, — tette hozzá Cosette. — Lent vár a kocsink. Elvisszük magunkkal. Ha kell, erőszakot alkalmazunk.

És nevetve olyan mozdulatot tett, mintha fel akarná emelni az aggastyánt.

— Szobája még mindig készen várja — folytatta. — Ha tudná, milyen szép most a kertünk. Az azaleák tele vannak virággal. Az utak fövénynyel vannak behintve; kis kék kagylók kandikálnak ki a homokból. Majd megkóstolja, milyen eper terem nálunk. Én öntözöm. És aztán semmi asszonyom, semmi János úr, köztársaságban élünk, mindenki tegezi egymást, ugy-e, Marius? Mától fogva új programm kezdődik. Ha tudná, apám, micsoda bánat ért! Volt egy kis vörösbegy, mely a fal egyik lyukába rakott fészket és egy rettenetes macska megette. Szegény, szép kis madárkám, hogy nézett reám! Sírtam bánatomban. Meg tudtam volna ölni azt a macskát. De most már senki se sír. Mindenki nevet, mindenki boldog. Jön velünk. Hogy fog örülni a nagyapa! A kertben magának is lesz egy szöglete, melyen kertészkedhetik és majd meglátjuk, lesz-e oly szép epre, mint nekem? És aztán én mindent meg fogok tenni, a mit akar, ön pedig engedelmeskedni fog nekem.

Valjean János hallgatta, a nélkül, hogy hallotta volna. Inkább hangjának zenéjét hallotta, semmint szavainak értelmét. Szemében lassan egy nagy könnycsepp gyült, olyan, mely a lélek komor gyöngye. Halkan mormolta:

— Hogy jó az Isten, itt van a bizonyság.

— Atyám! — szólt Cosette.

Valjean János folytatta:

— Bizony igaz, hogy nagyon jó volna együtt élni. Fáik tele vannak madarakkal. Cosette-tel sétálgatnék. Milyen édes volna olyan emberek közé tartozni, a kik élnek, jó napot mondanak egymásnak, leszólnak a kertbe. Már kora reggel látják egymást. Mindegyikünknek volna egy kis zúga a kertben. Én megkóstolnám Cosette eprét, ő pedig letépné az én rózsáimat. Nagyon jó lenne. Csakhogy . . .

Félbeszakította a mondatot és csöndesen szólt:

— Kár.

A könny nem gördült ki, hanem visszament és Valjean János mosolylyal helyettesítette.

Cosette a maga kezébe fogta az aggastyán két kezét.

— Istenem! — szólt, — még hidegebbek a kezei. Beteg? Szenved?

— Én? — felelt Valjean János. — Dehogy. Nagyon jól érzem magamat. Csakhogy . . .

Elhallgatott.

— Csakhogy?

— Mindjárt meg fogok halni.

— Meghalni? — kiáltott fel Marius.

— Igen. De ez semmi, — felelt Valjean János.

Sóhajtott, mosolygott és folytatta:

— Cosette, az előbb beszéltél, folytasd, beszélj még, a kis vörösbegy tehát odalett, beszélj, hadd hallom a hangodat!

Marius megkövülten nézte az aggastyánt.

Cosette szívettépő kiáltásban tört ki.

— Atyám! Édes atyám! Élni fog. Élnie kell. Akarom, hogy éljen, érti?

Valjean János imádatos nézéssel tekintett fel reá.

— Igen. Tiltsd meg, hogy meghaljak. Ki tudja? Talán engedelmeskedem. Már haldoklóban voltam, mikor beléptetek. De ez megállított; úgy tünt fel, mintha újra születtem volna.

— Ön csupa erő és élet! — kiáltott fel Marius. — Azt hiszi, hogy így halnak meg az emberek? Bánata volt, ez az egész; de többet nem lesz. Én kérek öntől

bocsánatot, térden állva kérek bocsánatot. Élni fog, velünk és még sokáig. Nem hagyjuk meghalni. Nekünk kettőnknek ezentúl nem lesz más gondolatunk, mint csak az ön boldogsága!

— No látja, — vette át újra a szót könnyek között Cosette, — Marius is azt mondja, hogy nem halhat meg.

Valjean János tovább mosolygott.

— És ha ön nem engedi is, Pontmercy úr, hogy meghaljak, más lennék-e, mint a ki vagyok? Nem. Isten is úgy gondolkozott, mint ön meg én és ő nem változtatja a véleményét. Jó lesz távoznom. A halál helyes rendezkedés. Isten jobban tudja, mint mi, hogy mi kell nekünk. Hogy ön boldog legyen, hogy Pontmercy úr megkapja Cosette-et, hogy az ifjúság nőül vegye a reggelt, hogy benneteket, gyermekeim, virágillat és csalogánydal vegyen körül, hogy életetek olyan legyen, mint a szép napfényes pázsit, hogy a menyország gyönyörűsége töltse be lelketeket és hogy én, a ki már semmire se vagyok használható, meghaljak, — mindez bizonyára nagyon helyes. Lássátok, legyünk okosak, már nincs semmi lehetőség, nagyon jól érzem, hogy itt a vég. Egy óra előtt elájultam. És aztán az éjszaka kiittam az egész korsó vizet. Milyen jó ember a férjed, Cosette! Mennyivel jobb helyed van nála, mint nálam.

Az ajtónál nesz hallatszott. Az orvos volt, a ki belépett.

— Jó napot és Isten vele, doktor, — szólt Valjean János. — Nézze, szegény gyermekeim.

Marius odalépett az orvoshoz. Csak ezt az egy szót mondta neki: Uram? . . . de a hogy mondta: e szó teljes kérdést foglalt magában.

Az orvos egy sokatmondó tekintettel felelt a kérdésre.

— Azért, mert a dolgok nem tetszenek, — szólt Valjean János, — még nem szabad igazságtalanoknak lennünk Isten iránt.

Valjean János Cosette felé fordult. Nézte, mintha egy örökkévalóságra akarná elméjébe vésni a képét. Cosette megpillantása még a homály mélységében is, a hová már leszállt, képes volt elragadtatásra gyujtani.

Ez édes arcz visszfénye bevilágította az ő halovány arczát. A sírban is lehet fényesség.

Az orvos megtapintotta Valjean János üterét.

— Igen, önök kellettek neki! — mormolta Cosette-re és Mariusra tekintve.

És Marius füléhez hajolva, alig hallhatóan hozzátette:

— Késő.

Valjean János, szinte a nélkül, hogy pillantását levette volna Cosette-ről, derűsen nézte Marius-t és az orvost. Ajkáról alig érthetően e szavak hangzottak:

— Meghalni: az semmi; de borzasztó: nem élni.

Hirtelen felemelkedett. Az erő ily visszatérése néha magának a haldoklásnak a jele. Valjean János szilárd léptekkel odament a falhoz, elhárította Marius-t és az orvost, kik segítségére akartak lenni, a falról leakasztotta a kis rézfeszületet, mely ott volt felfüggesztve, a merőben egészséges emberek szabad mozgásával visszatért székéhez és a feszületet az asztalra téve hangosan szólt:

— Itt a nagy vértanú.

Melle beroskadt, feje ide-oda ingott és térdein nyugvó két kezének körmeivel nadrágját kaparta.

Cosette a vállait támogatta és zokogott és beszélni próbált hozzája, a nélkül, hogy ez sikerült volna neki. A könnyekkel elvegyülten ezeket a szavakat lehetett megkülönböztetni: — Atyám! Ne hagyjon el bennünket. Hát csak azért találtuk meg, hogy elveszítsük?

Azt lehetne mondani, hogy a halál kígyózik. Jön, megy, egyszer a sírhoz közeledik, máskor visszafordul az élet felé. Valami tapogatódzás észlelhető a haldoklásban.

E félájulás után Valjean János ismét összeszedte magát. Megrázta a homlokát, mintegy hogy lehulljanak róla az árnyak és majdnem teljes világossággal visszanyerte öntudatát. Megfogta Cosette egyik ruhaújját és megcsókolta.

— Magához tér! Doktor, magához tér! — kiáltott Marius.

— Jók vagytok mindketten, — szólt Valjean János.

— És megmondom, hogy mi fájt nekem. Az fájt nekem, Pontmercy úr, hogy ön nem akart hozzányúlni ahhoz a pénzhez. Pedig az a pénz teljes joggal a feleségéé. Mindjárt megmagyarázom, gyermekeim és ezért jó, hogy eljöttetek. A fekete üvegmáz Angolországból jön, a fehér Norvégiából. Mindez meg van írva ebben az írásban, a mit majd elolvastok. A karpereczeknél azzal változtattam a dolgon, hogy a forrasztást kovácsolással helyettesítettem. Így szebb, jobb és e mellett még olcsóbb is. Értitek már, hogy mennyi pénzt lehet ezzel keresni? Cosette vagyona tehát teljes joggal az övé. Azért mondom el ezeket a dolgokat, hogy önnek nyugton legyen a lelkiismerete.

A házmesterné feljött és benézett a félig nyitott ajtón át. Az orvos intett neki, hogy távozzék, de nem akadályozhatta meg, hogy a buzgó asszony, mielőtt eltünt volna, bekiáltsa a haldoklónak:

— Akar papot?

— Már van itt, — felelte Valjean János.

És újjával feje fölé mutatott egy pontra, mintha ott látna valakit.

Valószínű, hogy a püspök csakugyan jelen volt e haldoklásnál.

Cosette gyöngéden egy párnát dugott Valjean János háta mögé.

Valjean János tovább beszélt:

— Esküszöm önnek, hogy nem kell aggódnia, Pontmercy úr. A hatszázezer franc igazán Cosette-é. Hasztalanul vesztegettem el életemet, ha önök nem használják ezt a pénzt! Nagyon ügyes üvegmunkákat csináltunk. Versenyeztünk az úgynevezett berlini ékszerekkel. Nincs jobb a németországi feketeüvegnél. Egy csomag, melyben ezerkétszáz finom szem van, csak három francba kerül.

Mikor egy drága emberünk haldoklik, oly tekintettel nézzük, mely szinte beléje kapaszkodik és vissza akarja tartani. Mindketten, némán a rettegéstől, nem tudván mit mondani a halálnak, kétségbeesve és resz-

ketve álltak Valjean János előtt. Marius fogta Cosette kezét.

Valjean János pillanatról pillanatra gyöngült. Leáldozóban közeledett a komor láthatár széléhez. Lélekzete el-elakadt és egy kis hörgéssel vegyült. Nehezére esett megmozdítani a karját, lábai mozdulatlanokká váltak, de a tagok bénulása és a test elnehezedése növekedésével a lélek fensége is szállt felfelé és kiült a homlokra. A szemben már látható volt az ismeretlen világ fensége.

Valjean János arcza mind sápadtabbá vált és e mellett egyre mosolygott. Nem az élet, hanem valami más látszott rajta. Azt lehetett volna mondani, hogy holttest, melynek azonban megérzik, hogy szárnyai vannak.

Intett Cosette-nek, aztán Mariusnak, hogy közeledjenek; nyilvánvaló volt, hogy elérkezett az utolsó óra utolsó percze. Valjean János beszélni kezdett, de oly gyönge hangon, mely mintha messziről jönne és azt lehetett volna mondani, hogy már fal volt Valjean János és Marius meg Cosette között.

— Jertek, jertek ide mind a ketten. Nagyon szeretlek benneteket. Oh! de jó így halni meg! Te is szeretsz engem, Cosette. Tudtam, hogy mindig vonzódtál a te szegény öregedhez. Milyen kedves tőled, hogy ezt a vánkost idetetted a hátam mögé! Ugyebár, meg fogsz siratni egy kissé? De nem nagyon. Nem akarom, hogy igazi bánatod legyen. Sokat kell szórakoznotok, gyermekeim. Elfelejtettem mondani, hogy a csattokon még többet nyertünk, mint a többi mindenen. Egy csomó, tizenkét tuczat tíz francba került és hatvan francért adtuk. Igazán jó üzlet volt. Nincs mit csodálkoznia a hatszázezer francon, Pontmercy úr. Becsületes pénz. Nyugodtan lehetnek gazdagok. Kocsit kell tartani, néha-néha páholyt venni a színházban, Cosette csináltasson szép báli ruhákat és vendégeljétek meg barátaitokat, nagyon boldognak kell lennetek. Az imént írtam Cosette-nek. Majd megtalálja a levelet. Neki hagyom a két gyertyatartót, mely a kandallón áll. Ezüstből valók; de nekem aranyból, gyémántból valók; a gyertyák, a miket beléjök tesznek,

szentelt gyertyákká változnak. Nem tudom, a kitől kaptam, megvan-e velem elégedve ott fent? Megtettem, a mit tudtam. Ne felejtsétek el, gyermekeim, hogy szegény ember vagyok, temettessetek valami félreeső helyre és csak egy kővel jelöljétek meg a helyet. Így akarom. Semmiféle név se a kőre. Ha Cosette néha-néha eljön a síromhoz, nagyon fogok örülni neki. Önnek is, Pontmercy úr. Be kell vallanom, hogy önt nem szerettem mindjárt az elejétől fogva; bocsásson meg érte. De most már ön és ő: egyek a számomra. Nagyon hálás vagyok önnek. Érzem, hogy boldoggá teszi Cosette-et. Ha tudná, Pontmercy úr, mennyire az ő szép piros arcza volt a boldogságom; ha egy kissé sáppadt volt, már búsultam. A fiókban van egy ötszázfrancos bankjegy. Nem nyúltam hozzá. A szegények számára van ott. Cosette, látod itt az ágyon a kis szoknyádat? Reá ismersz? Pedig még csak tíz esztendeje van, hogy viselted. Hogy elmulik az idő! Nagyon boldogok voltunk. Vége. Ne sírjatok, gyermekeim, nem megyek messzire. Látni foglak benneteket. És tinektek is csak bele kell majd néznetek az éjszakába és látni fogjátok, hogy reátok mosolygok. Emlékszel, Cosette, Montfermeil-re? Az erdőben mentél és nagyon féltél. Emlékszel, mikor megfogtam a vödör fogóját? Akkor érintettem először szegény kis kezedet. Oly hideg volt! Úgy ám, kisasszonyka, akkor vörösek voltak a kezeid; most annál fehérebbek. És a nagy bábu! Emlékszel? Katinak nevezted. És sajnáltad, hogy nem vihetted magaddal a kolostorba! Hányszor megnevettettél, édes kis angyalom! Ha esett, szalmaszálakat eregettél a pocsolyákba és nézted, mint úsznak. Egyszer egy sárga, kék és zöld tollakkal felczifrázott lapdát kaptál tőlem. Te már elfelejtetted. Hunczut kis leány voltál! Játszadoztál. Cseresznyét aggattál a füledre. Elmult dolgok ezek. Az erdő, melyben az ember gyermekét vezette, a fasor, hol együtt sétált vele, a kolostor, melyben rejtőzködtek, a játékok, a gyermeki kaczagások — mindez már csak árnyék. És én azt képzeltem, hogy mindez az enyém. Ilyen buta voltam. Azok a Thénardierék rossz emberek voltak. Meg kell nekik bocsátani. Cosette, itt a pillanat, hogy megmondjam neked anyát nevét. Fantine-nak hívták. Ne felejtsd el e

nevet: Fantine. És borulj térdre, valahányszor kimondod. Sokat szenvedett. És nagyon szeretett téged. Annyi része volt a boldogtalanságban, mint neked a boldogságban. Isten így osztja be a sorsot. Fent van a magasságban, mindnyájunkat lát és nagy csillagai között tudja, hogy mit cselekszik. Én hát elmegyek, gyermekeim. Szeressétek mindig egymást. Nincs más semmi ezen a világon, mint szeretni egymást. Néha-néha eszetekbe fog jutni a szegény öreg, ki itt halt meg. Oh! édes Cosette-em, nem az én hibám, hogy az utóbbi időkben nem láttalak, a szívem vérzett bele; elmentem egészen az utcza sarkáig, az emberek ugyancsak furcsán nézhettek reám, olyan voltam, mint a bolond, egyszer kalap se volt rajtam. Már nem látok tisztán, gyermekeim, még sokat akartam mondani; de mindegy. Gondoljatok egy kissé reám. Istentől megáldott teremtések vagytok. Nem tudom, mi történik velem, világosságot látok. Jertek még közelebb boldogan halok meg. Hajtsátok ide drága fejeteket, hadd teszem reá a kezemet.

Cosette és Marius, magukon kívül, fuldokolva a könnyektől, reáborultak Valjean János egy-egy kezére. E fenséges kezek már nem mozdultak.

Valjean János hátradőlve ült, a két gyertyatartó reá vetette a világosságot; sáppadt arcza az ég felé nézett, hagyta, hogy Cosette és Marius csókokkal borítsák kezeit; meg volt halva.

Az éj csillagtalan és mélységesen sötét volt. A sötétben kétségtelenül ott állt valamelyik nagy angyal, kiterjesztett szárnyakkal, várva a lelket.

VI.

A fű eltakar és az eső eltöröl.

A Père-Lachaise temetőben, a vagyontalanok helyének közelében, távol a sírkövek e városának elegáns negyedétől, távol azoktól a pompázó síremlékektől, melyek az örökkévalóság szemeláttára tárják ki a halál bántó divatját, egy félreeső szögletben, egy vén fal mellet, folyondártól befutott nagy fa alatt, moha és fű

között van egy kőlap. Ez a kő sincs kevésbbé alávetve, mint a többi, az idő fekélyeinek, a nedvességnek, a mohának és a madarak hulladékainak. A víz megzöldíti, a levegő megfeketíti. Semmiféle ösvény se vezet mellette és az emberek nem igen járnak arra, mert a fű magas és a láb hamar átnedvesedik. Ha kissé kisüt a nap, a gyikok odagyűlnek sütkérezni. Köröskörül magasan zizeg a vad zab. Tavaszszal pintyőkék énekelnek a fán.

A kő egészen csupasz. Kifaragásánál csak azt nézték, hogy mi kell a sírnak és nem ügyeltek másra, mint hogy a hossza meg a szélessége elég legyen egy embernek a befedésére.

Semmiféle név sincs rajta.

Egy csomó év előtt azonban czeruzával egy kéz a következő négy sort írta reá, melyet az eső és a por lassanként olvashatatlanná tett és a mely ma már alkalmasint egészen letörlődött:

Alszik. Különös volt bár nagyon a sorsa:
Élt, míg ki angyala volt, oda nem hagyta.
Egyszerű történet; oly természetes,
Mint napnyugta, mely éjszakát keres.

Vége.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM.

NEGYEDIK RÉSZ.

A Plumet-utczai idyll és a Saint-Denis-utczai hősköltemény.

(Folytatás.)

TIZEDIK KÖNYV. 1832 junius 5.

Oldal

I. A kérdés felszíne 1
II. A kérdés mélye 5
III. Temetés, mely alkalmat ad az ujjászületésre 12
IV. Régebbi forrongások 17
V. Páris eredetisége 23

TIZENEGYEDIK KÖNYV. Az atom barátkozik a viharral.

I. Némi felvilágositás Gavroche költészetének eredetéről. Egy akadémikus befolyása e költészetre 26
II. Gavroche útban 29
III. Egy fodrász méltó megbotránkozása 32
IV. A gyermek csodálkozik az aggastyánon 34
V. Az aggastyán 36
VI. Ujonczok 37

TIZENKETTEDIK KÖNYV. Corinthe.

I. Corinthe története alapitásától fogva 39
II. Elöljáró vigasság 44
III. Grantaire-re kezd ráborulni az éjszaka 54
IV. Kisérlet Hucheloupné megvigasztalására 58
V. Az előkészületek 62
VI. Várakozás közben 64
VII. A Billettes-utczai ember .. 65
VIII. Kérdőpontok egy bizonyos Le Cabucre vonatkozólag, kinek talán nem is Le Cabuc volt a neve 69

TIZENHARMADIK KÖNYV. Marius a homályba tér.

I. A Plumet-utczából a Saint Denis-utczába 73
II. Páris bagoly-távlatból 76
III. A szélső határ 79

TIZENNEGYEDIK KÖNYV. A kétségbeesés nagyszerüségei.

I. A zászló. — Első felvonás .. 85
II. A zászló. — Második felvonás 88
III. Gavroche okosabban tette volna, ha elfogadja Enjolras karabélyát 91
IV. A puskaporos hordó 92
V. Prouvaire verseinek vége.. .. 95
VI. Halálküzdelem az élet haldoklása után. 97
VII. Gavroche, a távolságok avatott kiszámitója 101

TIZENÖTÖDIK KÖNYV. A L'Homme-Arme utcza.

Oldal

I. Az áruló itatós 105
II. A gamin, mint a világosság ellensége 114
III. Mialatt Cosette és Poussaint alusznak 118
IV. Gavroche túlbuzgósága 120

ÖTÖDIK RÉSZ. — VALJEAN JÁNOS.

ELSŐ KÖNYV. Harcz négy fal között.

I. A Saint-Antoine-külvárosi Charybdis és a Temple-külvárosi Scylla 125
II. Mit csináljon az ember a mélységben, ha csak nem beszélget 133
III. Kivilágosodás és elborulás 137
IV. Öttel kevesebb, eggyel több 139
V. Mily láthatár nyilik a torlasz tetejéről ? 146
VI. A révedező Marius és a szükszavu Javert 150
VII. A helyzet sulyosbodik.. .. 152
VIII. A tűzéreket komolyan kell venni 156
IX. Igénybevétele annak a régi vadorzó tehetségnek és annak a hibázhatlan czélzóképességnek, mely az 1796-i elitélést diktálta 159
X. Hajnal 161
XI. A puskalövés, mely sohasem téveszt czélt és sohasem öl meg senkit 165
XII. A rendetlenség párthive a rendnek 166
XIII. Átsuhanó fénysugarak.. .. 170
XIV. Enjolras kedvesének a neve 172
XV. Gavroche a torlaszon kivül 174
XVI. Hogy lesz valaki testvérből apává 177
XVII. Mortuus pater filium moriturum expectat 186
XVIII. A keselyűből préda lesz .. 188
XIX. Valjean János bosszut áll 192
XX. A halottaknak igazuk van és az élők nem hibásak .. 195
XXI. A hősök 205
XXII. Ember ember ellen 209
XXIII. A bőjtölő Orestes és a részeg Pylades 213
XXIV. A fogoly 216

MÁSODIK KÖNYV. A Leviathan belseje.

I. A föld, melyet a tenger szegényit 219
II. A szennycsatorna ó-kora 223
III. Bruneseau 227
IV. Ismeretlen részletek 229
V. A mai haladás 233
VI. Jövő haladás 234

HARMADIK KÖNYV. Szenny és lélek.

I. A kloaka meglepetései 239
II. Magyarázat 245
III. Az üldözött 247
IV. Viszi a keresztjét 251
V. Az áruló finomság 255
VI. A földomlás 259
VII. Az ember néha ott szenved hajótörést, hol kikötőt remél 261
VIII. A leszakadt kabátszárny .. 264
IX. Mariust olyan valaki is halottnak nézi, a ki ért a dologhoz 269
X. Az életét tékozló fiu hazatérése 273
XI. Megrendülés 275
XII. A nagyapa 277

NEGYEDIK KÖNYV. Javert kisiklása.

I. Javert kisiklása 283

ÖTÖDIK KÖNYV. Az unoka és a nagyapa.

I. Ujra a czinktapaszos fa 295
II. Marius a polgárháboru után házi háborusságba kerül 299
III. Marius támad 304
IV. Gillenormand kisasszony végül is nem rosszalja, hogy Fauchelevent úr csomagot hozott a hóna alatt 307
V. Inkább bizza az ember erdőre a pénzét, semmint ügyvédre 312
VI. A két öreg, mindegyik a maga módja szerint, mindent elkövet, hogy Cosette boldog legyen 314
VII. Álomképek a boldogságban 322
VIII. Két ember, kit nem lehet megtalálni 324

HATODIK KÖNYV. Az álmatlan éjszaka.

Oldal

I. 1833. február 16-ika 329
II. Valjean János karja még mindig fel van kötve 338
III. Az elválhatatlan 348
IV. Immortale jecur 350

HETEDIK KÖNYV. A kehely utolsó cseppje.

I. A hetedik kör és a nyolczadik ég 355
II. A felvilágositás homályai 373

NYOLCZADIK KÖNYV. Estszürkület.

I. A földszinti szoba 382
II. További hátrálás 387
III. Emlékezés a Plumet-utczai kertre 390
IV. Vonzás és kihamvadás 395

KILENCZEDIK KÖNYV. Végső alkony, végső virradás.

I. Szánalom a szerencsétleneknek, de elnézés a boldogoknak 397
II. A kiégett lámpa utolsó fellobbanásai .. .., 399
III. Egy toll is nehéz annak, a ki egykor felemelte Fauchelevent szekerét 401
IV. A tinta, mely fehérre mos .. 404
V. Éjszaka, mely mögött virrad a nappal 424
VI. A fű eltakar és az eső eltöröl 434

Ezt a könyvet a Budapesti Hirlap szedőgépén szedték.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A Klasszikus Regénytár uj sorozata!

Hugo Viktor:

1793

Forditotta: *Kállay Miklós.*

A francia romantikusok fejének igazi mestermüve ez a lángoló szinekkel megirt regény. Lenyügöző erejü, lázas, vizionarius álom a világtörténelem legsajátságosabb, legvégletesebb korszakából. A francia forradalom borzalmas esztendejét, 1793-at, a rémuralom vérvörös napjait eleveniti meg a fény- és árnyváltakozások, a romantikus ellentétek izgalmas szinhatásával. A forradalmi Páris s a bretagnei erdők minden emberi rémségnél szörnyübb polgárháboruja, a chouanság titokzatos földalatti élete, a középkor és az ujkor rettenetes összecsapása adnak gigantikus méreteket ennek az izgalmas, érdekfeszitő történetnek, amelynek történelmi jelentőségü dokumentumai közt egy bretagnei főnemesi család két utolsó sarjának végzetes párviadala s egy szegény, elhagyatott, a háboru vihara által dobált parasztasszonynak és három gyermekének megható sorsa játszódik le. S az egész történet hátterében, mint ijesztő árny, a rémuralom véres szimbolumának, a gillotinnak sötét körvonalai rajzolódnak. A regény különben iskolás remeke a francia stilusmüvészetnek, amelynek Hugo Viktor egyik halhatatlan mestere. A regény uj forditása *Kállay* Miklós szeretetteljes, hüségre és költői szépségre törekvő munkája.

Révai-kiadás!

Dosztojevszkij összes munkái

Szabó Endre fordításában.

Karamazov testvérek I—III.
Földi Mihály bevezető tanulmányával.

Golyadkin ur hasonmása
Benedek Marcell bev. tanulm.

Megmételyezettek I—II.
Schöpflin Aladár bev. tanulm.

Emlékiratok a holtak házából
Kárpáti Aurél bev. tanulm.

A játékos
Földi Mihály bev. tanulm.

Fehér éjszakák
Juhász Andor bev. tanulm.

Netocska
N. Apáti Jolán bev. tanulm.

RÉVAI-KIADÁS

JÓKAI BREVIÁRIUM

Jókai
eszméinek
káprázatos kalei-
doszkópja. — Még leg-
jobb ismerősét is ujságként
lepi meg és bilincseli le ez a
breviárium, amelynek gondolatait
maga Jókai válogatta ki
összes termeléséből és csoportositotta érde-
kes tárgykörökbe, mint »Ötven év visszhangját«.
Nő és férfi, szerelem, barátság, házasság,
család, hit és gondolkodás, szabadság,
haza, nemzetek, béke és háboru, po-
litikai és gazdaság, társadalom,
természet — mindezekről
kapunk gyönyörű, uj,
bátor, erőteljes és
aktuális afo-
rizmákat

RÉVAI-KIADAS

Réval Testvérek Irod. Int. R.-T. Nyomdája, Budapest, V., Ügynök-u. 8.

OSZK
Országos Szechényi Könyvtár

OSZK
Országos Szechényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK